

УДК:101.1:316

Дилбар АБДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика кафедраси таянч докторанти
E-mail: moonlight0907@mail.ru

ф.ф.д, доцент Ў.Тилавов тақризи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF RELIGIOUS ORIENTATION OF THE INDIVIDUAL

Abstract

The article analyzes a number of concepts related to the determination of the criteria of religiosity in a person. There are various socio-psychological phenomena and many factors that affect the formation of religiosity in a person. These can be cited as the following examples: historical, social, political, psychological, as well as through specific feature influences. Also, as many criteria that reflect the essence of the phenomenon of religiosity, it has been tried to shed light on such concepts as the indicator of religiosity, the degree of religiosity or its intensity and the types of religiosity. At the same time, classical manifestations of Psychology analyzed the influence and significance of the phenomenon of religion on a person, as well as how they interpret the nature of the personality trait.

Key words: Religion, religious rites, religiosity, criteria of religiosity, religious beliefs, typology of religious individuals, needs, identification, defense mechanisms, neurosis, psycho-emotional state.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ОРИЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье анализируется ряд концепций, связанные с определением критериев религиозности у человека. Существуют различные социально-психологические явления и множество факторов, влияющих на формирование религиозности у человека. Их можно привести в качестве следующих примеров: исторические, социальные, политические, психологические, а также через специфические особенности влияния. Также, как и многие критерии, отражающие сущность феномена религиозности, была предпринята попытка пролить свет на такие понятия, как показатель религиозности, степень религиозности или ее интенсивность и типы религиозности. В то же время классические проявления психологии анализировали влияние и значение феномена религии на человека, а также то, как они интерпретируют природу личностной черты.

Ключевые слова: Религия, религиозные обряды, религиозность, критерии религиозности, религиозные убеждения, типология религиозных индивидов, потребности, идентификация, защитные механизмы, невроз, психоэмоциональное состояние.

ШАХСДА ДИНИЙ ЙЎНАЛГАНЛИК МУАММОСИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада шахсдаги диндорлик мезонларини аниқлашга доир бир канча концепциялар таҳлил этилган. Шахсда диндорликни шаклланишига таъсир этувчи турли ижтимоий-психологик ҳодиса ва қўплаб омиллар мавжуд. Буларга қуйидаги омилларни мисол қилиб келтириш мумкин: тарихий, ижтимоий, сиёсий, психологик, шунингдек ўзига хос хусусиятли таъсирлар орқали. Шунингдек диндорлик феноменининг моҳиятини акс эттирувчи қўплаб мезонлар сифатида диндорлик кўрсаткичи, диндорлик даражаси ёки унинг интенсивлиги ва диндорлик турлари каби тушунчаларни ёритиб ўтишга ҳаракат қилинган. Шу билан бирга психологиянинг классик намоёндалари томонидан дин феноменининг инсонга кўрсатувчи таъсири ва аҳамиятини, шунингдек шахснинг диндорлиги хусусиятини қай тарзда талқин этканларини таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Дин, диний маросимлар, диндор, диндорлик мезонлари, диний етиқод, диндор шахслар типологияси, эҳтиёжлар, идентификация, химоя механизмлари, невроз, руҳий-эмоционал =олат.

Кириш. Мустақилликка эришганимиздан сўнг қўплаб соҳалар сингари диний-маърифий соҳага ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Ислон динининг асл мазмун-моҳиятини ўрганиш, маърифат асосида жаҳолатга барҳам бериш борасида халқаро аҳамиятга молик ишлар амалга оширилмоқда. Бунинг амалий ифодаси сифатида мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг БМТнинг 72-сессиясида таъкидлаган қуйидаги фикрларида кўришимиз мумкин: “Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамлигининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Ислон дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”[1].

Шу билан бирга сўнгги йилларда мамлакатимизда ташкил этилган Ислон цивилизацияси маркази, Ислон

академияси, Мир Араб олий мадрасаси, Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари бой илмий-тарихий меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилишга хизмат қилмоқда.

Юртимизда бугунги кунда диний соҳада катта ислохиятлар олиб борилмоқда, фикримизнинг далили сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПФ-5416-сонли Фармони яққол мисол сифатида келтириш мумкин. Фармонда дин соҳасига оид бўлган масалалар кенг камровли тарза қўзда тутилган бўлиб диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш

устувор йўналиш этиб белгиланган. Бугунги кунда Ўзбекистонда 16 та конфессияга мансуб 2277 та диний ташкилот фаолият юритаётган бўлиб, уларнинг 2094 тасини исломий диний ташкилотлар, шу жумладан, 2067 тасини масжидлар ташкил этади. Шунингдек, 166 та христиан диний ташкилоти, 8 та яҳудий ва 6 та баҳоий жамоалари, биттадан кришначилар жамияти ва буддавийлар ибодатхонаси ҳамда конфессиялараро Ўзбекистон Библия жамияти фаолият юритмоқда. Дин ишлари бўйича қўмита ҳузуридаги Конфессиялар ишлари кенгаши ўзининг йиғилишларини йилига икки марта ўтказиб келмоқда. Бугунги кунда республикада Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент ислом институти, “Мир Араб” олий мадрасаси, 9 та мадраса, жумладан, 2 та ихтисослаштирилган хотин-қизлар билим юрти, Тошкент православ диний семинарияси, Тошкент протестант семинарияси каби ўқув муассасалари фаолият юритиб келаётганини таъкидлади. Мамлакатда Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази ва Имом Бухорий ҳамда Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари ташкил этилган. Вилоятларда калом, ҳадис, фикх, ақида ва тасаввуф илми мактаблари очилган. Шунингдек, Ўзбекистон тўлиқ Инжил христианлари маркази, Ўзбекистон Инжил христиан-баптистлар черковлари иттифоқи фаолият юритмоқда[2]. Буларни бари республикамизда олиб борилаётган дин соҳасига доир чуқур ислохотларнинг ёрқин далили ҳисобланади. Шу ўринда савол туғилиши табиий. Нима учун дин масаласи ҳар бир жамиятда ўз долзарблигини ва аҳамиятини мустаҳкам сақлаб қолган. Ва айнан қандай омиллар туфайли дин жамият маънавий ҳаётининг муҳим бир элементи бўлиб қолмай, шахснинг жамиятда ривожланиши ва ҳаттоки, ижтимоий ҳаётдаги сиёсий жараёнларнинг кечишига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди? Шахсни маълум бир динга эътиқод қилишига ундовчи эҳтиёжлар мавжудми ва нима учун шахсда маълум динга эътиқод қилишга нисбатан мойиллик мавжуд? Диннинг шахс тараққиёти ва ижтимоий фаолиятидаги функциялари нималардан иборат? Қуйида айнан шу саволларга атрофлича жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Дин ҳақида сўз юритар эканмиз, аввал бу сўзнинг этимологиясига эътиборимизни қаратишимиз зарур. Дин (лотинча : *religio* — "мақбара", "тақводорлик" [3]; лотинча: *religare* — "боғлаш, бирлаштириш" маъноларини англатади) — ғайритабиий эътиқод билан шартланган бўлиб, жумладан, ахлоқ нормалари ва ҳуқуқ-атвор турлари, маросимлар, сиғиниш ҳаракатлари ва одамларни турли уюшмаларга бирлаштирувчи муайян қарашлар тизими ҳисобланади. Яни ҳар бир дин ўзида шу жиҳатларни жамлаган бўлиб, динга эргашувчи кишиларда унинг тузилмасига нисбатан эътиқод мавжуд бўлади, шунингдек динлар маълум турдаги ахлоқ одоб қоидаларини ўзида мужассамлаштиради. Бунда шахсни ўзига ва ўзгаларга нисбатан олиб боровчи муносабатларининг маълум стандартлар асосида кечиши кўзда тутилган бўлади. Шунингдек ҳар бир дин ўзининг турли диний маросимлари, ибодат шакллари ва ибодат масканларига эга. Албатта юқорида келтирилган хусусиятлар диннинг бутун хусусиятларини тўлақонли тарзда ёритиб беролмайди лекин булар умумий барча динларга хос ҳисобланади.

Энди эса маълум динга эътиқод қилувчи шахс яъни “диндор” тушунчасига ҳам қисқача таъриф бериб ўтишга ҳаракат қиламиз. Шуниси аҳамиятлики, диндорлик даражасини ўлчаш имконияти чегараланган бўлиб, бунинг сабаби ҳодисанинг ўта индивидуаллига яъни тўғридан тўғри ўлчамларга эга эмаслиги хусусиятидир. Шу

сабабли ҳам феноменни таҳлил этишда адекват индекторларни танлаш зарурияти туғилади. Шахсдаги диндорликни таҳлил этиш юзасидан пайдо бўлган замонавий назариялар диннинг ижтимоийлаштирувчи функциялари ғояларини ривожлантиради ва асосан ўз назарияларида дин ва диндорликни ўрганишда кўп ўлчамли йондашувнинг асосчиси, социологик фанлар ривожига катта ҳисса қўшган Чарльз Глок назариясига асосланадилар. Чарльз Глок Родни Старк билан ҳамкорликда диндорликнинг 5 та “кўрсаткичи” [4]ни батафси баён қилди:

имон (таълимотларни қабул қилиш);

амалиёт (маросимлар ва ибодатларни амалга ошириш);

тажриба (масалан, ибодат жараёнида Худо билан мулоқот);

билим (биринчи навбатда диний маданият ҳақида);

натига (турмуш тарзи)

Шахсдаги диндорлик мезонларини аниқлаш учун бир қанча концепциялар мавжуд. Шахсда диндорликни шаклланиши ҳар қандай ижтимоий -психологик ҳодиса каби кўплаб омиллар таъсирида юзага келиши мумкин. Буларга қуйидаги омилларни мисол қилиб келтириш мумкин: тарихий, ижтимоий, сиёсий, психологик, шунингдек ўзига хос хусусиятли таъсирлар орқали. Диндорлик феноменининг моҳиятини акс эттирувчи кўплаб мезонлар мавжуд: диндорлик кўрсаткичи, диндорлик даражаси ёки унинг интенсивлиги ва диндорлик турлари.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Психологиянинг классик намоёндалари дин феноменининг инсонга кўрсатувчи таъсири ва аҳамиятини, шунингдек шахснинг диндорлиги хусусиятини қай тарзда талкин этканларини қуйида таҳлил этишга уруниб кураимиз:

Маълумки шахснинг диндорлиги муаммоси фаннинг кўпгина соҳаларининг кесишмасида тадқиқ этилувчи предмет ҳисобланиб албатта психология фани ҳам бундан мустасно эмас. Шу ўринда дин психологик тадқиқотларни илмий йўналиш сифатида расмиллаштирган ва шунингдек диндорликнинг психологик табиатини англашқа муҳим ҳисса қўшган У.Джеймснинг дин ҳақидаги фикрларини баёт этмасликнинг иложи йўқ. Джеймс “Диний тажрибанинг хилма-хиллиги” асарида шундай хулосаларини келтириб ўтган: “ “Диннинг субъектив жиҳатдан самарадорлиги” ўта юқори-ки (диний эътиқоднинг ҳолати шахсни кучли ҳаётий импульс билан таъминлайди, ички руҳий барқарорликни сақлашга хизмат қилади ва дилхираликлардан қутқаради) ҳеч қандай ҳаттоки илмий танқид ҳам унинг инсоният маданиятида тутган ўрнига путур етказа олмайди. Диний эътиқоднинг объекти "онгли ҳаётимизнинг онгости даражасидаги давомидир", инсоннинг "онгли ўзини" кенг миқёсли ўзликнинг бевосита давомидир, бу муҳим пайтларда инсонни қутқарувчи омида бўлиб хизмат қилади ва диний тажрибага ижобий мазмун беради”[5].

Шунингдек Джеймс диндор шахслар типологияси юзасидан ҳам ўз қарашларини билдирган. У диндор шахсларни шартли равишда 2 хил ном билан атаган “бир маротаба туғилган” ва “икки маротаба туғилган”. Биринчи гуруҳга мансуб булган шахсларга Джеймс ўз тарифини қуйидагича бериб ўтган:

“Улар учун Худо қаттиққўл Ҳакам, буюк Ҳукмдор эмас балки ва дунёни жонлантирувчи, унга уйғунлик ва гўзаллик берувчи Рухдир. Уларнинг болаларча соддалик туфайли, диний кечинмалар улар учун доимо қувончли. Улар Худонинг ҳузурида подшоҳнинг олдида турган бола каби кўркувга тушмайдилар. Улар учун Худо

яхшилик ва езгуликнинг тимсоли. Улар Худо ҳақидаги тасаввурларини гуноҳкор инсон дунёсидан емас, балки табиатнинг гўзал уйғунлигидан оладилар. Улар ўзларининг калбларида деярли гуноҳ кўрмайдилар ва дунёда ҳам уни изламайдилар. Инсониятнинг турли азобли кечинмалари уларда фақат муҳр-шафқатни ўйотади. Ва юксак маънавиятга ега бўлмасдан туриб, ўзларининг оддий имонларида мамнуният ва еҳтимол махсус романтик жозиба топишади"[6].

"Икки маротаба туғилганлар- 1-типпнинг мутлоқ антиподи бўлиб улар динга болаларча берилувчиларнинг аксини намоен қиладилар. Уларнинг бу дунёқарашлари руҳий оғриқларни келтириб чиқаради. Улар бу дунёда асосан зулмни, ўзлари ва бошқалардаги гуноҳларни кўрадилар, қиёмат куни ҳақида кўп фикр юритадилар. Тарихий фактлар шуни кўрсатадики бу типдаги шахслар интилувчи ёқимли бахтга эришиш учун энг ишончли йўл бу ҳаётни чуқур пессимизмда ўтказишдир"[7]. У.Джеймс Христианлик, Буддизм ва Ислом динларига эътиқод қилувчиларни шундай гуруҳга мансуб деб ҳисоблаган.

У. Джеймсининг фикрларини таҳлил этишга уриниб кўрамиз. Унинг фикрига кўра диндор шахслар ўз эътиқодларига кўра 2 гуруҳга бўлинадилар. 1-гуруҳга мансуб шахслар учун диний эътиқод бу мутлоқ ижобий тушунча бўлиб улар диндан завқ оладилар ва Худони ҳам тўлиқ ижобий тарзда идрок этадилар. Иккинчи гуруҳга мансуб шахслар эса асосан диний ҳукимлар. Буюрик ва кўрсатмаларга асосланган ҳолда динни идрок этадилар ва уларга амал қилмаслиқни келтириб чиқарувчи асоратлари ҳақида кўр фикр юритадилар. Мени фикримча Джеймс айтганидек динларнинг моҳиятига кўра унга эътиқод қилувчиларни гуруҳларга бўлиш ноўрин, аксинча диний эътиқод мутлоқ индивидуал ва субъектив ходиса бўлганлиги сабабли 1 динга эътиқод қилувчи шахслар ҳам уни турлича идрок қилишлари ва ҳаётларига жорий этишлари мумкин. Бу уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари, ижтимоий шароитлари ва роллари шунингдек таълим тарбия жараёнининг қай тарзда кечганлиги билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Дин психологияси доирасида салмоқли фаолият олиб борган Э. Фроммининг фикрига кўра эса, шахс ўзининг ҳаётий йўналишини топиши ва унга садоқат учун муайян тизимга муҳтождир. Бу эҳтиёжлар инсонлардаги энг кучли энергия манбалари каторига қиради ва турли йўллар билан шахс уларни қондиришга ҳаракат қилади. Шахсдаги маълум ориентацияга эга бўлишга бўлган эҳтиёжга ягона оддий ечим-руҳоний, шох ёки Худо каби кучли раҳбарга бўйсунтиришдир. Фавқуллодда фазилатларга ега бўлган раҳбар ҳам билим, ҳам гуруҳ учун энг яхши ишни қилиш ниятига ега бўлиши керак деган тушунча ҳосил бўлади. Ўзларини атрофдаги дунёга тегишли бўлиш учун чуқур эҳтиёжни қондирадиган фидойилик объекти билан таъминлаш учун одамлар яна болаликнинг "асосий алоқалари" га яъни она ва отаси билан, ер, аждодлар, ирқ ва билан янада мураккаб ҳолатларда эса дин, миллат ва синфлар билан бўлган алоқага қайтадилар. Шахс ўзининг табиатга қайтиш ёки ҳуқумронга бўйсунтиришга, қарамликка бўлган эҳтиёжини қондириш учун юқори нарх тўлайди чунки унинг фикрлаш, севиш ва ижод қилишдаги энг юқори қобилиятларини ривожлантириш имкониятлари блокланади ақл-идрок, севги ва яратиш учун энг юқори инсоний қобилиятларнинг ривожланиши блокланган. Шунга асосланиб, Э.Фромм динни шахсга йўналиш тизимини таъминлайдиган "гуруҳ томонидан биргаликда қўриладиган ҳар қандай қарашлар ва ҳаракатлар тизими" деб таърифлайди[8].

Э. Фроммининг фикрича дин инсонга ўз-ўзини идентификация қилиш учун зарур ва шунингдек маълум тизимга содиқлик унда ҳаётий фаолиятида аниқ

йўналишга эга бўлиш ҳиссини беради. Эътибор бериб таҳлил этсак, инсон дунёда яшар экан ўзида маълум гуруҳга, ирққа, жамият ёки динга мансублик ҳиссини ҳис этишни истайди. Бир қарашда бу фикрлар ҳақиқатга яқиндек туюлади, сабаби шахсдаги ижодкорлик ва яратувчанлик, аввалдан маълум ва тайёр бўлган қарашлар тизими ёки стереотипларга бўйсуниб ҳаракат қилишдан кўра кўпроқ куч талаб этади. Лекин Э. Фроммининг бу қарашларини барча диндорларга нисбатан қўллаш бироз ноўриндек туюлади. Чунки фақатгина ўзидаги маълум ички психологик эҳтиёжларнигина қондириш учун шахс маълум динга эътиқод қилмайди балки кўп ҳолатларда диний эътиқод уни Буюк қудратга етакловчи кўприк вазифасини ўтайди. Фикримизнинг далили сифати шарқ мамлакатларига хос бўлган тасаввуф таълимотини, суфийлар ҳаётини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Улар эътиқодий жиҳатдан ўта мукаммал даражаларга кўтарилиб, ўзларининг табиий биологик эҳтиёжларига ҳам кучли чегараларни қўя олганлар.

3. Фрейд шахс диндорлигини талқин қилар экан уни инсонлар ўзларининг турли хусусият ва белгиларга эга бўлган кўрқувларига қарши химоя механизми сифатида қўлловчи иллюзия деб атади. Унинг фикрига кўра дин инсонга ўзини психологик жиҳатдан химоя қилишга имкон берувчи механизмдир. инсониятнинг иллюзияси дея номлади. 3. Фрейд трактовал религиозность личности. У диний эътиқодни моҳиятан бутун бир жамиятга кўчирилган ва улар томонидан қўлланиладиган шахснинг ички неврози деб номлади[9]. Албатта 3. Фрейднинг қарашлари ўта кескин ва содда. У ўз фикрларида инсоннинг буюк инсоний ҳислатлари ва қарашларини кескин тарзда танқид қилган ва уларни қадрсизлантирган. Унинг дин тўғрисидаги қарашлари шахс тараққиёти бихевиористлар томонидан талқинига ўхшаб бўлиб гўёки инсон ўз танловларида ҳечқандай ички иродага эга емас, у фақат атроф муҳитдан берилувчи стимулларга ўз реакциясини қолдирувчи сифатида гавдаланади.

Шу ўринда таъкидлаш зарурки, бизнинг фикримизча дин психологияси соҳасида тадқиқотлар олиб боған кўпгина психологлар диннинг шахс ҳаётида бажарувчи функцияларини унинг асл моҳияти билан қориштириб юборгандек. Албатта диннинг психологик, ижтимоий ва яна шу қаъби кўпгина соҳалардаги функцияларини инкор этиб бўлмайди, лекин бу функциялар шахс эътиқодининг мазмунини тўлиқ баён қилиб беролмаслигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз зарур

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

В.М. Бехтерев номидаги Санкт-Петербург номидаги психоневрологик илмий тадқиқот институтининг раҳбари профессор Валерий Слёзин институтнинг нейро ва психофизиология лабораториясида диний амалларнинг инсоннинг руҳий-эмоционал ҳолатига таъсирини тадқиқ қилиш жараёнида шундай хулосага келган: ибодат инсон организмда бўладиган ҳамма билиш жараёнларини тартибга солмай, балки онгнинг зарарланган қисмларини ҳам қайта тиклайди дейди. Бундан ташқари яна бир қатор Санкт-Петербурглик олимлар эмперик тадқиқотлар ўтказиб, диний амалларни бажариш жараёнидаги руҳий ўзгаришлар биланбоғлиқ механизмни топишга ҳаракат қилдилар ва бунинг натижасида муайян натижаларни ҳам қўлга киритганлар. Улар илоҳий ҳодисалардан бўлган ибодат билан даволашнинг психотерапевтик хусусиятларини кашф этишди, ибодатни кучли даволаш воситаси деб эътироф этиб ўтишди. Профессор В. Слэзин ҳеч ким қилмаган нарсани яъни ибодат вақтида православ черкови роҳибларини мия фаолиятини тадқиқ этиб унинг электро энцефалограммасини ёзиб олади ва бош мия ярим

шарлари пўстлогининг ибодат вақтида ўчиб, ташқи таъсирдан халос бўлиши феноменини кашф этадилар. Тадқиқот натижалари қуйидагича эди: "Алфа" ва "бета" тўлқинлари деб аталадиган тезкор ритмлар бизнинг жамиятидаги хулқ-атворимизни тартибга солувчи ҳисобланиб уларнинг ҳолати мия пўстлоги фаолияти билан боғлиқ. Бу тез ритмлар ёш болада жамиятга кириши билан ҳосил бўлади, нейронлар ўртасида еса янги боғланишлар ҳосил бўлади, шу аснода унинг мияси шаклланади ва ўсади. Кортекс фаолиятининг функционал (вақтинчалик) секинлашиши билан биз цивилизациянинг одатий қадриятларидан, унинг сифатларидан, шу жумладан нарсалар, маиший қулайликлар ва атрофимиздаги одамлар билан мураккаб муносабатлардан, барча симпатия ва антипатиядан узоқлашамиз. Айнан чуқур ибодат вақтида инсон шу ҳолатга кириши маълум бўлган. Бу эса инсон психофизиологик саломатлиги учун ўта муҳим бўлган ҳолатдир[10]. Маълумот ўрнида шуни келтириш мумкинки бундай ҳолат 3 ойгача бўлган ва

онасининг ёнида ўзини мутлоқ хавфсиз ҳисоблайдиган чақалоқларда ва инсон чуқур уйкуга чўмган вақтларида содир бўлар экан. Бу инсоннинг руҳий ва жисмоний саломатлиги учун муҳим бўлган психотерапевтик даволаш усулларида бири саналади.

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Юқорида келтирилган турли олимларнинг фикрлари, уларнинг олиб борган тадқиқотлари ва изланишлари натижаларини жамлаган ҳолда шуни алоҳида таъкидлаш зарурки. Шахс учун дин ва унга бўлган эътиқод ўта муҳим ҳодиса ҳисобланиб, уни инсоният жамиятининг ажралмас муқаррар бир бўлаги эканлигини унутмаслигимиз зарур. Шунингдек дин феноменига қандайдир бир чегара асосида таъриф беришнинг имкони йўқ, чунки дин-қўп функцияли маънавий тизим ҳосил қилувчи ҳодиса бўлиб, у шахснинг ўзига, унинг ижтимоий муносабатларига шунингдек турли жамоалар ва ижтимоий гуруҳларга таъсир қилади. Унинг таъсир ва қамров доираси ўта кенг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Маърифат, 2017 йил, 20 сентябрь.
2. <https://xs.uz/uzkr/post/dinij-erkinlik-sohasidagi-ozgarishlar-mamlakatda-amalga-oshirilayotgan-siyosij-huquqij-islohotlarning-muhim-qismi>
3. Религия // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В. С. Степина. — М.: Мысль, 2010. — Т. 3. — С. [436] (стб. 2). — 692 с. — 5000 экз. — ISBN 978-2-244-01115-9. — ISBN 978-2-244-01118-0.
4. Glock C. On the Study of Religious Commitment//Religious Education, Research Supplement, 1962, № 42
5. Вильям Джеймс . МНОГООБРАЗИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ОПЫТА. Перевод В.Г.Малахисовой-Мирович и М.В.Шик – Москва, 1910. С 398-400
6. James W. The varieties of religious experience: A study of human nature / W. James. – М.: Nauka, 1993. 70 p.
7. James W. The varieties of religious experience: A study of human nature / W. James. – М.: Nauka, 1993. 70 p.
8. Соколовская И.Э. Феномен религиозности в контексте психологических теорий // Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки». 2014 / № 2. С. 39
9. Freud, the Man Moses: the psychology of religion. Publisher: "Academic project", 2007. P. 135
10. Валерий СЛЁЗИН . ПОЧЕМУ МОЛИТВА ЛЕЧИТ?// <https://denliteraturi.ru/article/2262>, 06.02.2017

УДК: 32.(327)

Бобур АБДУЛХАКИМОВ,
Независимый соискатель НУУз
E-mail: t.tursunmuratov@inha.uz

При отзыв профессора Университета Инха в г.Ташкенте Т. Турсунмуратова

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ТРАНСФОРМАЦИЯСИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация

Мазкур мақолада рақамли технология ва трансформация жараёнлари, мазкур атаманинг истеъмолга кириб келиши, тарихий тараққиётига боғлиқ фикрлар таҳлил этилади. Шунингдек, соҳага оид хорижий тадқиқотлар ва сўровномалар, рақамли технологик жараён ва трансформацияларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва бошқарув соҳаларига жалб этилишига оид айрим жиҳатлар мақолада ёритилади.

Калит сўзлар: рақамли технология, рақамли трансформация, digitization, digitalization, тўртинчи саноат(ишлаб чиқариш) инқилоби.

РОЛЬ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье анализируются идеи, связанные с цифровыми технологиями и процессами трансформации, введением термина в потребление, его историческим развитием. В статье также освещены некоторые аспекты привлечения зарубежных исследований и обзоров в области цифровых технологических процессов и преобразований в социально-экономической, политической и управленческой сферах.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая трансформация, digitization, digitalization, четвертая промышленная (производственная) революция.

THE ROLE OF DEVELOPMENT OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATION SOCIETY

Annotation

This article analyzes the ideas related to digital technology and transformation processes, the introduction of the term into consumption, its historical development. The article also covers some aspects of the involvement of foreign research and surveys in the field, digital technological processes and transformations in the socio-economic, political and managerial spheres.

Key words: digital technology, digital transformation, digitization, digitalization, the fourth industrial (manufacturing) revolution.

Введения: Сегодня цифровые технологии стремительно проникают во все сферы человеческой жизни. Своевременно вставшие на путь цифрового развития государства достигают успехов, а те страны, которые работают по-старому, отстают от прогресса.

В ходе послания парламенту 24 января президент Шавкат Мирзиёев отметил, что в 2020 году страна должна совершить коренной поворот в развитии цифровой экономики. Он так сказал: “В первую очередь необходимо полностью цифровизировать сферы строительства, энергетики, сельского и водного хозяйства, транспорта, геологии, здравоохранения, образования, кадастрового и архивного дела”[1].

С целью обеспечения ускоренного цифрового развития Республики Узбекистан, формирования цифровой экономики, основанной на данных, путем создания необходимой среды для производства инновационной продукции, повышения эффективности государственного управления, оказания населению и субъектам предпринимательства соответствующих государственных услуг принят Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах по ее эффективной реализации» (№УП-6079, 05.10.2020).

Литературный обзор (Literature review).

Долгое время под цифровой трансформацией подразумевался перевод в цифровой формат или хранение

в цифровом формате традиционных форм данных. Это тоже одно из направлений цифровой трансформации, её трактовка в «узком понимании». Однако, в современном мире данное понятие гораздо шире, чем перевод данных в цифровой формат. Когда предприятия и организации осознали все возможности использования оцифрованных данных, они стали разрабатывать процессы для этих целей. С этого момента цифровые технологии стали бурно развиваться, и способность быстро внедрять их напрямую определяет конкурентоспособность организации на рынке.

Большинство учёных согласны с тем, что цифровая трансформация необходима, чтобы бороться с конкуренцией, идти в ногу с технологиями и изменчивыми ожиданиями потребителей. Тем не менее, многие не уверены в том, с чего начать и что именно подразумевает цифровая трансформация. Иными словами, требуется теоретическая проработка её «широкой трактовки».

На сегодняшний день определений цифровой трансформации существует множество. Некоторые специалисты категорически против «заморозки» данного понятия и конкретизации его в устойчивом определении, обосновывая это тем, что эволюция цифровых технологий продолжается, и содержание данного термина эволюционирует вместе с ними. И это, несомненно, однако, по нашему мнению, очертить границы сущности и

содержания термина «цифровая трансформация» – задача не только важная, но и крайне необходимая на настоящем этапе развития цифровой экономики, позволяющая сформировать единое понимание, а, соответственно, и выделить основные направления цифровой трансформации. Начнем с того, что внутри понятия «цифровая трансформация» существует множество терминов, имеющих различные трактовки. Ключевыми являются при этом термины, имеющие одинаковое звучание на английском языке, но кардинально различающиеся по содержанию, что отчетливо проявляется в русскоязычных публикациях:

- digitization (оцифровка) – представляет собой преобразование информации «с физических носителей на цифровые» [2]. В рамках digitization (оцифровки) не происходит изменений качества и содержания информации, она просто преобразуется в электронную форму для последующей обработки в цифровом формате, что позволяет усовершенствовать существующие бизнес-процессы, добавив в них информацию в цифровом формате. Если классифицировать данный подход, то его можно соотнести с 3-й промышленной революцией, которая продолжалась в период с 1969 по 2010 годы;

- digitalization (цифровизация) – это изначально создание нового продукта в цифровой форме. Поэтому ключевое отличие digitalization (цифровизация) состоит в создании нового инновационного продукта, с новым функционалом и потребительскими свойствами. И если digitization (оцифровка) в первую очередь направлена на совершенствование существующих бизнес-моделей и изменение бизнес-процессов, то digitalization (цифровизация) позволяет получить существенный рывок в бизнесе и новые конкурентные преимущества. Digitalization (цифровизация) – это уже элемент 4-й промышленной революции.

Ноябрьское исследование Pricewaterhouse Coopers (PwC) 2016 года так-же выявило несоответствия в определениях предприятиями и компаниями понятия digital. Более трех из десяти бизнес и ИТ-руководителей во всем мире относят «цифру» ко всем активностям, связанным с технологическими инновациями, 29% считают, что digital является синонимом ИТ, 14% определяют digital как ориентированную на пользователя технологическую деятельность, а еще 14% говорят, что «цифра» относится ко всем инвестициям, которые компания тратит на интеграцию технологий в бизнес. Единственный очевидный вывод этого опроса – консенсуса нет. Всего 6% респондентов опроса PwC сказали, что digital «выходит за рамки одних лишь технологий и отражает направление мышления, охватывающее непрерывные инновации, принятие решений на равных условиях и интеграцию технологий во все аспекты бизнеса».

Автоматизация представляет собой «одно из направлений научно-технического прогресса, использующее саморегулирующие технические средства и математические методы с целью освобождения человека от участия в процессах получения, преобразования, передачи и использования энергии, материалов, изделий или информации, либо существенного уменьшения степени этого участия или трудоёмкости выполняемых операций. Автоматизируются практически все сферы жизни и деятельности человека. Автоматизация позволяет повысить производительность труда, улучшить качество продукции, оптимизировать процессы управления, отстранить человека от производств, опасных для здоровья»[2].

Методология исследования (Research Methodology). Цифровая трансформация – это внедрение

современных цифровых технологий в бизнес-процессы социально-экономических систем всех уровней. Этот подход подразумевает не только установку современного оборудования или программного обеспечения, но и фундаментальные изменения в подходах к управлению, корпоративной культуре, внешних коммуникациях. В результате повышаются производительность каждого сотрудника и уровень удовлетворенности клиентов, а компания приобретает репутацию прогрессивной и современной организации. На практике это означает создание системы сквозных бизнес-процессов, которую можно назвать цифровой эко-системой бизнеса.

Термин «цифровизация» используется для описания трансформации, которая идет дальше, чем просто замена аналогового или физического ресурса на цифровой или информационный. К примеру, книги не просто превращаются в электронные книги, а предоставляют целый набор интерактивных и мультимедийных файлов, имеющих самостоятельное значение. Соответственно, в социально-экономической системе процессы могут стать онлайн-диалогами между сторонами, которые раньше напрямую даже не общались. Так что в деловом контексте организация, которая хочет стать «цифровой», должна фокусироваться на автоматизации процессов, с целью сделать их более эффективными.

Цифровая трансформация обеспечивает максимально полное раскрытие потенциала цифровых технологий через их использование во всех аспектах бизнеса – процессах, продуктах и сервисах, подходах к принятию решений. Важно подчеркнуть, что для цифровой трансформации никогда не будет достаточно только лишь наличия технологии как таковой. Для того, чтобы процесс цифровой трансформации был полноценным, необходимы четко сформулированные бизнес-задачи и данные. Таким образом, цифровую трансформацию возможно рассматривать только на пересечении всех трех измерений (сформулированной бизнес-задачи, наличия данных и собственно технологий).

Таким образом, «цифровая трансформация предполагает фундаментальное переосмысление того, как работает организация и как она взаимодействует с окружающей средой»[3].

В авторском понимании цифровая трансформация – это процесс коренного преобразования концепции и формата функционирования социально-экономических систем всех уровней, посредством оцифровки – перевода всех ресурсов в цифровой формат, внедрения и формирования пула цифровых технологий, цифровизации – создания сетевых платформ интеграции и взаимодействия пользователей цифровых технологий, в целях достижения устойчивого и долгосрочного существования в динамичных условиях цифрового пространства. Цифровая трансформация является элементом более глобальной тенденции сервисизации экономики, т.к. взаимодействие в рамках цифровизованных сегментов экономики происходит преимущественно путем обмена услугами и сопроизводства услуг его субъектами.

Анализ и результаты (Analysis and results). Эволюция цифровизации имеет прочную теоретическую основу в виде цифрового языка математики, положившего начало точным наукам и прикладным разработкам в технике. Академик С. Глазьев совершенно справедливо отмечает, что «повсеместная компьютеризация и масштабное расширение сфер применения компьютерных систем инициировало возникновение актуальной сегодня темы цифровой революции» [4].

Следующая совместная разработка русских ученых и политиков, которая, по нашему мнению,

заложила теоретические основы цифровой трансформации современных социально-экономических систем – это «система ОГАС – общегосударственная автоматизированная система управления экономикой» [5].

Новейшей концепцией цифровой трансформации социально-экономических систем на сегодняшний день является стратегия перехода к цифровому обществу под названием «Общество 5.0», представленная японским правительством и учеными, которая призвана решать социальные проблемы с помощью интеграции физического пространства, киберпространства и высоких технологий, делая жизнь человека удобной и полноценной, а инновации – безопасными и экологичными. Аналогичную разработку в рамках концепции Нового индустриального общества 2-го поколения и Ноономики выполнил российский профессор С.Д. Бодрунов [6].

Л.Н. Нехорошева акцентирует внимание на том, что цифровая трансформация – неоднозначная парадигма общественного развития, при всех ее положительных эффектах необходимо уметь прогнозировать, выявлять и управлять негативными тенденциями, вызовами и угрозами. В частности, автор подчеркивает следующее «дигитализация в корне меняет экономический и инновационный ландшафт» [7].

Внедрение информационно-коммуникационных технологий и развитие элементов цифрового общества рассматривается в большинстве стран современного мира как одна из приоритетных стратегических задач и общенациональных приоритетов. Цифровые технологии, а также связанная с ними общественная и человеческая деятельность образуют цифровую сферу современного социума, от которой в нынешних условиях определяющим образом зависит его экономический и инновационный потенциал, социальный прогресс, эффективность управления, осуществления демократических процедур, образование, уровень человеческого развития, национальная безопасность и обороноспособность и многое другое.

Таким образом, в мире сложилась новая реальность, которая побуждает правительства всех стран к проведению политики системной цифровой экономики посредством цифровой трансформации: усовершенствованию соответствующих отраслей национального законодательства, разработке и реализации масштабных государственных стратегий, проектов, программ. Безусловно, двумя основными приоритетами практически всегда является обеспечение связанных с развитием цифровой экономики международных конкурентных преимуществ страны (региона, межгосударственного объединения) и оптимизация внутреннего развития.

Однако даже беглое сравнение различных моделей (стратегий) развития цифрового общества, сложившихся в настоящее время в мире, позволяет констатировать

значительную вариативность в концептуальных подходах, приоритетах, механизмах и путях их реализации. При этом эффективность их применения сильно зависит от того, в какой культурно-цивилизационной среде, регионе или даже стране реализуется та или иная стратегия. Иначе говоря, универсальных моделей управления государством посредством механизмов цифровой трансформации нет, очень многое зависит от институциональной среды [8].

Настоящими представителями цифровой эпохи можно назвать такие страны с модернизированной системой государственного управления в соответствии с требованиями цифровой экономики, как Великобритания и Канада. Так, в результате эффективного внедрения электронного управления в Канаде предоставление услуг, расчетные операции и взаимодействие с гражданами и представителями бизнеса (например, регистрация новых предпринимателей, получение водительских прав, лицензий на рыболовство и охоту, оплаты штрафов за неправильную парковку и т.д.) стали осуществляться в электронном виде через электронные киоски или интернет. Такой способ предоставления услуг пользуется спросом у 95% канадцев. При этом позиция правительства Канады состоит в том, что предоставление услуг через электронные средства связи должно дополнять, а не заменять другие средства коммуникации [9].

Закключение и рекомендации (Conclusion/ Recommendations). Рассмотренная задача цифровой трансформации системы государственного управления является одним из актуальных и значимых направлений, оказывающих непосредственное влияние на скорость цифровизации государства и требует выработки адекватного сложившимся условиям решения, поэтапная разработка которого освещается в дальнейших разделах диссертационной работы.

Формирование ключевых компетенций в период становления цифрового государства играет важную роль и обладает определенной спецификой, потому что скоро не будет иметь место ни одна сфера деятельности, в которой не использовались бы или не лежали в основе компетенции в сфере ИКТ. Адаптироваться и нормально функционировать в современном мире поможет только владение и постоянное развитие ключевых компетенций в данной сфере. Лучшие компании – так называемая «цифрозлита» (Digirati) – сочетают активность в сфере цифровых технологий и сильное руководство, совершая переход от просто использования ИТ к трансформации бизнеса. Это то, что называют «цифровой зрелостью». Компании по этому признаку существенно различаются, и те, которые являются более зрелыми с точки зрения цифровых технологий, превосходят своих конкурентов в бизнесе.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева 25 января 2020 г
2. Коптелов А. Готов ли ваш бизнес к цифровой трансформации? Электронный ресурс. URL: <https://www.executive.ru/management/itforbusiness/1985479-gotov-li-vash-biznes-k-tsifrovoy-transformatsii>.
3. Глоссарий [Электронный ресурс] URL: <https://www.retail.ru/glossary/automation>.
4. Китова О.В., Брускин С.Н. Цифровая трансформация бизнеса. URL: http://digitaleconomy.ru/images/easyblog_articles/320/kitova.pdf.
5. Глазьев С. Великая цифровая экономика: вызовы и перспективы для экономики XXI века [Электронный ресурс] / Авторский блог С. Глазьева. URL: http://zavtra.ru/blogs/velikaya_tsifrovaya_ekonomik.
6. Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах / К.: «КИТ», ПТОО «А.С.К.», 1995. - 384 с.
7. Бодрунов С.Д. Нооиндустриальное производство: шаг к неэкономическому развитию // Экономическое возрождение России. – 2018. – № 1 (55). – С. 5-15.
8. Нехорошева, Л.Н. Современные глобальные вызовы и угрозы: «новая нормальность» и «турбулентность экономики»/Нехорошева, Л.Н.// Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность,

устойчивость: материалы 9-й междунар. научно-практ. конф., (Минск, 19-20 мая 2016 г.). – Минск: БГЭУ, 2016. – С. 207 – 209

9. Коростышевская Е.М., Плотников В.А., Пролубников А.В., Рукинов М.В. Социальная компонента государственной региональной политики и ее роль в обеспечении устойчивого развития и экономической безопасности // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. – 2018. – № 6 (114). – С. 120-126; Полянин А.В. Институциональное изменение понятий "стоимость" и "предприниматель-ство" на основе мета-технологий блокчейна // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2018. – № 3 (37). – С. 5-10.
10. Abramova M.V., Kopyleva M.M. E-government as one of the main elements of an inclusive government as an example of Canada // Вестник Уфимского государственного авиационного технического университета. 2014. Т. 18. № 5. С. 109–113.

УДК: 957.51

Умиджон АБДУРАХМОНОВ,
Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчи
E-mail: hope_umid@list.ru

СамИСИ, и.ф.д. проф: Шадиева Г.М. тақризи асосида

HEALTHY SOCIAL COMPETITION IN FORMING SOCIAL AND CULTURAL ACTIVITIES YOUTH PLACE

Abstract

This article argues that the development of competition in science and art affects significant changes in social relations and that incentives are limited to at least three relationships through competition, and that the social factor in general plays an important role in social competition.

Key words: competition, compete, social competition, competitive competition, cooperation.

ЗДОРОВАЯ СОЦИАЛЬНАЯ КОНКУРЕНЦИЯ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ МЕСТО

Аннотация

В этой статье утверждается, что развитие конкуренции в науке и искусстве влияет на значительные изменения в социальных отношениях и что стимулы ограничиваются по крайней мере тремя отношениями через конкуренцию, и что социальный фактор в целом играет важную роль в социальной конкуренции.

Ключевые слова: конкуренция, конкурировать, социальная конкуренция, конкурентная конкуренция, сотрудничество.

СОҒЛОМ СОЦИАЛ РАҚОБАТНИ ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ ФАОЛИЯТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада рақобатнинг фанда, санъатда ривожланиши социал муносабатлардаги аҳамиятли ўзгаришларга таъсир ўтказиши ҳамда рақобат орқали энг камида учта муносабатда рағбатлантириш чегараланган бўлиши, умуман социал омил социал рақобатда аҳамиятли рол ўйнайши асосланган.

Калит сўзлар: рақобат, рақобатлашиш, социал рақобат, мусобақа рақобат, ҳамкорлик.

Кирish (Introduction). Мамлакатимизда таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар эртанги ёш авлоднинг ҳар томонлама тарбиялаб, келажакда комил инсонлар бўлиб етиштирилиши кўзда тулади. Мамлакатимизда эркин фуқаролик жамияти барпо этилиши ҳозирги глобаллашув шароитида ижтимоий-маданий дунёқараш ёшларнинг онгида шаклланиши ва ёшларда маънавий фазилятларини ривожлантирувчи омиллар аждоқларимиз орттирган бой тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган бадиий тафаккур дурдоналаридаги бой маънавий-маданий фикрлар муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзаро муносабатнинг ўта кескин босқичи бу низо ҳисобланади. Р.Паркнинг таъкидлашича бевосита коммуникация ва мулоқотни акс эттирмайдиган рақобатдан фарқли равишда, низо бу икки индивид ўртасидаги туйғуларни англатади. У онгли бўлиб эмоция (хиссиёт) ва эҳтиросни келтириб чиқаради. Рақобат индивиднинг ҳамжамиятдаги ўрнини аниқласа, низо унинг жамиятдаги ўрнини мустаҳкамлайди. Шундай қилиб социал эволюция тўрт босқични босиб ўтади ва ҳар қандай ижтимоий организм юқорида эътироф этилган тўрт тартибни ўзида акс эттиради: экологик, иқтисодий, сиёсий ва маданий. Маданий тартибга интилишига қараб ижтимоий алоқалар кучаяди, ва жамият рақобат эркинлиги чегараланган ва назорат мавжуд бўлган оптимал “қелишув” ва “мусобақаланиш кооперацияси”га эришади. Жамият ўзаро ҳаракатланишда бўлади. Рақобат-бардошлик ва биосоциал табиатга эга бўлган “социал атомлар” ўзаро ҳаракатланади. С.С.Фроловнинг таъкидлашича, рақобат бу захиралари чегараланган ва улар ўртасида тенг тақсимланмаган бойликларга эгалик қилиш

учун индивидлар, гуруҳлар ва жамиятлар ўртасидаги курашдир (пул, ҳокимият, мавқе, севги ва ҳ.к.). Рақобат – бу етарли даражада бўлмаган тақдирланишни тақсимлаш методидир. Фроловнинг фикрича рақобатнинг ижобий томони шундаки, у шахсни катта утуқларга эришиши учун кенг миқёсда восита сифатида ундан фойдаланилади.

Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотни амалга оширишда бугун ёшларимиз ижтимоий-маданий фаолиятларини шаклланишида рақобат бу ўта муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги вақтда ёшлар орасидаги ўзаро муносабатларнинг кескинлашуви тез-тез кузатишмоқда ва бундай ҳолатларни бартараф этиш чораларини ишлаб чиқиш бўйича ҳулоса ва тақлифлар шакллантирилган.

Бундан ташқари илмий тадқиқотни амалга оширишда сўроғнома усулидан ҳам самарали фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Айнан рақобат фанда, санъатда ривожланишга олиб келади, социал муносабатлардаги аҳамиятли ўзгаришларга таъсир ўтказиши. Лекин рақобат орқали энг камида учта муносабатда рағбатлантириш чегараланган бўлиши мумкин: а) инсонлар ўзлари рақобатни камайитиришлари мумкин. Агар курашиш шартли ортиқча хавф, таваккалчилик, хавфсизлик билан боғлиқ бўлса, улар ўзларини рақобатдан ҳимоя қила бошлайдилар; б) рақобатдан рағбатлантириш воситаси сифатида инсон фаолиятининг фақат баъзи бир соҳаларида фойдаланиш мумкин; в) рақобат низога айланиб кетиши тенденциясига эгадир, чунки интеллектда, қобилиятда мағлубиятга учраган рақобатчи куч ишлатишга, интрига ва бошқа

йўллар билан бойликка эга бўлиш учун нафс балосига берилиши мумкин.

Умуман социал омил социал рақобатда аҳамиятли рол ўйнайди. Бу билимда, иқтидорда, интеллектда намоён бўлади. Айнан социал мазмундан кўп ҳолларда шахснинг рақобатчилиги устуворлиги боғлиқдир. Фақат меъёрий жамиятда рақобат мотивация сифатида намоён бўлади: мен ниманидир бошқаларга нисбатан яхшироқ амалга оширишим керак, фақат шу йўл билан мен ўз мақсадларимга эришаман ва амалга ошираман.

Социал стратификация назариясида мавкега оид (статусли) ёндашув мавжуд бўлиб, у социал рақобатни ижтимоий рол ва социал мавке билан боғлаш имкониятини беради. Социал стратификация контекстида социал рақобатни тушунишнинг назарий мўлжали социологик назарияларида ижтимоий муносабатларнинг аҳамиятини аниқлашда ифода этилади. Унда социал тенгсизлик, ижтимоий имкониятлар ва ҳаётий имкониятлар тенгсизлиги, ижтимоий имкониятлардан фойдаланишга бўлган тенгсизлик, таълим соҳасидаги рақобат, истеъмол соҳасидаги рақобат аҳамиятли рол ўйнайди.

Иқтисодиёт фанларида машҳур тадқиқотчи М.Портер томонидан рақобатга берилган таъриф анча кенг тан олинган: “Рақобат стратегияси соҳа тузулиши ва ўзгариш жараёнларини ҳар томонлама тушунишга асосланган бўлиши керак. Иқтисодиётнинг қайси соҳаси бўлишидан қатъий назар рақобат моҳияти бешта куч асосида ифодаланади:

1. Янги рақобатчиларнинг вужудга келиш хавфи;
2. Маҳсулот ўрнини босувчи маҳсулотнинг вужудга келиш хавфи;
3. Бутлаш буюмлари таъминотчисининг савдолашиш қобилияти;
4. Харидорнинг савдолашиш қобилияти;
5. Мавжуд рақобатчилар ўртасидаги баҳслашув.

Ҳар бир кучнинг аҳамияти соҳадан соҳага ўтганда ўзгаради ва соҳанинг даромадлигини аниқлаб беради”.

Иқтисодий фанларда рақобат бозор шароитида ишлаб чиқариш муносабатлари субъектлари ўртасида энг фойдали сармоя киритиш соҳалари учун кураш ва баҳслашишни англатади.

Сўнгги йилларда рақобат ижтимоий жараён сифатида иқтисодий социология доирасида ўрганила бошланди, унинг йўналишларидан бири В.В.Радаев томонидан ишлаб чиқилаётган бозор социологиясидир. Унинг фикрича “рақобат – бу икки ва ундан ортик бозор иштирокчиларининг улар томонидан маълум бир куч сарфлаб, бир хил чегараланган манбага эга бўлишга интилишдир”.[1] В.Радаев “Бозор социологияси” номи монографиясининг “Рақобат ижтимоий жараён сифатида” деб номланувчи учинчи бобида тадқиқотчи рақобатни “социал тармоқни қўллаб-қувватлаш”, “келишилган тартибни ўрнатиш”, “мажозий кураш” деб ифодалайди.[2]

В.В.Радаев ўзининг бошқа бир тадқиқот ишида рақобатни баҳслашишнинг бир кўриниши деб қуйидагича таърифайди: “бу икки ёки ундан ортик агентларнинг ҳаракати, улар томонидан маълум бир ҳаракат натижасида бир хил ва чегараланган манбаларга эга бўлиш мақсадидир”.[3]

Сиёсатшуносликда рақобат бу ўзларининг вакиллари орқали ҳокимиятда ҳукмронликка эришиш мақсадида партиялар ўртасидаги курашни англатади. Бундан ташқари ҳар қандай жамоат ишига даъвогарлар кўпдир, уларнинг ҳар бири бошқаришга даъвогарлик қилади. Бу даъвогарларнинг даъвогарлик қилиёнаётган вазифага эришиш учун шахс сифатидаги энг яхши сифатларни намоён қилишга ундайди. Ҳақиқатан ҳам кўпчилик олимлар сиёсат майдонини сиёсий капиталга

эгаллик қилиб, ҳокимият ва таъсир кучига эга бўлиш, сиёсий кучлар муносабати ва ушбу муносабатларни ўзгартириш учун кураш майдони деб таъкидлайдилар.

Шундай қилиб, рақобат – бу ижтимоий, маданий, иқтисодий, биологик ҳодисадир.

Рақобат терминидан келиб чиқадиган қатор тушунчалар мавжуддир: “рақобатбардошлик”, “рақобат стратегияси”, “рақобат кураши”, “рақобатда устуворлик”, “рақобат ҳукуки” ва ҳ.к. Умуман, В.Синьконинг рақобатга берилган турли хил таърифлари бир-бирларига қарши эмас, аксинча улар бир-бирини тўлдирди деган фикрига қўшилса бўлади. Шу билан бирга уларни алоҳида кўриб чиққанда, уларни етарли асосланган деб айтиш қийин. Бу қуйидагиларда намоён бўлади: рақобатнинг алоҳида муҳим белгиларини характерлашда, улар муаммога тегишли бўлган иқтисодий муносабатлар, яъни умумназарий жиҳатлари диққатдан ташқарида қолган.[4]

Социал рақобат тўғрисида фикр юритилганда ва уни ўрганишда концептуал таҳлил ва инструментал ёндашувларни ишлаб чиқиш эҳтиёжи сезилган. Шунинг учун муаммони аниқлашни ва кейинчалик социология маконида тадқиқ этилаётган тушунчани бошқа соҳаларга ёйиш ва амалиётга тадбиқ этиш зарур.

Тадқиқотчи А.Г.Шмелёвнинг таъкидлашича “Рақобат қонуни бу тирик ва жонсиз табиат тизимида динамика ва эволюциянинг фундаментал қонунидир. Унинг фикрича социал рақобат биологик рақобатдан қуйидагилар билан фарқ қилади: социал субъектлар нафақат рақобат объектларини чексиз экспанция қилишдан, бошқа рақобатдаги субъектларга қаршилиқ кўрсатишдан ўзларини тиядилар балки, икки ўзаро боғлиқ эволюцион жараёнлар: рақобат муҳитини ўзгартириш жараёнидир.[5]

Илмий адабиётда кескинлик даражасига қараб социал рақобатнинг қуйидаги кўринишлари ифодаланган: ҳамкорлик (кооперация), маҳсулдор рақобат, мусобақали рақобат, баҳслашиш, конфронтация.[6]

Ҳамкорлик (кооперация) – бу шахслараро ўзаро ҳаракатни ташкил этишнинг шаклларида бири бўлиб, иштирокчиларнинг мақсадга эришишда бир вақтда улар ўртасида мажбурият, рол ва функцияларини тақсимлашни ифода этади. Фаолият маҳсулини пропорционал тақсимланиши қуйидагиларга олиб келади: ҳамкорлик жараёни ҳамма вақт фаолият субъектлари ўртасида яратилган объектнинг катта қисмига эга бўлиш учун очиқчасига рақобатлишилади. Шундай қилиб, “рақобат” ни таъминлаш тамойили, қулай ва мустаҳкам ҳамкорликни ташкил этишда катта аҳамиятга эга. А.Г.Шмелёв маҳсулдор рақобатни қуйидагича изоҳлайди: рақобатли ўзаро ҳамкорлик муҳитни бойитишга олиб келади ва нафақат истеъмолчи балки, рақобатда иштирок этувчиларнинг катта қисмини салоҳиятни ўсишига олиб келади. Шу билан бирга рақобатнинг ижтимоий норматив тартибга солиш маҳсуллигини оширишга қаратилган.[7]

Рақобатли маҳсулдор ҳамкорлик инсонпарварлик, бошқарувчанлик, очиқлик, тўғрисиўзлик, яратувчанлик ва ҳаққонийлик хусусиятларга эга. Бундай шароитда рақобат жамият ривожланишига ёрдам беради. Шундай қилиб, маҳсулдор рақобат кўп ҳолларда йўқотишга қаратилган антогостик кураш эмас. Максимал самарадорлик маълум бир оптимал равишда “қаттиққўллик” ва “юмшоқлик”ни бирлашмасига эришилади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Шундай қилиб, юқорда ўтказилган таҳлил “Социал рақобат” тушунчасини ифодалаш рақобатчилиги ва социал рақобатчиликка бўлган турлича ёндашувларни социологик нуктаи назардан аниқлаш имкониятини беради. Таъкидланишича рақобат ижтимоий борлигининг

ажралмас қисмидир. Лекин унга бўлган муносабат бир маъноли характерга эга эмас ва мураккабдир.

“Рақобат” тушунчаси ўзаро ижтимоий муносабатлар шаклини акс эттиради, “рақобатлашиш” тушунчаси эса ўзаро муносабатларда иштирок этувчи субъектларнинг ҳулки — моддий доминанти сифатида ифода этилади.

“Социал рақобат” тушунчасининг назарий конструкт сифатида мазмунини ташкил этувчилар социология фанида унинг таҳлил этилишининг дастлабки услубиётчилари ҳисобланадилар, десак муболага қилмаган бўламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Радаев В. Социология рынков; к формированию нового направления. М.: ГУ ВШЭ, 2003. С. 320.
2. Радаев В. Социология рынков; к формированию нового направления. М.: ГУ ВШЭ, 2003. С. 55-59 б
3. Радаев В. Изменение конкурентной ситуации на российских рынках... С. 6.
4. Синько В. Указ. соч. С. 54-55
5. Шмелёв А. Г. Продуктивная конкуренция. Опыт конструирования объединительной концепции. М.: Магистр, 1997, 56
6. М.Т.Яхшиева Ҳозирги замон рақобат назарияси. ТДИУ. Тошкент – 2019. 11
7. Шмелев А.Г. Коммуникация, кооперация и конкуренция в самоорганизующихся профессиональных Интернет-сообществах в журнале Образовательная политика, Москва 2010. № 9, с. 27-46
8. Адаптационные стратегии населения. СПб.: Наука, 2017.
9. Гидденс Э. Последствия модернити / Пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология/Под редакцией В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 101-122.
10. Акимкина М.А. Атональные аспекты европейской экономической культуры. Автореф. ...канд. филос. наук. Ростов-на-Дону, 2007.
11. Александрова Е.С. Конкуренция как принцип общественного развития: социально-философский анализ. Автореф. ...канд. филос. наук. Симферополь, 2004.
12. Андреев С.Ю. Конкурентоспособность личности и интересы общества//Научный электронный журнал Куб ГАУ. 2004, № 4 (6).
13. Андреева Г.М. Социальная психология. Изд.3-е. М.: Наука, 1994. - 386 с.
14. Антипин П.В. Взаимодействие традиционализма и модернизма в России//Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год/Под ред. Т.И.Заславской. М.: Логос, 1999, С. 310-319.
15. Анурий В.Ф. Профессиональная стратификация и закон перемены труда//Социс, 2006, № 7, С. 23-34.

Иқболхон АБДУРАХМОНОВА,
Т.Н.Қори Нуёзий номидаги ЎПФИТИ таянч докторанти
E-mail: abdurakhmonova.i@mail.ru

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Умаралиева М.Т тақризи асосида

STUDY OF STUDENTS 'DATA AND LEVEL OF DEVELOPMENT IN THEM ELEMENTS OF TALENT

Abstract

Identification of gifted students in the education system, their full support, orientation to acquire practical skills and innovation, independent learning, data sorting, collection, processing, applied research, research, identification of talented young people, their support Improving the methodological support aimed at activating divergent, convergent thinking activities of students is of great scientific and practical importance.

Key words: gifted children, intellectual ability; specific abilities, creative abilities, leadership skills, psychomotor abilities, divergent thinking, convergent thinking, talent elements.

ОДАРЕННЫЕ УЧАЩИЕСЯ И ИЗУЧЕНИЕ УРОВНЯ ЭЛЕМЕНТОВ ИХ ОДАРЕННОСТИ

Аннотация

Выявление одаренных учащихся в системе образования, их полная поддержка, ориентация на приобретение практических навыков и инноваций, самостоятельное обучение, сортировка, отбор, обработка данных, прикладное и научное исследования. Улучшение методической поддержки для активации дивергентной, конвергентной мыслительной деятельности учащихся.

Ключевые слова: одаренные дети, интеллектуальные способности; специфические способности, творческие способности, лидерские качества, психомоторные способности, дивергентное мышление, конвергентное мышление, элементы таланта.

ИҚТИДОРЛИ ЎҚУВЧИЛАР ВА УЛАРДА ИҚТИДОР ЭЛЕМЕНТЛАРИНИ РИВОЖЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИНИ ЎРГАНИШ

Аннотация

Таълим тизимида иқтидорли ўқувчиларни аниқлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб - қувватлаш, амалий қўникмаларга эга бўлиш ва янгиликлар яратишга йўналтириш, мустақил билим олиш, маълумот саралаш, тўплаш, қайта ишлаш, амалий тадқиқотлар, илмий изланишлар олиб бориш, уларни қўллаб – қувватлаш ўқувчиларнинг дивергент, конвергент фикрлаш фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган методик таъминотни такомиллаштириш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: иқтидор иқтидорли болалар, интеллектуал қобилият; муайян қобилият, ижодий қобилият, етакчилик қобилият психомотор қобилият, дивергент фикрлаш, конвергент фикрлаш, иқтидор элементлари.

Кириш. «Иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 3-майдаги ПҚ-4306 сонли Қарорида [1] ёшларни амалга оширилаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш, илм-фанни ўзлаштиришга бўлган рағбатини ошириш, изланувчанлик ва яратувчанлик фаолиятига кенг жалб қилиш, жаҳон миқёсида Ватанимиз довлугини кенг таратган аждодларга муносиб авлодни тарбиялаш мақсадида муҳим вазифалар бегиланган. Бу эса, таълим соҳасидаги бир нечта устивор вазифалар каби иқтидорли ўқувчилар билан ишлаш ҳам долзарб эканлигини ва таълим-тарбия жараёнини модернизатциялаш, иқтидорли ўқувчилар билан ишлаш тизимини такомиллаштиришни тақозо этади.

Иқтидорли болаларда иқтидорни намоён бўлиши учун муайян шарт шароит яратиш мотивациялар бериш қўллаб қувватлаш ва рағбатлантириб бориш ишлари давлат сиёсати даражасида бажариладиган вазифа ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Инсон асри деб ҳисобланган XXI асрда «инсон омили», «инсон капитали», «иқтидорли болалар» тушунчалари миллий кадриятлар даражасидаги кўтарилди. Шу ўринда миллатнинг иқтидорли фарзандларига

этибор бериш, қўллаб қувватлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Бу борадаги дастлабки вазифа иқтидорли болаларни аниқлаш саналади. Дунё тажрибасида тадқиқотчилар иқтидор турларини аниқлашга ва иқтидор турларини тизимлаш учун асос бўладиган мезонларни ишлаб чиқишган. Тадқиқотчилар иқтидорнинг сифат ва миқдорий жиҳатларини аниқлаш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Иқтидор – инсон руҳиятининг бутун ҳаёти давомида тизимли ривожлантириладиган имконияти бўлиб, инсоннинг мустақил ҳаёти ва касбий фаолиятида бошқаларга нисбатан юқори даражадаги натижаларга эришишини таъминлайди[2]. Иқтидор инсоннинг имкониятлари ва фикрлашини ҳаётнинг янги талаб ва муаммоларини ҳал қилиш, янги шароитларга мослашишга йўналтиради.

Тадқиқотчилар иқтидорнинг сифат ва миқдорий жиҳатларини аниқлаш мумкин деб ҳисоблайдилар. Ақлий қобилиятнинг муайян фаолият турларида намоён бўлишининг ўзига хослиги иқтидорнинг хусусиятларини, иқтидорнинг ифодаланиш даражаси миқдорий хусусиятлари тавсифлашга имкон беради.

Ярматов Р. Б. «Иқтидор бу фаолиятнинг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайдиган қобилиятларнинг ўзига хос уйғунлашувидир» [3] деб

таърифлайди. Абдуллаева М. М. иктидорли болаларга «Илғор, ташаббускор, ижодкор, масъулиятли, замон билан ҳамнафас, ўқиб изланадиган, мустақил фикрлайдиган, мушоҳадали, ўз фикрини катта давраларда ҳам бемалол айта оладиган, ўзига ишонувчан» деб таъриф беради. [4]

Жабборов И. А «Иктидор – бола ташқи оламдаги нарс ва ходисалар билан муносабатга киришиб, ўзидаги биологик имкониятлардан фойдаланганда бу имконият ўз қуввати ва моҳияти билан бошқа кишилардаги (болалардаги) имкониятлардан ўзининг афзаллиги ва маъқуллиги билан кишиларнинг эътиборини торта олса, ана шундай хусусиятларнинг борлигига қараб бундай болаларни иктидорли дейиш мумкин». [5] деб ҳисоблайди.

Логинова Е.А. «Иктидорли болалар» – бу «ривожланишда тенгдошларидан устунроқ» болалар, бу «ўзига хос эксклюзивлик» деб таърифлайди. [6] «Иктидорли болалар» – бу маълум бир фаолиятда ёрқин, равшан, баъзан ажойиб ютуқлар билан ажралиб турадиган (ёки бундай ютуқлар учун ички шарт-шароитларга эга) бола. [7]

Иктидорли болаларни ўқитиш бўйича тадқиқотлар Англияда, Австрияда, АҚШ, Россия каби дунёнинг ривожланган давлатларида чуқур таҳлиллар асосида олиб борилган. Хусусан, АҚШ таълим тизимида иктидорли ва иктидорли болалар деб бир ёки бир нечта соҳада (бадий, спорт, интеллектуал, академик) юқори натижаларга эришган болаларни кўрсатишган. С. Марланд иктидорли бўлишининг асосий тоифаларини тақлиф этди. Жумладан, умумий интеллектуал қобилият, муайян қобилият, ижодий қобилият, етакчилик қобилияти, психомотор қобилиятлари.

В.Д. Шадриковга [8] иктидорни фаолиятдаги қобилиятларнинг яхлит кўриниши сифатида, фаолиятнинг бирлашган қобилият мажмуасининг умумий хусусияти сифатида. тавсифлайди.

Йиллар давомида Матюшкин [9] томонидан ишлаб чиқилган концепция ижодий истеъдод тушунчасини, ижодкорликни ва инсоннинг ижодий ривожланишини тавсифловчи қобилиятнинг структуравий элементларини кўриб чиқишга имкон беради. А. М. Матюшкин иктидор турларни ажратиб мезонларини қуйидагиларни ажратган:

- «Фаолият тури ва унинг руҳий соҳаларини таъминлаш» мезони
- «Қобилиятни шакллантириш даражаси» мезони
- «Ифодаланиш шакли» мезони
- «Хар хил фаолият турларининг ифодаси» мезони
- «Ёш ривожланишининг хусусиятлари» мезони [9].

Иктидорли ўқувчиларни аниқлашда ўқитувчининг эътибор қаратиши керак бўлган муҳим масала иктидорнинг тури ва ҳар хил даражада намоён бўлишини аниқлашдир.

Выготский Л. С. [10] иктидорни муваффақиятли ривожлантириш учун боланинг ўзини намоён қилиши мумкин муҳитни яратиш, биринчи навбатда, ғайрат билан меҳнат қилиш керак деб ҳисоблайди. Боланинг маданият ва маданий муҳитда ўсиши туфайли у ўз манфаатларини янада чуқурроқ англаш ва ривожлантиришга имконият яратади. Ушбу ёндашувнинг энг асосийси боланинг маданий иктидорини шакллантиришдир.

Иктидорли болаларни ўрганиш ва ривожлантиришнинг яна бир ёндашуви Н.С. Лейтеснинг [11] илмий ишларида кўриб чиқилган бўлиб, у иктидорли ўқувчиларни ақлий қобилиятларини оддий ўқувчиларнинг ёшига мос хусусиятлар билан таққослайди. Муаллифнинг айтишича, умумий кўникма умумий қобилиятлар

тўпламидир. Ақлий қобилиятга эга бўлиш (ёки шунчаки иктидор) ёшларнинг меъёрларидан анча устун бўлган интеллектуал ривожланиш даражаси билан тавсифланади. Н.С. Лейтес таъкидлашича «иктидорли бола» атамаси ҳали мукамал эмас, чунки унда туғилиш билан тақдим этилган маълум бир қобилияти ва иктидорни ривожлантиришда биологик қатъийликнинг етакчи ролини ўйнашга йўл қўйилмайди, физиологик хусусиятлар боланинг келажагини белгиламайди, бола ўқиши ва таълим олиш жараёнида иктидорнинг ривожланиши унинг келажагини белгилайди.

Н.С. Лейтес [12] иктидорли болаларнинг учта тоифасини аниқлайди:

1. Тезлаштирилган ақлий ривожланишига эга бўлган болалар. Улардаги ақл бовар қилмайдиган зукко фаолияти, билимга бўлган когнитив эҳтиёжи алоҳида ажралиб туради [12].

2. Эрта ақлий ривожланишига эга бўлган болалар – улар одатий умумий даражадаги ақл-заковатга, илм-фан ёки техника соҳасига нисбатан муайян нуқтаи назарга эга бўладилар [12].

3. Алоҳида қобилиятли болалар ўзларининг тенгдошларига нисбатан бир соҳадагина (масалан, математика, мусиқа, расм чизиш, шахмат ўйнаш, спорт) юқори натижаларга эришади, лекин бошқа соҳаларда кийинчиликларга учрайди ва бир фаолият билан шугулланишни афзал кўрадилар [12].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Иктидорли болаларни аниқлашда ўқитувчининг эътибор қаратилаши керак бўлган муҳим масала иктидорнинг тури ва ҳар-хил даражада намоён бўлишини аниқлашдир.

Иктидорнинг тури ва даражасидан қатъий назар коммуникатив мулоқот иктидорни ривожлантиришда психологик ва дидактик механизм ҳисобланади. Ушбу маҳанизм қуйидагиларни ўз ичига олади.

- ✓ муаммони аниқ қўйиш ва унинг ечимини бола учун қизиқарли ва манфаатли бўлишини таъминлаш;
- ✓ турли хил муаммоли вазиятлар орқали муаммони кескинлаштириш;
- ✓ муаммони ечимини баён қилишда ҳар бир ўқувчи фикрини аниқ баён қилиши, атрофдагилар билан суҳбатлашиш маданияти ва ечимларни креативлигини эътиборга олиб ўқувчилар сараланади.

Иктидорли ўқувчиларда дивергент ва конвергент фикрлаш қобилиятлари аниқлаш орқали ҳам иктидорнинг ривожланиши таъминланади.

Дивергент фикрлаш - бу бир хил муаммонинг кўплаб ечимларини топишдан иборат.[14] Дивергент фикрлашни Ж. Гилфорд «Турли фикрлаш» атамаси билан ўз асарларида таҳлил қилган ва конвергент ва дивергент фикрлаш ўртасидаги фарқни кўрсатди. У дивергент фикрлашни «турли йўналишлардаги фикрлаш тури» деб атади. [13]

Дивергент фикрлаш фаолияти ривожланган ўқувчиларда - бир нечта фикр ва ечимларни тез шакллантириш, бир вақтнинг ўзида топшириқларни ҳал қилишнинг турли усуллари ҳақида ўйлаш, ностандарт фикрларни шакллантириш, нафақат муаммонинг сабабларини балки, унинг ечимларини топиш қобилияти ривожланган бўлади.

Конвергент фикрлаш дивергент фикрлашга қарама-қарши бўлиб, унда бир неча хил муаммонинг бир хил ечими топилади. Конвергент фикрлашда топшириқларни ҳал қилиш учун олдин ўрганилган билимлардан аниқ фойдаланишга асосланган. [14]

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Иктидорни сақлаб қолиш ва такомиллаштиришнинг махсус воситаларини қўллаш, боланинг фаоллик

аломатларини максимал даражада ривожлантириш, иктидорли бола шахсига алоҳида ёндашувни таълимнинг умумий талаблар билан биргаликда олиб боришни талаб қилади.

Дивергент фикрлаш фаолияти даражаси (ижодий, оғзаки бўлмаган), конвергент фикрлаш фаолияти даражаси (оғзаки-мантикий, оғзаки)ни таҳлил қилиш орқали иктидорни ривожланиш самарадорлиги аниқланади.

Иктидор элементларини ривожланганлик даражалари	
Юқори	-аниқ ва мантикий нутққа эга бўлади; -мақсадларини мустақил аниқлайди ва режа туза олади; -фаолиятидаги асосий вазифани иккинчи даражали вазифалардан ажрата олади; -фаолиятида қийин стратегик йўлни танлайди; -когнитив, таълим ва тадқиқот қобилиятларига эга бўлади; -муаммоларни мустақил ҳал қилиш қобилияти устун бўлади; -маълумотларни шарҳлайди ва оқибатларини баҳолай олади; -ўзи ва ўзгаларни фаолиятини танқидий баҳолайди
Ўрта	-таълимни олишда ўқитувчи кўмагига муҳтож бўлади; -мақсадларни мустақил равишда аниқлашга қийналади; -бошқаларнинг позициясига қараб фаолият юритади; -тадқиқот ва лойиҳалаш фаолияти кўникмаларини қисман эгаллаган; -ҳамкорликдаги фаолиятни маъқул кўради; -танқидий фикрлаш, ахборотни излаш, таҳлил қилишга қийналади;
Паст	-аниқ нутқ асосида фикрини баён қилишга қийналади; -муаммоли вазиятларни ҳал қилишда бошқалар фикрига таянади; -мустақил қарор қабул қила олмайди; -фаолиятида осон стратегик йўлни танлайди; -мустақил ва масулиятли бўлишни истамайди; -ўзи ва бошқалар фаолиятини баҳолай олмайди; -таълим олиш истаги ва тадқиқотчилик қобилиятларининг етишмайди; -амалий фаолиятда турли усулларни қўллай олмайди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Иктидор бу – табиат томонидан инъом этилган ва бир умр сайқалланишни талаб қиладиган сифат бўлиб, ўқувчининг амалий фаолиятнинг тез ва самарали амалга

оширилишини, амалий фаолиятда юқори даражада намоён бўлиши, билим олиш, кўникмаларнинг эгаллаш, ақлий операцияларни муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайдиган индивидуал имкониятлар йиғиндисидир.

АДАБИЁТЛАР

1. <http://lex.uz/docs/-4320713> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi PQ-4306 sonli Qarori
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010.- 240-б.
3. Ярматов Р. Иктидорли ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш методикаси. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2019. – 50 б.
4. Абдуллаева М. М. «Умумий ўрта таълим мактабларида иктидорли болалар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ҳамкорлик механизмини такомиллаштириш» // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2017. – 50 б.
5. Жабборов И.А, Интеллектуал салоҳиятли ёшларни тарбиялашда психологик ёндошув.
6. Логинова Е.А. Обучение одаренных школьников на основе реализации интегрированного подхода. - диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Логинова Елена Александровна; [Место защиты: Ом. гос. пед. ун-т].- Омск, 2007.- 242 с.: ил. РГБ ОД, 61 07-13/3187.
7. Балакирева З.В. Кто такие одаренные дети? Виды одаренности и ее диагностика. 2014. - <https://pedsovet.su/>
8. Шадриков В. Д. Деятельность и способности. - М., 1992.
9. Матюшкин А.М. Загадки одарённости. - М., 1993].
10. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М., 1991
11. Лейтес Н.С. Об умственной одарённости. - М., 1960.
12. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. - М., 1971
13. Гилфорд, Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления — М.: Прогресс, 1965.
14. (<https://brainapps.ru/blog/2016/01/divergentnoe-myshlenie/>

Nuriddin ADILOV,
Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti
«Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida assistenti
E-mail: nuriddinn@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida mudiri Shokirov P.K. taqrizi asosida

PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS DURING DISTANCE LEARNING

Annotation

The article provides information on physical culture lessons in distance learning, and also describes the attitude of students of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov to physical activity at home.

Key words: physical culture, distance learning, sports, students.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ВО ВРЕМЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье представлена информация о занятиях по физической культуре при дистанционном обучении, а также описано отношение студентов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова к физическим нагрузкам в домашних условиях.

Ключевые слова: физическая культура, дистанционное обучение, спорт, студенты.

MASOFAVIY O'QITISH DAVRIDA TALABALARINING JISMONIY TARBIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqola masofaviy o'qitish paytida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazish haqida ma'lumot beradi, shuningdek Islom Karimov nomli TDTU talabalarining uydagi jismoniy faollikka bo'lgan munosabatini tasvirlaydi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, masofadan o'qitish, sport, talabalar.

Kirish. Masofali ta'lim G'arbda an'anaviy bo'lib qoldi: har bir yuqori mavqega ega bo'lgan universitet hozirgi kunda albatta, masofali ta'lim dasturiga ega. Ko'plab maxsus "masofali o'quv yurtlari" ochilmoqda, ulardan ko'pchiligi dunyoda mashhur va turli mamlakatlarda o'zlarining bo'limlarini ochmoqdalar (misol uchun, Britaniyada Open University). Tahminlarga qaraganda, aynan masofali ta'lim (an'anaviy o'qish shakllari bilan birgalikda) keng tarqalib boradi, ta'limning bu shaklini "kelajak ta'limi" deb atamoqdalar.

Ko'pchilik chet el davlatlari masofali ta'limni ustuvor yo'nalish deb e'lon qildilar va ushbu yo'nalishni rivojlantirishga katta mablag'lar ajratmoqdalar. Ushbu jarayonni amerikaliklar boshlab berdilar Hozirgi kunda masofaviy ta'lim AQShda mukammal shakllangan bo'lib, uning vujudga kelishi 1970 yillar oxiriga borib taqaladi. Avvalida masofaviy ta'lim sohasida o'quv muassasalari yakka holda faoliyat olib bordilar. 1980 yillarda yo'ldosh teleko'rsatuvlar rivojlanib borishi bilan, bu o'quv kurslari ustida bir necha o'quv muassasalari hamkorlikda ish olib bordilar. Global kompyuter tarmoqlarining shiddat bilan rivojlanishi inson faoliyatining hamma sohasiga, shu jumladan, ta'lim olish sohasiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. So'nggi paytlarda ta'limning ushbu turi Yevropada ham faol rivojlanmoqda. Avstraliya ta'lim dasturlarini ommaviy ravishda kompyuter tiliga o'tkazib, ularni faol eksport qilmoqda. Mamlakatimizda masofali ta'limni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Ko'pchilik masofali ta'lim – bu shunchaki bizga ma'lum sirtqi ta'limning yangi shakli deb hisoblaydilar. Ma'lum darajada bu shunday: haqiqatda ham inson uyidan chiqmasdan o'qishi mumkin. Lekin bir sharti bor: buning uchun standart dastur bilan zamonaviy kompyuteri bo'lishi kerak. Ushbu dasturning mazmuni aynan masofali ta'lim va zamonaviy texnika hamda texnologiya bir-biridan ajralmasligidan iborat.

Bugungi kunda talaba o'z mamlakatidan chiqmay turib, deyarli, barcha G'arb universitetlari dasturlari bo'yicha

ta'lim olishi mumkin. Ta'lim siyosiy va iqtisodiy birlashish jarayonlaridan ilgarilab umumjahon va umumiy foydalaniladigan bo'lib bormoqda. Masofali ta'lim g'oyasida aynan ta'lim an'anaviy turlarida qabul qilingan (ham kunduzgi, ham sirtqi) "o'quvchilarning bilimiga intilishlaridan" "bilimlarni o'quvchilarga qarab harakatlanishi" juda muhim. Dastavval masofali ta'lim oliy ta'limga ega insonlarning malakalarini oshirishlari uchun mo'ljallangan edi. Uning eng oddiy turi – bu avvallari ham mashhur bo'lgan televizion ko'rsatuvlar seriyasi hisoblanadi: butun bir kanal maxsus ta'lim dasturi uchun ishlaydi. Hozirgi kunda yanada kuchliroq texnikalar paydo bo'lishi bilan masofali ta'lim imkoniyatlari kengaymoqda. Rossiyada siyosiy va iqtisodiy islohotlar sababli uning ba'zi oraliq bosqichlari o'tkazib yuborildi va eng ilg'or – Internet tarmog'i orqali ta'lim olish turi keng tarqaldi.

Jahon amaliyotida masofali ta'lim barcha kurslari uchun albatta sertifikat beriladi, uni qalbakilashtirish deyarli mumkin emas. Barcha kurslarda ham albatta bunday ishlar yaqin vaqtlarda amalga oshirilishi lozim. Bugungi kunda taklif etilayotgan ko'pchilik masofali ta'lim kurslari – bu qiziqishga asoslangan mashg'ulotdir. Faqatgina izlash serverlarining o'zi "masofali ta'lim" so'rovnomangizga minglab manzillarni ko'rsatib beradi. Bu dastur o'quvchiga faylda ma'lum bilimlar hajmi ko'rinishida kelib tushadi. Uni o'rganib chiqqandan keyin "talaba" dasturni "tekshirishni" ishga tushiradi -dastur unga savollar beradi.

Savollarga javoblar asosida o'quvchiga keyingi bosqichga o'tish taklif etiladi yoki uning tayyorgarligi yaxshiroq bo'lishi kerakligi xabar qilinadi. Aniq fanlarda bilimni baholash masalasi nisbatan oson hal qilinadi va bu yerda testlar qo'llanilishi o'zini oqlaydi, lekin gumanitar fanlarda albatta javobning matni kerak bo'ladi. Ko'plab oliy o'quv yurtlari tajribalari nazorat o'tkazishni sirtqi ta'lim shaklida bo'lgani kabi, kunduzgi o'qish mashg'ulotlari ko'rinishida o'tkazish yaxshi bo'lishini ko'rsatadi. Lekin,

misol uchun, oliy o'quv yurti AQShda, o'quvchi esa – O'zbekistonda bo'lgan hollarda nima qilish kerak? Bu yerda albatta yozma imtihon yagona yo'li hisoblanadi.

Mana shu sababli mamlakatimizda videokonferen-siyalar usuli keng tarqalgan, bugungi kunda qo'llaniladigan o'qitish usullaridan biri quyidagicha bo'lishi mumkin: "Talaba" axborotni oladi, uni o'rganib imtihon topshiradi. Boshqa usul ham mavjud. O'quv materiallari serverga kiritiladi, ularni o'zlashtirib ma'lum vaqtdan so'ng nazorat ishini yozadilar. Shunday qilib, bloklar bilan o'quvchilar butun dasturni o'zlashtiradilar, keyin esa tashkilotchilar imtihonlar topshirish vaqtini belgilaydilar. G'arbda ko'chirib olishga odatlanishmagan: agarda bilim olishni xohlasa o'qish kerak. Endi u yda o'tirish va g'arb namunasidagi diplom olish imkonidan tashqari masofali ta'lim nimasi bilan afzal ekanligini tushunib olish qoldi.

Uning xususiyatlari haqida fikr yuritar ekanmiz, birinchi navbatda, moslashuvchanligi to'g'risida ta'kidlab o'tish zarur. Masofali ta'lim tizimida bilim oluvchilar odatda, leksiyalar va seminarlar kabi muntazam mashg'ulotlarga qatnamaydilar, balki o'ziga qulay vaqtda, qulay joyda hamda qulay sur'atlarda ishlaydilar. Haqiqatda bilim olishni istovchilar, odatiy hayot tarzini buza olmaydigan yoki xohlamaydiganlar uchun katta ustunliklar mavjud. Bundan tashqari, o'qishga kirish uchun talabadan ma'lum bilim darajasi talab qilinmaydi va har kim fanni o'zlashtirishi va baholanishi uchun qancha kerak bo'lsa, shuncha o'qishi mumkin.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** Uzanalytics.com saytining yozishicha, Xalqaro tashkilotlar, jumladan, YuNESKO, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), hamda Jahon banki ushbu pandemiyani o'rta, maxsus va oliy ta'limning fors-major vaziyatlarga tayyorgarligini tekshiruvdan o'tkazayotgan holat deb baholashmoqda. Buning sababi, jahondagi barcha ta'lim muassasalari yangi formatga o'tib, ommaviy tarzda masofali o'qitish tajribasini qo'llashga majbur bo'lishdi. O'z o'rnida, bu qator muammolarni keltirib chiqardi. Birinchidan, internet texnologiyalaridan foydalanish uchun o'qituvchi va talabalarda raqamli savodxonlikning yetarli emasligi, ikkinchidan, internet tezligining pastligi, uchinchidan esa, ba'zi mamlakatlarda internetga ulanish imkoniyatining kamligi yoki aholining aksariyat qismi uchun deyarli yo'qligi va to'rtinchidan, aksariyat ta'lim oluvchilarda masofaviy o'qish uchun texnik vositalarning (kompyuter, noutbuk, gadjetlarning) mavjud emasligi. Shubhasiz, bunday holat ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etmasdan qolmadi, texnik nosozliklar va boshqa omillar o'quv jarayonida uzilishlarga olib keldi.

Lekin shu bilan birga, jahon ekspertlari pandemiya tufayli joriy qilingan qat'iy karantin qoidalari ta'lim, jumladan oliy ta'lim uchun yangi imkoniyatlar yaratganini e'tirof etishmoqda. Xususan, Armanistonda karantin paytida masofaviy ta'lim olish imkonini beruvchi universitetlarning yagona iUniversity platformasi ishga tushirildi, Birlashgan Arab Amirliklari global tarmog'ida ta'lim olish va biznes yuritish uchun 5 ta: Google Hangouts Meet, Cisco Webex, Avaya Spaces, Blue Jeans va Slack nomli ilovalar uzluksiz

ishlay boshladi. Kiprda ta'lim va fan vazirligi Pedagogika instituti orqali masofaviy ta'lim olib borish uchun o'qituvchilarni tezkor tayyorlash ishlarini tashkil qildi. Rossiya universitetlarida esa qo'shimcha reallik (AR – augmented reality) texnologiyasining qo'llanilishi (RF "Perviy kanal"dagi "Vremya" axborot ko'rsatuvi, 2020 yil 12 maydagi efir) ta'limda innovatsiya bo'ldi.

Pandemiya sharoitida milliy oliy ta'lim tizimining transformatsiyasi. Umuman olganda, O'zbekistonda aksariyat universitet va institutlar darslarni masofaviy shaklda o'tkazishga qisman tayyor edi. Oliy ta'lim muassasalari platformalarida Moodle tizimi shakllantirilib, unga barcha o'quv predmetlari bo'yicha elektron resurslar joylashtirilgan edi. Ammo, mazkur tizim bundan bir necha yil avval joriy qilingan bo'lishiga qaramay, unda ishlash amalda sust edi, shu bois, mamlakatimiz tarixida birinchi marta favqulodda tashkil etilayotgan masofaviy ta'limni joriy qilishda o'ziga yarasha muammolar va qiyinchiliklarga duch kelish tabiiy edi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqot maqsadi:

- Masofaviy rejimda jismoniy madaniyat qanday olib borilganligini o'rganish;

- Islom Karimov nomli TDTU talabalarining masofadan turib uyda sportga bo'lgan munosabatini aniqlash;

- Jismoniy madaniyat mashg'ulotlarida talabalar o'rtasida yuzaga kelgan muammolarni aniqlash.

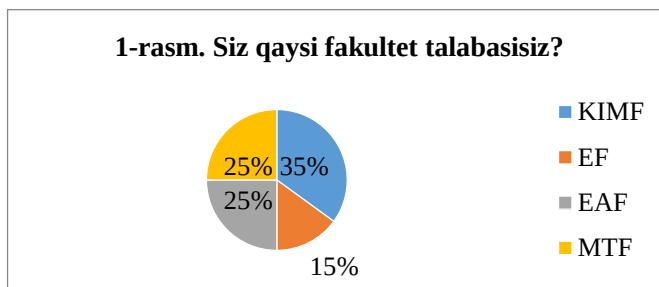
Mamlakatda mavjud epidemiologik vaziyat tufayli barcha ta'lim muassasalari 2020 yil 16 martdan masofaviy o'qishga o'tkazildi. Ushbu maqolada talabalarining o'zini izolyatsiya qilishdagi jismoniy faolligini aniqlash bilan bog'liq tadqiqotlar o'tkazildi. Tadqiqot anketa yordamida olib borildi, unda mavzu bo'yicha eng dolzarb masalalar ko'tarildi. Birinchisi, masofaviy darslarni o'tkazish formatlari. Bunday darslarni tashkil qilishning bir necha turlari aniqlandi, ular: onlayn -darslar (seminarlar, konferentsiyalar), video darslar va nazariy topshiriqlarni yozib olish (testlar, referatlar).

Masofaviy o'qitishning afzalliklari va kamchiliklari mavzusi muhokama qilindi. Afzalliklari: dars jadvalining moslashuvchanligi - kunning istalgan vaqtida o'qish imkoniyati, auditoriyada hozir bo'lish shart bo'lmasa; iqtisodiy samaradorlik - o'qish joyiga yo'l xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirish; axborot olish osonligi - axborot texnologiyalari hozirda deyarli barcha talabalar uchun mavjud; Tashriflarning kuzatilishi - bu jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazib yubormaslik uchun o'ziga xos turtki bo'lishi.

Kamchiliklari: guruh ishi - faollik ta'limi uchun zarur bo'lgan guruh ishini tashkil etishning murakkabligi; uyda jismoniy tarbiya bilan shug'ullana olmaslik - yashash maydonining torligi, uyda odamlarning ko'pchilik bo'lishi; ma'lumotni qabul qilishda qiyinchilik - talabadan nima talab qilinayotganini tushunish har doim ham mumkin emas. Tadqiqot asosan maxsus tayyorlangan savollar asosida so'rov usulida o'tkazildi.

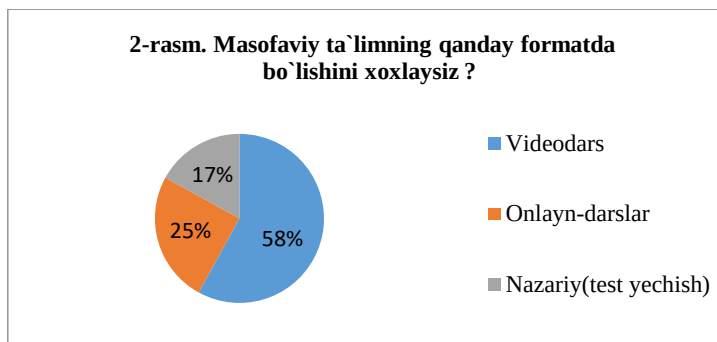
Tadqiqotda Islom Karimov nomli TDTU turli fakultetlaridan 82 talaba, shulardan 25%-MTF, 35%-KIMF, 25%-EAF va 15% EF talabalar qatnashdi (1-rasm).

1-rasm. Siz qaysi fakultet talabasisiz?

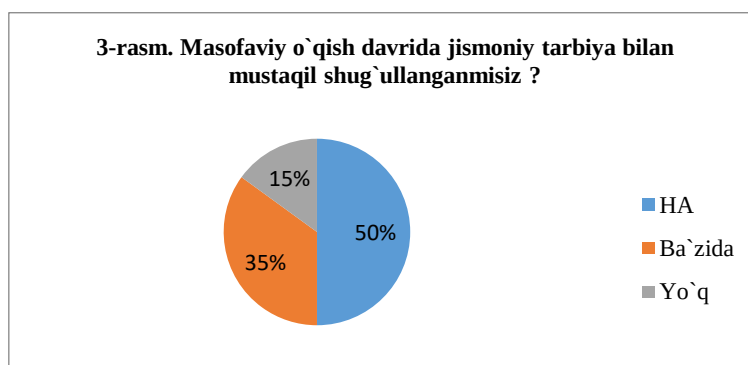
- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Masofaviy ta'limning qanday formatda bo'lishini xoxlaysiz degan savolga respondentlarning 58% videoyozuvlar, 25%-

onlayn-dars va 17% nazariy(test yechish) deb javob berganlar. (2 -rasm).

Masofaviy o'qish davrida jismoniy tarbiya bilan mustaqil shug'ullanganmisiz degan savolga respondentlarning

50%-ha,35%-ba`zida va 15%-yo`q deb javob berganlar(3-rasm).

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).** Suhbatdan o'tgan talabalarning ko'pchiligi masofali darslar o'rniga kunduzgi mashg'ulotlarni tanlaydilar. Eng muhimi, talabalar nazariy ishlarni bajarishdi, video yozuv yordamida darslar asosan onlayn rejimda o'tkazildi.

Talabalarning asosiy istaklari orasida Jismoniy tarbiya bo'yicha masofaviy darslarni ajratish mumkin:

1. Nazariy topshiriqlar sonini kamaytirish.
2. Ko'proq video va onlayn darslar bo'lishi.

3. Uy sharoitlariga jismoniy faollikga ko'proq e'tibor e'tibor qaratish.

Xulosa qilib aytganda, masofaviy o'qitish paytida jismoniy faol bo'lish bo'yicha tavsiyalar quyidagi berildi:

1. Qisqa faol tanaffuslar qilish.
2. Mashqlarni to'g'ri bajarish uchun tasdiqlangan manbalardan foydalanish.
3. Ko'proq yurish.
4. Vaqtni tik turgan holatda o'tkazish.
5. Stretch yoki yoga bilan dam olish.

ADABIYOTLAR

1. <https://review.uz/uz/post/foydali-karantin-covid-19-pandemiyasi-oliy-talim-tizimini-qanday-ozgartiradi>
2. https://vogazeta.ru/articles/2020/4/17/distant/12609distantionnoe_obuchenie_plyusy_i_minusy
3. http://www.licei347540.ru/profilnoe_obuchenie/distantionnoe_obuchenie/rekomendatsiipo_organizatsii_fizicheskoy_aktivnosti_v_period_distantionnogo_obucheniya/

Фарангиз АКРАМОВА,

Уруш ва меҳнат Фахрийлари учун Республика пансионати директори

E-mail: Frangiza19791111@mail.ru

ТошДЎТАУ доценти соц.ф.н. Умирзоқова Р. тақризи асосида

PROTECTION OF THE ELDERLY IN FOREIGN EXPERIENCE

Annotation

The article deals with the issues of social protection of the elderly in foreign experience. A comparative analysis of the basic principles and mechanisms of social protection of the elderly is carried out here.

Key words: Social protection, "Gerontological centers", "Social clubs", "Good Neighborliness", the Red Cross, "Nursing".

ЗАЩИТА ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы социальной защиты пожилых людей в зарубежном опыте. Здесь проводится сравнительный анализ основных принципов и механизмов социальной защиты пожилых людей.

Ключевые слова: Социальная защита, "Геронтологические центры", "Социальные клубы", "Добрососедство", Красный Крест, "Сестринское дело".

КЕКСАЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ХОРИЖ ТАЖРИБАСИДА

Аннотация

Мазкур мақолада хорижий тажрибасида кексаларни ижтимоий ҳимоялаш масалалари ўрганилган. Бу ўринда кексаларни ижтимоий ҳимоялашнинг асосий тамойиллари ва механизмлари, қиссий жиҳатдан таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Ижтимоий ҳимоя, "Геронтологик марказлар", "Ижтимоий клублар" "Қўшничилик" («Добрососедство») Қизил Хоч, "Ҳамширалик иши", "Уй ёрдамчиси".

Кириш. Бугунги кунда дунёнинг кўпчиликлари мамлакатларида аҳолининг кексалиши жараёнининг ривожланиши қарияларнинг ижтимоий муҳофазасига алоҳида эътибор қаратишни тақозо этмоқда. Бунга мисол тариқасида Европа мамлакатларини келтириш мумкин.

Европанинг кўпчиликлари ривожланган мамлакатлари иккинчи жаҳон урушидан кейин бу жараёнга юз тутганлиги боис ёлғиз кекса ва ногиронларни қўллаб-қувватлашнинг ижтимоий таъминот дастурлари ишлаб чиқди ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг махсус тизимлари яратилди. Замонавий дунёнинг аксарият мамлакатларида кекса одамлар сони кўпайиб бормоқда. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда 60 ёшдан ошган кексаларнинг улуши умумий аҳолининг 12 фоизидан 22 фоизгача ўсган. БМТнинг прогнозларига кўра, 60 ёшдан ошган кексалар сони 2025 йилга келиб дунёда 1,2 миллиард кишига етади (1992 йилда 400 миллиондан ортиқ). Бундан ташқари, 1980 йилдаги 2005 йилга нисбатан ривожланаётган мамлакатларда қариялар сони 100 миллион кишига, ривожланган мамлакатларда 38 миллион кишига кўпаяди. 80 ва ундан катта ёшдаги одамларнинг улуши ушбу даврда 64% га ошади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда, хусусан АҚШда, XX асрнинг бошларидан бери кексалар сони доимий равишда ўсиб бормоқда. 1900 йилда АҚШда 65 ёшдан ошган 3,1 миллион кишини ташкил этган, улар аҳолининг 4 фоизини ташкил этган. 1950 йилга келиб, уларнинг сони 3 бараварга - 12,2 миллион кишигача ўсди (мамлакат аҳолисининг 8,1%). 1990 йилга келиб 65 ёшдан ошган одамлар сони икки баравар кўпайиб, 25 миллион кишидан ошди (аҳолининг 11,3 фоизи). 2005 йилга келиб ушбу ёш тоифаси 35 миллиондан ортиқ кишини ёки аҳолининг 13,1 фоизини (123) ташкил этади.

Сўнгги ўн йилликдаги жиддий демографик ўзгаришлар кўплаб давлатларни кекса фуқароларга ёрдам бериш тизимини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди.

Ғарбий Европа ва АҚШда кекса фуқароларнинг ижтимоий ҳимояси юқори даражада бўлиб, кекса одамлар билан ижтимоий иш олиб бориш жуда хилма-хилдир. Ундан Ўзбекистон Республикасининг кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларга ижтимоий хизматлар кўрсатишда фойдаланиш мумкин. Бироқ, тарихий ва иқтисодий шароитлардаги фарқлар туфайли, уни ўз менталитетимиздан келиб чиқиб қисман Ўзбекистонда ўзимизга мослаштириб самарали фойдаланишимиз мумкин.

Ғарбий Европа ва АҚШ мамлакатларининг кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишдаги тажрибаларини ўрганиб, уни Ўзбекистон шароитида кекса одамлар билан ишлаш соҳасидаги ютуқларидан фойдаланиш, имкониятларини баҳолаш учун биз ушбу давлатлардаги давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар фаолиятининг хусусиятларини аниқладик.

Буюк Британиянинг ижтимоий сиёсатида кексалар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш ижтимоий ишчилар назорати остида, ўз уйларида тўлиқ шароитларни яратишга қаратилган [1. С.124]. Бошқача қилиб айтганда, қарияларга ўз оиласида тўла-туқис яшаш шароитларини таъминлаш бўйича хизматлар кўрсатилади.

Бизнинг фикримизча, Буюк Британияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қиладиган "Геронтологик марказлар" старли даражада ривожланмаган. Чунки бундай марказларда барча кексаларни тўлиқ ҳам ижтимоий, ҳам тиббий, ҳам маиший ёрдам бериша олишмайди. Бундай марказларда кексаларнинг ижтимоий ҳимоясини тўлиқ қамраб олиш учун шароитлар йўқ. Қарияларга ва ногиронларга уйда кўрсатиладиган ижтимоий ва тиббий ёрдам мамлакатда ижтимоий ҳимояни амалга оширишнинг муҳим элементи сифатида белгиланган. Уйда

кўрсатиладиган ижтимоий ва тиббий ёрдамдан асосий мақсад, кексалар ва ёлғиз кексаларнинг ҳаётга бўлган қизиқишини йўқотиш билан боғлиқ кўплаб муаммоларини ҳал қилишдир.

Уйда кексаларга мажбурий ва қўшимча хизматларни (тиббий, дам олиш, маиший ва ҳқ) ташкил этиш маҳаллий ҳокимиятлар томонидан амалга оширилади. Шунинг таъкидлаш керакки, қўшимча хизматлар кўрсатиш фақат кекса фуқаролар танлови асосида амалга оширилади. Уйда ижтимоий хизмат, маиший хизмат турлари ва шакллари амалга ошириш - буларнинг барчаси давлатнинг ижтимоий дастурлари билан тартибга солинади. Ижтимоий хизмат кам штатли кўп ишчилар ва асосан, турли диндаги кўплаб кўнгилчилар, хайрия жамғармалари, ёшлар, жамоат ва бошқа ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Буюк Британияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг бутун тизими “Ижтимоий хизматлар бўйича” давлат қўмитаси томонидан мувофиқлаштирилади[2].

Англияда биринчидан, қарияларни ижтимоий ҳимоя қиладиган ихтисослашган қариялар уйлари мавжуд. Ушбу муассасаларда жиддий касалликларга чалинган ва доимий тиббий назоратга муҳтож қариялар жойлаштирилади. Ихтисослашган қариялар уйларида кексалар вақтинчалик яшашлари билан бир каторда доимий яшашлари ҳам мумкин. Ижтимоий хизматчилар кекса ёшдагиларга турли хил хизматларни тақдим этадилар: дам олиш, тиббий ва ижтимоий хизматларни ташкиллаштирилади. Иккинчидан, фаол ҳаёт тарзини олиб боришга қодир кичик уйлardan иборат махсус аҳоли пунктлари ҳамда кекса одамлар яшайдиган хонадонлар мавжуд [3. С.88-107]. Учинчидан, диний ва жамоа-хайрия ташкилотлари томонидан ташкил этилган “Ижтимоий клублар” очилган.

Таъкидлаш жоизки, Буюк Британиядаги муассасаларида қарияларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил қилиш омиллари: бир-бири билан дўстона муносабатлар муҳитини таъминлаш, кекса одамнинг ёшига боғлиқ хусусиятлари, қизиқишлари ва дунёқарашлари муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий клублар икки қисмга ажратилган. Баъзи “Ижтимоий клублар” ёш мезонлари асосида ташкил этилган, яъни улар фақат кекса одамларга хизмат қилиш учун мўлжалланган. Бошқа Ижтимоий клублар эса умумий манфаатларга асосланган, уларга аъзолик ёшга боғлиқ эмас [4. С.15]. Қизиғи шундаки, кўпчилик кексалар севимли машғулотларини афзал қўришади. Унда амалий санъат, каштачилик, шахмат, шашка ва шунга ўхшаш тўғарақлар ташкил этилган.

Кексаларнинг ҳаётий фаолиятини ташкил этиш учун ягона дастур мавжуд эмас, чунки кекса ёшдагиларга нафақат давлат, балки нодавлат ташкилотлар ва қўшимча тиббий маслаҳатлар берадиган бизнес вакиллар ҳам мавжуд.

Кексалар пенсия ёшига етганидан кейин молиявий аҳволларини яхшилашлари учун меҳнат қилишлари зарур. Шу сабабли Буюк Британияда жамоат ташкилотлари ташаббуси билан оддий меҳнат турлари ва оддий асбоб-ускуналардан фойдаланиладиган махсус устахоналар ташкил этилган. Кўпгина маҳаллий фирмалар хайрия фаолиятида сифатида материалларни бепул тақдим этадилар ва кексаларга буюртмалар берадилар. Шунинг таъкидлаш керакки, кексаларни бундай қўллаб-қувватлаш уларнинг ҳаётийлигига ижобий таъсир кўрсатади, жамиятда уларга эҳтиёж борлигини, жамият учун зарурлигини ҳис қилишади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишни яна бир “Қўшничилик” («Добрососедство») [5.] тизимининг иш

тажрибаси қизиқ, унинг моҳияти ижтимоий ишчилар билан биргаликда кексаларга хизмат кўрсатишга қаратилган. Кўплаб кўнгилчиларнинг ўзлари пенсия ёшидаги одамлар тоифасига қўмаклашишлари алоҳида аҳамият касб этади. Қўмакнинг энг кенг тарқалган турлари қуйидагилар: кекса одамларнинг ёлғизлигини енгишга қаратилган алоқа; биноларни тозалаш; озиқ-овқат сотиб олиш; овқат пишириш, кир ювиш ва бошқалар.

Шунинг таъкидлаш керакки, кекса ёшдаги фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилишда соғлиқни сақлаш идоралари алоҳида эътибор берадилар. Ҳамширалар кексалар яшайдиган уйга доимий ташриф буюриб, биринчи ёрдам кўрсатадилар, касалликларнинг олдини оладилар, парҳез, парвариш ва шунга ўхшаш нарсалар бўйича маслаҳатлар берадилар. Тиббиёт муассасалари кекса ёшдаги фуқароларни турли хил санитария-гигиена воситалари билан бепул таъминлайди. Кексаларга ғамхўрлик қилиш, ёрдам кўрсатиш, уларни парваришлаш мақсадида кундузги ёки тунги хизматчиларнинг хизмат тури кенг тарқалган.

Буюк Британия ҳукуматининг кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишдаги яна бир муҳим иш шакли - бу гериатрик шифохоналарнинг фаолияти бўлиб, унинг вазифаси нафақат ихтисослаштирилган тиббий-профилактика ёрдамини, балки таътил пайтида қариндошларининг уйларида бўлган вақтларида оғир касалланган кексаларга тиббий, маиший хизматларни кўрсатишдир. Кўплаб гериатрик шифохоналарда кексалар учун кундузги парвариш марказлари ташкил этилган, уларнинг асосий мақсади кекса ёшдаги беморларни парвариш қилиш ва касалхонадан чиққанидан кейин ижтимоий ёрдам кўрсатишдир. Ушбу бўлимларда кекса одамлар клиник ва лаборатор текширувлардан, жисмоний ва касбий терапия курсларидан ўтадилар [6. С.212].

Бизнинг фикримизча, Франция ҳукумати томонидан ташкил этилган кекса одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш қизиқиш уйғотади, бу кекса одамларнинг максимал даражада одатдаги уй шароитида бўлишига қаратилган. Уй шароитида кексаларга ёрдам кўрсатишнинг икки тури кенг тарқалган – “Уй ёрдамчиси” ва “Ҳамширалик иши”.

“Уй ёрдамчиси” хизмати уйда ижтимоий хизматларни ташкиллаштирилади: озиқ-овқат сотиб олиш, овқат тайёрлаш, биноларни саранжон-саришта сақлаш, кийимларни ювиш, коммунал тўловларини тўлаш ва ҳоказо. Ушбу хизмат турлари давлат сўғурта тизими ёки Франциядаги хусусий сўғурта компаниялари томонидан молиялаштирилади.

“Ҳамширалик иши” хизматининг вазифаси саломатлиги сабабли ўз эҳтиёжларини мустақил равишда бажара олмайдиган кексаларни парвариш қилиш бўлиб, у уй шароитида парвариш қилиш билан бирга, гигиеник хизматлар бўйича тиббий ёрдам кўрсатишни ҳам ўз ичига олади. Кексаларни бундай хизматлар билан таъминлаш даволовчи шифокорнинг қарори билан ҳамшира ва унинг ёрдамчиси (энага) томонидан амалга оширилади. “Ҳамширалик иши” хизматининг вазифаси шифокор тайинлаган тиббий хизматларни амалга оширишдан иборат. “Ҳамширалик иши” хизмати тиббий сўғурта компаниялари ҳисобидан молиялаштирилади [7. С.131].

Таъкидлаш жоизки, стационар тиббий муассасалардан бўшатиш ва интенсив даволанишга муҳтож бўлмаган кекса одамлар учун Францияда “Уй касалхонаси” хизмати ташкил этилган. Кекса фуқароларга хизмат кўрсатиш шифокорлар, ҳамширалар ҳамда ижтимоий ишчилар ҳамкорлигида тиббий, ижтимоий, психологик ва маиший хизматлар кўрсатилади.

Францияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишда пенсия клублари муҳим рол ўйнайди. Уларнинг фаолияти

асосан бўш вақтни ташкил этиш, ижтимоий бегоналашишни бартараф этиш ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишни рағбатлантиришга қаратилган. Бундай муассасалар жамоат ташкилотлари томонидан яратилади. Кекса фуқароларга ёрдам кўрсатадиган хизматларни қўллаб-қувватлаш учун давлат молиявий ёрдам кўрсатади.

Францияда “Пенсионерлар ва қариялар” Миллий қўмита комиссияси мавжуд[9]. Ушбу қўмита давлат идораларининг кекса одамларга муносабатини тартибга солишга имкон берадиган принципларни аниқлайди:

- Кексаларнинг шахсий кадр-киммати принципи. Кекса одам соғлиғи, даромадлари, оилавий аҳволдан қатъи назар, малакали ва муносиб даволаниш ва ўз-ўзини даволаш ҳуқуқига эга.

- Эркин танлов принципи. Соғлигининг ҳолатидан келиб чиқиб ҳар бир кекса одам турар жойни танлаш имкониятига эга.

- Ёрдамни мувофиқлаштириш принципи. Кексалар ҳеч нарсага муҳтож бўлмасликлари учун уларга давлат томонидан молиявий ёрдам кўрсатилиши керак.

Таъкидлаш жоизки, Финляндияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида марказлаштирилган режалаштириш тизими ишлайди. Марказий давлат органлари ижтимоий хизматларнинг йўналишини бошқаради ва назорат қилади. Қарияларга тўғридан-тўғри ижтимоий хизматлар кўрсатиш муниципалитетларга ишониб топширилган. Ушбу йўналиш ўзини-ўзи бошқариш принципи билан беш йиллик режалар асосида ташкил этилади. Давлат мажбурий равишда кексаларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсадида сарфланган харажатларнинг 50 фоиздан кам бўлмаган миқдорини муниципалитетларга дотациялар ажратади. Ижтимоий хизматлар хусусий ташкилотлар ва черковлар томонидан ҳам амалга оширилади [10. С.132].

Бизнинг фикримизча, Финляндияда кекса одамларни ижтимоий ҳимоя қилишда уларга яхши яшаш шароитларини яратишга йўналтирилган стационар бўлмаган шароитларда хизматлар кўрсатиш ва кекса қатламларни ижтимоий ҳимояси учун йўналиш танлаш жуда муҳимдир. Ижтимоий ҳимоянинг энг кенг тарқалган шакли – бу ёлғиз қарияларга ёрдам бериш билан бир қаторда, оилаларга, ўзларига ғамхўрлик қилишга қодир ижтимоий ҳимояга муҳтож кексаларга, кам таъминланган оилаларга ёрдам кўрсатишнинг тўлиқ тўплами (тиббий, ижтимоий, психологик ва бошқа хизматлар)ни қамраб олади. Бундай ёрдам шакли кексалар соғлиғининг ҳолатига қараб ҳам доимий равишда, ҳам вақтинча амалга оширилиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, қарияларнинг катта қисмига қариндошлари ёки алоҳида хизмат ҳақи тўланадиган шахслар томонидан ёрдам кўрсатилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ижтимоий ёрдам марказлари кекса ёшдагиларга кенг турдаги хизматларни таклиф этади. Булар: дам олиш ва ҳордиқ чиқариш учун хоналар, тиббий хоналар, физиотерапия ва массаж хоналари, сауна, бассейн, ошхона, тиббий ва меҳнат устaxonалари. Одатда, бундай марказлар уйда хизмат қиладиганлар орқали иссиқ овқатларни етказиб беришни таъминлайди.

Финляндияда кексаларни уй-жой билан таъминлаш, шу қаторда ҳар бир хонадонда ижтимоий соҳа ходимлари билан 24 соатлик алоқа тизими билан жиҳозлаш катта аҳамиятга эга.

Германияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш тажрибасида кўнгилли уюшмалар, биринчи навбатда черков хайрия уюшмалари ва Германия Қизил Хоч [11. С.50.] хизматларини муҳим рол ўйнашини алоҳида таъкидлаш керак. Кексаларни ижтимоий ҳимоялаш мақсадида кундузги тиббий ёрдам марказлари ва қариялар учун турли клублар кенг тарқалган. Ҳозирги кунда

ижтимоий бўлимлар кексаларга ижтимоий, тиббий ва маиший ёрдам кўрсатишда машҳур бўлиб келмоқда.

Германияда кексаларни ижтимоий ҳимоя қиладиган давлат ва нодавлат ташкилотлар мавжуд. Унинг таркибига ижтимоий ишчилар, кенгаш ва бирлашма раҳбарлари, таниқли жамоат арбоблари қиради. Уюшманинг фаолиятига таълим муассасалари, илмий-тадқиқот институтлари ва амалий ижтимоий иш институтлари қиради.

Ташкилотнинг асосий мақсади кекса одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш ҳолатини амалга оширишдир. Биринчидан, ижтимоий сиёсат ташаббусларини илгари суриш, кексаларни ижтимоий ҳимоялашда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ёрдамини амалга ошириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқиш унинг асосий вазифаларидан ҳисобланади; иккинчидан, ижтимоий ҳуқуқ соҳасидаги эксперт фаолияти; учинчидан, мутахассислар учун ахборот банкни яратиш; тўртинчидан, ижтимоий соҳада етакчи кадрлар ва ходимларнинг малакасини ошириш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва бошқа давлатлар билан тажриба алмашиш; бешинчидан, ижтимоий мавзудаги асарлар ва бошқа нашрларни нашр этиш [12. С.133].

Германияда ижтимоий ишчи фаолиятида давлатнинг ижтимоий сиёсати амалда намоён бўлади. Умун олганда, у ўз мамлакатининг кекса фуқаросининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилади.

Бизнинг фикримизча, АҚШда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш тажрибаси катта қизиқиш уйғотади. Америкада кекса фуқароларнинг уйда яшашлари учун шароит яратадилар. Бу ижтимоий ёрдамнинг стационар бўлмаган турлари тизими орқали амалга оширилади. Давлат ва нодавлат ташкилотлар кекса одамларга зарур ижтимоий хизматларни мустақил равишда олишлари учун молиявий ёрдам кўрсатадилар [13. С.54]. Америка Қўшма Штатларида тиббий хизмат учун ҳақ тўлайдиган, арзон уй-жой билан таъминлайдиган, озиқ-овқат сотиб олишни ташкил этадиган, транспорт хизматларини кўрсатадиган ва шунга ўхшаш турли хил жамғармалар мавжуд. Уйда кексаларга ғамхўрлик қилиш учун қариндошларига ёки алоҳида ижтимоий хизматчига ойлик тўлаш тизими кенг тарқалган.

Кекса фуқаролар учун кундузги даволаш муассасаларидан ташқари, АҚШда махсус пуллик марказлар ривожланган. Уларнинг асосий мақсади - ногирон пенсионерларга ижтимоий, маиший ва тиббий ёрдам кўрсатишдан иборат. Бундай муассасалардаги одамлар учун парҳез овқатланиш, физиотерапевтик муолажалар, физиотерапия машғулоти учун алоҳида хоналари ташкил этилган. Кексалар орасида касбий терапия олиш кенг тарқалган. Ихтисослаштирилган марказларда кексаларни бўш вақтларини мазмунли ўтказишга катта эътибор берилади: кексалар учун экскурсиялар ташкил этиш, рақс ва спорт машғулоти ўтказилади [14. С.134].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Кекса одамларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг жаҳон тажрибаси кекса одамнинг фаол позицияси ўз фаолиятининг субъекти сифатида мустақил бўлиш муҳимлигини таъкидлайди. Чет элда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш билан шуғулланадиган давлат, нодавлат ва тижорат ташкилотлари мавжуд. Улар бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, турли даражадаги хизмат ва имтиёزلарни таклиф қиладилар.

Буюк Британия, Франция, Германия, Финляндия, АҚШда кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш шакллари жуда самарали. Ушбу ижтимоий ҳимоя шаклларининг қисман тури Ўзбекистонда қўлланилади, бу кексаларнинг ҳаётига ижобий таъсир кўрсатади. Шунга қарамай, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий сиёсатининг

истикболли модели куйидаги шартларга жавоб бериши керак: биринчидан, мамлакатда ижтимоий вазиятдаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда Ижтимоий ҳимоя Концепциясини яратиш. Иккинчидан, унда кекса одамлар билан жамиятда юз бераётган ўзгаришларни акс эттирувчи “Тескари алоқа механизмлари” бўлиши керак. Учинчидан, “Сигналларни” қабул қилиш ва уларни

тегишли қарорлар ва дастурларга айлантиришга кодир бошқарув аппарати самарадорлигини таъминлаш. Ўзбекистон ҳукумати кексаларни ижтимоий ҳимоя қилишга кўпроқ эътибор қаратиши, чет элда ижтимоий ҳимоя тажрибасидан ўз фуқароларига нисбатан оқилана фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Козлов А.А. Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: сб. науч. очерков. М.: Флинта: МПСИ, –1998. – С.124.
2. Мартин Э. Социальное обеспечение в Великобритании и Франции // Свободная мысль XXI века. 2005. №8.
3. Шахова С.А. Программа обучения кадров для учреждений социального обслуживания граждан пожилого возраста и инвалидов: с использованием опыта Великобритании // Работник социальной службы. – 2004. -№1. – С.88-107.
4. Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа: учебное пособие. М.: Дашков и К, – 2007. – С.15.
5. Мартин Э. Социальное обеспечение в Великобритании и Франции // Свободная мысль XXI века. 2005. №8 // <http://www.polit.ru/article/2005/08/23/martin/>
6. Актуальные проблемы социальной работы: сборник статей и практических рекомендаций / Под ред. О.И.Бородкиной, И.А.Григорьевой. СПб.: Скифия, 2005. С. 212.
7. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2003. – С.131.
8. Уша манба.
9. Мартин Э. Социальное обеспечение в Великобритании и Франции // Свободная мысль XXI века. 2005. №8 // <http://www.polit.ru/article/2005/08/23/martin/>
10. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2003. – С.132.
11. Корнюшина Р.В. Зарубежный опыт социальной работы. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2004. – С.50.
12. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2003. – С.133.
13. Корнюшина Р.В. Зарубежный опыт социальной работы. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2004. – С.54.
14. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, – 2003. – С.134.

УДК: 12 (87.3)

Гулнозахон АЛИЖОНОВА,
Ўзбекистон ҳалқаро ислом академияси таянч докторанти
E-mail: gulnozaalijonova002@gmail.com

ЎЗХИА т.ф.д., доценти Маҳсудов Д.Р. тақризи асосида

THE FORMATION OF THE WORLDVIEW OF RIZOUDDIN IBN FAKHRIDDIN IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES THEORETICAL FOUNDATIONS

Abstract

Religious sources have long been used in shaping the spiritual and moral image of the peoples of the East has played an important role. Eastern thinkers, especially Rizouddin ibn Fakhriddin his religious and social works, especially the youth, are spiritually and morally mature has an important educational value in finding. Globalization taking place in the world in the process of combating vices such as "popular culture" and "moral nihilism" The scientific heritage of Rizouddin ibn Fakhriddin is theoretical-methodological, ideological and religious an important. In our country, the scientific in-depth study and promotion of the theoretical heritage in all its aspects, the younger generation The reforms on upbringing in the spirit of the noble traditions of our ancestors continue consistently being brought. The article describes the worldview of Rizouddin Ibn Fakhriddin and the foundations of its formation, as well as the social environment in which the scientist lived.

Key words: Rizouddin ibn Fakhriddin, Shilucheli, Idil-Bulgar, Ufa, madrasa, school, jadid, judge, mufti, Ismail Gaspirali, "Tarjiman", "Haftiyak", "Muhammadiya", "Salima and Iffat", "Javomeul kalim".

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ РИЗОУДДИН ИБН ФАХРИДДИН В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация

Религиозные источники издавна использовались в формировании духовно-нравственного образа народов Востока, сыграли важную роль. Восточные мыслители, особенно Ризоуддин ибн Фахриддин, его религиозные и социальные труды, особенно молодежь, духовно и морально зрелы, имеют важное образовательное значение в поиске. Глобализация, происходящая в мире в процессе борьбы с такими пороками, как «популярная культура» и «моральный нигилизм». Научное наследие Ризоуддина ибн Фахриддина имеет теоретико-методологическое, идеологическое и религиозное значение. В нашей стране проводится углубленное научное изучение и популяризация теоретического наследия во всех его аспектах, подрастающего поколения. Последовательно продолжают проводиться реформы по воспитанию в духе благородных традиций наших предков. В статье описывается мировоззрение Ризоуддина ибн Фахриддина и основы его формирования, а также социальная среда, в которой жил ученый.

Ключевые слова: Ризоуддин ибн Фахриддин, Шилучели, Идил-Булгар, Уфа, медресе, школа, джадид, судья, муфтий, Исмаил Гаспирали, «Таржиман», «Хафтияк», «Мухаммадия», «Салима и Иффат», «Джавомеул калим».

XIX ASR OXIRI XX ASR BOŞLARIDA RIZOUDDIN IBN FAKHRIDDIN DUNËQARAŞI ŞAKLLANIŞINING NAZARIY ASOSLARI

Аннотация

Шарқ халқларининг маънавий ахлоқий қиёфасини шакллантиришда диний манбалар азалдан муҳим ўрин тутиб келган. Шарқ мутафаккирлари, хусусан, Ризоуддин ибн Фахриддиннинг диний-ижтимоий асарлари айниқса, ёшларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан камол топтиришда муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Жаҳонда юз бераётган глобаллашув жараёнида «оммавий маданият» ва «ахлоқий нигилизм» каби иллатларга қарши курашда Ризоуддин ибн Фахриддиннинг илмий мероси назарий-методологик, диний-маърифий жиҳатдан аҳамиятлидир. Мамлакатимизда буюк алломаларнинг илмий-назарий меъросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар изчил давом эттирилмоқда. Мақолада, Ризоуддин Ибн Фахриддин дунёқараши ва унинг шаклланиш асослари ёритилиб, олим яшаган даврдаги ижтимоий муҳит ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Ризоуддин ибн Фахриддин, Шилучели, Идил-Булгар, Уфа, мадраса, мактаб, жадид, кози, муфтий, Исмаил Гаспирали, «Таржимон», «Хафтияк», «Мухаммадия», «Салима ва Иффат», «Жавомеул калим».

Кирриш. Мозийдан Ўрта Осиё ҳудуди маданий жиҳатдан юксалиб, цивилизациялар маркази сифатида тарихда ўзининг муносиб изини қолдирган. Шунингдек, икки дарё оралиғи деб номланган Мовароуннахр илк ўрта асрларда ислом цивилизациясининг ижтимоий, аниқ ва ислом илмлари ривожланган марказига айланди. Бу юртда етишиб чиққан алломлар жаҳондаги аниқ фанлар асосчиси, ишончли тўпламлар муаллифи ва кучли фалсафий фикрлар эгаси эди. Уларга: Имом Бухорий, Мотуридий, Марғилоний, Термизий, Фарғоний, Форобий, Хоразмий, Насафий, Самарқандий ва Сарахсий каби кўплаб олимларни келтиришимиз мумкин. Ушбу олимлар

қолдирган бой илмий меъроси билан ҳозирга қадар дунё нигоҳида ва эътирофдадир. Уларнинг асарлари эса кейинги давр олимлари томонидан ёзилган асарларга асос бўла олди. Мана шундай асарларнинг муаллифларидан бири, XX асрнинг олими ва уламиси Ризоуддин Ибн Фахриддиндир. У ўзининг «Қутуби ситта ва муаллифлар» асирида ҳадис илми ва ислом оламида ишончли тўпламлар ва уларнинг муаллифлари ҳамда меросини илмий асосда ёритиб бера олди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ризоуддин ибн Фахриддин шахсияти ва илмий-ижодий фаолияти кенг микёсли бўлиб, у бир

вақтнинг ўзида тарихчи, манбашунос олим, исломий илмлар билимдони, педагог, таржимон, файласуф ва муҳаддис олим эди. Шу боисдан ҳам унинг илмий-ижодий фаолияти билан жуда кўплаб тадқиқотчилар жиддий қизиқиб келган. Жумладан Зуфер Касими, Абдулкайюм Беҳмани, Фатих Карими, Аяз Ишаки, Буямин Эрүл ва бошқа бир қатор олимлар Ризоуддин ибн Фахриддиннинг илмий-ижодий фаолияти хусусан ҳадисшунослик соҳасида амалга оширган ишлари ҳақида тадқиқотлар олиб борган.

Юртимиз тадқиқотчилари томонидан ҳам Ризоуддин ибн Фахриддин ижоди ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, ахлоқий қарашлари тўғрисида кичик бўлсада тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан филология фанлари доктори Бегали Қосимов, Ш. Соатовалар томонидан изланишлар амалга оширилган[1].

Шу билан бирга Тешабой Зиёев, Марям Аҳмедова, Саид Ҳасанов ва бошқалар томонидан Ризоуддин ибн Фахриддиннинг ахлоққа қисман ислом тарихига доир асарлари таржима қилинган бўлсада, лекин олимнинг ҳадис илмига оид илмий меъроси тадқиқ этилмаган.

- Тадқиқот методологияси (Research methodology). Ризоуддин ибн Фахриддин дунёқарашининг назарий асосларини ёритишда тарихийлик ва қиёсий таҳлиллардан фойдаланилди. Улар қуйидагилардир:

Ризоуддин Ибн Фахриддиннинг шажараси Идил-Булгар давлати замонида тақалади. Катта боболаридан бўлиш Қармиш ал Булғари ибн Тайсар Идил-Булгар давлатига қарашли ерларда ҳаёт кечирарди. Кейинчалик Идил-Булгар давлати парчаланишидан сал олдин оила Идил дарёси бўйидаги аҳолиси асосан мусулмон бўлган минтақа Ширдонга кўчиб ўтди. Бу жой кейинчалик Қозон хонлигига тобе бўлган. Аммо Қозон хонлиги руслар томонидан 1552 йилда эгалланиши ортидан оила зўрлаб христианлаштириш амалиётидан қўриқиб яна кўчиш тараддудига тушади. Ризоуддин Ибн Фахриддиннинг катта бобоси Йўлдош қариндош-уруғларидан бир гуруҳ одамлар билан узоқ кунлар от устида юриб Татаристоннинг Бўғелме вилоятига қарашли, икки дарё орасидаги, тупроғи унумдор ва ўрмонга бой Кичучат овулига кўчиб келишади. Бироз ўтиб кишлоқ номи “Йўлдош” номи билан атала бошланади. Ризоуддин Ибн Фахриддин 1858 йилда бу оилада бешинчи фарзанд бўлиб дунёга келади. Отаси Фахриддин ибн Сайфиддин (1819-1891), онаси эса Сарман волостида қарашли Иштирок кишлоғининг муллasi Ремқул ибн Мақсудийнинг қизи Мевхуба хонимдир (1821-1873). Ризоуддин Ибн Фахриддин дунёқараш шаклланиши асослари бўлган илм олиш йилларини уч даврга бўлиш мумкин:

Биринчи давр илк таълим йиллари бўлиб, Ризоуддин ибн Фахриддин таълим олишни болалигидаёқ бошлаган эди. Олимнинг онаси Мевхуба хоним Кичучат кишлоғига келин бўлиб келгандан кейин (1839) ёш ўғил-қизларни ўқита бошлайди[2]. Ёш Ризоуддин ҳам бошқа ўқувчи болалар билан онасидан дарс ола бошлади. Бу пайтда у 5-6 ёшларда эди. Онаси унга дарс ўтишда ўта талабчан бўлиб, ҳеч қачон дарсларни бўшаштириб юбормасди. У катталарнинг болалар саволларига диққат билан қарашлари лозимлигини таъкидлаб, улар англайдиган шаклда жавоб бериш кераклигини уқтирди. Унинг фикрича ёшликда нотўғри ўрганилган билим то инсон қаригунича шундай ҳолда қолади. Худди нотўғри ўргатилган намоз дуолари каби[3].

Иккинчи давр-мадрасадаги таълим йиллари ҳисобланиб, Ризоуддин ибн Фахриддин саккиз ёшга тўлгач мадрасага боришни истади бироқ унинг оиласи бу хусусда ҳали бир қарорга келмаган эди. Ризоуддин 1867 йилда мадрасада ўқишни бошлайди. Чистой мадрасада

бир мунча фурсат таълим олганидан кейин 1868 йилда кишлоғига қайтиб таътилни шу ерда ўтказди. Ризоуддин ибн Фахриддиннинг ҳам диний ва дунёвий тафаккури айнан у яшаган маскандаги таълим тизимларига ва ижтимоий муҳитига боғлиқ эди. Исломи дунёсининг кўплаб ўлкаларида бўлгани каби Идил-Урал минтақасида ҳам таълим мадрасаларда бериларди. Идил-Урал давлати 922 йилда ислом динини расмий дин сифатида қабул қилиши натижасида бу ерда ҳам мадрасалар очила бошлайди.

Бу минтақада шаклланган мадрасалар тарихини уч даврга бўлиш мумкин:

1. Идил Булгар давлатининг ислом динини расман қабул қилишидан бошлаб Қозон хонлигининг то мустамлака ҳудудга айланишигача бўлган давр. Иккинчи давр рус ҳукумати назоратида яни 1552 йилдан 1880 йилларгача давом этади. Учинчи давр эса 1880-1918 йилларни ўз ичига олади. Биринчи даврда вужудга келган мадрасалар ҳақида маълумотлар жуда ҳам оз.

2. Минтақанинг Рус ҳокимияти қўлига кирганидан икки аср ўтиб, минтақага энг яқин илм маркази бўлган Доғистонга баъзи ўқувчиларни ўқитиш ғояси билан жўнатилганлари Оренбург муфтийлигининг қайдларидан кўриниб турибди[4]. Доғистонга келган бу ўқувчиларга мулла тайёрлаш вазифаси яни болаларни ўқитиш усуллари ўргатилади. Бундан ташқари 1789 йилда Оренбург муфтийлигининг ташкил этилиши ва жамиятнинг кучли имомлари томонидан имтиҳонларнинг ишлаб чиқилиши минтақада мадрасаларнинг мавжуд бўлганининг яққол исботидир.

3. Даврнинг мадрасалари энг яхшилари эди. Бироқ Идил-Урал мадрасаларини Исломи дунёсининг бошқа йирик мадрасалари билан солиштириш тўғри бўлмайди. Чунки, у мадрасаларни подшоҳлар ва уларнинг оила аъзолари, амир, султон, садриазам, вазиру-вузаролар ва бошқа давлат соҳиблари қурган бўлса, Идил-Урал мадрасаларини қурганлар маҳалла ва кишлоқ ахллари эди. Идил-Урал мадрасаларини битириб чиққан ўқувчилар икки соҳада фаолият олиб бориш танлови мавжуд эди: имомлик ва мударрислик. 1914 йилда Қозон минтақасида 30 та атрофида мадраса бўлиб уларда бўлажак 1000 га яқин имом-мударрислар тахсил оларди. Агарда бирор ҳудудга имом ёки мударрис керак бўлиб қоладиган бўлса улар ўртасида қаттиқ илмий рақобат юз берарди[5].

Ўша даврда ўғил бола ва қиз болаларнинг ўқиш шароитлари қиёсланадиган бўлса, улар бир хил эмас эди. Қиз болаларнинг таълим олишларига Идил-урал минтақасида Қрим, Кафказ ва Туркистонга қараганда бир мунча аҳамият берилсада бирозгина диний илм ўқитишдан уёғига ўтиларди. Қизлар Исломи дунёсининг бошқа бирор жойида учрамайдиган тарзда имом домланинг хотинидан таълим оларди. Қизлар бу ерда “Муҳаммадия”, “Аҳмадия”, “Бўйигити”, “Сайфулмулк” каби ҳикояларни тинглашарди[6].

Учинчи даврни мустақил изланиш даври бўлиб, Ризоуддин мадрасада яхши ўқитлмаган фанларни ўз устида ишлаб ўрганади. Ризоуддин ибн Фахриддин очик айтиш керакки бу мадрасада кечган йилларидан асло мамнун эмасди. Агар Маржонийнинг таъсири бўлмаса эди эски мударрислардек у ҳам оддий мударрис сифатида ҳаётини давом эттирган бўларди. Шунингдек, у сўнги йиллардаги ўқувчилик йилларини, эски таълим тизимини ва бу таълим системасини шакллантирган имомларни танқид қилиб қуйидагиларни ёзганди: “Мен ўзим 7 ёшимдан бошлаб 31 ёшимгача мадрасада тахсил кўрган бўлсамда, бирозгина бўлсин сўзнинг қандай ясаллиши, қандай ўқилиши, унинг таркибий қисмлари қандай бўлиши борасида тўлиқ билимга эга бўла олмадим. Шу

сабабли ҳам, ўқувчилик йилларидаги қайдларимда қўплаб хатоликлар мавжуд”[7].

Ризоуддин ибн Фахриддин бу танқид борасида ноҳақ эмасди. Йилларча мадрасада ўқиганига қарамай қўп нарсани билмасдан ва ўзлаштирмасдан вояга етганди. Кейинчалик, Уфада қози сифатида иш бошлаганидан кейин таълими борасида (имло ва иншо) яна ўзини устида ишлашга мажбур бўлади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Эгаллаган билимлари воситаси билан Ризоуддин Ибн Фахриддин тафаккур жараёнида қўплаб ўзгаришлар юзага кела бошлади. Хусусан, Ризоуддин ибн Фахриддин мадрасада мударрис ҳалфаси бўлиб юрган пайтларида бир китоб сотувчисида Шохобиддин Маржонийнинг “Назиратул ҳақ” номли асарини сотиб олиб ўқийди. Ризоуддин ушбу асарни ўқиб чиққанидан кейин шу пайтгача бўлган фикрлари остин-устун бўлади. Ақида ва фикрлари томомила парчаланиб кетди[8].

У 1916 йилда чоп этилган “Жавомеъул калим” номли асарида тижорат ҳақида қуйидаги сўзларни ёзган эди: “Бу замонда динимизнинг саломат туриши, жамиятимизнинг тараққий этиши бойлик соясидадир. Бойликни қўлдан чиқиб кетмаслигининг асосий сабаби илм-маърифатдир”[6].

Ризоуддин ибн Фахриддин 1887 йилда Уфага қайтар экан йўл-йўлакай Оренбург муфтилигида имтиҳондан ўтиб имомлик шаҳодатномасини олишга муваффақ бўлди. Шу йилдан бошлаб расман Шилчели мадрасасида дарслар бера бошлади.

Ризоуддин ибн Фахриддиннинг 1889 йилнинг 21 май куни Шилчели мадрасасидаги устози ва ўқувчи дўстлари билан хайрлашиб уни тарк этди.

Ризоуддин ибн Фахриддин дунёқарашини шаклланишида Исмоил Гаспиралининг ҳам ўрни улкан ҳисобланади. Ризоуддин ибн Фахриддин “Таржимон” газетаси воситачилигида Исмоил Гаспирали билан курган дўстлиги то унинг вафотига қадар давом этди. Ризоуддиннинг улкан олим бўлиб етишишида Исмоилбек Гаспирали ва “Таржимон”нинг ўрни катта бўлди[9].

Ризоуддин ибн Фахриддин ёзган асарларини базан Исмоил Гаспиралига жўнатиб унинг фикрини оларди ва ундан кейингина Петербургдаги цензура комиссиясига топширарди. Шундай асарлардан бири “Салима ёки Ифбат” ҳикояси эди. Исмоилбек унинг ушбу ҳикоясини севиб ўқиганини, цензура комиссияси томонидан танқид этилиши мумкин бўлган жойларини чизиб белгилаб қўйганини, шуларни тўғрилаб кейин комиссияга топшириши кераклигини ёзади. Шу билан бирга у агар ушбу ҳикоя босилиб чиқадиган бўлса, одамларнинг қалб кўзини бироз бўлсада очишига хизмат қилиши мумкин дея таъкидлайди.

Ризоуддин ибн Фахриддин Салима ва Ифбат образларини ҳаёлан жонлантириб, уларнинг воситасида халқ орасидаги муаммоларни кўрсатиб бермоқчи ва бу орқали халқни илм-маърифатга даъват қилмоқчи бўлади. Зеро, адабий рол халқ учун тушуниб олишни анча енгиллатарди.

Ҳикоядан чиқадиган хулосалар қисқача қуйидагилардир:

1.Дунё ҳаёти учун дин ва дунёвий илмларни ҳам тенг тарзда билиш керак.

2.Халққа хизмат қилмоқлик учун ҳам диний, ҳам дунёвий илмларни ўзлаштирмоқ лозим.

3.Эски мадраса тизимини ислоҳ этиб, “усули жадид” номли янги таълим тизимини эски мадраса тизими билан аламштириш лозим.

4.Барча нарсани халқнинг фойдаси учун бажармоқ, халқ-миллат учун беминнат хизмат қилмоқ шарт.

5.Халқ она тили билан биргаликда рус ва Ғарб тилларини ҳам билиши лозим.

6.Эркак ва аёл тенг ҳуқуқлидир. Уларга университетда бир хил даражада таълим берилиши шарт.

7.“Усули жадид” ва “Усули қадим” ҳаракатларининг тортишувлари фойдасиздир. Бу тортишувларни мутаассиб мулалар оловлантирмоқдалар. Бу тортишувларга нуқта қўйиш лозим. Усули жадид халқнинг ҳаёт тарзи бўлиши керак.

8.Авлиё қабрларини зиёрат этиб улардан мадад кутишлик фойдасиз ишдир.

9.Татар савдогарлари ўзларига рус ва яхудий савдогарларини ўрнатқан сифатида кўриб, исрофгарчиликларни тўхтатиши лозим.

10. Ижтимоий ҳаётда хотин-қизларнинг ўрни жуда ҳам катта. Шу сабабли ҳам уларни ўқитмоқ ва тарбия қилмоқ шартдир[10].

Ризоуддин ибн Фахриддин ушбу фикрларнинг жамият тарафидан маъқул қўрилмаслигини яхши англади. Шу сабабли ҳам ушбу ҳикояни Ғофил ибн Абдуллоҳ таҳаллуסי билан ёзди.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion and Recommendation).** Юқорида келтирилган маълумотларимиздан келиб чиққан ҳолда шунини айтиш жоизки, Ризоуддин ибн Фахриддиннинг илмий дунёқарашининг шаклланиши мураккаб тарзда кечди. Чунки, ўша даврнинг оғир сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий аҳволи таълим тизимига ҳам салбий таъсир этмасдан қолмаганди. Ризоуддиннинг илмий салоҳияти ва илмий тафаккурининг кўтарилиб бориши, мактаб ва мадрасаларга эмас, балки ўзининг илмга чанқоқлиги, миллат келажагига, мусулмонларнинг XIX асрдаги ижтимоий, илмий аҳволига беватибор бўлмаганлиги боисидан юксалиб, олим сифатида шаклланиб борди.

АДАБИЁТЛАР

1. Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т.: “Маънавият”. - Б. 56
2. Ризоуддин ибн Фахриддин. Асар. 2 жилд. Оренбург.: 1905. – Б. 229-230.
3. Ризоуддин ибн Фахриддин. Уйғониш ва янгилашни тарихи. Шўро. Оренбург.: 1913. - Б. 436-438.
4. А. Сади. Татар адабиёти тарихи. Казан.: 1926. – Б. 14.
5. Абдулкайюм Бехмани. Миллий муҳим масалалар. Шўро. 1916. Оренбург.: 16-сон. – Б. 244-245.
6. Ризаеддин Фахреддин. Китабул эътибор. Казан.: 1887. – С 30.
7. Абдулкайюм Бехмани. Миллий муҳим масалалар. Шўро. 1916. Оренбург.: 16-сон. –Б. 244-245.
8. Ризоуддин ибн Фахриддин. Маржоний. Қозон.: 1915. – Б. 384.
9. Ризаеддин Фахреддиннинг “Салима ва Эсма” исмли ҳикояларининг таҳлили ичин. Абдурахман Саъдий. Татар әдебияти тарихи. Казан.: 1926. – Б. 105-113.
10. A. Battal Taymas. Rzaeddin Fahriddinoğlu. Kazanlı Türk meşurlerinden. İstanbul.: 1958. -S. 11.

УДК: 37.013.46

Ниятилла АРИПОВ,
Самарқанд шаҳар 16 умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси,
Email: zarinaasrorova4@gmail.com

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Н.Р. Рустамова тақризи асосида

EDUCATIONAL TECHNOLOGIES BASED ON COLLABORATION IN TEACHING INFORMATICS

Abstract

This article is devoted to improving the teaching methodology of specific subjects in general education schools, in particular, computer science, thereby improving the quality of teaching, increasing efficiency, establishing cooperation between the teacher, student, student community, striving for a common goal, realizing the inner potential of students. It is noted that this is important in creating the necessary conditions and environment for the formation. Since computer science is a general education subject taught in small groups, the use of collaborative learning technologies in teaching is very important. The study analyzed technologies from developed countries such as West Germany, the Netherlands, the United Kingdom, Australia, Israel and Japan for collaborative learning. The pros and cons of traditional and collaborative learning technologies were compared.

Key words: collaboration, interactive methods, general education schools, informatics.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОСНОВАННЫЕ НА СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКИ

Аннотация

Данная статья посвящена на совершенствование методики преподавания конкретных предметов в общеобразовательных школах, в частности, информатики, тем самым улучшая качество обучения, повышая эффективность, налаживая сотрудничество между учителем, учеником, студенческим сообществом, стремясь к общей цели, осознавая внутреннее потенциал студентов. Отмечено, что это важно в создании необходимых условий и среды для формирования. Поскольку информатика — это общеобразовательный предмет, который преподается в небольших группах, использование технологий совместного обучения при обучении очень важно. В исследовании анализировались технологии из развитых стран, таких как Западная Германия, Нидерланды, Великобритания, Австралия, Израиль и Япония, для совместного обучения. Сравнивались плюсы и минусы традиционных и совместных технологий обучения.

Ключевые слова: сотрудничество, интерактивные методы, общеобразовательные школы, информатика.

ИНФОРМАТИКА ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ҲАМКОРЛИКДАГИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада умум ўрта таълим мактабларида аниқ фанларни, хусусан информатика фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш, бу орқали таълим сифатини яхшилаш, самарадорлигини ошириш, ўқитувчи, ўқувчи, ўқувчилар жамоаси ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, ягона мақсад сари интилиш, таълим оловчиларнинг ички имкониятларини рўёбга чиқариш, шахс сифатида шаклланиши учун зарур шароит ва муҳитни яратишда муҳим аҳамиятга эгаллиги тўғрисидаги фикрлар билдирилди. Информатика фани кичик гуруҳларда ўқитиладиган умумтаълим фани бўлганлиги сабабли уни ўргатишда ҳамкорликдаги таълим технологияларидан фойдаланиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотда ҳамкорликда ўқитиш бўйича Ғарбий Германия, Голландия, Буюк Британия, Австралия, Исроил, Японияда каби ривожланган давлатлар технологиялари таҳлил қилинди. Аънавий ва ҳамкорликда ўқитиш технологияларининг ижобий ва салбий жиҳатлари таққосланди.

Калит сўзлар: ҳамкорлик, интерфаол методлар, умум ўрта таълим мактаблари, информатика.

Кирриш (Introduction). Барчамизга маълумки, 2018 йил 19 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5349-сонли “Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди [1]. Мазкур Фармонда “ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасида кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг амалдаги тизими ИТ-технологиялар ривожланишининг тезкор суръатларини ҳисобга олмаётганлиги, шунингдек, таълим беришнинг илғор услубларини жорий этиш учун хорижий мамлакатларнинг етакчи таълим муассасалари билан самарали мулоқотни ташкил қилиш имконини бермаётганлиги” долзарб муаммо сифатида эътироф этилган. Айниқса, коронавирус пандемияси оқибатида ҳозирги кунда юзага келган вазият мазкур муаммони янада жиддийлашувига сабаб бўлмоқда. Ушбу шароитда ўқувчиларнинг ўқитувчи ва ўқувчи билан бир хонада ўқимаслиги таълимнинг

индивидуаллашишига, бир тарафдан айнан шахсга йўналтирилиши, яъни, ижобийлашувига олиб келса, иккинчи тарафдан ўқувчи, ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси ўртасида юз бериши лозим бўлган ҳамкорлик жараёнларининг сусайишига сабаб бўлмоқда.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Замонавий таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири – педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Ривожланган хорижий мамлакатларда педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш масаласи ўтган асрнинг 60 йилларидан бошлаб жиддий ўрганила бошлаган [7]. Хусусан, Х.Барнет, Ж.Бассет, Д.Гамилтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем, Ф.Н. Гоноволлин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузмина ҳамда В.А.Сластенин каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион

ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали тадбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабардор бўлиш орқали педагог фаолиятида улардан фол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар мазмунини ёритилган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Тадқиқот жараёнида ижтимоий-педагогик – кузатиш, суҳбат, таххислаш, педагогик, методик, дидактик адабиётлар, ўқув-методик адабиётларни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилиш методларидан фойдаланилди.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ҳамкорликда ўрганиш замонавий жаҳон педагогикасида анъанавий усулларга энг муваффақиятли альтернатив сифатида қаралади. Ҳамкорликда ўқитиш, кичик гуруҳларда ўқитиш педагогикада узоқ вақтдан бери қўлланилган. Кичик гуруҳларда ўқитиш Ғарбий Германия, Голландия, Буюк Британия, Австралия, Исроил, Японияда қўлланилган [4]. Аммо биргаликдаги таълимнинг асосий мафкуриси америкалик ўқитувчиларнинг учта гуруҳи томонидан батафсил ишлаб чиқилган: Жонс Хопкинс университети (Р.Славин), Миннесота университети (Рожер Жонсон ва Дэвид Жонсон).

Шундан бери ҳамкорликда ўқитиш ғоялари дунёнинг кўплаб мамлакатларида кўплаб ўқитувчиларнинг сарф-ҳаракатлари билан ишлаб чиқилган. Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси ўқувчиларнинг ҳар хил ўқув вазиятларида фаол биргаликдаги ўқув фаолияти учун шароит яратишдир [5]. Бунда билим даражаси турлича бўлган ўқувчиларни бирлаштириб, уларга битта умумий топшириқ берилади, топшириқдаги машғулотларда ҳар бир ўқувчининг ролини аниқланиб, ўқувчилар нафақат ишнинг бир қисми, балки умумий натижаси учун ҳам жавобгар бўладилар.

Анъанавий ўқитиш технологияларидан фарқли ўлароқ, дарснинг бевосита мақсади - билимларни ўзлаштириш, эслаб қолиш, яъни билим, кўникма ва малакаларни сингдириш механизмга асосланган кўникма ва малакаларни ривожлантириш [6]. Ҳамкорлик педагогикаси асосида қурилган ўқитиш методида интеллектуал, маънавий ва жисмоний қобилиятларни, қизиқишларни, мотивларни ривожлантириш, илмий-материалистик дунёқарашни ривожлантириш бевосита мақсад ҳисобланади. Ҳамкорликдаги фаолият, изланиш, ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги ҳамкорликнинг барча турлари мазкур таълим технологиясининг ўқитиш усуллари ҳисобланади [8].

Шунингдек, ҳамкорликда ўқитишнинг ўзига хос тамойиллари қоидалари мавжуд:

Ҳамкорликдаги ўқиш: тамойил ва қоидалари

1) гуруҳга битта топшириқ;

2) битта рағбат: гуруҳ барча иштирокчилари ҳамкорликдаги иш баҳоси (умумий натижага эришиш учун барча гуруҳ аъзолари сарфлайдиган кучи баҳоланади) ва академик натижалари йиғиндисидан ташкил топган битта баҳо олади, яъни гуруҳ (команда) муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳиссасига боғлиқ;

3) ҳар бирининг ўз муваффақияти ва гуруҳнинг бошқа аъзолари муваффақияти учун шахсий масъулиятлиги;

4) ҳамкорликдаги фаолият: гуруҳий музокара, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам бериш каби ўзаро ҳаракат усуллари асосида ташкил топади;

5) муваффақиятга эришишда тенг имкониятлар: ҳар бир ўқиётган ўз шахсий ютуғини такомиллаштиришга, шахсий имкониятлари, қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқишга берилган бўлиши зарур, чунки у бошқалар билан тенг баҳоланади [2].

Ушбу таълимда ўқувчилар учун асосий қоидалар қуйидагилардан иборат:

- топшириқни биргаликда оддий бажариш эмас, балки биргаликда ўқиш;
- мусобақалаштиш эмас, балки ҳамкорлаштиш;
- биргаликда ишлашга ўрганиш, ўқиш ва ижод;
- доимо бир-бирига ёрдам бериш, муваффақият ёки муваффақиятсизликни бирга бошдан кечиришга тайёр бўлиш.

Информатика фанини умум ўрта таълим мактабларида ўқитиш жараёнида ҳамкорликдаги таълимнинг ўрни бекиёс. Айниқса, бу борада дарсда фаол иштирок этаётган ва этмаётган ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти ўзлаштириш кўрсаткичининг оширилишига, таълим самарадорлигининг юқорилашига асос бўлиши мумкин. Шунингдек, ўқувчиларнинг ўқишга бўлган мотивациясини рағбатлантириш, қизиқишларини ривожлантириш, уларнинг индивидуал ўзига хосликларидан келиб чиқиб, дарс жараёнини ташкил этишда ушбу таълимнинг имкониятлари катта, деган фикрдамыз.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations).** Жамиятнинг замонавий ахборот технологияларини эгаллаган юқори малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжи таълим сиёсатининг етакчи омилига айланиб бормокда. Ўқитувчининг фаолияти унинг ахборотлардан хабардорлиги ва ахборотлардан самарали фойдаланиш қобилиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлмокда [3]. Шу билан бирга, техникани оқилона қўллаш, унинг самараси ўқитилаётган фаннинг ўзлаштирилишига максимал даражада хизмат қилиши учун ўқитувчи шахсга йўналтирилган таълим технологиялари, хусусан, ҳамкорликдаги таълим технологияларини ҳам мукамал эгаллаши бугунги кун талабидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5349-сонли Фармони. <https://www.lex.uz/docs/3564970>.
2. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш: Ўқув-услубий қўлланма. Инновацион таълим технология серияси. – Т.: “Иқтисодиёт” нашр., 2011. 206 б.
3. Мамажонов И., Иқтисодий таълимда инновацион ва ахборот коммуникацион технологияларидан фойдаланишнинг долзарб масалалари// “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2020 yil, 230-242 бб.
4. Алексеева Г. Педагогика сотрудничества с использованием информационно-коммуникационных технологий на учебных занятиях информатики и ИКТ как средство развития вычислительных навыков студентов. <https://pandia.ru/text/77/458/10744.php>
5. Муслимов Н.А., Усмонбоева, М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б./Инновацион таълим технологиялари. Тошкент: 2015. – 208 бет.
6. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳоликова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Метод.қўлл. – Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. – 115 б.

УДК: 378:796.071.4

Мурат АТАМУРАТОВ,
ТДТУ проректори, сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори
(PhD), доцент atamuratov78@rambler.ru;

ЎЗБЕКИСТОНДА БОШҚАРУВ КАДРЛАРИГА ХОС БЎЛГАН КОМПЕТЕНЦИЯ СТАНДАРТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда бошқарув кадрларига хос бўлган компетенция стандартлари таҳлил қилинган. Замонавий раҳбарнинг компетенциялари гуруҳланган ва компетенцияларни баҳолаш даражалари ўрганилган. Компетенцияга асосланган ёндашув асосида бошқарув кадрлари бошқарув салоҳиятини баҳолаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: компетенциялар модели, баҳолаш, маҳорат, кадрият, лидерлик, компетенция, тизимли фикрлаш, лидерлик, эксперт баҳолаш, компетенциялар рўйхати, компетенцияларни баҳолаш.

СТАНДАРТЫ КОМПЕТЕНТНОСТИ УПРАВЛЯЮЩЕГО ПЕРСОНАЛА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье анализируются стандарты компетентности, присущие управленческому персоналу в Узбекистане. Сгруппированы компетенции современного лидера и изучены уровни оценки компетенций. На основе компетентностного подхода были разработаны предложения и рекомендации по оценке управленческого потенциала управленческого персонала.

Ключевые слова: модель компетенций, оценка, умение, ценность, лидерство, компетенция, системное мышление, лидерство, экспертная оценка, список компетенций, оценка компетенций.

COMPETENCE STANDARDS SPECIFIC TO MANAGEMENT PERSONNEL IN UZBEKISTAN

Annotation

This article analyzes the competency standards specific to management personnel in Uzbekistan. The competencies of the modern leader are grouped and the levels of competency assessment are studied. Based on a competency-based approach, suggestions and recommendations have been developed to assess the management capacity of management personnel.

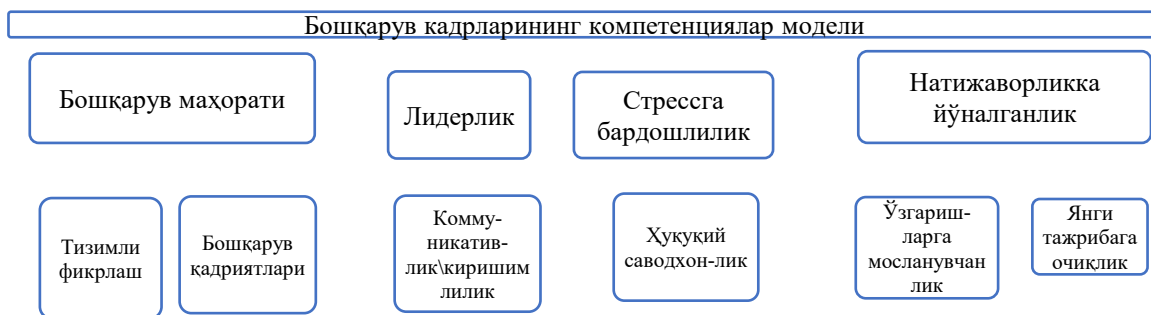
Key words: Competency model, assessment, skill, value, leadership, competence, systematic thinking, leadership, expert assessment, list of competencies, competency assessment.

Кирриш: Бугунги кунга келиб, бошқарув фаолиятини ўринли ва малакали баён этиш “компетентлик ёндашуви” асосида амалга оширилмоқда. Бунда бошқарув учун зарур деб топилган шахс сифатлари маълум гуруҳлар таркибига киритилади ва ҳулқнинг ҳаракат бирликларида ифодаланади. Раҳбар фаолиятини «компетентлик ёндашуви» асосида талқин этиш шахснинг бошқарувга оид фундаментал компетенцияларини аниқлаш имконини беради. Хусусан, замонавий раҳбарнинг компетенциялари учта асосий гуруҳга мансублиги таъкидланади – корпоратив, касбий ва бошқарув компетенциялари гуруҳлари. Компетенцияларни бундай классификациялаш бошқарув профессионализмини ифодаловчи муҳим тушунчаларни аниқлаштириш имконини беради. Ушбу ёндашувга биноан мутахассис маҳоратининг муҳим таркибий қисми сифатида у амалга ошираётган фаолиятнинг мазмунли томони намоён бўлади. Бундай мазмунли жиҳатлар сифатида раҳбарнинг касбий ва бошқарув кадриятлари назарда тутилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Бугунги кунда бошқарув самарадорлиги таҳлилида

асосий эътибор микдорий жиҳатларга қаратилмоқда ва фаолиятнинг мазмун жиҳати кам инobatга олинапти. Бошқарув фаолиятини ҳар томонлама ва экспериментал ўрганиш, раҳбарлик маҳоратини такомиллаштиришда қўлланувчи интерактив технологиялардан фойдаланиш компетенциялар таркибидаги фундаментал қисмларни аниқлаш имконини бердики, улар бошқарув фаолиятининг сифат томонини ифодалашга шароит туғдиради. Ушбу муҳим таркибий қисмлар сифатида шахс кадриятларини таъкидлаб ўтиш мумкин. Кадриятларнинг намоён бўлиш шакли, уларнинг кучи ва барқарорлиги раҳбар ҳулки мотивациясини ифодалаган ҳолда фаолият структурасининг муҳим мезонига айланиши мумкин. Шу муносабат билан, ушбу соҳага оид тадқиқотларимиз ва юқорида баён этилган ҳолатларга асосланган ҳолда мутахассис фаолияти таҳлилида «кадриятларга асосланган ёндашув» ибораси таклиф этилади.

Ўтказилган тадқиқотлар асосида бошқарув кадрларининг компетенциялари аниқланди ва компетенциялар моделига бирлаштирилди (1-расм).

1-расм. Бошқарув кадрларининг компетенциялар модели

Хар бир компетенция 5 *даражада* намоён бўлиши мумкин:

1. *None (Мавжуд эмас/ паст даража)* – номзод бу компетенцияни билмайди ва ушбу компетенция унда йўқ.

2. *Basic (Таянч даража)* – номзод ушбу компетенциялар ҳақида маълумот ва тасаввурга эга ва уни амалда қўллашга ҳаракат қилмоқда.

3. *Moderate (Ўрта даража)* – номзод ушбу компетенциялар ҳақида маълумот ва тасаввурга эга ва амалда уни қўрсата олади.

4. *Deep (Тақомиллашган даража)* – номзод ушбу компетенцияларни моҳирона намоён этиши.

5. *Expert (Эксперт даражаси)* – номзод нафақат бу компетенцияни бекаму кўст амалда қўллаш олади, балки бошқаларга ҳам ўргатиб “етакчилик” қилади.

Компетенцияни ушбу даражаларга ажратиш туфайли, баҳоланган шахснинг қайси даражадаги билим даражасида эканлигини ва уни ривожлантириш кераклигини тушуниш мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

Келтирилган маълумотларга асосланиб шуни таъкидлаш мумкинки, бошқарув соҳасида ривожланиб бораётган ёш раҳбарларнинг компетенциялари модели 9 та компетенцияни ўз ичига олади, уларнинг ҳар бири 5 та даражага эга ва буларнинг асосида ходим ёки номзодни баҳолаш мумкин. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, компетенциялар қанча кўп бўлса, моделнинг ўзи, компетенцияларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари шунчалик мураккаб бўлади. Шу муносабат билан ишлаб чиқилган моделни барча қўрсатилган мезонларга, энг аввало, раҳбарлар фаолияти талабларига мувофиқ келади деб ҳисоблаш мумкин.

Россиялик тадқиқотчи Е.Леорова бошқарув компетенцияларини қуйидаги гуруҳларга ажратишни тақлиф этади:

1. *Индивидуал компетенция* – шахснинг ўз фаолияти, бошқа одамлар билан муносабатлари самардорлигини оширишга ҳисса қўшадиган ўз билимлари, қўникмалари ва муносабатлари (хулқ-атвори).

2. *Ишбилармонлик компетенциялар* – маълум бир бизнес ёки соҳада зарур бўлган билим ва қўникмалар.

3. *Бошқарув компетенцияси* – фақат раҳбарлик ва бошқарув лавозимларига ёки вазибаларига йўналтирилган ролларга нисбатан қўлланиладиган қўникмалар мажмуи.

4. *Лидерлик компетенцияси* – бу гуруҳда етакчи, бошқалар учун ҳар томонлама намуна ва уларни эргаштира олиш учун зарур бўлган қўникмаларни англатади.

5. *Функционал компетенция* маълум бир мутахассислик учун хосдир. Масалан, дастурчи Java, Python каби турли хил дастурлаш тиллари бўйича аниқ билим ва қўникмаларга эга бўлиши керак.

6. *Умумий компетенциялар* – бу ташкилот учун хос бўлган умумий қўникмаларни англатади. Бошқача айтганда, бу ташкилот ва унинг ходимларининг иш услуби[1].

Раҳбар кадрларнинг бошқарув қўникмаларини эгаллашда компетентликка асосланган ёндашувга таяниш раҳбар кадрларни тайёрлашда ўзига хос жиҳатларни аниқлашга имкон яратди. «Компетентлик ёндашуви» функционал ўзаро боғлиқ бўлган иш ҳаракатларини гуруҳлаш имконини берди ва бундай таркиблар «компетенциялар» деб номланди. Бунда, авваллари қўлланиб келатган «Билим, қўникма ва малакалар» ҳамда «Касбий муҳим сифатлар» иборалари ўз долзарблигини бироз йўқотди ва компетенциялар тушунчаси орқали мутахассис касбий хулқига янги элемент киритилди. Бундай элемент сифатида шахснинг қадриятли-мотивацион соҳаси таъкидланади ҳамда у шахс психологик тузилмасининг нисбатан юқори қисмидан ўрин олади ҳамда инсон хулқининг мазмун жиҳатини ифодалайди. Қадриятлар инсон меҳнат фаолияти омили сифатида олинар экан, ушбу ҳолат орқали шахснинг қорхонада, бошқарув тизимида тутган ўрни янада аниқлашди. Қадриятларга асосланган ёндашув ходимнинг ва ташкилот раҳбарининг профессионал хулқини бир хил мезонларда таҳлил қилиш имконини беради. Бундай афзаллик эса аввалги ёндашувлар доирасида мумкин эмас эди. Чунки, ўзгариш натижага эришган одамлар турли хил мақсад, установка ва мотивларга асосланишлари мумкин. Айрим ходимлар фақат ўз манфаати йўлида меҳнат қилиши, ҳатто моддий манфаатлар устиворлиги мотивидан келиб чиқиб фаол бўлсалар, бошқа ходимлар эса шундай яхши натижаларга эришишда ташкилот манфаатини етакчи деб билишлари ҳамда ўз фаоллигини меҳнат жамоаси мақсадига бўйсундириши мумкин. Фаолиятни айнан шундай юксак даражада детерминациялаш «қадриятларга асосланган ёндашувни» таъкидлайди. Бунда шахснинг қадрият ва этикодлари муштарак келади ҳамда ушбу бирикма профессионал фаолиятнинг марказий қисмида туради. Назаримизда, қадриятлар шахс фаолиятининг мазмун томонини белгиланган ҳолда раҳбар компетенциясини тавсифлашда асосий мезон сифатида намоён бўлади.

Бошқарув учун муҳим компетенцияларни ифодалашда қадриятларга таяниш зарурлиги яна шу билан асосланадики, бошқарув жараёни муайян ташкилот маданияти ва хусусияти билан ҳамроҳанг ҳолда олиб борилиши лозим. Бу маънода, ҳатто компетенциялар мазмунининг ташкилот маданияти билан мослиги раҳбар фаолияти самардорлигини белгиловчи мезон сифатида намоён бўлиши мумкин. Компетенцияларнинг шаклланиш даражасини аниқлаш анчагина харажатталаб тадбир ҳисобланади. Ва шу муносабат билан, етакчи қадриятларни аниқлаш орқали раҳбардаги компетенциялар даражаси ҳақида билвосита билиш, раҳбар шахсига хос профессионал-норматив тасаввурлар ҳақида

хулоса чиқариш имкони туғилади. Мисол учун, турлича ташкилот маданиятлари ўзига хос кадриятлар ва шунга мос хулқ шаклларига эга бўлиш заруратини қўяди. Аниқланишича, авторитар услубга мойил ва кўпроқ расмий муносабатларга асосланувчи раҳбарларда асосий кадриятлар сифатида меҳнатни улуғлаш, мақсадга интилувчанлик мотивлари ҳамда шахсий кадриятларнинг кўпроқ индивидуал йўналганлик ҳолати устувор бўлар экан. Бу ҳолатда ташкилот манфаати асосида ётувчи кадриятлар раҳбарнинг шахсий кадриятлари билан уйғунлашган ҳолда – шахсий ғурур, ўзини тасдиқлаш, субординация йўналганлик, корхонанинг асосий тамойилларини ҳаётга татбиқ этишга интилиш сифатида кўзга ташланади. Демократик услубда эса, раҳбар жамоа манфаатини қўллаб-қувватлаш, ходимлар фаоллигини устувор масала деб билиш ва умуман олганда дунёвий меъёрлар ва умуминсоний кадриятларни корхона доирасида татбиқ этиш тарафдори бўлади. Бунда раҳбарнинг ташкилотни тизим сифатида бошқаришга оид қарашлари мазкур корхона чегаралари ва манфаатларидан ўсиб ўтади. Бошқарувни кадриятларга асосланган ҳолда

такмиллаштириш ўзаро ўхшаш қарашларга эга бўлган шахслардан иборат аҳил жамоаларни ташкил этиш имконини беради. Бундай жамоада низо ва зиддиятлар конструктив тарзда ҳал этилади, барча соҳалардаги инновациялар етакчи поғонага кўтарилади ҳамда ходимлар ва ташкилот манфаатларининг уйғунлашуви фаолиятни мотивацияловчи асосий омилга айланади.

Америка Қўшма Штатларида[2] бошқарувнинг барча даражалари учун умумий бўлган бошқарув компетенциялари модели қабул қилинган. Модел тузилиши учта элементни ўз ичига олади. Биринчидан, бошқарув малакасининг асосини ташкил этадиган бешта компетенция йўналиши аниқланди. Булар ўзгаришларни бошқариш, одамларни бошқариш, ресурсларни бошқариш, натижага эришиш, муносабатлар ва коалицияни ташкил қилиш. Иккинчидан, ҳар бир соҳада раҳбарнинг керакли фазилатлари ўрнатилди (1-жадвал). Учинчидан, қўшимча равишда, малака талабларига мувофиқ раҳбарнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларининг асосий тавсифлари берилган.

1-жадвал

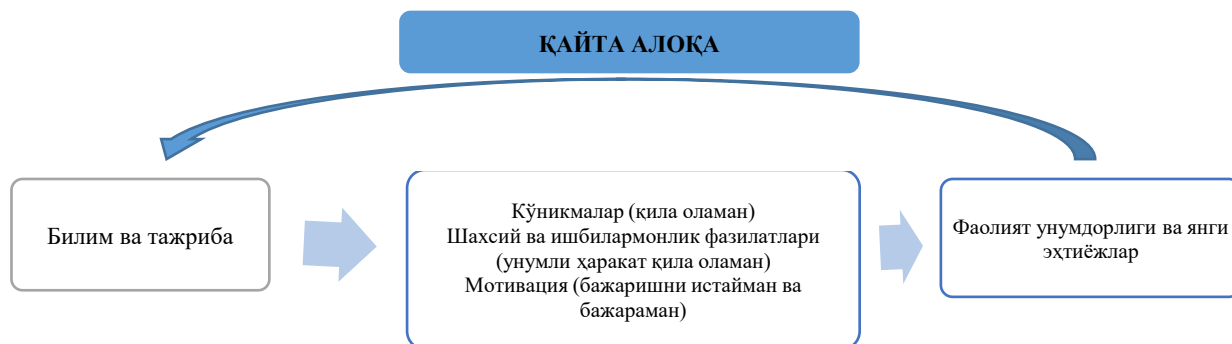
АҚШда барча бошқарув йўналишлари учун компетенциялар модели

Йўналишлар	Компетенциялар
Ўзгаришларни бошқариш	Келажак ҳақида тасаввур; ташқи муҳитдан хабардорлик; ижодкорлик ва инноваторлик; стратегик фикрлаш; узлуксиз ўрганиш; мослашувчанлик.
Инсон ресурсларини бошқариш	Конфликтларни бошқариш; маданий омиллари тушуниш; жамоа тузиш; ҳалоллик.
Ресурсларни бошқариш	Молиявий менежмент; инсон ресурсларини бошқариш; технологияларни бошқариш.
Натижаларга эришиш	Масъулият ҳисси; муаммоларни ҳал қилиш қобилияти; тадбиркорлик; қатъият; истеъмолчиларга йўналганлик; маъмурий қобилият.
Мулоқот ва коалиция қуриш	Оғзаки нутқ; ёзма нутқ; музокара олиб бориш; иттифок тузиш ва шериклик; сиёсий омиллари тушуниш; шахслараро мулоқот кўникмалари

Ўзбекистон амалиётида ҳозирги пайтда давлат хизматининг бир неча даражаларини қамраб оладиган давлат хизматчилари компетенцияларининг тасдиқланган ягона модели мавжуд эмас. Кўпинча ташкилотларда урғу фақат компетенцияли ёндашувнинг бир қисми бўлган психологик диагностикага қаратилмоқда. Албатта, раҳбарлик лавозимида кадрларни танлаш ва тайинлаш борасида гапирганда компетенцияларга асосланган ёндашувнинг қатор афзалликларини санаб ўтиш мумкин. Ҳатто раҳбар кадрларга ҳақ тўлаш тизимини компетенцияларга асосланган ҳолда ҳал этиш қатор мотивацион афзалликларга олиб келади. Бундан ташқари, компетенцияларга асосланган ёндашувга асосланиш, ходимларни

бошқариш стратегияларини аниқроқ танлаш имконини беради.

Умумий шаклда давлат хизматчиларининг компетенциялари моделининг яратилиши 2-расмда ифода-ланган алгоритмга асосланиши мумкин. Бундан келиб чиқадики, ходимларнинг билим ва тажрибаси маълум бир ишни бажариш маҳоратида, иш жойида самарали ҳаракат қилиш қобилиятида ва ўзини самарали фаолиятга ундашда намоён бўлиши керак. Натижа эса ходимнинг меҳнат фаолияти даражасини акс эттиради ва унинг янги эҳтиёжларини шакллантириш манбаи бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга натижа, қайта алоқа тарзида ходимни янада самаралироқ ишлаши учун зарур бўлган янги билим ва янги тажрибага эга бўлишга ундайди[3].

2-расм. Компетенциялар намоён бўлиши алгоритми

Ходимларни бошқариш тизими – танлов асосида танлаш, ходимларни баҳолаш ва сертификатлаш, уларни ўқитиш ва ривожлантириш, шунингдек мураббийлик қилиш ва кадрлар захирасини шакллантиришнинг дастлабки босқичини ўз ичига олади.

Давлат хизматчилари учун компетенция моделини яратишга оид мавжуд ёндашувлар уч асосий таркибий қисмни ажратиб кўрсатилади: ижтимоий, бошқарув ва профессионал компетенциялар туркуми.

Давлат хизматчиларининг компетенциялари моделини яратишдаги яна бир ёндашув компетенциялар кластерини шакллантиришга асосланади. Бу ёндашув компетенцияларни раҳбар лавозимидан келиб чиқиб маълум даражаларга ажратишни кўзда тутлади.

Компетенциялар кластерлари таркибига қуйидагилар киради: тафаккур самарадорлиги, ташкилотни ривожлантириш билан боғлиқ вазифаларни ҳал қилиш малакаси, бошқаларга таъсир ўтказиш, касбий ўсиш ва

ўзини ўзи ривожлантириш, қувватга эга бўлиш, етакчилик қобилияти, ишни ташкил этиш қобилияти, садоқат ва ёрдамга тайёрлик ҳамда шахсий самарадорлик, амалий кўникмалар кабилар.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Тадқиқот доирасида давлат хизматидаги раҳбар кадрларнинг касбий муҳим фазилатларини ва бошқарувга оид кўникмаларни аниқлаш мақсадида сўров тадқиқотлари ўтказилди. Тадқиқотда давлат ташкилотларининг ёш раҳбарлари ва катта ёшли раҳбарлар иштирок этди. Иштирокчиларга раҳбарга хос бўлган касбий малакалар, шахсий сифатлар ва кадриятлар рўйхати тақдим этилди, улар ушбу рўйхатдан давлат хизматидаги ёш раҳбарлар учун энг муҳим бўлган 7 фазилатни белгилашлари лозим эди. Шу билан бирга, тўпланган маълумотлар асосида давлат хизматидаги ёш раҳбарлар учун компетенциялар модели ишлаб чиқилди (2-жадвал).

Давлат хизмати соҳасидаги ёш раҳбарларга хос компетенциялар модели

Компетенциялар	Индикаторлар
Тизимли фикрлаш	Бутун тизимни ҳам, унинг алоҳида элементларини ҳам таҳлил қилади
	Тизимнинг индивидуал элементлари ўртасидаги муносабатни белгилайди
	Таъсир қилувчи омилларнинг максимал сонини ҳисобга олган ҳолда қарор қабул қилади
	Қабул қилинган қарорнинг бутун тизим учун ва унинг алоҳида элементлари учун ҳам мумкин бўлган оқибатларини аниқлайди
Натижага йўналганлик	Мотивацияни намоён қилади, натижаларга йўналган
	Юқори натижаларни кўрсатишга интилади
	Қўшимча жавобгарликни ўз бўйнига олишга тайёр
	Ўзига бўлган ишончни намоёйиш этади
	Мажбуриятлари билан белгиланган доирада ўз ташаббуси билан ҳаракат қилади
	Ўз иши ва қарорлари учун жавобгарликни зиммасига олади
	Берилган имкониятлардан дарҳол фойдаланади
Жамоавий фаолият	Ўзгаришларни қийинчиликсиз қабул қилади
	Ўзаро муносабатларда учун асосий далилларни келтира олади
	Музокарани яхши олиб боради
	Одамларни ишонттира олади
	Розилик ва қўллаб-қувватлашга эришади
	Эътирозларни асосли равишда енгади
	Қарор қабул қилишга таъсирини ўтказади
	Бошқа одамларнинг қарашларини ўзгартира олади
Фаолиятни режалаштириш	Маълумотни батафсил таҳлил қилиш асосида бир нечта ҳаракат режаларини ишлаб чиқади; ҳаракатларнинг мақбул кетма-кетлигини ҳисобга олган ҳолда иш алгоритминини қўради
	Вазифани бажаришнинг умумий жараёнини ташкил қилади: умумий мақсадга нисбатан ҳар бир иштирокчи учун мақсад ва индивидуал вазифаларни белгилайди; топшириқнинг умумий бажарилишини кузатади
	Режаларни захиралаш учун қўшимча манбаларни жалб қилади. Режа тузишда одамларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олади
	Вактни ҳисобга олади, гаров таъминлайди ва хавфсизлик учун қўшимча вактни ҳисоблайди
Ижрони бошқариш	Жамоада жавобгарлик ва мажбурият тамойилини ривожлантиради
	Ягона баҳолаш тизимида натижаларни доимий равишда кузатиб бориш учун жамоавий стандартларни белгилайди
	Ўз мажбуриятларини бажариш мақсадида ўзидан ва бошқалардан талаб қилади: қарор ижро этилиши ёки бекор қилиниши керак, деган тамойилга амал қилади
	Ходимларга иш сифатини мустақил равишда кузатишга ёрдам беради
	Жамоада фикрларни тақдим этиш ва қабул қилиш тизимидан фаол фойдаланади
Жамоани бошқариш	Жамоа аъзоларига таъсир ўтказиш қобилиятига эга
	Ишга янги ёндашувларни жорий қилишда ҳамкасбларга етакчилик қилишга тайёрлик намоёйиш этади
	Қарорлар учун жавобгарликни ўз зиммасига олишга қодир
	Мақсадларни белгилаш ва уларга эришиш қобилиятига эга
	Ўзини ривожлантиришга ва янги билимларни ўзлаштиришга йўналган
Танқидий фикрлаш	Олинган билимларни амалда қўллаш қобилиятига эга
	Ахборотдан маъно ҳосил қилиш қобилиятига эга
	Мантқан тўғри хулосалар чиқариш қобилиятига эга
	Далилларни таҳлил қилиш ва баҳолаш қобилиятига эга

Креативлик	Аниқ ва ноаниқ вазифаларни ҳал қилиш қобилиятига эга
	Фикрлашнинг тезкорлиги, аниқлиги, мослашувчанлиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради, бой тасаввур соҳиби
	Муаммога нисбатан сезгир, одатий қараш билан объектга хос тафсилотларни пайқаш қобилиятига эга
	Ностандартлик, қизиқувчан ва янги тажрибага очиклик
	Юқори энергияга эга бўлиш (бошқаларга бериш, бўлишиш қобилияти), мустақиллик
	Юқори эстетик қадриятларга содиқлик

Ушбу компетенцияларни ривожлантириш мақсадида қуйидаги мавзуларда тренинглар ўтказиш таклиф этилади:

- Миқдорга йўналганликни ривожлантириш;
- Мулоқот кўникмаларини ривожлантириш;
- Ижтимоий интеллектни ривожлантириш;
- Вақтни бошқариш кўникмасини такомиллаштириш (Time-management);
- Мақсад қўйиш ва режалаштириш малакалари.

Бугунги кунда юқори самарали мослашувчан жамоага асосланган лойиҳа бошқаруви тушунчаси жуда машхур. Жамоа аъзоларининг биргаликдаги фаолиятининг муваффақияти раҳбарнинг бошқарув компетенциялари билан белгиланади[4]. Бошқарув фаолиятида зарур бўлган компетенция стандартлари раҳбар кадрлар учун муҳим талабларни қўяди.

Компетенциялар уч йўналишда бўлиб, уларнинг ўзига хос индикаторлари қуйида кўрсатиб ўтилган.

1. Корпоратив компетенциялар. Ташкилотнинг барча ходимларига хос шахсий ва ишбилармонлик фазилатларни акс эттиради ва барча учун ягона талабларни аниқлашда ҳамда қуйидаги саволга жавоб беради: "Муайян ташкилотда юқори натижаларга эришиш учун ходимлар қандай ҳаракат қилишлари керак?"

2. Бошқарув (менежерлик ёки етакчилик) компетенциялари. Раҳбарнинг муваффақиятли етакчилиги учун зарур бўлган фазилатларни тавсифлайди ва "ташкилот учун қўйилган мақсадларга биргаликда эришиш учун ходимларни қандай қилиб тўғри бошқариш керак?" деган саволга ечим бўлади.

3. Касбий компетенциялар. Муайян касб эгалари томонидан функционал вазифаларни бажариш учун зарур бўлган махсус билим ва кўникмаларни тавсифлайди ва қуйидаги саволга жавоб беради: "Иш

вазифаларини ҳал қилиш учун раҳбар нимани билиши ва нимага қодир бўлиши керак?"

Ўзбекистонда раҳбар кадрларга хос бўлган компетенция стандартларини баҳолашда қуйидаги механизмда амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1-босқич. Касб ва лавозимга оид профессиограммалар юзасидан замонавий социология, ижтимоий психология ва менежмент фанларининг қонуниятлари асосида бошқарув кадрлари «касб профессиограммаси»ни ишлаб чиқиш.

2-босқич. Бошқарув кадрлари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ва бошқарувни самарали тарзда амалга ошириш учун шахсга хос бўлган хислатларни баҳолаш. Бошқарув амалиётидаги раҳбарлик соҳалари ва уларга хос бўлган хусусиятларни аниқлаш ҳамда турли бўғин раҳбарларига қўйиладиган талабларни ўрганиб, эмпирик тадқиқотларни ўтказиш.

3-босқич. Бошқарувнинг турли соҳалари ва лавозимларига оид профессиограммалар асосида касбий ва бошқарув компетенцияларни баҳолаш. Баҳолашда асосий эътибор раҳбарлик лавозимларига қўйиладиган талабларга жавоб берувчи шахсий хислатларни аниқлаш методикалари ҳамда баҳолаш мезонларига қаратилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations)

Хулоса қилиб айтганда, давлат хизматлари марказлари хизматчиларининг рағбат фаолиятини таъминлаш мақсадида, уларнинг иш давомида ҳордик чиқариш масалалари, инсонлар билан кўп мулоқотда бўладиган шахсларга айрим пайтда яққаланиш ва дам олиш учун имкон бериш, уларда ҳиссий қуюниш ҳолатини профилактика қилиш учун шароит яратиш талаб қилинади. Ушбу тадбирлар шахснинг компетентлигини сақлаб турувчи хизматчи фаолияти барқарор самарали бўлишини таъминловчи асосий омиллар ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Компетентность и ее виды / Редактор Елена Леонова. // <https://hurma.work/ru/blog/kompetentnost-i-ee-vidy/>.
2. Турняк К. В., Шакина М. А. Модели профессиональных компетенций работников государственного и муниципального управления в условиях нового государственного менеджмента: отечественный и зарубежный опыт // ARS ADMINISTRANDI. 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-professionalnyh-kompetentsiy-rabotnikov-gosudarstvennogo-i-munitsipalnogo-upravleniya-v-usloviyah-novogo-gosudarstvennogo> (дата обращения: 04.09.2021).
3. Ёш раҳбар кадрларнинг бошқарув салоҳиятини баҳолаш. Монография. / Муаллифлар жамоаси: А.Холов, И.Махмудов, Ш.Қодирова, Г.Бекимбаева ва бошқ. – Т.: Янги китоб, 2020. 220 бет.
4. Спивак Владимир & Гриднева Мария & Петров Максим. (2018). Совершенствование профессиональных стандартов руководителей на основе учета лидерских компетенций. Russian Journal of Entrepreneurship. 19. 1839. 10.18334/rj.19.6.39157.

Мансур БЕГМАТОВ,
Мустақил тадқиқотчи
E-mail: m.a.begmatov@gmail.com

ЎзМУ профессори, псих.ф.д. Алиев Б.А. тақризи остида

МИГРАЦИЯНИНГ ОИЛАГА САЛБИЙ ВА ИЖОБИЙ ТАЪСИРЛАРИ

Аннотация

Инсон яшар экан ташқи ва ички омиллар таъсирида бўлади. Мазкур мақолада миграциянинг мамлакатимиздаги оилаларга салбий ва ижобий таъсирлари ҳамда унинг инсон омиллари орқали уларни қай тарзда ёрдам бериши йўллари батафсил ёритилади.

Калит сўзлар: миграция, ижтимоий мажбуриятлар, оила, салбий таъсири, ижобийлик, барқарор, оила кодекси, фарзандлар, келажак.

НЕГАТИВНЫЕ И ПОЗИТИВНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ МИГРАЦИИ ДЛЯ СЕМЬИ

Аннотация

В своей жизни человек находится под влиянием внешних и внутренних факторов. В этой статье подробно рассматриваются негативные и позитивные последствия миграции для семей в нашей стране и то, как она может помочь им через человеческий фактор.

Ключевые слова: миграция, социальные обязательства, семья, негативное влияние, позитив, устойчивость, семейный кодекс, дети, будущее.

POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF MIGRATION ON THE FAMILY

Annotation

In his life, a person is influenced by external and internal factors. This article discusses in detail the negative and positive effects of migration on families in our country and how it can help them through human factors.

Key words: migration, social obligations, family, negative impact, positivity, sustainability, family code, children, future.

Кириш. Оиласидан узокда меҳнат қилаётган болаларнинг таълими, соғлиғи ва умуман ҳаёти масаласи бевосита миграция орқали яшаш фаолияти асосан шу йўллар орқали амалга оширилди. Миграциянинг оилага салбий таъсирларидан ижтимоий ҳимоя қилиш, васийлик ва ҳомийлик органлари, давлат ва нотижорат ташкилотларнинг бу борадаги фаолиятини мувофиқлаштириш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун республикамизда босқичма-босқич ишлар амалга оширилмоқда.

Жаҳон ҳўжалиги ривожланиб, мамлакатлараро интеграцион алоқалар кучайиб борган сайин, меҳнат миграцияси ҳам тобора интенсивлашиб бормоқда. Ривожланган мамлакатлар ва иқтисодий қолоқ мамлакатлар ўртасидаги фарқларнинг узлуксиз чуқурлашиб бораётгани ҳам ушбу жараёнларни жадаллаштиришга кучли таъсир кўрсатмоқда. Чунки меҳнат миграцияси кишилиқ жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида миграциянинг ўзига муносиб иш ва юқори даромад топиш мақсадида амалга оширилган алоҳида тури бўлиб, иқтисодиёти оғир аҳволда бўлган кам ривожланган мамлакатларда бандлик ва иш ҳақининг ўткир муаммоларини ҳал этишнинг асосий воситаларидан бирига айланди. Табиийки, сиёсий мустақилликка эришган, лекин ижтимоий-иқтисодий тараққиётда ўтмишдан қолган мероснинг оғир муаммоларини узил-кесил ҳал этиш заруратида дуч келган Ўзбекистон ҳам ХХ асрнинг феномени – меҳнат миграцияси жараёнларидан четда қолиш имконини тополмади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Меҳнат миграциясининг оилага: салбий ва ижобий таъсирлари. Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ туб ўзгаришлар биринчи навбатда оилавий меҳнат муносабатларига бениҳоя кучли таъсир кўрсатди. Бунинг натижасида иқтисодий

ислохотлар жараёнида бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизимга хос, унинг ажралмас қисми ва бўлган ишсизлик феномени юзага келди. Иқтисодиётимизда кечган объектив жараёнлар оқибатида минглаб, миллионлаб кишилар ишсиз қолди, ўзларининг даромад манбаидан ажралди. Эндигина мустақилликка эришган йилларимизда таълим тизими мамлакатда шиддат билан шаклланиб бораётган бозорнинг реал талабларидан келиб чиққан ҳолда малакали мутахассислар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимида ҳали мослашиб улгурмаган эди. Натижада меҳнат бозорида ишчи кучи тақлифи ва унга талаб ўртасида кескин таркибий дисбаланс юзага келди ва бозор муносабатлари ўрнашиб борган сайин тобора чуқурлашиб борди. Буларнинг ҳаммаси иш ҳақи оила даромадининг яққаю-ягона манбаи бўлган ёлланма ишчилар учун ҳақиқий фожеага айланди, уларни юзага келган танг вазиятдан чиқиш, оилани таъминлаш чораларини излашга мажбур қилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбекистонда миграциянинг оилага салбий ва ижобий таъсирлари каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- мустабид тузумдан мерос бўлиб қолган ижтимоий соҳанинг барқарорлашмагани;
- сунъий ҳолда яратилган, лекин иш ҳақи ўта паст, турмуш даражасини таъминлашнинг халқаро стандартларига батамом мос келмайдиган иш ўринлари ташкил этиш воситасида аҳолининг тўла бандлигини таъминлаш сиёсати;
- собиқ иттифокнинг емирилиши оқибатида республикалараро ўзаро иқтисодий алоқаларнинг издан чиқиши;
- аҳолининг мураккаб демографик вазиятга тушиб қолиши;

- оилалар таркибида боқувчилар улушининг пастлиги;

- ўтиш даври кийинчиликлари таъсири остида ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятининг тўхтаб қолиши;

- бозор механизмларининг янгича йўналишига аҳолининг кўника олмаслиги;

- импорт маҳсулотлари таркибида аҳоли учун зарур бўлган маҳсулотларнинг юқорилиги;

- ўтиш жараёнида фаолият турларининг баъзи бир омилларининг алмашуви натижасида ишчи кучи нисбий ортқичалигининг юзага келиши ва ҳоказолар.

Мамлакатимиздаги ислохотлар жараёнида миграциянинг оилага салбий ва ижобий таъсирлар бир нечта таъсирлар жараёнида кечди.

Биринчидан, режа, дастур мустақилликка ўтиш, бунинг оқибатида империянинг емирилиши ҳамда яхлит организм таркибида кўп йиллик вертикал ва горизонтал иқтисодий алоқаларнинг издан чиқиши натижасида иттифок қўламидаги кўплаб йирик-йирик корхоналарнинг ёпилиб кетиши ёки оғир ҳолатга тушиб қолиши.

Иккинчидан, бир тизимдан бошқасига ўтишда, чуқур таркибий ўзгаришлар, миграцияга бўлган талабнинг кучайиб кетиши ҳоказолар.

Учинчидан, завод ва фабрикаларнинг фаолияти тўхтаб қолиши натижасида ишбилармонлик ва тадбиркорлик фаолиятига ўтишнинг муқаррарлиги.

Мустақиллигимизнинг илк йилларида мамлакатимиз иқтисодиётида қанчалик оғир, қанчалик мураккаб вазият юзага келганлигини, кун бўйи тер тўкиб оиласини аранг тебратётган оддий ишчи учун нақадар аянчли бўлганлигини тўла тасаввур қилиш учун жуда кучли иқтисодий бўлиш шарт эмас. Мантиқий тафаккур ва ақлидрок билан вазиятни оқилона баҳолашнинг ўзи кифоя қилади.

Ўша даврда қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири бўлиб, унда жами иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг 1/3 қисми ижтимоий фойдали меҳнат билан банд эди, ҳозир эса у 26 фоизгача тушди. Шу давр мобайнида қишлоқ аҳолиси таркибида меҳнат ресурсларининг 1,6 мартага кўпайганлигини ҳам ҳисобга олсак, қишлоқ жойларда меҳнат бозорида ишчи кучи таклифи ва унга бўлган талаб ўртасидаги номуносабатликнинг янада чуқурлашганлигини кўрамиз ва ишсизлик даражасининг ошиб бориши табиий жараён эканлигига амин бўламиз. Умуман қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли сонининг тобора қисқариб бориши ва жами иқтисодиётда банд аҳоли сонидаги улушининг пасайиши жаҳон хўжалиги таркибида рўй бераётган глобал тенденцияларга хос бўлиб, назаримизда Ўзбекистонда ҳам ушбу жараёнлар келгусида жадаллашиши муқаррар. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган Ғарб давлатларида ушбу кўрсаткич 3-5 % атрофида эканлиги, Германияда эса 2% дан ҳам пастлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу шунинг аниқлиги, ғарб деҳқони 20-33 кишини, немис деҳқони 50 кишини, ўзбек деҳқони эса атиги 4 кишини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлайди.

Келажақда фермер хўжаликлари молиявий аҳолининг яхшиланиб бориши натижасида қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси ривожланади ва бандлик даражасининг қисқариш жараёнида янада жадаллашади ва ушбу омил таъсирида меҳнат бозоридаги вазият янада кескинлашади. Иш излаб хорижга чиққан меҳнат мигрантларига нисбатан давлат ва жамиятнинг, қолаверса, ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг муносабатини шакллантиришда масаланинг юқорида зикр этилган жиҳатларини албатта инобатга олиш лозим. Миграциянинг мамлакатимиздаги оилаларнинг миллийлигига

салбий ва ижобий таъсирлар улар танлаган йўлга адолат юзасидан, оқилона баҳо бериш имкониятига эга бўламиз. Афсуски, айримлар меҳнат мигрантларини қаноатсизлиги, енгил-елпи ҳаётга мойиллиги, гўёки юртимиздаги кийинчиликларга дош бермасдан, осон йўллар билан мўмай даромад топиш мақсадида оиласини тарқ этганликда айбдор қилиб кўрсатишга уринадилар. Бунинг натижасида оилаларга моддий жиҳатдан ижобий таъсир кўрсатилса, маънавий жиҳатдан улардан салбий иллатлар кириб келиши ачинарли ҳол албатта.

Миграцияни олдини олиш ва уни оилаларга салбий жиҳатларини жиловлашнинг, яъни ишсизлик муаммосини оқилона ҳал қилишнинг икки усули бор эди.

Биринчи усул – бу мамлакатда кўплаб янги иш ўринларини яратиш ва ўтиш даври кийинчиликлари ҳамда тизимли ўзгаришлар оқибатида барча ишдан бўшаганларни янгидан яратилган иш ўринларига жойлаштириш. Муаммонинг ечими сифатида давлат иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичларидаёқ кичик ва хусусий тадиркорликка кенг йўл очиб бериш, унга имтиёзлар бериш, қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришнинг тезкор чораларини кўриш сиёсатини тутди. Лекин, эндигина мустақилликка эришган ва ўтиш даври инкйрозини бошидан кечираётган мамлакатда ишсизлик муаммосини узил-кесил ҳал этишда давлатнинг молиявий имкониятлари бениҳоя чекланган эди. Боз устига халқимизда тадбиркорлик билан шугулланиш ва унинг ҳисобидан даромад топиш тажрибаси ҳали шаклланмаган эди.

Иккинчи йўл – аҳолига бошқа мамлакатларга чиқиб, тирикчилик қилишлари, оиласини боқиб учун имконият яратиб бериш, аниқроғи меҳнат миграциясига йўл очиб беришдан иборат эди. Республикамиз учун бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида ана шундай машаққатли ва бекарор вазиятда ишсиз қолганларнинг бир қисми, аниқроғи номигагина бандликда бўлиб, маош олиб юрганлар ёки ишдан бўшаб, ишсизлар тоифасига мансуб бўлганлар мана шу иккинчи йўлни танлашга мажбур бўлишди.

Меҳнат миграцияси натижасида оилаларда салбий ҳолатларни келиб чиқиш сабаблари қанчалик мураккаб, унинг илдизлари қанчалик чуқур бўлмасин, давлатимизнинг, халқимизнинг, қолаверса ҳар биримизнинг унга нисбатан муносабатимиз, унинг келажагига нисбатан аниқ стратегиямиз шаклланмоғи лозим. Меҳнат мигрантлари яна қанча вақт бегона юртларда муҳожирликда яшаб, оила тебратиши керак деган ҳаётий саволга аниқ жавоб мана шу стратегияда ўз аксини топмоғи лозим.

Миграциянинг оилага салбий ва ижобий таъсирлар жиҳатдан эса бой тарихга, ибратли аъналарга, халқлар ўртасида ўзига хос обрў-эътиборга эга бўлган халқимизнинг шон-шухрати ва шаънига тамоман мос келмайдиган воқелик сифатида қараш лозим. Шу сабабли меҳнат миграциясида юрганларни ўз юртига қайтаришнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиб, уларни амалиётга жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Назаримизда, ушбу стратегияни амалга ошириш жуда оғир жараён бўлиб, катта сафарбарликни ва албатта узок вақтни талаб қилади.

Мамлакатимизда меҳнат миграциясининг кенг қулоқ ёйишини мамлакатда фавқуллодда юз берган оғир вазият, ночор ҳолат, иложсизликдан кўра кўрилган тезкор илож сифатида қабул қилиш мумкин. Лекин кейинги ўтган даврдан бугунгача бутун бир авлод туғилиб voyа етди. Агар давлатни мустақиллигининг дастлабки бениҳоя оғир, машаққатли йилларида ва фавқуллодда вазиятларда иқтисодий ночор аҳоли қатламларига ёрдам кўрсатишдан кўра меҳнат миграцияси учун эшикларини кенг очиб берганликда айблашга ҳақли бўлмасакда, орадан шунча

йиллар ўтиб, меҳнат миграцияси муаммосини ханузгача ҳал этмаганликда, ҳозирги кунда ҳам сон-саноксиз юртдошларимиз бегона юртларда иш излаб юрганлиги сабабларини бартараф эта олмаганликда айблаганга том маънода ҳақлимиз.

Ўзбекистонда ҳамон давом этаётган ушбу воқеликнинг энг катта айбдорларидан бири олимлар, айниқса иқтисодий соҳа илми аҳлидир. Айнан улар иқтисодий жабҳанинг бепоён кенгликларидида Ўзбекистон учун энг катта самара беришга қодир таянч нуқталари-ю “ўсиш кутб”лари”ни излаб топишлари, мамлакатни тараққиётнинг равон йўлига олиб чиқишда халқимизга, давлатимизга яқиндан ёрдам беришлари, янги иқтисодий жараёнларнинг ҳақиқий ташаббускори ва ҳаракатга келтирувчи локомотиви бўлмоқлари шарт. Албатта, жамият иқтисодчи олимларнинг маслаҳатларига, илмий ғояларига эҳтиёж сезмаган, ўз фикрини эркин баён этиш имкониятидан маҳрум бўлган ўтган давр муаммолар учун замонамиз олимларни айблаган адолат тамойилларига мос келмайди. Лекин ҳозирги ошкоралик даврида, ўз ғояларини ва илмий тақлиф ҳамда тавсияларини эркин баён қилишга барча шарт-шароитлар яратиб берилган замонда олимларимизга нима халақит берапти, деган савол туғилади?

Бизнинг назаримизда, меҳнат миграцияси муаммосини ҳал этишнинг иккита асосий йўли бор.

Биринчиси – меҳнат миграциясини Ўзбекистон меҳнат бозоридидаги ишчи кучи тақлифи ва унга бўлган талаб ўртасидаги номуносибликни бартараф этиш, меҳнат мигрантлари ишлаб топган даромад ҳисобидан миллий иқтисодиётга қўшимча мадад бериш воситаси сифатида қараш сиёсатини давом эттириш. Бу мамлакатда бандлик муаммосини ҳал этишнинг энг осон ва камчиқим йўли.

Иккинчиси – меҳнат миграциясидан ва ундан келаётган барча даромадлардан буткул воз кечиш, меҳнат миграциясини республика манфаатларига мос келмайдиган фаолият тури сифатида батамом тугатилишига эришиш. Бу анча мураккаб ва машаққатли йўл бўлиб, жуда катта саъй-ҳаракатларни ва қатъий чоралар қўришни тақозо этади. Бу катта қийинчиликлар ва иқтисодий йўқотишлар эвазига амалга ошади. Лекин меҳнат миграциясига қарши сиёсат доирасида иқтисодий механизмлар яратилиб, улар ҳаракатга келтирилиши орадан 5-6 йил ўтар-ўтмас макродаражада ўзининг ижобий натижаларини бера бошлайди.

Мамлакатда меҳнат миграциясидан батамом воз кечиш ва аста-секин уни халқимиз учун юрт хазинасини тўлдириш тури сифатидаги аҳамиятини тугатиш сиёсати танланган ва у муваффақиятли амалга оширилган тақдирда, ушбу сиёсат янги Ўзбекистонга тўрт томонлама манфаат келтиради.

Биринчидан, оилаларга салбий таъсирини олдини олиш учун янги иш ўринларини сонини оширишни жадалаштириш ва миллий бойликни қўпайтиришга қўмак беради.

Иккинчидан, иш ўринлар сонини ошириш орқали мамлакатимиздаги оилалар фаровонлиги ошади ҳамда халқаро нуфузи, имижи шаклланишига катта ижобий таъсир кўрсатади.

Учинчидан, ўз халқи тўғрисида ғамхўрлик қилган, уни мусофирчилик қийноқларидан ҳолос этган давлатга нисбатан халқнинг ҳурмати, ундан розилиги ортади.

Тўртинчидан, жуда катта миллий онг ёш авлодни тарбиялашда маънавий самарага эришилади. Бегона юртларда мусофирчиликда турли хил ноҳақликларга, камситишларга дучор бўлаётган юртдошларимиз миграция азоб-уқубатларидан ҳолос бўлиб оилалар фаровон ҳаёт кечиради.

Миграциянинг оилага салбий ва ижобий таъсирлари бевосита статистик маълумотлар билан боғлиқ. Расмий статистик маълумотларга кўра, 2019 йилда Ўзбекистон аҳолисининг 2,5 миллион нафари ёки 7% и меҳнат мигрантлари ҳисобланади. Меҳнат мигрантлари томонидан жўнатилган пул маблағлари 5,1 млрд АҚШ доллари, ёки мамлакат ЯИМ тахминан 10% ни ташкил қилган. Бунда ҳар бир муҳожир ойига ўртача 166,7 АҚШ доллари миқдорида маблағ ишлаб топган. Бу биз юқорида таъкидлаган миграциянинг оилаларга ижобий таъсирidir.

Мамлакатимиздан хорижда фаолият олиб бораётган меҳнат мигрантлари ишлаб топаётган даромадлар ялпи ички маҳсулотимиз ҳажмининг тахминан 20 фоизини ташкил қилади. Мамлакатимиздаги корхоналаридаги ишчи кучига бўлган талаб 100 % қондирилган бўлиб юқорида келтирган рақамларимиз қўшимча иш ўринлари яратишни талаб этади. Демак, меҳнат мигрантлари муаммосини ҳал этишда иккинчи йўл танланган тақдирда ҳам, уни муайян кетма-кетликда турли хил юқори самарали ташкилий ва иқтисодий (зарурат тақозо этганда маъмурий) воситалар ёрдамида босқичма-босқич, лекин изчил ва қатъий билан амалга ошириш орқали миграциянинг оилаларга салбий таъсирлари босқичма-босқич бартараф этилиши мумкин.

Миграциянинг оилага салбий ва ижобий таъсирлари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларимизнинг ва тақлифларимизнинг айримларини баён этиш мақсадга мувофиқ.

Биринчи тақлиф. Меҳнат миграциясини чекланган миқдорда фақат малакали ишчи кучини экспорт қилиш эвазига амалга ошириш сиёсатини олиб бориш орқали мамлакатимиздаги оилаларнинг маънавий юксалишига салбий таъсирлари олди олинишига хизмат қилади. Кейинги йилларда меҳнат миграциясининг оилаларга салбий таъсирини камайтириш масалаларига шахсан давлат раҳбари, катта эътибор қаратмоқда. Яқинда мамлакат Президенти Ш. М. Мирзиёев томонидан «Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги фармон ва қарорларнинг имзолаши фикримизнинг ёрқин далилидир. Ушбу қарор, Президентимиз раҳбарлигида давлатимиз томонидан оилалар фаровонлигини ошириш, мамлакатимизнинг халқаро нуфузини қўтариш, оилада нотўғри шакллантирилган ва бизга яхши самара бермаётган меҳнат миграцияси иллат ва камчиликларидан ҳолос этишга қаратилган дадил қадамларидан десак муболаға бўлмайди.

Бизнинг назаримизда, миграциянинг оилага салбий таъсирларини олдини олиш учун “Бандлик ва меҳнат муносабатлари” вазирлигининг бевосита бошчилигида ишчи кучи импорт қилувчи мамлакатлар, йирик компаниялар буюртмаларига мувофиқ ёлланма, малакали ишчи ва мутахассисларни тайёрлаш механизмини яратишни даврнинг долзарб талаби эканлиги аллақачон аниқ бўлган. Бунда касбий малака ва қўникмаларга эга иқтидорли ёшлар танлов асосида саралаб олинади, муайян давр давомида уларга бориб ишлаши лозим бўлган мамлакатнинг тили, тарихи, урф-одатлари, анъаналари ўргатилади, танланган иш, касб, ҳунар бўйича зарурий малака ва қўникмалар шакллантириладики, токи мигрант ўзи ташриф буюрган мамлакат ёки корхона талаблари даражасида вазибаларни бажара оладиган тайёргарликка эга бўлсин. Ишчи кучи экспортини илмий асосда йўлга қўйилиши республикага жуда катта манфаат келтиради:

Биринчидан, ишчи кучи экспортидан келадиган даромад миқдори кескин ошади;

Иккинчидан, фуқароларда ўз оиласи бағрида, қолиб миллий анъаналарни сақлаб қолишга қизиқиш ортади;

Учинчидан, хорижий инвесторларни мамлакатимиз ишлаб чиқаришига бўлган қизиқиши ортади;

Тўртинчидан, хорижда малакали ишларни бажарган ёшларимиз, ўз юртига қайтганда, оиласи бағрида бўлиш бунинг натижасида оилалар ўртасида ажримлар сони кескин қисқаради.

Иккинчи таклиф. Миграциянинг оилаларга салбий таъсирини ҳал этиш учун, хорижда иш излаб кетаётганларга муносиб иш таклиф қилишга бевосита боғлиқ. Шу сабабли аҳолининг йирик қисми шуғулланаётган маошларни ошириб бориш ва нарх-навои оширмаслик тартибини жорий этиш. Сабаби, тирикчилик ўтказиш, оилани тебратиш илинжида ўзини ўз Ватанида оила ва ота-онаси бағрида яшаб, ишлаб юриш бахтидан маҳрум қилган, бегона юртларда не-не машаққатлар билан ҳалол меҳнат қилиб, барча камситиш ва кези келганда ҳақоратларга матонат билан бардош бериб, даромад топаётган меҳнат мигрантларига шароит яратиш нафақат оила фаровонлиги балки мамлакат обрў-эътибори билан чамбарчас боғлиқ.

Учинчи таклиф. Фарзандлари оиласи бағридан узоқда яшаган оталарни мамлакатга қайтаришда давлат ташкилотлари бир ёқадан бош чиқариб ҳукуматга қўшимча янги турдаги иш ўринлари яратиш механизмни ташкил қилиш ташаббуси билан чиқиши жуда муҳим. Ушбу чора мамлакатдан узоқда бўлган нафақат эркаклар балки сарсон-саргардон юрган аёлларни сонини

қисқартириш, балки мамлакатда бошланган камбағалликка қарши кураш стратегиясини амалга оширишнинг ҳам муҳим воситаларидан бири ҳисобланади.

Тўртинчи таклиф. Ҳар бир туманда камида битта ишлаб чиқариш корхонаси, иложи бўлса йирик завод ёки фабрикаларни ташкил этиш. Бундан ташқари, кишлоқ хўжалик кластерларидаги ерларни узоқ муддатга ижарага бериб уларга юқори даромад олишни таъминловчи самарали механизмлар тизими яратиш ва амалиётга жорий этилишига қўмаклашиш.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда миграциянинг оилаларга салбий ва ижобий жиҳатлари жудаям кўп. Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистонни янада ривожлантириш, уни ривожланган 50 та мамлакат қаторидан ўрин олишига эришиш, халқнинг ҳаёт фаровонлигини юксалтириш, тадбиркорликни ривожлантириш, бандлик даражасини ошириш, таълим сифатини такомиллаштириш, камбағалликка барҳам бериш, инновацион иқтисодий шакллантириш борасидаги ташаббусларининг ҳаётга тадбиқ этишнинг фалол иштирокчилари бўлайлик. Ана шундагина ҳамюртларимизнинг ўзининг жонажон ватанига қайтишига қўмаклашишда ҳиссамизни қўшган бўламиз. Барчамиз биргаликда, бир тан биржон бўлиб ҳаракат қилсак, Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий юксалишнинг равои йўлига бошлаб чиқишимиз муқаррар.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 28 декабрь, 2018 йил. lex/uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 5052-сонли фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3001-сонли қарори.
4. “Меҳнат органлари фаолиятини янада такомиллаштириш ва аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури”да Халқаро Меҳнат Ташкилотининг меҳнат мигрантлари тўғрисидаги 97-сонли Конвенцияси.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 15 майдаги “Меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элларга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини ҳисобга олишни такомиллаштириш тўғрисида”ги 97-сонли қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг 2017 йил таҳлилий маълумотлари.
7. Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. /Отв. ред. Зайончковская Ж.А. - М.: ИИП РАН, 2003
8. <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/stories/bolalar-va-muhojir-ota-onalar>
9. Трудовая миграция в Республике Узбекистан: социальные, правовые и гендерные аспекты: Сб.ст. /Отв. ред. Абдуллаев Е.В.- Т., 2008.- 204 с.
10. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 08.12.1992 йил, XIV боб, 64-модда.
11. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. 30.04.1998 йил.

УДК: 323:355.411:359(584.4)

Хайриддин БЕРДИЕВ,
ТошДТУ доценти
E-mail: x.berdiev@gmail.uz

ТошДТУ фал.ф.н. доц. Х. Маннопов тақризи асосида

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУРНИНГ СТРАТЕГИЯ ВА ҲАРБІЙ ТАКТИКАСИ ҲАҚИДА

Аннотация

Ушбу мақолада Амир Темурнинг ҳарбий стратегик моҳиятини ҳақида бўлиб, у нафақат бунёдкор, мудофаа қобилияти юксалтирувчи, балки ҳарбий қудратнинг ижодкори ва илҳомчиси сифатида қолдирган мероси ҳақида сўз боради. Мутахассис олимлар томонидан соҳибқирон Амир Темурнинг стратегик тафаккури моҳиятини англашда унинг ҳужум уюштиришини бўронга, руҳий босим ўтказишини момқалдиروقқа, биргаликда ва ҳамкорликдаги ёппа ҳаракатини селга ўхшатиш тенденцияси мавжуд. Ушбу тенденцияларнинг чуқурроқ моҳиятини англашда Амир Темур ҳаёти ва амалиётида қўллаган услубларни ёритиш стратегик аҳамиятга молик саркардалиқ фазилатлари ҳақидаги фактларни етказиш мақоланинг асосий мақсади ҳисобланади.

Калит сўзлар: саркарда, мудофаа, қурилиш, стратегия, тактика, руҳият, етакчилик.

О СТРАТЕГИИ И ВОЕННОЙ ТАКТИКЕ АМИРА ТЕМУРА

Аннотация

Эта статья о стратегическом характере вооруженных сил Амира Темура, который является не только созидательным, повышающим обороноспособность, но и наследием Амира Темура как создателя и вдохновителя военной мощи. Понимая суть стратегического мышления Амира Темура, ученые-эксперты склонны сравнивать его атаку со штормом, его психологическое давление - с громом, а его коллективное и совместное движение - с наводнением. Понимая более глубокую природу этих тенденций, основная цель статьи - освещение методов, используемых в жизни и практике Амира Темура в понимании изложения фактов о качествах стратегического лидерства.

Ключевые слова: полководец, оборона, строительство, стратегия, тактика, боевой дух, лидерство.

ON THE STRATEGY AND MILITARY TACTICS OF AMIR TEMUR

Abstract

This article is about the strategic nature of the armed forces of Amir Temur, which is not only constructive, increasing the defense capability, but also the legacy of Amir Temur as the creator and inspirer of military power.

Understanding the essence of Amir Temur's strategic thinking, expert scientists tend to compare his attack with a storm, his psychological pressure with thunder, and his collective and joint movement with a flood. Understanding the deeper nature of these trends, the main goal of the article is to highlight the methods used in the life and practice of Amir Temur in understanding the presentation of facts about the qualities of strategic leadership.

Key words: commander, defense, construction, strategy, tactics, morale, leadership.

Кирриш: Жорий 2021 йилнинг 9 феврида Ўзбекистон Республикаси Мудофаа Вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Қуролли Қучлар Академиясида “Амир Темурнинг ҳарбий санъатини ривожлантиришдаги роли” мавзусида халқаро илмий конференция бўлиб ўтди. Конференция ўтказишдан асосий мақсад Амир Темурнинг буюк давлат арбобининг саркардалиқ маҳоратини жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, тарихий ҳамда маданий-маърифий ривожлантириш контекстида манбаларга суянган ҳолда ёритиш, унинг стратегик ва тактик тафаккурини цивилизация-сулолавий ёндашув призмаси асосида жамоатчиликка етказишга қаратилди.

Агарда, жаҳон ҳарбий санъати тарихига назар солсак, – деб эътироф этади Ўзбекистон Республикаси Қуролли қучлари ўринбосари полковник Р.С. Самаров, унинг шаклланиши ва ривожланишига дунёнинг ҳар бир минтақасида истиқомат қилувчи маданият вакилларининг ҳарбий фаолияти намунасини ибрат бўладиган жиҳатларини қўриш мумкин[1:18].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Дарҳақиқат, жаҳон микёсидаги барча ҳарбий мутахассислар ва тарихчи олимлар ҳулосасига кўра Амир Темур нафақат буюк давлат арбоби, балки ҳарбий стратегия ва тактика йўналишида ҳам тенгсиз, моҳир саркарда бўлганлигини

тан олмақда. Бу соҳада энг муҳим манбавий маълумотлар ҳақида машҳур олим У. Уватов таъкидлаб ўтган араб миллатига мансуб Суриялик Ибн Арабшоҳ(1388-1450) томонидан ёзилган “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” тарихий асари алоҳида аҳамиятга эгадир. 2007 йилда Суриянинг пойтахти Дамашқдаги “Дор Нур ал-Башир” нашриётида ушбу давлатнинг машҳур тарихчиси Муҳаммад Амин Шайху томонидан “Буюк Темурбек тўғрисидаги ҳақиқат ХХІ асрда аён бўлмоқда(“Ҳақиқату Таймурбек ал-азим тазҳару фил қарнил воҳид вал ишрийн”)” асарида Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари акс этган жуғрофий хариталар, Амир Темур ва унинг авлодлари шажараси ҳамда соҳибқиронга оид бир талай суратлар маълумотлар келтириб ўтилган[2:130].

Дастлаб шуни алоҳида таъкидлаб ўтишни истар-дикки, Амир Темур ўз олдида қўйган мақсадларини фақат жисмонан қучли, соғлом инсонлар билан амалга оширишга ошира олишлигини жуда ёшлигиданок чуқур ҳис этган ва шунга амал қилган. У турли жисмоний ва руҳий машқлар асосида чиникқан, иссиқ-совуқни писанд қилмайдиган, чўлу-биёбонларда, тоғу-тошларда жанг олиб боришга қодир қўшинни яратган буюк шахс бўлган.

Амир Темур Моварауннахр тахтини эгаллагач буюк давлат яратиш йўлидаги ўз режаларини амалга ошириш ниятида, ёшликда олган сабоқларидан хулоса чиқарган ҳолда, ўзининг содиқ дўстлари, ҳарб илмининг билимдонлари – маслаҳатчилар, довурак саркардалари ёрдамида биринчи навбатда Ватан ҳудудидаги ички низолар ва тартибсизликларни бартараф этишдан бошлаган. Мамлакатда вайрон ҳолга келган шаҳарларни қайта тиклаган, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ каби ишларнинг жонланишига йўл очиб берган. Давлат сиёсатида муҳим ўрин тутган мустақиллик рамзини ифодловчи давлат байроғи, герби(туғ)ни қабул қилиб жорий этди.

“Темур тузукларида” айтилишича Темур ўз фаолиятининг дастлабки кунлариданок давлат ишларини бошқаришда, кўшни давлатлар ҳақида маълумот тўплашда турли табақалар ичидан ишончли шахсларни танлашга алоҳида эътибор қаратди. Уларга имтиёзлар, ишонч ёрликлари(пайцза) берган[3:63-134]. Шу билан бирга турли илмлар каторида ҳарб соҳасига алоҳида эътибор қаратгани боис, “Темур тузуклари” асари юзага чиқди. Бу ҳақда XV асрда яшаган араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ шундай ёзиб қолдирган “Темур тузукларида – тадбирлар, кенгашлар, сипоҳ сақлаш, вазир тутиш, мамлакатларни забт этиш ҳақидаги маълумотлар берилган” [4:2 ж.71]. Ушбу муаллиф таъкидлашича Амир Темур давлатининг ҳудудида, кўшни давлатларда унинг ишончини қозонган давлат хавфсизлиги йўлида хизмат қилувчи турли тоифадаги шахслар махфий ишлар бўйича хизмат олиб боришган. Темурнинг бутун ўй ҳаёли эришилган ютуқлардан махфий бўлиб қолмаслик, аксинча уни ривожлантириш, шу билан биргаликда яқин атрофдаги душманлардан эҳтиёт бўлиш ва уларга қарши жанг олиб бориш чораларни кўришга қаратилган. Унинг ўйлаган ва қўллаган чораларини, бизнингча стратегия(*савқулжайиш*), яъни жангга киришишдан аввал ва жанг пайтида қўлланиладиган услублари ҳамда

оператив санъат (*табиат ул-жайиш*) тактикасида намоён бўлади.

Тадқиқот методологияси. Амир Темурнинг стратегик тафаккури моҳиятини англаш ва унинг жаҳон ҳарбий санъати ривожига қўшган ҳиссасини тўлиқ баҳолаш учун унинг зафарли юришларини тарихий-географик жиҳатларини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу тарздаги ёндашув, тарихий далиллар баёни бўлиб қолади ва ҳарбий санъат тарихининг саҳифаларини бойитишга хизмат қилмайди. Шу фикрларни ҳисобга олиб Амир Темурнинг ақл-идроки, иродаси жабҳаларида китобхон нуқтаи назарида уйғоқ руҳ уйғота олсагина Амир Темурнинг саркардалиқ фаолиятини теран англашида ўзига хос назарий-методологик мазмун касб этади. Шу тамойилларни ҳисобга олиб Амир Темурнинг ҳарбий стратегик шахс сифатидаги ўрни ва ролига тўхталиб ўтамиз.

Аслида стратегия – юнунча сўз бўлиб, *stratos* – кўшин ва *ago* – бошлаб бораман дегани. Ҳарбий стратегия умуман олганда ҳарбий санъатнинг энг юқори нуқтасига эриши йўлидаги ҳарб ишининг таркибий қисми, кўшинларни жангга ва уни олиб боришга тайёрлаш назарияси ва амалиётини ўз ичига олади. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида қайд этилишича, антик даврда Ғарб давлатларида стратегия асосан урушга тайёргарлик кўриш, жанг майдонини танлаш, асосий зарба бериладиган жойини ерни белгилаш, кўшинларга раҳбарлик қилишда намоён бўлган[5: т 11.308].

Амир Темур даврда стратегик чора сифатида ҳарбий соҳада – қалъалар, қуруллар, ҳарбий кийимлар, жангга тайёргарлик ишлари, жой танлаш, химояланиш воситалари, аскарларни чиниктириш, ҳарбий машқлар, озик-овқат заҳиралари билан таъминлаш каби масаларни ўз ичига олган. Соҳибқирон умри мобайнида дин ва шариат, давлат ва уни бошқариш, кенгаш ўтказиш, подшо ва вазирларнинг характерлари, стратегик мақсадни амалга ошириш режаларини муҳокама қилган.

1-расм. Амир Темур машварат йиғилишида
(Акбаршоҳ қутубхонасидаги 1628 йилда ишланган миниатюрадан)

Таҳлил ва натижалар. Амир Темур дастлаб Самарқанд аркининг асосий биноси ҳисобланган тўрт қаватли Кўксарой иншоотини, сўнгра Боғи Бўстон саройи ва унга қўш барпо қилишдан бошлаган. Кўксаройда қурул ясаш устахонаси, пул(танга) ишлаш зарбхонаси, зиндон каби зарур иншоотларни яратади[6: (1958) 121]. Бу

қурилишлар ҳақида “Бобурнома”да ҳам қисқа маълумотлар келтирилган. Бобур Самарқанд қалъаси ҳақида ёзганда унинг деворининг узунлиги 10600 кадам (7,5 км чамаси) эканлигини ёзган. Самарқанд атрофларидаги боғ ва ундаги саройлар ҳақидаги маълумотларда эса, Дилкушо боғидаги сарой деворларига Амир Темурнинг Ҳиндистон-

да олиб борган урушлари тасвири ишланганини эслатади[7: 160-176].

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темури мувофақ иншоотлари қурилишига катта аҳамият берди, армияси сони ва қурол-аслаҳалари сифатини яхшилади, чегара ҳудудлардаги қалъа-шаҳарларни қурдири. Айнан Самарқанд шаҳри ва унинг атрофида қурилган боғ-роғлар, қўшқлар қурилишида шароитларга кўра Амир Темурнинг ўғил-набиралари ва хотинларига атаб қурдирилган бўлсада, амалда мувофақ мақсадларини кўзда тутган ҳолда бу ерларда ҳам ичкарида бўлган мартабали кишилар ва темурийзодаларга яқин кишиларнинг ҳавфсизлиги эътиборга олинган ҳолда бунёд этилган[8: 30,31,32,33 расм].

Ҳатто боғлар мустаҳкам пахса деворлари билан ўралган, тўрт томонидан ҳашамали ва нақшинкор

дарвозалар ҳамда тўрт бурчагидаги миноралардан буржларда кўриқчилар турган. Масалан, Самарқанд яқинидаги Давлатобод боғи узокдан разм солинса ҳарбий истехком(қалъа)ни эслатган. Яна Шохруҳия қалъа-шаҳрининг харобаларини ҳам шундай ёдгорликларнинг бири сифатида қайд этиш мумкин бўлади. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий шундай ёзади “Подшоҳлик химмати уни саодатли шахзода Шохруҳга атагани сабабли “Шохруҳия” деган ном билан машҳур бўлди” [9: 466в-467а].

Таниқли археолог академик А. Буряков 1970-1980 йилларда қадим Шохруҳия қалъаси мувофақ тизими бўйича тадқиқотлар олиб борган ва унинг чизма тарҳини куйидаги шаклда тасвирлайди.

2-расм. Қадим Шохруҳия қалъаси 1974-1975 йиллардаги тарҳи

Амир Темури ўз давлати ҳудудида ва забт этган ерларида кўплаб қалъаларни қайта таъмирлаб, янгиларини бино қилганлари сир эмас. Масалан, қадимда вайронага учраган Жанубий Кавказдаги Байлакони шаҳрининг қайта тикланиши ҳақида Низомиддин Шомий “Зафарнома” асарида эслатилади[10: 371-372].

Ҳарбийлар тарихида оперативлик санъати ва тушунчасига ҳам кўп эътибор қаратилади. Бу санъат стратегия билан тактика оралиғида, улар ўртасидаги боғловчилик ролини ўйнайди. Бунда ҳужум, мувофақга ўтилганида қўшинларни оператив тезкорлик билан қайта гуруҳларга бўлиш, душман ҳужумига қарши чоратадбирлар ишлаб чиқиш жараёнида амалга оширилади.

3-расм. Амир Темурнинг Балхни ишғол қилиши[11: <http://rushist.com>]

Масалан, Амир Темурнинг 1391 йилги Дашти Қипчокқа юришидаги ҳақидаги маълумотларда Амир Соҳибқирон лашкарларни тартибга келтирди ва етгита қўл (ғўл – туркийча марказ, ўрта) қисмга бўлиб тез суръатда амалга оширгани эслатиб ўтилган. Унда биринчи қўл(марказ) қисм жангга кирганида рақибни жангда эсанқиратиб қўйиши керак бўлган. Қолган олтига қўлга

етук тажрибали саркардалар бошлиқ бўлиб, жанг қизиган вақтда рақибга қарши ҳар бир қўл қисми рақибнинг турли томонидан бири иккинчисига ҳалакит бермайдиган тарзда ҳужум ташлагани боис зафар кучган[12: 164].

Бундан шундай ҳулоса пайдо бўладики, Амир Темур жанглари давомида бир-бирига ўхшамаган ва олдиндан режалаштирмаган усулларни кашф этиб,

тезкорлик билан амалга оширган. Хусусан, Амир Темурнинг Ҳиндистон мамлакати подшоши рақибини ваҳимага солувчи филлар қўшинини тузган Маҳмуд Султон ва Маллухон билан олиб борган жангларида филларга қарши уларни чўчитиш учун буқалар шохига қуриган хашак боғлатиб ёки туяларга хашак ортириб, уларни ёндириб, рақибнинг ҳужумини тўхтатиб қолишга эришгани маълум[13: 117]. Шунга ўхшаш яна филларнинг оёғи тагига сим тиканлар ташлатгани ҳам маълум. Амир

Темурнинг ҳинд султони Носируддин Маҳмудшоҳ устидан зафар қозониши (Ақбар кутубхонаси тахминан 1595-1600 йилларда чизилган).

Бу воқеани орадан 600 йиллар ўтгач, Ҳиндистонда қазилма олиб борган археологлар сополдан ишланган қўп учли буюм қолдиқларни топишган. Моддий ашёлар жанг вақтида от ва филларнинг оёғи тагига ташланган буюм сифатида эътироф этилган.

4-расм. Носируддин Маҳмудшоҳ устидан зафар қозониш

Бу жанг тўғрисидаги тасаввурларни кенгайтириш мақсадида замонамиз рассомлари ҳам бағоятда мазмунли

расмларни намоиш этишган[14: <http://history-doc.ru/tamerlan-biografiya/02.11.2017>].

5-расм. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши

Ҳарбийларда тактика атама ҳам учрайди. Тактика— юнонча сўз бўлиб – қўшинни сафлаш санъати демакдир. Тактика ҳам ҳарбий санъатнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб қадимдан яхши ўзлаштириб олинган назария ва амалиёт бўйича жанг олиб бориш санъати мазмунини англатади.

Амир Темур турли жангларда, турли шароитларда ўзига хос янгидан-янги усул(тактика)ларни қўллаган. Масалан, бошқа мамлакатларни ўзига бўйсиндириш

мақсадида аввал ўша давлатнинг табиий географияси, тарихи, куч-қудрати, урф-одатлари каби маълумотларни тўплаш мақсадида махсус тайёрланган, зарур йўлланмалар билан таниш бўлган махфий ишлар билан шуғулланиб садоқатга эга бўлган шахсларни шу томонларга сафарбар этган. Сўнгра Амир Темур улардан олган маълумотларни синчиклаб ўрганиб чиқиб, ўша давлат ҳукмдорларига ўз мақсадини баён этувчи хатлар йўллаган. “Темур тузуклари”да айтилишича агарда бу дипломатик усул ва

талабларга рози бўлмаган тақдирда турли жанг усуллари, турли хийлалар ишлатган[3: 121].

Қўшин тин олиш, тўхташ ёки жанггоҳга тушганда лашкаргоҳ атрофи бир-бирига боғланган аравалар билан ўралган, шох-шаббалар ёрдамида ғовлар ясалган, гирдига *четан*(чапар) ва одам бўйи баробар *тура*(қалқон)лар қўйилган, ичига *тикан*(учли санчик) ўрнатилган *хандақ*(траншея) билан ихота қилинган. Бундай истеҳком *язак*(кундузги) ва *талоя*(тунги соқчи)лар томонидан қўриқланган. Юриш ёки дам олиш пайтида тушунмовчилик ва тартибсизликнинг олдини олиш мақсадида муайян бўлинма, гуруҳ, қисмининг ўз *ўрон*–пароли белгиланган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темурнинг ҳарбий тактикада қўллаган усуллари(пистирма қўйиш, душманга ёлгон хабарлар етказиб, уларни чалғитиш, ҳарбий қисмлар жойлашган ерини баланд девор билан ўраш ва ш.к) аксарият ҳолларда ижобий натижалар бергани маълум ва машҳурдир. Буюк саркарда Амир Темурнинг жанг олиб бориш тактикаси ва стратегияси, қўшин сақлаш, унинг жанговар салоҳияти, таъминоти ва юксак руҳий тайёргарлиги борасидаги фаолияти нафақат у яшаган давр учун, балки ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Бугунги кунда бундай улкан ва бетакрор меросни давлат бошқаруви ва ҳарбий таълим муассасаларида чуқур ўрганиш, амалиётда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Самаров Р.С. Амир Темур стратегияси: ҳарбий санъатнинг ривожланиш контекстида//“Амир Темурнинг ҳарбий санъатини ривожлантиришдаги роли” мавзусида Халқаро илмий конференция материаллари. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi, 2021. – Б. 10.(– 108 б.)
2. Уватов У. “Ажойиб ал-мақдур”даги тарихий маълумотлар ва уларни ўрганиш//”Темурийлар даври: тадқиқотлар ва муаммолар” мавзусидаги тўплам 7-китоб –Тошкент: Наврўз, 2014. – Б. 130. (– 280 б.)
3. Темур тузуклари. – Тошкент: Шарқ, 2005. 2-мақола. –Б. 63-134(– 160 б.)
4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур(Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Тошкент: Мехнат, 1992. 2-жилд. –Б. 71.(– 192 б.)
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎМЭ, 2005. Том 11. – Б. 308.(–608 б.)
6. Пугаченкова Г.А. Ремпел Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Ташкент: изд художественная литература Уз ССР, 1958.(–292 с.)
7. Бабур-наме. Записки Бабура – Ташкент: 1988. –С. 160-176. (– 347 с.)
8. Алимов Ў. Ўрта асрларда Моварауннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. – Тошкент: ЎзССР “Фан” нашриёти, 1984, 30,31,32,33 расмларга қаранг.(– 184 б.)
9. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси №4472, фотофаксимил нашр. Нашрга таёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва қўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент:1972. 466.б варақ, 467.а варақ.
10. Низомиддин Шомий Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон,1996. – Б. 164; – Б. 371-372.(–527 б.)
11. Русская историческая библиотека. <http://russianhist.com/index.php/muller/705-timur-tamerlan>
12. Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. – Москва: 1958. – С. 117. (— 207 с.)
13. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон,1997. – Б. 207.(–384 б.)
14. Қаранг: <http://history-doc.ru/tamerlan-biografiya/02.11.2017>

UDK: 54:371.3

Sabogul BOTIROVA,
Navoiy Davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: sabogul@inbox.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti.k.f.n. M.S. Hotamova taqrizi asosida

BO'LAJAK KIMYO O'QITUVCHILARINI TADQIQOTCHILIK FAOLIYATIGA YO'NALTIRISHNING METADOLOGIK ASPEKTLARI

Annotasiya

Maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlarida ta'lim tizimini tubdan isloh qilishda bo'lajak kimyo o'qituvchilarini tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirish, tadqiqot faoliyati davomida talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, kreativlikni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim, tadqiqotchilik qobiliyati, kreativlik, ilmiy tafakkur.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАПРАВЛЕНИЯ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ХИМИИ НА НАУЧНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотации

В статье рассматриваются вопросы направления будущих учителей химии к исследовательской деятельности в условиях коренного реформирования системы образования в педагогических вузах, формирования у студентов научного мировоззрения в процессе исследовательской деятельности, развития творческих способностей.

Ключевые слова: инновационное образование, исследовательские способности, творчество, научное мышление.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF DIRECTION OF FUTURE CHEMISTRY TEACHERS TO RESEARCH ACTIVITIES

Annotation

The article deals with the issues of directing future chemistry teachers to research activities in the radical reform of the education system in pedagogical universities, the formation of students' scientific outlook during research activities, the development of creativity.

Key words: innovative education, research ability, creativity, scientific thinking.

Kirish. Zamonaviy ta'lim butun dunyo hamjamiyatining jadal rivojlanishi bilan, jahon miqyosida katta bir ta'lim maydoni paydo bo'ldi va ta'lim, umuminsoniy qadriyat maqomiga ega bo'ldi. Shu bilan birga, dinamik rivojlanayotgan tizim sifatida, ta'lim holati murakkab va qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bir tomondan, ushbu sohada ulkan yutuqlar, hozirgi kundagi ko'plab ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy o'zgarishlarning asosini tashkil etdi, boshqa tomondan, ta'lim sohasining kengayishi va uning maqomining o'zgarishi ushbu sohada muammolarning kuchayishiga bog'liq.

Ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi davri, yangi axborot jamiyatini shakllantirishga qaratilgan o'ziga xos axborot inqilobidir. Bu bilimlarning roli ortib borishi, ma'lumotlarning doimiy yangilanishi va uning hajmining ko'chikiga o'xshash o'sishining natijasidir desak mubolag'a bo'lmaydi.

Professional kimyogarning eng muhim xususiyatlari, bu o'ziga yuklatilgan vazifalarni mustaqil, mas'uliyatli va ijodiy bajarishda tez moslashishidir. Tadqiqot qobiliyatiga ega bo'lgan bitiruvchi aniq ma'lumotlarni faol va samarali tahlil qila oladi, yangi, yanada samaraliroq algoritmlar, resurslar, texnologiyalarni yaratadi.

Ammo tadqiqot kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar, mutaxassislarni tayyorlash uchun zamonaviy talablarga javob bermaydi, demak, yangi o'quv mahsulotini yaratishga qaratilgan yangi yondashuvlar, usul va uslublarni izlash zarur.

Metodlar: Tadqiqotchilikka asoslangan yondashuvning maqsadi, bo'lajak kimyo o'qituvchilari tomonidan olingan bilim va ko'nikmalar bilan mehnat bozori tomonidan qo'yiladigan va kasbiy bilimga qo'yiladigan talablar o'rtasida moslikni o'rnatish, shuningdek, ta'lim va kasbiy faoliyat

o'rtasidagi farqni yumshatishdir. Agar Ya.A. Komenskiydan boshlab ta'lim: bilim, ko'nikma va malakalar kabi birliklar bilan ishlagan bo'lsa, professional kasbiy soha, kompetentsiya bilan ishlaydi. Shunday qilib, muammo bilim, ko'nikma va malakalarni qanday qilib kompetensiyaga aylantirishdadir.[2]

Talabalarning tadqiqot qobiliyatini shakllantirish bo'yicha o'quv faoliyati, uni mustaqil ravishda rejalashtirishi, amalga oshirishi va boshqarishi mumkin bo'lgan tarzda tashkil etilishi kerak. Bu o'quv jarayoniga bir qator umumiy pedagogik tamoyillarga asoslanishi kerak bo'lgan turli xil zamonaviy ta'limiy yondashuvlarni (tizimli, faollik-kompetentsiyasi, ratsionallik, reflektiv-faoliyat) joriy etish tufayli amalga oshirilishi mumkin.

Mavzuni o'rganish jarayonining murakkabligi va ko'p qirraliligini inobatga olgan holda, insonparvarlik, izchillik, boshqaruvchanlik va maqbullik tamoyillarini, shuningdek, tartibga soluvchi, tizimni shakllantiruvchi, jamlanganlikka asoslangan ratsionallik printsiplini ajratib ko'rsatish mumkin.[1]

Natijalar: "Tadqiqotlik kompetentsiyasi" tushunchasi "tadqiqot faoliyati" ga va ilmiy dunyoqarashga asoslanadi. V.S. Lazarev "bilimga ega bo'lish yoki qandaydir ko'nikmalarga ega bo'lish kompetentsiyali bo'lishni anglatmaydi", deb hisoblaydi.

Ham amaliy, ham aqliy harakatlar, mehnatda shakllanadi va shunchaki o'z-o'zidan emas, balki izchil, ongli ravishda tajribani ro'yobga chiqaradi. Binobarin, tadqiqotga yondashuv, taqdidotni izlash, tadqiqot muammosini hal qilish usulining barcha tarkibiy qismlari, ajralmas funktsional tizimga sintez qilinishi kerak. Shunday qilib, har qanday tadqiqot kompetensiyasini faqat tadqiqot faoliyatida shakllanishi mumkinligini ishonch bilan aytishimiz mumkin.

V.S. Kraxotkina talabalarining tadqiqot faoliyati, mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirishning samarali vositasi, o'z-o'zini tarbiyalash, takomillashtirishdir deb hisoblaydi. Kelajakdagi mutaxassislarni kasbiy tayyorlash sifatini oshirish, ularni faol ijodiy faoliyatga tayyorlash, va shu bilan birga, muallif, ta'lim tadqiqotlarida ishtirok etish kerakligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot usulini qo'llashning ekskluziv tarafdori K.P. Yagodovskiy shunday deb yozgan edi: "Ta'lim masalalariga biron bir tarzda yaqin bo'lgan kishi, talabalarga barcha bilimlarni faqat to'g'ridan-to'g'ri tadqiqot usuli orqali yetkazish imkoniyatini berolmaydi".

Tadqiqot usulini qo'llash chegaralariga va talabalarining ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga o'quv materiali, vaqt, o'qituvchining uslubiy tayyorgarligi darajasi va uning ijodiy qobiliyatlari kabilar kiradi.

"O'quv va tadqiqot faoliyati va o'quvchilarning (talabalarining) faoliyati- bu o'qituvchi tomonidan asosan bilvosita va istiqbolli boshqarish vositalaridan foydalangan holda tashkil etilgan, eksperimental ravishda kuzatilgan yoki nazariy tahlil qilingan faktlarning doimiy aloqalarining izohi hamda isbotini topishga qaratilgan, bilimning ilmiy usullarini mustaqil ravishda qo'llashda asos bo'ladigan va natijada o'quvchilar (talabalar) bilimlarni faol ravishda egallab olishlariga qaratilgan faoliyatdir".

Tadqiqotchilik qobiliyati- ilmiy dunyoqarshni shakllantirish va amalga oshirish kuzatish, tahlil qilish asosiy qonun- qoidalarni o'rganish, va natijani amaliyotda qo'llashni nazarda tutadi. Ushbu tamoyil kimyo bo'yicha o'quv jarayonini tadqiqotchilik amaliyotida nazariy qonunlaridan ongli foydalanishning asosiy shakli hisoblanadi.[2]

Tadqiqot tamoyili kimyo o'qitish jarayonining sifat menejmenti tizimiga qo'yiladigan quyidagi talablarni belgilaydi: barqarorlik, moslashuvchanlik, ochiqlik, ratsionallik; mavzuni o'rganish jarayonini oqilona tashkil etish, samaradorlik, tejamkorlik, bashorat qilish; ta'lim sifatiga: standartga muvofiqligi, o'lchovliligi. Ushbu printsiplarni amalga oshirish quyidagilarni nazarda tutadi:

- kimyo bo'yicha o'quv jarayonini ilmiy sifat menejmentining uslubiy tizimini yaratish, uning tuzilishi va funktsiyalarini shakllantirishda tizimli-maqsadli yondashuvni amalga oshirish;

- kimyo fanidan o'quv jarayoni sifatini boshqarish uchun mezon-baholash bazasini shakllantirish;

- zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va qo'llash kimyo bo'yicha o'quv jarayonini ratsionalizatsiya qilish omili sifatida va o'quv jarayoni davomida talabalar faoliyatini tashkil etish uchun talablar va texnikalar to'plamidan, shuningdek uni boshqarish usullaridan foydalanish.

Kimyo bakalavrlarida tadqiqot kompetensiyasini shakllantirish jarayonining murakkabligi va ko'p qirraliligi yangi o'qitish uslublarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ushbu usullardan biri bu kelajakdagi ishlarni rejalashtirishda aniq tuzilgan reja va uni amalga oshirish mexanizmini talab qilishda tadqiqot yoki o'quv-tadqiqot ishlarini rejalashtirishda qo'llaniladigan naqshlar usulidir.

Ushbu ratsional-tizim tahlil usuli maqsadga erishish uchun nazariy va eksperimental qadamlarning mantiqiy ketma-ketligini aniqlashga imkon beradi.

Patternning usuli, asosiy maqsadni aniqlashni o'z ichiga oladi, so'ngra ish bosqichlariga qarab, bir qator maqsadlarga va ular ham o'z navbatida funktsiyalarga bo'linadi. Asosiy maqsad, funktsiyalarni amalga oshirish mezonlari va ushbu ish uchun muhimlik koeffitsienti ajratib ko'rsatilishi kerak.

Ushbu usul guruhli tadqiqot ishlarida aqliy hujumni amalga oshirishda yordam beradi, tinglash va eshitish qobiliyatini o'rgatadi.

Ratsional yondashishda naqshlar usulini qo'llashning ikkinchi usuli. Bu tayyor tuzilmalar va kimyoviy laboratoriyadan foydalanish. Kimyoviy ta'limdagi professionallik deganda biz samarali shaxsiy xususiyatni tushunamiz, bu esa samarali ilmiy izlanishlarga olib borishga imkon beradi.[3]

Kimyoviy laboratoriyasida tadqiqot kompetensiyasini shakllantirish strukturasi yaxlitligi, uning barcha tarkibiy qismlarini ishlab chiqishga qaratilgan holda ta'minlanadi.(1-rasm)

Seminar sizga ilmiy izlanishlar malakasini shakllantirishni tabiiy-ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalarining yaxlitligi asosida amaliy harakatlar tekisligiga aylantirishga imkon beradi. Bilimlarni o'zlashtirish bilan birga kasbiy faoliyatni qurish doimiy ravishda izchillik, sistematiklik, mustaqillik va ijodiy faoliyatni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bizning fikrga ko'ra, uning asosida tashkil etilgan ish, ko'proq darajada faoliyatning sinxronligi, izchilligi va uzluksizligiga erishishga imkon beradi.

1-rasm. Professional tadqiqot kompetensiyalarning komponentlari

Talabalarining o'quv ishlari shakli laboratoriya, seminar va amaliy mashg'ulotlar singari qabul qilingan qarorlarda faollik, tashabbuskorlik, kuzatuvchanlik va mustaqillikni namoyon etmaydi. Ushbu dars mashg'ulotlariga, "Kimyo" ga tayyorgarlik ko'rish yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar bilan o'quv vaqtining 60% dan ortig'i ajratilgan, demak, bu yerda kasbiy tadqiqot vakolatlarini shakllantirish va

rivojlantirish bo'yicha asosiy ishlar amalga oshiriladi. Agar kimyoviy siklning turli fanlari bo'yicha turli xil kurslarda laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda o'tkazilgan soatlarning umumiy sonini yig'adigan bo'lsak, unda biz ularning ahamiyatsiz ma'lumotlari va bilimlari bilan katta hajmini qayd etamiz.[4]

Tadqiqot kompetentsiyasi tarkibiy qismlarining asosiy mazmuni quyidagicha shakllantiriladi:

1. Professional-dagnostik

1.fundamental, qonuniyatlardan fundamental tabiiy-ilmiy fanlari tizimida foydalana oladi va kasbiy muammolarni hal qilishda zamonaviy ilmiy uslublarga ega;

2.mustaqil ilmiy tadqiqotlar davomida ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, saqlash va uzatish uchun zamonaviy axborot texnologiyalariga ega;

3.ilmiy adabiyotlar bilan ishlashni biladi va o'z tadqiqot faoliyatida qo'llaniladigan yo'nalish va usullarni tanlash uchun uni tahlil qilishga qodir;

4.fikrlash tajribasi va kompyuterni modelashtirishga qodir;

5.eksperiment o'tkazish usullarini ishlab chiqish, xavfsizlik choralarini hisobga olgan holda uni amalga oshirish uchun uskunalar va materiallarni to'g'ri tanlash va tayyorlashni biladi.

2. Ilmiy va ratsional:

1.yangi moddalar va reaksiyalarni olish va tadqiq qilishning zamonaviy usullari masalalarini ko'rib chiqishda muammoni hal qilishning muqobil usullarini topishga qodir ;

2.eksperimental moslamalarni yig'ish uchun yangi uskunalar, zamonaviy materiallar va kimyoviy idishlarni tanlashda ratsionalizatsiya qobiliyatiga ega;

3.o'z ishini ilmiy asosda tashkil eta oladi va o'z faoliyati natijalarini mustaqil ravishda baholay oladi;

4.olingan natijalarni tahlil qilishga, xulosalar chiqarishga va ularni amalga oshirish bo'yicha takliflarni shakllantirishga qodir.

3. Tajribali-baholovchi:

1.tadqiqot tajribasini ro'yxatdan o'tkazish, qayta ishlash va tahlil qilish usullariga ega;

2.kimyoviy tajribada hisoblash masalalarini yechishda, matematik statistika asoslarini biladi va ularni qo'llay oladi;

3.hodisalar, jarayonlar, o'rganilayotgan uslublarning namoyon bo'lishining chegaralarini baholash, olingan

natijalarning o'rni va ahamiyatini obyektiv aniqlash qobiliyatiga ega;

4.Zamonaviy ilmiy uskunalarining ishlash tamoyillarini tushunadi va ilmiy tadqiqotlar olib borishda u bilan ishlashga qodir.

4. Motivatsion-shaxsiy:

1.tadqiqot faoliyati uchun juda yuqori motivatsiyaga ega;

2.muvaqqiyatsizliklarni, muvaqqiyatning emotsional namoyon bo'lishini etarli darajada idrok etish va e'tiborni belgilangan maqsadlarga erishishning yangi usullariga yo'naltirish qobiliyatiga ega;

3.tadqiqot tajribasini rejalashtirish va amalga oshirishda o'zlarining bilim qiziqishlarini hisobga olgan holda o'z-o'zini tashkil qilish ko'nikmalariga ega.

Tadqiqotchilik kompetentsiyasining ushbu tarkibiy qismlari, kelajakdagi kasbiy faoliyatning asosiy turlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ta'kidlaydi. Ular o'quv fanlari, fanining ayrim nazariy materiallarini o'rganishda, kimyoviy laboratoriyada ishlashdagi amaliy harakatlarda, ilmiy tadqiqot vazifalarini bajarish sharoitida muayyan muammolarni hal qilishda shakllanadi va rivojlanadi.

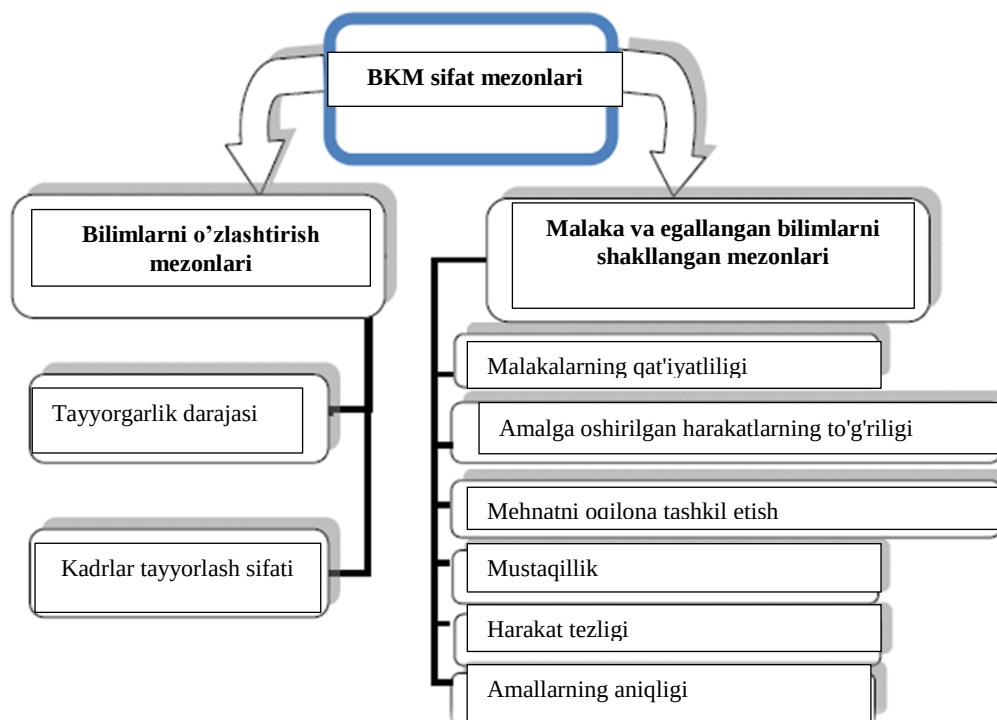
Ilmiy-tadqiqot faoliyati professional - vakolatli mutaxassisi tayyorlash samaradorligiga qaratilgan, ushbu faoliyat ijobiy hal qiluvchi yoki asosiy bosqichlarga rioya qilish bilan bog'liq ijodiy vazifa (muammolarni) ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy izlanishlar:

- ✚ muammoni shakllantirish;
- ✚ ushbu masala bo'yicha nazariyani o'rganish;
- ✚ ilmiy-tadqiqot metodologiyasini tayyorlash;
- ✚ material yig'ish, uni tahlil qilish;
- ✚ ushbu muammoni hal qilish orqali xulosalar.

Munozara: Oliy o'quv yurtlarida o'qish jarayonida ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etish uchun tadqiqotning malakasini rivojlantirish strategiyasini sifatli, malakali va to'g'ri tuzishga imkon beradigan bunday shakllanish mezonlariga tayanish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu mezonlar, avvalambor, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalar sohalarida namoyon bo'ladi. Ular bizning ishimizga tadqiqot kompetentsiyasining axborot-kognitiv va protsessual-ratsional mezonlariga kiritilgan. Ammo ularning motivatsion, shaxsiy va refleksiv tarkibiy qismlarining rivojlanishini belgilovchi mezonlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega[5].

Shuning uchun, biz o'z ishimizda kimyo bakalavrlarida tadqiqot kompetentsiyasini shakllantirish samaradorligining quyidagi mezonlarini ajratib ko'rsatamiz:

2-rasm. BKM ko'rsatkichlari, tadqiqot kompetentsiyasining tarkibiy qismlarini shakllantirish

Talabalar o'rtasida asosiy eksperimental ko'nikmalarni rivojlantirishga kafedra o'qituvchilarining umumiy yondoshuvi, eksperimentatorning harakatlarining semestrdan semestrgacha birlashtirilgan va aniqlangan algoritmi zarur. Ratsional faoliyat usullari mustaqillik, aniqlik va o'quvchilar tomonidan harakatlar bajarilishining to'g'riligida, ularning aniq va ketma-ketligini tuzishda va ishlab chiqishda ham namoyon bo'ldi. Shu bilan birga, talabanning nafaqat o'quv ishlarining ko'nikmalariga ega bo'lishini, balki muayyan vaziyatni hisobga olgan holda, faoliyatning ko'plab usullaridan oqilona tanlashni bilishini ta'minlashga e'tibor beriladi. Biz bu asosiy o'quv faoliyati majmuini o'zlashtirishni oqilona o'rganish qobiliyati deb ataymiz. (2-rasm).

Tadqiqot kompetentsiyasining shakllantirish va rivojlantirish jarayonini didaktik jihatdan qo'llab-quvvatlashni (metodlar, vositalar, texnologiyalar) va pedagogik shart-sharoitlar to'plamini o'z ichiga oladi: talabalarining tadqiqot faoliyati uchun motivatsiyasini rag'batlantirish; talabalar tomonidan tadqiqot kompetentsiyasining asosiy tarkibiy qismlarini o'zlashtirishda pedagogik yordam; mashg'ulotlarni faol, ijodiy ish shakllari bilan to'yinganligi, tadqiqot ishlarini

bajarishda ijodiy shaxsiy salohiyatini boyitishi, kelajakdagi kasbiy faoliyat sharoitlariga iloji boricha yaqinlashishini rivojlantiradi.

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlaymizki, oliy o'quv yurtlarining o'quv jarayonida talabalarining tadqiqot qobiliyatini rivojlantirish muammosini o'rganishimiz quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi.

Bakalavrlarning kimyo bo'yicha tadqiqot kompetentsiyasi - bu barqaror motivatsiya bilan ajralib turadigan shaxsiy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, u bitiruvchilarning mavjudligida ifodalanadi: tadqiqot faoliyatini tashkil etish sohasidagi bilimlar, maxsus ko'nikma va malakalarga ega bo'lish, ijodiy faoliyat tajribasi, kelajakdagi mutaxassislarning keyingi shaxsiy rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir. Bakalavr kimyogarlarning tadqiqot kompetentsiyasi tarkibida quyidagi tarkibiy qismlar ajratiladi: talabani kelajakdagi kasbiy tadqiqot faoliyatiga tayyorlashning turli qirralarini ochib beradigan professional-dagnostik, ilmiy-ratsionalizatsion, eksperimental-baholovchi, motivatsion-shaxsiy kabi fazilatlarini o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

1. Kamoldinov M, Vaxobjonov B. Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari. - T.: "Talqin" 2010. - 128-bet.
2. Farberman B. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. - T.: "Fan". 2000. 146-b.
3. Golish L.V, Fayzullaeva D M. Pedagogik texnologiyalarni loyixalashtirish va rejalashtirish. - T.: TDIU, 2010 y. 149- bet.
4. Ziyomuxammedov, Tojiev M. Pedagogik texnologiya- Zamonaviy o'zbek milliy modeli. -T.: "Lider Press", 2009. 104-bet.
5. Choriev R. Yangi pedagogik texnologiya-ta'lim tarbiya sifat va samaradoriligini oshirish omili. // Xalq ta'limi jurnali. 2004., 4 son. 12 bet.
6. Muslimov N. O'qituvchi shaxsini shakllantirishning nazariy- metodologik omillari.//Xalq ta'limi, 2004 3 son 73- bet.
7. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiya. Qarshi, 2000 y. 80 bet.
8. Muxammedov G'. Hamkorlik pedagogikasi va amaliyoti WWW, pedagog.uz., 2006.04.05.
9. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. - T.: "Fan va texnologiya", 2008. - 132 b.

Ахроржон ДАВКАРОВ,

Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқи Ёшлик талабалар шаҳарчаси етакчилар кенгаши раиси

E-mail: axror1990.davkarov@gmail.com

Отабек СОБИТОВ,

Тошкент давлат педагогика университети 2-босқич талабаси

E-mail: sobitov572@gmail.com

Зухра САИДОВА,

Тошкент давлат педагогика университети Ўзбек-Беларус "Инновацион педагогика"

қўшма факультети 2- босқич талабаси

E-mail: zuxrasaidova3005@gmail.com

PUBLICATION OF MEASURES TAKEN BY THE STATE TO ENSURE EQUAL RIGHTS AND EQUAL OPPORTUNITIES FOR MEN AND WOMEN IN UZBEKISTAN, AS WELL AS PUBLICATIONS DESCRIBING THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION AND THEIR IMPROVEMENT

Annotation

This article provides information on gender equality statistics and its analysis, as well as current measures to ensure gender equality in Uzbekistan, including the gender composition of the population of Uzbekistan. Problems of gender equality in Uzbekistan are mentioned.

Key words: Gender equality, Population, sexual composition of the population of Uzbekistan, Problems of gender equality

ПУБЛИКАЦИЯ МЕР, ПРИНИМАЕМЫХ ГОСУДАРСТВОМ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВНЫХ ПРАВ И РАВНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН В УЗБЕКИСТАНЕ, А ТАКЖЕ ПУБЛИКАЦИЙ, ОПИСЫВАЮЩИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ЕГО УЛУЧШЕНИЕ

Аннотация

В статье представлена информация о статистике гендерного равенства и ее анализе, а также о текущих мерах по обеспечению гендерного равенства в Узбекистане, включая гендерный состав населения Узбекистана. Отмечены проблемы гендерного равенства в Узбекистане.

Ключевые слова: гендерное равенство, население, половой состав населения Узбекистана, проблемы гендерного равенства.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭРКАКЛАР ВА АЁЛЛАР ТЕНГ ҲУҚУҚЛИГИНИ ВА ТЕНГ ИМКОНияТЛИ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ ТЎҒРИСИДА ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚЎРИЛАЁТГАН ЧОРА-ТАДБИРЛАР ҲАМДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲОЛАТИНИ ТАВСИФЛОВЧИ НАШРЛАР ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада Гендер тенглиги статистикаси ва уни таҳлили юзасидан маълумотлар ёритилган, шунингдек Ўзбекистонда гендер тенглигини таъминлаш бўйича ҳозирги пайтда қўрилаётган чора-тадбирлар, чунончи Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркиби. Ўзбекистонда гендер тенглигига оид муаммолар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Гендер тенглиги, Аҳоли, Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркиби, Гендер тенглигига оид муаммолар.

Дунёнинг барча мамлакатларида, уларнинг сиёсий тузилиши ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидан қатъий назар, аёллар ва эркеклар тенг ҳуқуқлилиги ва тенг имкониятли муносабатларини таъминлаш муаммоси долзарб ҳисобланади. Шу жумладан, “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида” ги ЎРҚ (Ўзбекистон Республикаси Қонуни) - 562 имзоланди. Қонун - Қонунчилик палатаси томонидан 2019 йил 17 августда қабул қилинган. Сенат томонидан 2019 йил 23 августда маъқулланган. Ушбу қонун 7 боб, 32 моддадан иборат бўлиб, ушбу Қонуннинг мақсади хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборатдир.

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

Гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чоралар — жинсларнинг нотенглигини бартараф этиш, хотин-қизлар ва эркекларнинг ҳақиқий ёки асос бўладиган тенглигини таъминлаш бўйича аниқ мақсадларга эришиш учун давлат

органлари томонидан қўриладиган ҳуқуқий, ташкилий ҳамда институциявий хусусиятга эга чора-тадбирлар;

гендер — хотин-қизлар ва эркеклар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм-фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий жиҳати;

гендер статистикаси — давлат статистикасининг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида хотин-қизлар ва эркекларнинг ҳолати тўғрисида ҳар бир жинс бўйича алоҳида қўрсатилган маълумотларни ўз ичига олган, ҳар хил жинсдаги шахсларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларидаги тегишли ҳолатини акс эттирадиган, гендер муаммоларини ва жамиятдаги муносабатларни ёритадиган қисми.

гендер-ҳуқуқий экспертиза — норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда уларнинг лойиҳаларини хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлаш принципларига мувофиқлиги юзасидан таҳлил қилиш;

жинс бўйича бевосита камситиш — жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида хотин-қизлар ва

эркакларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олмасликка қаратилган ҳар қандай тарзда фарқлаш, истисно этиш ёки чеклаш, шу жумладан оилавий ҳолати, ҳомиладорлиги, оилавий мажбуриятлари туфайли камситиш, шунингдек шахвоний шилқимлик қилиш, тенг меҳнат ва малака учун ҳар хил ҳақ тўлаш;

жинс бўйича билвосита камситиш — бир жинсдаги шахсларни бошқа жинсдаги шахсларга нисбатан ноқулайроқ ҳолатга тушириб қўядиган вазиятларни, ҳолатларни ёки мезонларни яратиш, шу жумладан гендер тенгсизликини оммавий ахборот воситалари, таълим, маданият орқали тарғиб этиш, муайян жинсдаги шахслар учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган шарт-шароитлар ёхуд талаблар белгилаш.

Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлашнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- қонунийлик;
- демократизм;
- хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқчилиги;
- жинс бўйича камситишга йўл қўйилмаслиги;
- очиқлик ва шаффофлик.

Хотин-қизлар ва эркаклар давлат томонидан кафолатланган тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлади. Қуйидагилар жинс бўйича камситиш ҳисобланмайди:

- бола туғиш ва она сути билан озиқлантириш вазибалари билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда фарқларни белгилаш;
- қонунда белгиланган тартибда муддатли ҳарбий хизматга чақириш;
- ушбу Қонун асосида гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чоралар кўриш;
- хотин-қизлар ва эркаклар меҳнатини муҳофаза қилишда уларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш хусусиятлари;
- мажбуриятлар фақат муайян жинсдаги шахслар томонидан бажарилиши мумкинлигига асосланган ҳолда касбий малакага доир тавсиялар бериш;
- қамқоқда сақлаш, жазони ижро этиш жойларида сақлаш тартиби ва шартларини ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг бошқа чораларини тартибга солишда фарқларни белгилаш;
- хотин-қизларнинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашга, хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлашга қаратилган ижобий чоралар.

Давлат хотин-қизлар ва эркакларга шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни амалга ошириш чоғида тенг ҳуқуқчиликни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан “Аёллар ва эркаклар” статистик тўплами ҳар йили чоп этилиб келинади. Ушбу тўплам Ўзбекистон аёллари ва эркакларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини тавсифловчи нашр ҳисобланади. Унда демография, соғлиқни сақлаш, таълим, бандлик ва ишсизлик, ижтимоий ҳимоя, ҳуқуқбузарликлар статистикаси ва бошқа кўрсаткичлар гендер жиҳатдан келтирилган.

Тўплам кенг қўламдаги фойдаланувчилар — олимлар, мутахассислар, гендер муаммолари билан шуғулланувчилар, нодавлат ва халқаро ташкилотлар, жамоат ташкилотлари ва талабалар учун мўлжалланган.

Тўплам қорхона ва ташкилотлар, вазирлик ва идоралар томонидан тақдим этилган маълумотлар, шунингдек аҳоли қулатувлари натижалари асосида тайёрланган.

Бундай тўпламлар турли соҳаларда чоп этиб келинган ва ҳозирда ҳам 1 йилда бир мартаба чоп этилади.

Бундан ташқари ҳозирги кунда, яъни интернет замонида келиб, энг сўнгги статистик маълумотларни Статистика қўмитасининг расмий веб саҳифаларидан осонгина топиш муаммо эмас. Бунинг қулайлиги шундаки сиз ортиқча вақт сарфлашларсиз ва ортиқча қутишларсиз, истаган пайтингизда ва истаган жойингиздан туриб бундай маълумотларни юклаб олишингиз мумкин. Бунинг учун сизга компьютер ёки телефон ҳамда интернет керак бўлади ҳолос. Исталган статистик маълумотларни сиз www.stat.uz сайтидан олишингиз мумкин. Гендер тенглигига оид кўрсаткичларни эса gender.stat.uz саҳифасидан топасиз.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида гендер тенгликка эришиш чораларини рўёбга чиқариш йўлида жуда катта ишлар амалга оширилди. Оиланинг ижтимоий муҳофазаси, оналик ва болалик масалаларига масъул бўлган Бош вазир Ўринбосари раҳбарлигида 1991 йилда Хотин-қизлар қўмитасига асос солинганлиги билан институционал ривожланишда сезиларли ўсишга эришилди. Хотин-қизлар қўмитаси барча ҳудудларда ва жабҳаларда ваколатли бўлган такомиллашган тизимга эга. Қўмита раислари орасида вилоят даражасидаги 14 та ҳоким ўринбосарлари, шунингдек муниципал ва туман даражасидаги мамурият раҳбарларининг 219 та ўринбосарлари фаолият кўрсатишади.

Хотин-қизлар қўмитаси, ҳамда Ташқи ишлар вазирлиги ва Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ Хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги Конвенсия, Пекин ҳаракати дастурининг бажарилиши, Мингйиллик ривожланиш мақсадлари билан юклатилган халқаро мажбуриятлар бўйича ҳисоботларда Давлат статистика қўмитаси билан узвий ҳамкорликда иш олиб боради.

Хотин-қизларнинг аҳволини яхшилаш ва уларнинг иқтисодий ҳуқуқларини мустаҳкамлаш юзасидан миллий даражада дастурлар ва чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Давлат бошқаруви органлари, республиканинг жамоат ва илмий ташкилотларининг гендер масалаларини ҳал қилишдаги фаолиятини жонлантириш, гендер тенглиги масалаларини тавсифловчи статистик маълумотларга бўлган ички эҳтиёжнинг ўсишига ёрдам бермоқда, ҳамда ушбу маълумотлардан фойдаланувчиларнинг доираси кенгаймоқда.

Ўзбекистонда 1990 йилларнинг охиридаёқ гендер статистикасини илгари суриш бўйича биринчи қадамлар қўйилган эди. Айнан Ўша даврдан бошлаб республикада гендер кўрсаткичларини акс эттирувчи рисоалар мунтазам равишда чоп этиб келинмоқда. Ҳар бир нашр гендер кўрсаткичларини оммага етказиш ва уларни такомиллаштириш йўлида илгари қўйилган қадам ва муҳим босқич бўлмоқда. Масалан, Макроиктисодиёт вазирлиги ва Хотин-қизлар қўмитаси томонидан 2002 йилда нашрдан чиқарилган (БМТТД ва ОТБнинг қўмағида) “Ўзбекистонда аёллар ва эркаклар” рисоласи, илк мартаба бошқарув, сиёсий ҳаёт ва тадбиркорлик соҳаси бўйича келтирилган маълумотларни ўз ичига олган 9та стратегик йўналишлар бўйича индикаторларни бир жойга жамлаган биринчи нашр бўлди. Ўша даврдан бошлаб, халқаро ташкилотлар ёрдамида 2002, 2007, 2010 ва 2012 йилларда шу каби бир қатор рисоалар чоп этилди. Уларнинг барчасида маъмурий манбалар ва қулатувлар (ўрганишлар) натижаларида мавжуд бўлган муҳим гендер индикаторлари акс эттирилган.

Ўзбекистонда гендер статистикаси бўйича маълумотларни йиғиш бир қатор манбаларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Жинсий гуруҳлар, аҳолини

рўйхатга олиш ва статистик кузатувлар бўйича мавжуд маъмурий ҳисоботларга қўшимча равишда, кўп кўрсаткичли кластер кузатуви (MICS), ҳамда ДЎС, ЛСС ва уй ҳўжаликлари кузатуви асосида шаклланган маълумотлар мавжуд.

Ушбу сайт гендер статистикаси маълумотларини такомиллаштириш, доимий равишда ва ўз вақтида жинс гуруҳлари бўйича маълумотларни оммага етказиш мақсадида гендер статистикаси бўйича электрон маълумотлар базасини яратиш йўлида ўзига хос биринчи уриниш сифатида акс этади. Халқаро ташкилотларнинг жамиятда аёллар ва эркекларнинг ҳолатини таққослама таҳлил қилишга имкон яратадиган янги кўрсаткичларни ишлаб чиқиш, уларни юритиш ва тизимлаштиришга йўналтирилган тавсиялари инobatта олинган. Мазкур ишлар жамиятни демократлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш билан шарт қилинган, мамлакат

ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг янги жиҳатларини холисона акс эттиришга йўналтирилган, миллий статистика соҳаларини ривожлантиришнинг бир қисми сифатида амалга оширилмоқда.

Гендер статистикаси кўп мақсадлар учун хизмат қилади, лекин биринчи навбатда, у аёл ва эркекларнинг турли ҳолатлари ва шарoитларига тааллуқли бўлган яширин муаммоларини аниқлаш учун керакдир. Шунга кўра гендер статистикаси муваффақиятли режалаштириш, манзиллиликини кучайтириш, самарали мониторинг юритиш ва ривожланиш дастурларининг таъсирини баҳолаш учун зарурдир. Шунининбатга олган ҳолда, гендер статистикаси – адолат ва тенгликни илгари суриш, шунингдек аҳолининг барча гуруҳлари ҳаёти даражасини яхшилаш учун хизмат қиладиган воситадир. Шу тарика, гендер статистикаси барқарор ва ҳар томонлама ривожланиш ва иқтисодий ўсишга ўз ҳиссасини қўшади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4235-сонли қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 августдаги “Ўзбекистон республикасининг миллий статистика тизимини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4796-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентабрдаги “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-562-сонли қонуни.
4. Айвазова С., Кертман Г. Мужчины и женщины на выборах. Гендерный анализ избирательных кампаний 1999 и 2000 г.г. в России. – М.: Издательство «Эслан», 2000;
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитаси. Аёллар ва эркеклар. – Тошкент 2018.
6. gender.stat.uz [Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Ўзбекистон гендер статистикаси расмий веб сайти]
7. www.uz.undp.org

УДК: 37;377;6Ф7.3

Юлдуз ДАМИНОВА,
Қарши Давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: utaev.s@list.ru

Бух.ДУ профессори, н.ф.д. Ш.Ш. Олимов тақризи асосида

MODEL OF PROFESSIONAL COMPATIBILITY OF YOUNG TEACHERS IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The lack of research on the problems of professional and pedagogical flexibility of young teachers in vocational education shows that this problem deserves special attention. First, it is explained by the specificity of the pedagogical activity of a professional college teacher. Secondly, the current state of the problem, the lack of a single science-based system for the selection of young teachers for professional colleges, shows the urgency of the problem. The research was conducted based on existing standard methods and normative documents, confirmatory research, theoretical and empirical research methods. Based on the analysis of the literature and research available in the study, a model of flexibility of a young teacher in a professional educational institution was proposed.

Key words: degree, didactic, competence, model, flexibility, pedagogical, professional, psychological.

МОДЕЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ МОЛОДЫХ ПЕДАГОГОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

Отсутствие исследований проблем профессионально-педагогической адаптации молодых учителей в профессиональном образовании показывает, что эта проблема заслуживает особого внимания. Во-первых, это объясняется спецификой педагогической деятельности преподавателя профессионального колледжа. Во-вторых, современное состояние проблемы, отсутствие единой научно обоснованной системы отбора молодых преподавателей для профессиональных колледжей, свидетельствует об актуальности проблемы. Исследование проводилось на основе существующих стандартных методик и нормативных документов, констатирующих исследований, теоретических и эмпирических методов исследования.

Ключевые слова: адаптация, дидактический, компетентность, модель, педагогический, профессиональный, психологический, степень.

ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЁШ ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ МОСЛАШУВЧАНЛИГИ МОДЕЛИ

Аннотация

Профессионал таълим тизимида ёш ўқитувчиларнинг касбий- педагогик мослашувчанлиги муаммоларига бағишланган тадқиқотлар бу муаммо алоҳида эътиборга лойиқлигини кўрсатади. Биринчидан- профессионал таълим муассасаси ўқитувчиси педагогик фаолиятининг ўзига хослиги билан изоҳланади. Иккинчидан-мазкур муаммонинг амалдаги ҳолати, ёш ўқитувчиларни профессионал таълимга ишга танлаб олишда ягона илмий асосланган тизимнинг шаклланмаганлиги муаммонинг долзарблигини кўрсатади. Тадқиқотлар мавжуд стандарт методлар ва норматив ҳужжатлар, тасдиқловчи тадқиқотлар, назарий ва эмперик тадқиқот усулларига таянган ҳолда амалга оширилди. Тадқиқотларда мавжуд адабиётлар ва тадқиқотлар таҳлилига таянган ҳолда ёш ўқитувчининг профессионал таълим муассасасида мослашувчанлиги модели тақлиф этилди.

Калит сўзлар: даража, дидактик, компетенция, модел, мослашувчанлик, педагог, профессионал, психологик.

Кириш (Introduction): Мамлакатимизда замонавий таълим тенденциялари асосида профессионал таълим тизимини ислоҳ қилиш бўйича кенг қамровли ишлар олиб борилиб, унинг самарадорлигини ошириш орқали малакали кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган [1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги № ПФ-2909 «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида Олий таълим тизимини тубдан такомил-

лаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта қўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш мақсадида бир қатор вазифалар белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги ПФ-5812-сонли “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида бошланғич профессионал таълим босқичида кадрлар тайёрлайдиган таълим муассасалари ташкил этиш белгилаб қўйилган. Жумладан, профессионал таълим дастурларини ЮНЕСКО ташкилоти томонидан қабул қилинган таълимнинг халқаро стандарт таснифлагичи (МСКО) даражалари билан уйғунлаш-

тириш, ўқув жараёнига Миллий квалификация тизимини тўлақонли жорий этиш вазибалари белгиланган [2,3].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ёш ўқитувчиларнинг олий таълим муассасасини тамомлаб, профессионал таълим муассасаларида ўзининг иш фаолиятини бошлашида бир қатор қийинчиликлар ва муаммоларни енгиб ўтиши талаб этилади. Ёш ўқитувчиларнинг таълим муассасаларида янгидан иш бошлашини бир қатор тадқиқотчи олимлар “Касбий моласувчанлик” жараёни сифатида қарайдилар. Педагогик фаолиятда касбий моласувчанлик тушунчаси алоҳида илмий муаммо сифатида ўрганишни талаб этади. Хусусан бир қатор олимлар, С.Г. Вершловский, О.И. Зотова, А.Г. Мороз, С.В. Овдей, М.И. Скубий, В.А. Сластенин, В.Н. Турченко, Г.М. Федосимов, А.Н. Ходалов ва бошқалар педагогик фаолиятга касбий моласувчанлик муаммосини киритишга катта хисса қўшганлар [4]. Улар томонидан қўпгина назарий жиҳатлар: моласувчанлик меъзонлари, механизмлари, моҳияти ва қонуниятлари ўрганилган, уни такомиллаштиришнинг амалий йўллари ишлаб чиқилган. Бироқ тадқиқотлар асосан умумий ўрта таълим мактаблари ёш ўқитувчилари мисолида олиб борилган ва бевосита бу жараёни профессионал таълим муассасаси ўқитувчиларида кечадиган хусусиятларига бағишланган амалий ишлар деярли мавжуд эмас. Бироқ мазкур муаммога у ёки бу жиҳатдан боғлиқ бўлган бир қатор тадқиқотлар мавжуд.

Тадқиқотчи олимлар, В.А. Антипова, В.С. Бабкина, В.И. Загвязинский, В.И. Иванов, В.М. Ковалева, В.Б. Колоховский, К. Ницев, Г.А. Петрова, Н.А. Томиналарнинг тадқиқотлари предмети бўлиб, олий мактаб ўқитувчисининг педагогик маҳорати шаклланиши хисобланади[5].

Бир қатор муаллифлар, Н.В. Бачманова, Р.А. Брандт, Л.Г. Егорова, Р.А. Розовская, В.Н. Тарасюк ёш ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятни амалга оширишдаги қийинчиликларни, уларнинг манбаларини таҳлил қилиш ва енгиб ўтиш йўллари кўриб чиқишга тўхталиб ўтадилар.

К.К. Гомонов, И.А. Карпюк, С.Ю. Ключникова, В.М. Рогинскийлар ёш ўқитувчилар билан уларнинг касбий-педагогик маҳоратини ривожлантириш бўйича турли иш шакллари ташкил этиш заруратини кўрсатиб ўтадилар.

Янги йўналиш вакиллари, Н.М.Эгамбердиева, З. Салимова, С.Л. Арефьев, Г.П. Баранова, В.В. Синяевский, Г.М. Федосимов, Т.М. Чуркова ва бошқалар, ижтимоий ва касбий моласувчи кўриб чиқишга кенг нуқтаи назардан ёндашдилар. Улар психологик ташкил этувчи (компонент)лар билан бир қаторда «касбий моласуви» тушунчасини ва ёш мутахассисни янги ижтимоий муҳитга кириб келиши жараёнини акс эттирувчи ижтимоий ташкил этувчи (компонент) тушунчасини киритганлар.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology).

Ёш ўқитувчиларнинг касбий моласувчанлигини тадқиқ қилиш бажарилган тадқиқотларни таҳлил қилиш, ўрганилаётган муаммо бўйича психологик-педагогик ва методик адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилишни тақозо этади. Ёш ўқитувчиларнинг профессионал таълим муассасаларида моласувчанлигини тадқиқ қилишда тасдиқловчи тадқиқотлар, анкета сўровнома методларидан фойдаланилди. Ёш мутахассиснинг таълим муассасасида касбий моласувчанлигининг муваффақиятини ўрганиш учун қуйидаги тадқиқотлар ўтказилди:

А) **назарий-** ўрганилаётган муаммони ҳал этишнинг самарали йўллари илмий излаш, касбий моласувчанлик шаклланиши бўйича илгор педагогик тажрибаларни умумлаштириш;

Б) **эмперик-** ёш ўқитувчиларда касбий моласувчанлик шаклланиш жараёнини педагогик кузатиш;

- суҳбатлар, интервью, сўровнома, ўзини баҳолаш методи;

- тажриба- экспериментал ишларни амалга оширишдан иборат.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Психологик луғатда моласувчанлик ва унинг алоҳида хусусиятларининг феномени келтириб ўтилган: «моласувчанлик – (лот. adapto – моласуви) – организм тузилиши ва вазибаларининг, унинг органлари ва тўқималарининг муҳит шароитига моласуви» сифатида келтириб ўтилган. Н.И. Бернштейн моласувчанликни индивиднинг шахсий тажрибасини у турган муҳит тажрибаси билан тўқнашув деб қарайди. Шундай қилиб, моласувчанлик Н.А. Бернштейннинг фикрига кўра, биз томонимиздан фақатгина яшаб қолиш учун ҳаёт муҳитига моласуви эмас, шу билан бирга шу муҳитдаги чекловларни енгиб ўтишдир, « ривожланиш ва ўзини ўзи таъминлаш дастурига йўналтирилган ҳаракат» [6, 314 б.].

жадвал 1

Ёш ўқитувчилар моласувчанлиги тури ва уларнинг даража ўринлари

№	Моласувчанлик тури	тури	Даражаси ўрни
1	Моласувчанликнинг психологик компонентлари	Касбий моласувчанлик	1
2	Ижтимоий		2
3	Дидактик		3
4	Методик		4
5	Илмий		5
6	Тарбиявий		6
7	Олий мактаб таснифи		7

Бизнинг тушунчамизда моласувчанликни, чуқур ва кенг, нафақат ижтимоий, қўп факторли мазмун билан тўлдирилган, унинг тузилишини В.Т. Ащепковнинг схемаси билан тасвирлаш мумкин (жадв.1). Психологик моласувчанлик шахсининг фаоллиги билан аниқланади. У аккомодация (таққослашлар ўртасидаги қоида ўзлаштириш) ва ассимиляция (муҳит ўзгаришини ўзида таққослаш)нинг бирлиги сифатида намоён бўлади (И.А. Кряжева, 1989). Бундан хулоса қилиш керакки, моласувчанлик феноменнинг кузатилган турида индивиднинг ташқи муҳитга моласуви мавжуд [7].

Бир қатор олимларнинг, А.Г. Мороз, С.Г.Вершловский, Ф.Р.Юзикаевларнинг ёш ўқитувчиға қўйиладиган талабларға фикрлари билан танишиш бизға бу масала юзасидан фикр юритишға, педагогик Олий таълим муассасаси битирув- чисининг асосий етакчи сифатларини белгилаш имконини берди [8,9,10]. Тадқиқотларимизда биз бу масаланинг уч гуруҳини кўриб ўтдик.

Биринчи гуруҳга- унинг профессионал таълим муассасасида ишлашға руҳий тайёрлигини тавсифловчи сифатлар киради: ўқитувчининг жамият ҳаётидаги

ўрнини, ўсиб келаётган ёшларни тарбиялашдаги ўрнини, ўзининг алоҳида мажбуриятларини тушуниши киради; замонавий ўқитувчига қўйиладиган талабларни билиши, педагогик фаолиятга қобилияти борлиги, ўқитувчи касбига қизиқиши- унинг чуқурлиги ва кучлилиги, руҳиятининг мустаҳкамлиги; унинг руҳий жараёнлари оптималлиги (сезиш, тасаввур қилиш, қабул қилиш, диққат, фикрлаш, хотира, сўз, сезги, хоҳиш); ўқувчиларга муҳаббат, улар билан мулоқат қилишга онгли эҳтиёж.

Иккинчи гуруҳга- педагогик ўқув юрти битирувчисининг қуйидаги сифатларини киритамиз: билимлилик, чуқур билимга эга бўлиш (эрудиция), маънавий дунёга эга бўлиши, маданият, унинг онги ва хулқ -атворини акс эттирувчи маънавий қиёфа, ўзининг ўқувчиларига қандай ўқиш, ишлаш ва яшашда яққол мисол бўлаолиш маҳоратига эга бўлиши.

Учинчи гуруҳга- бўлажак ўқитувчи учун энг зарур бўлган зурур касбий сифатларни киритамиз.

Биз ёш ўқитувчиларда касбий такомиллашишдаги иш самарадорлигини жадаллаштиришни шакллантиришга катта аҳамият қаратдик. Биз тадқиқотларимизда психологияда таниқли бўлган шахс ҳар доим ўзида мавжуд бўлган кўрсатмаларга мос равишда ҳаракат қилади деган ҳолатга таяндик.

Тадқиқотларда биз томонимиздан ёш ўқитувчи касбий мослашувчанлиги модели ишлаб чиқилди, ушбу

моделни тузишда касбий мослашувчанлик аҳамиятлари ва педагогнинг шахсига бўлган талаблар ҳисобга олинди.

Ёш ўқитувчилар билан профессионал таълим мактабларида ишлаш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши керак:

- ёш педагогнинг таълим муассасасидаги мослашуви;
- ёш ўқитувчи касбий компетенциясини ривожланиши;
- ягона ёшлар педагогик ҳамжамиятини шакллантириш.

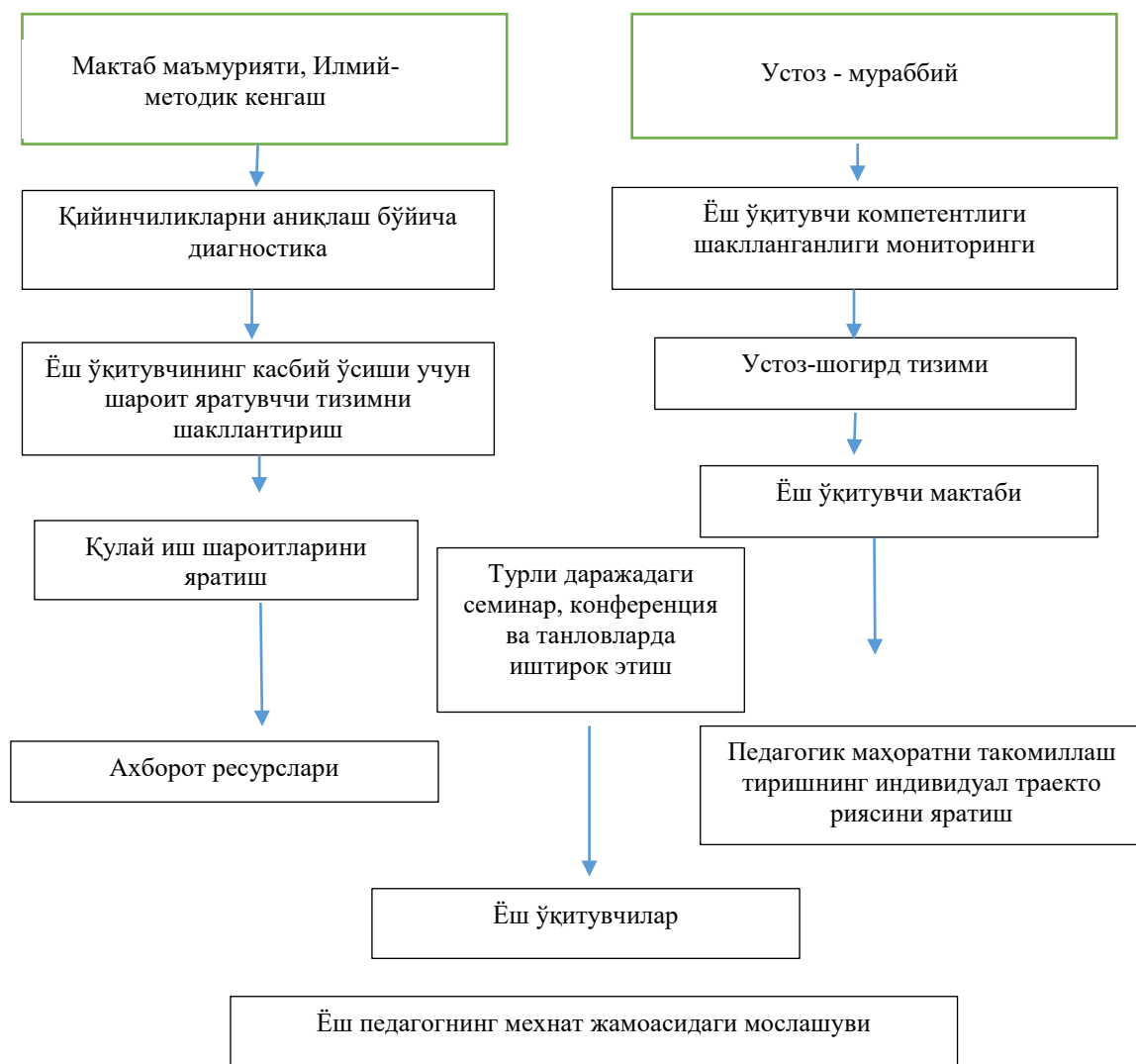
Тадқиқотларда биз томонимиздан профессионал таълим муассасасида ёш ўқитувчиларнинг мослашувчанлиги динамикасининг уч босқичи тақлиф этилди.

Биринчи босқич: ёш ўқитувчи мактаби дастурини тузишдаги асосий муаммоларни аниқлаш ва анкета сўровномалари ўтказиш;

Иккинчи босқич: соҳа стандартига кириш бўйича малака ошириш курсларидан ўтиш, доимий амал қилувчи «Ёш ўқитувчи мактабини» ташкил этиш;

Учинчи босқич: мониторинг натижаларини таҳлил қилиш.

Ёш ўқитувчининг касбий мослашувчанлигининг асосий шarti бўлиб, ҳамкасблар, ўқувчилар ва ота-оналар томонидан ҳурмат қилинадиган ўқитувчи мақоми ҳисобланади.

Расм-1. Ёш ўқитувчининг профессионал таълим муассасасида касбий мослашувчанлигини бошқариш модели

Ёш ўқитувчининг мослашувчанлиги меҳнат жамоасидаги қўллаб-қувватлашга боғлиқ, булар орасида айнан: - жамоада яхши психологик муҳит мавжудлиги; - педагогнинг ўз устида ишлашни қўллаб қувватловчи хизматнинг мавжудлиги; - ёш ўқитувчининг мослашишида методик таъминот фаолиятининг мавжудлиги зарур ҳисобланади.

Моделда санаб ўтилган мақсад функциялари педагогик вазифалар мазмунини акс эттиради, уларни танлаш ёш ўқитувчининг касбий юксалиш жараёнига таъсир этувчи омилларни баҳолаш билан асосланади:

- ютуқларни тақдим этишнинг ошқора характери ва муаммоларни ҳал этишнинг ошқор бўлмаган характери;

- ўз ижодий имкониятларини умумий ишда намоён этиш- биргаликда ижод қилиш

- мустақил ривожланиш ва мустақил ташкил этиш;

- устозда мавжуд бўлган ютуқларга таяниш;

- устознинг касбий ва шахсий манфаатлари, режалари устуворлиги;

- устознинг субъект позицияси оптимистик стратегиясини таъминлаш.

«Модель натижаларини жорий қилишни баҳолаш» таълим муассасаси маъмурияти раҳбарлари томонидан, ўқувчилар томонидан, ижтимоий ҳамкорлар томонидан ўтказилади [11, 107 б.]. Бошловчи ўқитувчиларнинг касбий-шахсий ривожланишининг мазкур модели «Ёш педагог ютуқларини мунтазам тақдимот қилишни, унинг

касбий мослашувчанлик давридаги касбий фаолияти натижадроллигини ички ва ташқи баҳолашни» назарда тутди. Натижаларнинг якуний тақдимотини, ижодий ва педагогик фаолиятлар натижаларини очиқ ҳимоялаш орқали, педагогик маҳорат танлови шаклида ўтказиш мумкин.

Моделни жорий қилишнинг турли босқичларида уни тўғрилаш (коррекциялаш) учун, ёш педагоглар хиссиётларини диагностикалаш, таълим муассасасидаги ижтимоий-психологик муҳит ўзгаришини ўрганиш керак бўлади, чунки, ҳар қандай янгилик киритиш ташвишланиш даражасининг ортишини, ноқулайликлар, муносабатларнинг кескинлашувини келтириб чиқаради.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).**

Биз томонимиздан ишлаб чиқилган ёш педагогларнинг профессиональ таълим мактабларидаги касбий мослашувчанлиги модели ўз ичига: концептуал, таркибий, ташкилий ва натижавий компонентларни олади. Таркибий компонентнинг асосини касбий компетентлик ташкил қилади. Ҳар бир компетентликни шакллантириш, ўқув модулларини амалга оширишда бажарилади. Ташкилий компетентлик ҳар бир ёш ўқитувчи учун ривожланишнинг индивидуал траекториясини белгилайди, бу унинг муваффақиятли ва тез мослашишига ёрдам беради. Ёш мутахассиснинг мослашиш жараёнини бир неча босқичга бўлиш таклиф этилган: ёш ходимнинг тайёргарлик даражасини баҳолаш; танлаш; мослашиш; фаолият юритиш; жамоага мослашиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони / Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – Б.39.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 йил 20 апрелдаги № ПФ-2909 «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // <https://lex.uz/docs/3171590>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги ПФ-5812-сонли «Профессиональ таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида»ги Фармони // <https://lex.uz/docs/4500926>
4. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 373-376.
5. Андиянов А.В. Социальная адаптация и профессиональная идентификация преподавателей физической культуры : автореф. дис. ... канд. пед. наук – Белгород, 2014 - 18 с.
6. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: Наука, 1966 – 314 с.
7. Зотов Ю.Б. Организация современного урока / Под ред. П.И.Пидкасистого. – М., 2014. – 298 с.
8. Мороз А.Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза : дис. ... докт.пед.наук. – Киев, 1983. – 430 с.
9. Сотникова М.С. Психолого – педагогическое сопровождение профессиональной адаптации молодого учителя в инновационном образовательной среде : дис. ... канд. пед. наук – М., 2017. – 207 с.
10. Юзикаев Ф.Р. Теоретические основы интенсификации начальной профессиональной адаптации молодых учителей – Т.:ТГПИ, 1993 – 107 с.
11. Харавина Л.Н. Модель сопровождения профессионально-личностного развития молодого преподавателя // Ярославский педагогический вестник-2010. №1, 104-107 с.

UDK: 327 D-44

Sardorbek DIYOROV,
E-mail: sardorbek.diyorov.96@bk.ru

UzDJTU dotsenti, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori Saidov S.Sh taqrizi ostida

CONFLICTS - TYPES AND CHARACTERISTICS OF THEM

Abstract

This article explores the concept of conflict, the importance of conflict resolution, effective governance, and the relevance of positive approaches to conflict resolution. Conflicts have in fact become an integral part of human life. It has become natural for people to face at every step no matter what type of conflict it is. In this article, the nature, characteristics and stages of the conflict and the relationship between their participants are examined. The viewpoints of scholars about conflict and its stages are mentioned and clear examples are given for each stages of conflicts. To understand better, how conflicts affects daily life, we will closer look at the general elements of conflict in this paper.

Key words: Conflict, incompatibility, an expressed struggle, scarce resources, interdependence, inevitability, intra-cultural conflict, interpersonal conflict, intergroup conflict, organizational conflict, workplace conflict, intercultural conflict, interracial conflict, interethnic conflict, international conflict, interreligious or interfaith conflict, intergenerational conflict, gender conflict, multiplex conflict, intrapersonal conflict or self-conflict.

КОНФЛИКТЫ - ИХ ВИДЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В этой статье исследуется концепция конфликта, важность разрешения конфликтов, надлежащего управления и актуальность позитивных подходов к разрешению конфликтов. Фактически конфликты стали неотъемлемой частью человеческой жизни. Для человека стало естественным встречаться лицом к лицу на каждом шагу, независимо от типа конфликта. В данной статье исследуются сущность, особенности и этапы конфликта, а также взаимоотношения между их участниками. Приведены точки зрения ученых на конфликт и его этапы, а также приведены наглядные примеры для каждого этапа конфликта. Чтобы лучше понять, как конфликт влияет на повседневную жизнь, мы более подробно рассмотрим общие элементы конфликта в этой статье.

Ключевые слова: Конфликт, несовместимость, нехватка ресурсов, взаимозависимость, неизбежность, внутрикультурный конфликт, межличностный конфликт, межгрупповой конфликт, организационный конфликт, конфликт на рабочем месте, межкультурный конфликт, межрасовый конфликт, межэтнический конфликт, международный конфликт, межрелигиозный или межконфессиональный конфликт, межпоколенческий конфликт, гендерный конфликт, множественный конфликт, внутри личностный конфликт.

ZIDDIYATLAR HAMDA ULARNING TURLARI VA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ziddiyat tushunchasi, ziddiyatlarni hal qilishning ahamiyati, samarali boshqaruv va nizolarni hal qilishda ijobiy yondashuvlarning dolzarbligi o'rganiladi. Mojarolar aslida inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Qaysi turdagi ziddiyat bo'lishidan qat'i nazar, inson hayotida har qadamda ziddiyatga duch kelishi tabiiy holga aylangan. Ushbu maqolada nizoning tabiati, xususiyatlari, bosqichlari va ularning ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning bosqichlari haqidagi olimlarning qarashlari tilga olinib, har bir bosqichi uchun aniq misollar keltiriladi. Mojarolar kundalik hayotga qanday ta'sir qilishini yaxshiroq tushunish uchun biz ushbu maqoladagi nizolarning umumiy elementlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Ziddiyat, nomutanosiblik, an expressed struggle, resurslarning yetishmasligi, o'zaro bog'liqlik, muqarrarlik, madaniyatlararo ziddiyat, shaxslararo ziddiyat, guruhlararo ziddiyat, ish joyidagi ziddiyat, madaniyatlararo ziddiyat, millatlararo ziddiyat, irqilararo ziddiyat, etnik ziddiyat, dinlararo, avlodlararo ziddiyat, gender ziddiyat, aralash ziddiyat, shaxslararo ziddiyat yoki o'z-o'zi bilan ziddiyat.

Introduction. Today's globalized world is characterized by increasing contact between people with diverse backgrounds in all spheres of life (e.g. education, family, work, recreation, social, domestic and international politics, worship, etc.). Linguistic and cultural differences among individuals or group members, whether in a multicultural classroom, in linguistically and culturally diverse families, in multinational business teams, in international peace negotiations or other domains, can be a source of misunderstanding and conflict. We therefore need to develop the knowledge and skills to help resolve conflicts in a respectful, peaceful way. Not only world leaders require intercultural conflict skills but also we all need to have the ability to resolve mutual misunderstandings and conflicting situations correctly and effectively on an interpersonal level. If

we are knowledgeable, aware of foreign culture, know at least two foreign languages, have affective communication skills, we reduce conflicts by fifty percent.

A video conference chaired by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev on May 6 this year was dedicated to this topical issue.

"The time has come for the process of opening foreign languages in our country to work in new systems that will provide a solid foundation for the future. Since we have set ourselves the goal of building a competitive state, from now on graduates of schools, lyceums, colleges and higher education countries must have perfect knowledge of foreign languages. This strict requirement should become the main criterion of the leadership of any education department" - said President Shavkat Mirziyoyev. If we face a problem abroad,

knowing a foreign language is a key factor in solving the problem

Literature review. The growth in intercultural contact increases the opportunities for understanding, but also the possibilities of misunderstanding between people, groups, communities, organizations, and nations. If misunderstanding or miscommunication goes unmanaged, it can result in conflicts. Gudykunst (2004) states, "Conflict breeds conflict, unless it is managed successfully".

The word "conflict" has Latin roots: "con" meaning "together" and "fligere" meaning "to strike" or conflagere means to come together for a battle. To "strike together" the conflict parties have to be linked in an interdependent manner. Today the need of understanding intercultural conflict is more essential than before. It is clear that conflicts occur all around the world as they always have.

Karl Marx is one of the founders of the general theory of conflict who developed the doctrine of contradiction and developed the model of revolutionary class and social change. Subsequently, the American sociologist J. Turner formulated the main provisions of his theory of conflict. However, as a science, conflict management dates back to the middle of the 20th century with the book of the German-American sociologist Lewis Coser "The Functions of Social Conflict", who based his conclusions on the conclusions of the German philosopher of the early XX century Georg Simmel, and the work of the German-British sociologist Ralph Dahrendorf. Simmel's main conclusion, highlighted by Lewis Coser, is that conflict is a form of socialization. "Conflict, like cooperation, has social functions. A certain level of conflict is not necessarily dysfunctional, but is an essential component of both the process of the formation of the group and its sustainable existence."

Georg Simmel wrote: "Philistines alone can believe that conflicts and problems exist in order to be resolved. Both those and others have other tasks in everyday life and in the history of life, which they carry out regardless of their own permission. And not a single conflict existed in vain if time does not resolve it, but replaces it in form and content with another. "Thus, he put forward the concept of conflict as a "protective valve": conflict serves as a valve that releases feelings of hostility, which, if not for this outlet, would explode relations between antagonists. Conflict is not always dysfunctional in relation to the system in which it occurs, often conflict is necessary to preserve it. Conflict serves to establish and maintain the identity and boundaries of societies and groups Conflict function, according to Coser.

Research Methodology. Scientists have done a lot of research on conflict and expressed opinions and definitions about theme. Mortensen (1974) quoted that "conflict is an expressed struggle over incompatible interests in the distribution of limited resources" (p.90-124). Folger (2003) refers to conflict as "the interaction of interdependent people who perceive incompatibility and the possibility of interference from others as a result of this incompatibility" (p.4). Conflict denotes an expressed struggle between at least two interdependent parties who perceive incompatible goals, scarce resources, and interference from the other party in achieving their goals. Conflict is also seen as an inevitable part of the human experience, which permeates all social relationships.

From the concepts mentioned above, it can be seen that scholars generally agree on the nature and characteristics of the conflict and the relationship between their participants. The conflict is based on "incompatibility", "an expressed struggle" and "interdependence" among two or more parties or groups. To understand well how conflict affects daily life, we will now take a closer look at the general elements of these definitions.

Incompatibility. In a conflict situation, it appears as if an individual or group's gain means another's loss. The parties involved may have incompatible goals or aspirations or they may favor incompatible means to the same ends (e.g. differing decision-making techniques, conflicting communication styles). For example, an individual may employ aggressive tactics to dominate a situation, whereas the other party wishes to negotiate a settlement through lengthy, informal conversations.

An expressed struggle. For conflict to develop, the parties involved must recognize that they disagree about something. You may be annoyed that someone keeps arriving late to meetings but unless you convey your displeasure either verbally or nonverbally in such a way that this person is aware of your displeasure, there is no conflict.

Scarce resources. Interpersonal conflicts arise when people believe that there are insufficient resources (e.g. materials, food, time, wealth, quality education) for everyone. Many students may wish to join a second language immersion programme but there are a limited number of places; conflict may develop if the selection criteria are not transparent or perceived as fair. In families, sibling rivalry may intensify if children feel that their parents are not distributing their time evenly. Conflict may also erupt if one child is given more allowance or privileges than another is. Scarce resources can also lead to conflicts on a larger scale. In some parts of the world, limited resources (e.g. water, arable land) are leading to violent disputes as people struggle to survive. Wangari Maathai, the 2004 Nobel Peace Prize Laureate, warns that in a few decades, the relationship between the environment, resources and conflict may seem almost as obvious as the connection we see today between human rights, democracy and peace (Nobel Women's Initiative n.d.). As the effects of global warming intensify (e.g. flooding, droughts) crops will fail in areas that used to be bountiful; the availability of food will drop and prices will rise, spawning more conflicts as people struggle to feed their families.

Interdependence. Individuals or groups that are involved in a conflict are interdependent in some ways, even if they are not willing to acknowledge this. In interpersonal relationships, for example, parties depend on each other for psychological, emotional, and material resources according to Roloff (1981). The well-being of one is affected by the behavior of the other party and vice versa. Resentment and hostility may cloud their judgment. A negative mindset may prevent people from recognizing that they need to accept their interdependence and work together in order to resolve their conflict.

Inevitability. As conflict is an inevitable fact of life, people routinely find themselves in conflict situations, whether in their personal life, social life, or at work. Siblings may routinely come into conflict with each other and their parents about daily activities. At universities, students who work on projects together may differ about how they should proceed. Romantic partners may find themselves in conflict about whether they should have sex or live together before marriage. When intercultural couples have children, they may find themselves in a conflict situation when they discover they have very different views about child-rearing practices and the role of religion and extended family members in their daily life. In the workplace, conflict about tasks and responsibilities may develop within work teams.

Jane Jackson (2014) states that on the world stage, "Conflicts are bound to develop within regions and between nation-states as groups compete for limited resources (e.g. land, water). This does not mean that violence is also inevitable" (p.632-635).

Analysis and result. Wherever human interact, as life is inevitable, conflicts may happen in any context, for example

people's personal life at home between parents or children, educational system between students or teachers, at stadium between football player or referee so we can't avoid conflicts, it is impossible but we can easily experience it. Conflicts can arise between individuals or groups in all areas of society, for example: co-workers, family members, team, sportsman, clubs, political parties and so on. Conflict can escalate regionally, nationally, internationally and different kinds of stages. Controversial, divisive problems may occur at any time in life. Usually we face many small problems on our daily basis, which seem to us simple or not so important but they can cause big problems.

Conflicts can take many different forms and go through one or more social and historical stages (e.g., age, gender, nationality, race, language, religion, etc.). As Chen and Starosta (1998) mentioned as well as perceiving incompatibility with individuals who share similar roots, people perhaps do the conflicts with themselves, groups or parties with different kinds of culture, history, education system, ethnics, linguistic, national, racial and religious backgrounds. Gender and age differences can also cause or complicate conflict situations. Accordingly, many scholars have divided conflicts into different types. Let us take a look at several types of conflict and examples of each types. According to Jackson Jane there are many types of conflicts (e.g. intra-cultural conflict, interpersonal conflict, intergroup conflict, organizational conflict, intercultural conflict, interracial conflict, interethnic conflict, international conflict, interreligious or interfaith conflict, intergenerational conflict, gender conflict, multiplex conflict, intrapersonal conflict or self-conflict).

Intra-cultural conflict. For this term, "intra" is not the same as "inter". As people interact each other, conflicting expectations, assumptions, beliefs, thoughts, needs, and goals might occur, even if they have a lot in common like the same language, culture, ethnic and so on. Intra-cultural conflict is a struggle, contradiction, problem between individuals with a similar language and culture. Intra-cultural conflict describes conflicts between at least two people who are from the same culture or culturally similar background. For example, some Uzbek farmers despite belonging to the same culture and linguistic background have different kinds of views about productivity in crops. If one thinks that it is possible to get an productive and healthy harvest using natural fertilizers, another finds this method too old and ineffective, that is why this category of farmers prefers to use chemicals and artificial fertilizers. Indeed, artificial fertilizers can be assimilated quickly and yields can grow rapidly, but they may not be at the required level.

Interpersonal conflict. Interpersonal conflict basically refers to a conflict, problem or struggle between two or more people who perhaps not belong to a similar linguistic and cultural background. Different kinds of interpersonal conflicts are a natural result of human interactions. People have different personalities, values, expectations, and attitudes toward problem solving. Conflict can arise if you work or have a relationship with someone who does not share your thoughts or goals. Abigail and Cahn (2011) who describe interpersonal conflict as "a problematic situation", associate conflicts with the following characteristics:

1. The conflicting parties are interdependent;
2. They have the perception that they seek incompatible goals or outcomes or they favor incompatible means to the same ends;
3. The perceived incompatibility has the potential to adversely affect the relationship leaving emotional residues if not addressed;
4. There is a sense of urgency about the need to resolve the difference (p.4).

Different kinds of interpersonal conflicts are a natural result of human interactions. People have different personalities, values, expectations, and attitudes toward problem solving. Conflict can arise if you work or have a relationship with someone who does not share your thoughts or goals. In interpersonal conflict, a struggle may happen if the partners cannot agree on how to achieve their needs or goals. For example, if parents prefer their children to study different field in order to have a certain profession in the future, their children themselves want to determine their own destiny, apply for another education and become another professional rather than their parents want. For some reason, perhaps financially or lack of time interpersonal conflict may occur between parents and children. They may argue with each other while choosing full-time or part-time education. Perhaps parents want their children to study part-time and work the rest of the time but in this situation children desire to study full-time and learn more. Such kind of problems, different goals, hopes, expectations and experiences can lead to interpersonal conflict.

Intergroup conflict. Intergroup conflict refers to argument, disputes that occur between two or more groups of people and their members such as between work department, different ethnic groups, education groups, sports teams, entire companies, debate team, political parties, choirs or groups of singers and so on. According to Chen and Starosta (1998), group conflict situations may develop "when two work, cultural, or social groups seek to maximize their own goals without locating perceptual congruities" (p143). For example, in most cases, two football team players collide with each other and if one of them do it intentionally, the other may get angry and quarrel with each other, as a result, other members of the group may also become involved in the problem and the problem may escalate. In that way intergroup conflict may occur.

Organizational conflict. Organizational conflict (also called workplace conflict) refers to the state of struggle, disagreement or misunderstanding which may happen in an organization (for instant, business, university, educational institution, department, etc.) resulting from the actual or perceived dissent of needs, beliefs, resources and relationship between the members of the organization. Conflict within organizations can assume many forms. There can be a struggle among officials like executives, professors or administrators and people or groups with low power and status like students, teachers, office workers, and junior staff. Disagreements on a number of organizational or business - related issues can arise between individuals, departments, unions and management. At the workplace, whenever, two or more persons interact, conflict occurs when opinions with respect to any task or decision are in contradiction. Simply put, organizational conflict is the result of human interaction, which begins when one member of an organization realizes that his or her goals, values, or attitudes are inconsistent with the goals of the other members of the organization. Disagreements of opinions can occur within a member, between two members, or between organizational groups. One of the main causes of workplace conflict is communication failure, which means that if one employee requests certain information from another and does not respond correctly, conflicts arise in the organization.

Intercultural conflict. According to Ting-Toomey and Oetzel (2006), intercultural conflict refers to "the experience of emotional frustration in conjunction with perceived incompatibility of values, norms, face orientations, goals, scarce resources, processes, and/or outcomes between a minimum of two parties from two different cultural communities in an interactive situation". More recently, Oetzel and Ting-Toomey explain that this state of discord can arise due to "the diverse cultural approaches people bring with them

in expressing their different cultural or ethnic values, identity issues, interaction norms, face-saving orientations, power resource transactions, divergent goal emphasis, and contrastive conflict styles" (p.545).

Intercultural conflict is broader concept than others. Intercultural conflict has sub-categories. They are interracial, interethnic and interreligious conflict. All concepts are different from each other.

Interracial conflict. Interracial conflict basically refers to a conflict that racial differences is an issue that means conflict between members of different race. For example, when white police officer stops black taxi drivers in America, the drivers may claim that they are victims of racial profiling. Convinced that they have been singled out by law enforcement personnel because of their skin color, a verbal disagreement may quickly escalate into a heated exchange.

Interethnic conflict. An interethnic conflict is a conflict situation between individuals, groups of people, groups or parties affiliated with different ethnic groups. Along with ethnic hatred and inequality, strong ethnic identity can lead to conflict. In 2020 Dungan-Kazakh interethnic conflict (also called Korday conflict) between ethnic Kazakhs and ethnic Dungan (a Muslim group with Chinese origins) took place in Masanchi village in Kazakhstan's Korday District. The consequence of the conflict 11 people were died, 185 people were injured and 47 people were arrested. This caused damage to about US\$44 million and led to the relocation of about 20,000 people to neighboring Kyrgyzstan.

Interreligious conflict. Interreligious conflict is a struggle between people or groups of people who are from different religions or individuals. It is a conflict that primarily caused or justified by differences in religion. In a long history, there have been many interreligious conflicts. According to Jeffrey Burton Russell, conflicts may not stem from religion, but religion can lead to conflict, along with ethnic, social, political, and economic issues. In some cases, interreligious conflicts have led to sectarian violence and even murder in India, China, and Indonesia. For example, according to Indonesian Red Cross, about 4000 people have been killed in Christian-Muslim fighting, and approximately 500000 people displaced in Indonesia, the Malaccas.

International-conflict. The term "international conflict" refers to a struggle, disputes, a war between different states, countries as well as disputes, disagreements between people and organizations from different countries. It is well known that so far, there have been too many international conflicts and it seems impossible to resolve or eliminate the problems and conflicts all over the world. Many examples of international conflict can be cited. The conflict between U.S and the Taliban in Afghanistan is an international conflict as well as conflict between India and Pakistan, Palestinian and Israeli, North Korea and South Korea, Armenia and Azerbaijan. Some international conflicts are long lasting and not easily resolved (such as Israel-Palestinian). For centuries, there has been a conflict between Azerbaijan and Armenia over the settlement of Nagorno-Karabakh, which is internationally recognized as part of Azerbaijan, but partly ruled by Artsakh, a breakaway state with an Armenian ethnic majority. This conflict, which lasted for years, was followed by an armed war. With the support of Turkey, Azerbaijan won the War. Because of the war more than 5000 Armenian servicemen were killed, several times more were wounded while Azerbaijan claimed more than 2900 of Azerbaijan servicemen were killed.

Intergenerational conflict. Intergenerational conflict refers to struggle between people or groups from different generations, in this situation age and divergent life experiences are salient issue. For example, conflicts between parents and their children moved to Tashkent from another region a long

time ago may arise owing to using language, values, and beliefs because as children grow up modern capital atmosphere, they may want to follow the customs of their peers, dress stylishly, and go to parties with a mix of girls and boys. This condition may not be supported by parents. On the other hand, they may want their son to marry the girl who is from their birthplace but son does not want the girl their parents want.

Gender conflict. Conflict may also happen between different gender, males and females in society, for example at work, at home, in a social and domestic environment and so on. In this situation, gender is a key factor. In most cases, in the workplaces conflict may erupt, if a woman is appointed as a chief, some men working in that organization may not recognize women's power and disobey its commands or conflict may occur between male and female colleagues because of differences in communication style and role expectation, as well as a power imbalance. Accordingly, females may experience discrimination and possible retribution. As they fight for their rights, they may come into direct conflict with males who are resistant to change and unwilling to share power and resources.

Multiplex conflict. Multiplex conflict situation is a conflict between individuals or groups that cross many social and historical boundaries. (E.g. ethnic, linguistic, international, racial, social, gender, religion, political). For example, imagine an interpersonal conflict situation that involves a white Catholic male from Ireland who speaks English as a first language and a black Muslim female from the Sudan who speaks English as a second language. A language barrier and multiple cultural differences (e.g. religious, social class, cultural) could complicate the communication process and pose challenges for the resolutions of conflicts that arise.

Intrapersonal conflict. Intrapersonal conflict is an internal conflict situation in which we struggle with ourselves, it occurs within people's own mind. According to Gamble (2013), this conflict state can develop "when we find ourselves having to choose between two or more mutually exclusive options". This situation is especially prevalent in children who have difficulty choosing which field to pursue in the future. The thought that they should choose a field that is more interesting to them or that they should choose another field following the advice of their parents may be on their minds. Perhaps, trying to study whether to follow their heart and major technics or heed their parents' advise and study in language can lead to self-conflict (intrapersonal conflict) in high school graduate.

Conclusion. To sum up, as long as life goes on and people interact with each other, conflicts are inevitable. We have mentioned in our article the nature, characteristics and types of conflicts. Most conflicts stem from ignorance, lack of awareness of foreign culture and language, misunderstanding each other. Therefore, you should not be overdressed by conflicts but cannot be ignored. It is expedient to create ways to resolve conflicts in a rational and diplomatic way instead of making sudden decisions. In some cases, we witness that the inevitability of conflict is evident and we may not be related to this position. In this case, it may be better to call the police officer instead of intervene directly. This is called avoiding strategy. In very rare cases, conflict agents are encouraged to find a solution where both sides can win. This is the ideal way to resolve conflicts in many cases, but it is not often used because it requires a lot of time, preparation for negotiations, perseverance, and cooperation, and it is not possible to win all conflicts. This is called collaborating strategy. Therefore, any conflict participant should create conflict management based on the situation.

REFERENCES

1. Abigail, R.A. and Cahn, D.D. Managing Conflict through Communication, 4th edn, Boston: Allyn and Bacon: 2011, pp.4.
2. Chen, G.M. and Starosta, W.J. Foundations of Intercultural Communication, Needham Height, MA: Allyn and Bacon. 1998
3. Folger, J.P., Poole, M.S. and Stutman, R.K. Working through Conflict: Strategies for Relationships, Groups and Organizations, 7th edn, Boston: Pearson: 2013 pp. 4
4. Gamble, T.K. and Gamble, M. Communication Words, 11th edn, Boston: McGraw-Hill: 2013, pp.218.
5. Gudykunst, W.B. Bridging Differences: Effective Intergroup Communication, 4th edn, Thousand Oaks, CA: Sage. 2004
6. Jackson J. Introducing Language and Intercultural Communication "Routledge".-Oxford.: 2014,pp.632-635
7. Mortensen, C.D. "A transactional paradigm of social conflict", in G.R. Miller and H.W. Simons (eds) Perspectives on Communication in Social Conflict, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall:1974, pp. 90–124.
8. Oetzel, J.G. and Ting-Toomey, S. (eds) The SAGE Handbook of Conflict Communication: Integrating Theory, Research, and Practice, Thousand Oaks, CA: Sage: 2006, pp.545.
9. Roloff, M.E. Interpersonal Communication: The Social Exchange Approach, Beverly Hills, CA: Sage.1981
10. <https://president.uz/oz/lists/view/4327>
11. <https://www.wiki.ru/wiki/ru/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>

UDK: 378.147+378.188

Zarifaxon JAKBAROVA,
Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: _dilik6109@gmail.com

Farg'ona Politehnika Instituti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi M.A. Shaxodjayev taqrizi asosida

PEDAGOGICAL MECHANISMS OF FORMATION OF SOCIAL AND CULTURAL COMPETENCE IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

Socio-cultural competence is a factor that determines the social and cultural role of students, intercultural communication. According to the researchers theory, socio-cultural competence is an integral part of communicative competence, a set of knowledge about a country's culture, language, and national-cultural characteristics of social behavior and attitudes accepted by society. The process of formation of socio-cultural competence in students is a complex and individual process, requiring the introduction of specific pedagogical mechanisms. In this case, it is expedient to study the individuality of the student's personality, educational conditions, environment and the system of interpersonal relationships.

Key words: Culture, socio-cultura, socio-cultural competence, behavior, pedagogical mechanism, pedagogical activity, communication, process, interpersonal relationships.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Аннотация

Социокультурная компетентность - фактор, определяющий социальную и культурную роль студентов, межкультурное общение. Согласно теории исследователей, социокультурная компетентность является неотъемлемой частью коммуникативной компетентности, совокупности знаний о культуре страны, языке и национально-культурных характеристиках социального поведения и установок, принятых обществом. Процесс формирования социокультурной компетентности у студентов - сложный и индивидуальный процесс, требующий внедрения определенных педагогических механизмов. В этом случае желательно изучить индивидуальность личности ученика, условия обучения, среду и систему межличностных отношений.

Ключевые слова: культура, социокультура, социокультурная компетентность, поведение, педагогический механизм, педагогическая деятельность, общение, процесс, межличностные отношения.

OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARIDA IJTIMOYIY-MADANIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Аннотация

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik talabalarining ijtimoiy va madaniy rolini, madaniyatlararo muloqotini belgilovchi omil hisoblanadi. Tadqiqotchilarning nazariyasiga binoan, ijtimoiy-madaniy kompetentlik kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lib, mamlakatning madaniyati, tili, jamiyat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy xulq-atvor va xatti-harakatlarining milliy-madaniy xususiyatlari haqidagi bilimlar to'plamidir. Talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish jarayoni murakkab va individual jarayon bo'lib, o'ziga xos pedagogik mexanizmlarni joriy qilishni talab etadi. Bunda talaba shaxsining individualligi, ta'lim sharoiti, muhit hamda shaxslararo munosabatlar tizimining o'zaro bog'liqlikda tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: Madaniyat, ijtimoiy-madaniyat, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, xulq-atvor, pedagogik mexanizm, pedagogik faoliyat, muloqot, jarayon, shaxslararo munosabat.

Kirish. Ta'lim sifatini oshirish - bu bugungi kunda butun jahon hamjamiyatidagi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Uni hal etish uchun esa, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, ta'lim jarayoni texnologiyalarini va so'zsiz ta'limning yakuniy maqsadini qayta ko'rib chiqish talab etiladi.

Ta'limni jamiyat madaniyatini o'zlashtirish asosida ta'lim oluvchilarda faoliyatning turli sohalarida shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni mustaqil hal etish qobiliyatini rivojlantirishning maxsus tashkil etilgan jarayoni sifatida qarash mumkin. Tadqiqot ishimiz doirasida madaniyat, ijtimoiy madaniyat, kompetentlik tushunchalarining ilmiy asoslarini alohida izohlab o'tamiz.

"Madaniyat" tushunchasi turli tillarda turli so'zlar, jumladan ingliz tilida "culture", rus tilida "kultura" so'zlari bilan ataladi[2,105]. O'zbek tilidagi "madaniyat" so'zi arab tilidagi "madina", ya'ni shahar so'zidan kirib kelgan bo'lib,

"shaharga xos", "shaharga oid" degan lug'aviy ma'noni ifodalaydi[1,16].

Ijtimoiy madaniyat talaba-yoshlarni turli tarixiy davrlar madaniyati ayrim ijtimoiy guruhlarining urf-odatlarini, turmush tarzi to'g'risidagi bilimlar bilan boyitadi. Tarixiy va ijtimoiy soha bilimlarini bir tizim holiga keltiradi, ijtimoiy turmush voqealarini yaxlit mazmun asosida anglashga yordam beradi. Yana ko'plab betakror va mustaqil madaniyatdan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining yaxlit jarayonini, ayni paytda xilma-xilligini ko'rsatadi. Qolaversa, insonlarning ma'naviy yetuklikka erishishlarida, fikrlarning xilma-xilligini ko'ra bilishda, fan taraqqiyotini to'g'ri baholash qobiliyatini hosil qilishda ham muhimdir[3,496].

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik bu talaba chuqur o'zlashtirishining zarur bo'lgan bilim va faoliyat tajribasi doirasi, milliy va umuminsoniy madaniyatlar xususiyatlari, inson va insoniyat hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari,

oilaviy va ijtimoiy an'analarning madaniy asoslari, inson hayotida fan va dinning roli, ularning moddiy borliqqa ta'siri, turmush va dam olish borasidagi bilimlar, masalan, bo'sh vaqtni samarali tashkil etish usullarini bilishidan iborat[6;24].

- **Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review).** N.D. Galskova, N.I.Geiz ijtimoiy-madaniy kompetentlikni madaniyat muloqoti doirasida, ya'ni ijtimoiy-madaniy muloqot sharoitida shaxsni amalga oshirishga imkon beradigan qobiliyat sifatida belgilaydi. Uning shakllanishi xorijiy muloqotni rivojlantirish va insonning madaniy tajribasini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lib, unda insonning o'ziga, dunyoga bo'lgan munosabatini, shuningdek, ijodiy faoliyat tajribasini ajratish mumkin[8,2].

Olimlardan N.D.Galskova, "Ijtimoiy-madaniy kompetentlik bu odamlarning ziddiyatsiz, tajovuzsiz bir jamiyatda bo'lish qobiliyati"[5,18], V.V. Safonova "Ijtimoiy-madaniy kompetentlik - bu ikki xil madaniyatda ishtirok etish qobiliyati"[8,13], P.V.Sisoyev "Ijtimoiy-madaniy kompetentlik - turli xil fikrlash va madaniy jarayonlarni tushunish tamoyillariga asoslangan holda ijtimoiy normalar va xulq-atvor namunalari sifatida tarkib topadi" [8,11] degan ilmiy xulosalarni berishgan.

L.I.Korneyeva "ijtimoiy-madaniy kompetentlik - boshqa shaxsni tushunishni va uning fikrini qadrlashni o'rgatadi, ya'ni inson madaniyat ta'sirida boshqa odamni idrok etadi, fikrlaydi, baholaydi va shu asosda faoliyatning yangi sxemasini quradi - deb hisoblaydi. Bu madaniyatlararo o'zaro tushunishda, boshqa madaniyat vakillarining xulq-atvoriga kommunikativ va xulq-atvoriga moslashishda, turli madaniyatlarning qadriyatlari va me'yorlariga asoslangan yangi xulq-atvorni qurishda namoyon bo'ladi[8,15].

E.N.Solovyova ijtimoiy-madaniy kompetentlik - xalqaro yo'naltirilgan shaxsni tarbiyalash uchun bir vosita ekanligini qayd etadi va o'zaro ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar ijtimoiy tajriba, an'analari (nafaqat o'rganilayotgan til, mamlakatlar qadriyatlari) balki ularning yozuvlarni o'zlashtirishni o'z ichiga oladi va boshqa madaniyatlarga nisbatan hurmatni belgilaydi[7,84].

Boshqa bir tadqiqotlarda esa, kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarlikning quyidagi bir qator komponentlari qayd etilgan: kasbiy o'z- o'zini anglash, ijtimoiy-madaniy yo'nalganlik, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, kasbiy ahamiyatli sifatlar, kasb ustuvorligini anglash. Bunday holatda kompetentlik mutaxassisning kasbiy faoliyatga tayyorgarlik mezonlaridan biri sifatida qaraladi.

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik manbalarda muammoli holatlarda mos yechimlarni qabul qilishga tayyorgarlik sifatida qaralgan. Bunday tayyorgarlik shaxsiy faoliyatni tashkil etishning xususiyatlariga va real o'zaro ta'sirlashuv hamda faoliyat mahsuldorligi bilan bog'liq.

Y.G. Tatur va V.Y. Medvedevlar bo'lajak mutaxassisning kompetentligini kasbiy va ijtimoiy sohada muvaffaqiyatli ijodiy faoliyat yuritish uchun o'z imkoniyatini (bilim, ko'nikma, tajriba, shaxsiy sifatlar va boshqalar) amaliyotda namoyon qilishga intilish va qobiliyat sifatida, kompetensiyani esa, bo'lajak mutaxassisning ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun o'zining butun imkoniyatlari (bilim, malaka, tajriba va shaxsiy sifatlar) ni qo'llash va uning natijasiga ongli ravishda mas'uliyatini anglashga tayyorligi sifatida ta'riflagan [9,640].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology).** A.A. Dunyushinning fikriga ko'ra, shaxsning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy faoliyatda insonlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy qo'llay olish qobiliyati hisoblanadi. Bu ta'rif olim tomonidan quyidagi bir qator natijalarda aniqlashtirilgan:

1.Kompetentlik aniq faoliyat sub'yekti tavsifi sifatida qaralishi mumkin;

2.Kompetentlikning mazmuni kasbiy faoliyatning maqsadi, tuzilmasi va maxsus talablariga bog'liq;

3.Irodaviy va kommunikativ xususiyatlar, intellekt, munosabatlar, asoslovchi dalillar va shaxsning yo'naltirilganlik tizimi kompetentlikka zamin bo'lib xizmat qiladi [10,76].

L. Spenser va M. Spenserlar o'z tadqiqotlarida kompetensiyalarni faoliyatning samaradorligi va muvaffaqiyat omili sifatida qaragan. Ular shaxs tuzilmasida kompetensiyalarning quyidagi besh turini ajratgan: motivlar kompetensiyasi sifatida; psixofiziologik xususiyatlar; «Men-konsepsiyasi» (ko'rsatmalar, qadriyatlar, insonning samarali faoliyat olib borishga ishonchi); inson nimaga qodirligini ko'rsatuvchi bilimlar; ma'lum jismoniy va aqliy masalalarni bajarish qobiliyati sifatida ko'nikma [10,20].

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Tadqiqotimiz tahlili va natijalari asosida quyidagilarni keltirib o'tamiz:

- Ijtimoiy kompetentlikning yuqori darajasi o'zaro ta'sirga turli rollarda kirish va ularga mos harakat qilish, shu bilan birga destruktiv o'zaro ta'sirga yo'l qo'ymaslik qobiliyatini ko'zda tutadi. Hamkorlikdagi kompetentlik ko'rsatkichlari sifatida ishonch, tolerantlik, empatiya, inson huquqi va erkinligi haqidagi bilimlar, refleksiya, raqiblar o'zaro ta'siridagi malaka va ko'nikmalar xizmat qiladi.

- Ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish o'zaro ichki-tashqi shartlar bilan bog'liq. O'z-o'zini nazorat qilish mexanizmisiz, aniq vaziyatda safarbarliksiz kompetensiya faqat imkoniyatlar, ammo amalga oshirilmagan faollik bo'lib qolishi mumkin. Turli vaziyatlarda o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlarini rivojlantirish ijtimoiy-madaniy kompetentlikning barcha komponentlari harakatini belgilovchi omil sifatida ishtirok etadi.

- Ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish shaxsning «Men- konsepsiyasi» tuzilmasidagi motivlar, psixofiziologik sifatlar, ko'rsatmalar, qadriyatlar, shuningdek, bilim va ko'nikmalar bilan bog'liq. Kompetensiyaning boshqa komponentlariga qaraganda bilim va ko'nikmalarni baholash va rivojlantirish osonroq hisoblanadi.

- Talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlovchi texnologiya ishlab chiqildi. Unda asosiy uch bosqichli tizim (motivation, o'zlashtirish, o'z-o'zini anglash) o'rganildi:

- Motivatsion: Ijtimoiy-madaniy tasavvurlarning shakllanishi, kasbiy yo'nalganlik, pedagogik faoliyatga intilish motivatsiyasi. Debatlar, kastinglar, brifinglar, uchrashuvlar, seminar-treninglar, kichik guruhlarda ishlash, taqdimot boshqalar.

- Faoliyat talablarini o'zlashtirish: Ijtimoiy-madaniy va kasbiy kompetensiyalar, faoliyat talablari, qadriyatlarining o'zlashtirilishi. Axborotli ma'ruzalar, munozaralar, seminarlar, Keys-stadi, rolli-ishbilarmon o'yinlar, vebinar, forumlar va boshqalar.

- O'z-o'zini anglash: Guruh va kasbiy muhitda o'z o'rnini topish, mehnat sharoitlariga faol kirishish, ijtimoiy-madaniy hamda kasbiy shakllanish. "SWOT va TOWS-tahlil", esselar, treninglar, grafik organayzerlar va boshqalar.

- Talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish jarayoni murakkab va individual jarayon hisoblanadi. Bunda talaba shaxsining individualligi, ta'lim sharoiti, muhit hamda shaxslararo munosabatlar tizimining o'zaro bog'liqlikda tadqiq etilishi maqsadga muvofiq sanaladi. Shuningdek, moslashish jarayonlarining samarali kechishi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga nisbatan maqsadli yo'nalganligini hamda ijtimoiy-madaniy yondashuvini shakllanishiga, kasbiy rivojlanishiga sabab bo'ladi. Bu esa kasbiy faoliyat samaradorligi, natijaviyligi hamda mutaxassisning uzoq ijodiy umr ko'rishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** Oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirish, avvallo mazkur ta'lim muassasalaridagi shart-sharoit, imkoniyatlarning belgilangan malaka darajasidagi mutaxassislar tayyorlash talabiga mos kelish doirasini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etishni nazarda tutadi. Tadqiqotdan asosiy maqsad ham oliy ta'lim muassasasi talabalarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni oshirishga

yo'naltirilib, belgilangan maqsadning kafolatli natijasi pedagogik jarayonning shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbiy yo'nalganligi, ijtimoiy-madaniy bilimlarning o'zlashtirilishi, olingan ta'lim sifati, yaratilgan pedagogik shart-sharoitlarning talaba imkoniyatlari va qiziqishlari doirasidan kelib chiqib amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqot doirasida olib borilgan tajriba-sinov ishlarining natijalarini tahlil etish mazkur fikrlarning amaldagi tasdig'ini yana bir bor isbotladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov M, Raxmonov N. Madaniyatshunoslik. – T.: 2015. – 16-21-betlar.
2. Большой толковый словарь по культурологии. Под ред. Кононенко Б.И.. 2003. 105-с
3. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии /М.: Академ.проспект.2002 – 496 с.
4. Эльконин Д.Б. Понятие компетентности с позицией развивающего обучения. - Красноярск. - 2002.56-с.
5. Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: НИЦ “Еврошкола”, 2004. 18-с
6. Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. - М., 1960. – 224с.
7. Соловьева, Н. И. Роль страноведческих знаний в формировании социокультурной компетенции. 2015 г. 84 с.
8. Сафонова, В.В. Социокультурный подход: основные социально-педагогические и методические положения / В.В. Сафонова // Иностранные языки в школе. – 2014. – №11. – С. 2–13.
9. Пидкасистый, П.И. Педагогика: учеб. пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / П.И. Пидкасистый//. – М: Педагогическое общество России, 1998. – 640 с.
10. Калинина Н.В. Развитие этносоциальной компетентности личности в контексте повышения жизненной стойкости // Педагогическая наука:история, теория, тенденции развития. 2010, №2. 20-76– с.

УДК: 1:316

Sarvar IBROXIMOV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti,
E-mail: sarvar-ibrohimov@inbox.ru

Ўзбекистон Республикаси Президенти администрацияси, етакчи инспектор, Сиёсий фанлар доктори (DSc)
Ж.Ё.Мавлонов тақризи асосида

GLOBALIZATION AS THE BASIS OF THE DEVELOPED MODERN WORLD

Abstract

The article analyzes the concept of globalization, its content and essence, as well as the interpretation of the definitions given to this concept. It also reflects the negative and positive aspects of the processes of globalization, socio-philosophical views on the factors of origin.

Key words: globalization, integration, modern world, spiritual sensitivity, threat, information attacks, environmental problems, mass spirituality.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ОСНОВА РАЗВИТАЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

Аннотация

В статье анализируется понятие глобализации, его содержание и сущность, а также трактовка определений, данных этому понятию. В нем также отражены отрицательные и положительные стороны процессов глобализации, социально-философские взгляды на факторы происхождения.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, современный мир, духовная чувствительность, угроза, информационные атаки, экологические проблемы, массовая духовность.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЗАМОНАВИЙ ДУНЁ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада глобаллашув тушунчаси, унинг мазмуни ва моҳияти ҳамда ушбу тушунчага келтирилган таърифларнинг изоҳи таҳлил қилинган. Шунингдек, унда глобаллашув жараёнларининг салбий ва ижобий жиҳатлари, келиб чиқиш омилларига оид ижтимоий-фалсафий фикрлар билдирилган.

Kalit so'zlar: глобализация, интеграция, замонавий дунё, маънавий хуруж, таҳдид, ахборот хуружлари, экологик муаммолар, оммавий маънавият.

Кириш. XXI аср шиддаткор тезликлар, ахборот ва ахборот технологиялар, интеллектуал ресурслар, юксак технология ва замонавий билимлар асри бўлиб, жаҳон таракқиётининг барча соҳаларини камраб олмоқда ва уларга сезиларли таъсир ўтказётган ушбу жараён умумий ном билан глобаллашув дея таърифланмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда халқларни эзгу мақсадлар сари бирлаштириш, дунё ҳамжамияти тинчлиги, барқарорлигини сақлашга чорлаш, инсон кадр-қимматини юксалтириш, унинг соғлиги ва бахт-соадати йўлида қайғуриш, она сайёрамизнинг барча халқлар учун ягона ватан эканлигини ёшларга англатиш жамиятнинг фаол аъзолари, чунончи, зиёли ва педагоглар олдида турган кечиктириб бўлмас вазифалардан биридир.

Шунинг учун ҳам ўсиб келаётган ёш авлодни шакллантиришдек буюк вазифани амалга ошириш давом этаётган ҳозирги даврда ёшларни глобаллашув жараёнларида маънавий хуружлардан ҳимоялаш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Хусусан, Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев ўз маърузаларида “Глобаллашув жараёнлари инсоният учун бекиёс янги имкониятлар билан бирга қўтилмаган муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Миллий ўзлик ва маънавий қадриятларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортмоқда. Факат ўзини ўйлаш, меҳнатга, оилага енгил қараш, истеъмолчилик кайфияти турли йўللار билан одамлар, айниқса, ёшлар онгига устамонлик билан сингдириляпти”. [1] Бундан ташқари Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг БМТнинг 72 сессиясида сўзлаган нутқи юқорида кўрилатган мақолага методологик асос

бўлиб хизмат қилади десак асло янглишмаган бўламиз. Мақолада Республикада нашр этилган илмий адабиётлар ва фундаментал асосга эга бўлган тадқиқотларда ишлаб чиқилган назариялардан хулоса сифатида фойдаланилди. Албатта мақоламизда бугунги кунда ўзгариб ривожланиб бораётган дунё ҳақида ўзимизни ижтимоий назарий таҳлилларимизни беришга ҳаракат қилдик. Жумладан, мақолада тарихийлик, мантикийлик принципидан етарлича фойдаландик.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хўш глобаллашув ўзи нима? унга берилган таърифларнинг мазмуни қандай? Глобаллашув атамаси дастлаб XX асрнинг 80-йиллари бошларида иқтисодий соҳада содир бўлган ўзгаришларни юзага келтирган омил сифатида америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йилда “Гарвард бизнес ревью” журналида эълон қилган мақоласида қўлланилган эди. Унда айтилишича, Глобаллашув – трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли – туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёни.”[3]дан иборатдир.

Уни ўрганиш жараёни эса Роланд Робертсон томонидан 1985 йили унинг жаҳонни ягона бир бутун ижтимоий тизим сифатида шакллантириш мақсадига қаратилган обектив жараёнларнинг мажмуаси сифатида аниқланган даврдан бошланган.[5] Бу тушунчага ана шу пайтдан бошлаб то ҳозиргача турлича қарашлар давом этиб келмоқда. Аксарият кўпчилик илмий тадқиқотларда глобаллашувни латин тилидаги “глобус” шар, француз тилидаги “глобал” умумбашарий сўзлари билан таърифлайдилар. Республикаимиз олимлари ҳамкорлигида

нашр этилган “Фалсафа қомусий луғати”да “Глобал (умумбашарий) муаммолари” тушунчаси берилган. Унда бу тушунча (Французча глобал энг умумий) ўз қўлами, қамрови жиҳатидан хилма-хил ва бутун ер шарига, инсониятга дахлдор бўлган муаммо эканлиги таъкидланади. Шунингдек мазкур луғатда глобал муаммолар кенг маънода инсон ва табиат ўртасида ўзаро алоқаларнинг бузилганлигини англатади, деб кўрсатилади ҳамда бугун жаҳонда юзага келган глобал муаммоларнинг бир нечтаси мисол тариқасида келтирилади.

Рус олими Л.Гринининг фикрича, глобаллашув минтақалар ва умуман жаҳоннинг интеграцияси ва яқинлашувининг натижаси эканлигини эътироф этади ва глобаллашувга жараён сифатида қарайди ва унга қуйидаги таърифни беради. “Глобаллашув бу жараён, унинг натижасида дунё ўзининг барча субъектларига янада алоқадор ва яна ҳам боғлиқ бўлади”[6].

Ўзбекистон миллий энсиклопедиясида глобал ва глобаллашув тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Глобал-(французча глобал, -умумий, латинча глобус-шар)

- 1) бутун Ер шарини қамраб олувчи;
- 2) ҳар томонлама, тўлиқ, ялпи, универсал.” [6]

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов глобаллашувнинг ҳар икки жиҳатида тўхталиб ўтганлигини кўрамиз: “Глобаллашув — бу ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви демакдир. Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани цингари, глобаллашув жараёни бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларнинг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли кадрларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши — табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда.”[3].

Глобаллашув тушунчаси ҳақида мамлакатимиз файласуф ва сиёсатшунос олимлари ҳам ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдирмоқдалар. Жумладан, файласуф олимларимиздан Абдурахим Эркаев глобаллашув ва унинг юзага келиши ҳақида қуйидаги фикрни илгар суради: Глобаллашув — жаҳон тараққиётининг асосий тенденцияларидан биридир. Савдо ва ишлаб чиқариш, иқтисодий, молиявий алоқаларнинг дунё миқёсида ғоят кучайиши, тезлашиши глобаллашувнинг вужудга келишига замин яратди. Глобаллашув — иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларнинг ҳаддан ташқари интенсивлашуви, энг янги ахборот технологиялари ва умуман ахборотнинг жаҳон миқёсида шиддат билан тарқалиши, халқаро стандартлашув ва маиший турмушда, истеъмолда, шу жумладан, номоддий истеъмолда умумий қолип ҳамда андозаларнинг пайдо бўлишидир[6].

“Ақлий имконият белгиларининг бегоналашуви” мақоласининг муаллифи профессор С. Чориев шундай ёзди: “Глобаллашув шароитида ақлий имконият белгиларининг ақдан бегонашуви умумбашарий характер касб этмоқдаки, ёшларга таълим ва тарбия бериш жараёнида ушбу тенденцияни четлаб ўтиб бўлмайди.” Глобаллашув жараёнида инсон ақлий фаолиятининг нақадар юксалиб бориши муҳим аҳамиятга моликдир. Олимнинг фикрича: “Инсон ақлий имкониятларидан

далолат берувчи биринчи белги унинг тушунчалар ҳосил қилиш, мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқариш билан боғлиқ бўлган олий қобилияти сифатида эътироф этилади.

Таҳлил ва натижалар. Глобаллашув жараёни, мураккаб ва зиддиятли жараён бўлиб ижтимоий-фалсафий манбаларда унинг таснифланишига алоҳида эътибор этилади. Жумладан либерал, неолиберал аксилглобаллашув турларининг ўзига хос фалсафий жиҳатлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шу жумладан сиёсий фанлар доктори Ж.Мавлонов ўз қарашларида нолиберал глобаллашувни қуйидагича изоҳлаганлигини таҳлил этишимиз мумкин. “Неолиберал глобалистлар глобаллашувнинг муқаррарлигини доимий равишда таъкидлади ва айнан улар намойиш этган моделда. Унга қарши туриш маъносиз деб эълон қилинди. Глобаллашув жараёнларига озми-кўпми оғрикисиз кириш учун мамлакатлар ва уларнинг халқларидан қуйидаги рецептларга риоя қилишлари сўралди:

- барча турдаги савдо ва нархларни эркинлаштиришни амалга ошириш;
 - қатъий солиқ сиёсатини амалга ошириш;
 - тадбиркорлик фаолиятини тартибга солиш;
 - давлатнинг иқтисодий фаолиятини ҳар томонлама пасайтириш;
 - давлат мулкни хусусийлаштириш;
 - биринчи навбатда экспортни кенгайтириш орқали молия тизимини барқарорлаштириш;
 - давлат бюджетини унинг харажатлари моддаларини чегараларини қисқартириш орқали мувозанатлаш”.
- [8] Албатта юқоридаги олимнинг қарашлари асносида либерал бўлмаган глобалистлар ҳам мазкур жараённи тўхтатиб бўлмаслигини тқшуниб етганликларини кўришимиз мумкин. Айни пайтда глобаллашувнинг биполяр жиҳатлари, унинг ижтимоий ҳаётда ижобий ва салбий томонларини намоён бўлишига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, жамиятнинг моддий ҳаётида экологик техноген ва бошқа муаммоларни келтириб чиқариши, ижтимоий ҳаётда яққол намоён бўлмоқда ёки жамиятнинг сиёсий ҳаётида маънавий жараёнларнинг баъзи бир алоҳида олинган давлат, ижтимоий гуруҳлар манфаатидан келиб чиқиб интеграциялашуви глобаллашувнинг салбий жиҳатларига мисол бўла олади. Айниқса, иқтисодий ва маънавий муносабатларнинг ривожланишида глобаллашув жараёнини ижобий ва салбий жиҳатларига эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эгадир. Иқтисодий соҳада глобаллашув жараёни, аҳолининг ҳаёт тарзини ўсишда, инсон тараққиётида иқтисодни интеграциялашувида ривожланаётган мамлакатларга янгича замонавий технологияларни ишлаб чиқариш жараёни тақлиф этиши каби амалий жиҳатларини эътироф этишимиз мумкин. Жамиятнинг маънавий ҳаётида глобаллашувнинг роли ва ўрни илмий таҳлил этиш зарур бўлган долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Глобаллашув ёшларимизга информацион тафаккурни шаклланишига ва ахборотни тезкорлик билан қабул қилиш ва уни тегишли соҳаларда қўллаш имкониятини юзага келтирмоқда. Жамият сиёсий маданиятида жиддий ўзгаришларни, уларни трансформациялашув жараёнини юзага келтирмоқда.

Бинобарин, профессор Тўйчиевнинг таъкидлашича “Глобаллашув жараёни шахс ва жамият сиёсий маданияти шаклланиши жараёнида, ёшларимизнинг сиёсий маданиятини, сиёсий онгини шаклланишининг муҳим омили” деб ҳисоблайди.

Бинобарин, тушунчалар ҳосил қилиш, тўғри мулоҳаза юритиш, соғлом хулоса чиқариш қобилиятига эга бўлган кишиларгина ҳақиқий ақл соҳиби деб аташ мумкин.”[9]

Дарҳақиқат, глобаллашув жараёни ҳозирда ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келмоқда. Маълумки Глобаллашув жараёнидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Эзгулик йўлидаги ҳаракатлар давлатни ва жамиятни ривожлантиришга хизмат қиладиган бўлса, ёвузликни мақсад қилган тараққиёт маҳсули эса бунинг тамомила аксидир.

Хулоса ва таклифлар. Умуман олганда, барча тадқиқотчи олимлар глобал ўзгаришлар фақат иқтисодий омиллар билангина чегараланмасдан, маданий ўзига хосликларга таъсирини албатта ўтказишини таъкидлайдилар, бироқ ушбу таъсир доираси тўғрисида ҳар хил муносабат билдирадилар. Баъзилари янги

технологияларнинг кенг тарқалишини қўллаб-қувватласалар ва глобаллашув жараёни барча салбий оқибатларнинг олдини олишга қодир деб ҳисоблайдилар. Яна бир қатор олимлар эса глобаллашув жараёнларида катта таҳдид мавжуд эканлигига этиборини қаратдилар.

Бинобарин, бизнинг фикримизча глобаллашув обектив, табиий-тарихий жараёндир. Ҳозирги зиддиятли ривожланиш жараёнида албатта биз ёшларимизни олий мақсадлар сари яшашга ўргатишимиз зарур. Бу жараёнга юртимиздаги барча фуқаролар масъул бўлиши керак.

Такидланганидек, глобаллашув жараёнларида ақл билан иш тутмоқ, унга таяниш муҳим аҳамият касб этади, зеро бу эса ўзининг ижобий самарасини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М: Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир номли маърузаси.Т. 19.01.2021 йил
2. Каримов И. А.Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.:Маънавият, 2008,-110 б.
3. Баҳодир Зокир. Глобаллашув зиддиятлари.- Тафаккур. 1-сон, 27 б.
4. Гринин Л.Е.. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность.- М.: №1, 2005,с.
5. Ўзбекистон миллий энсиклопедияси. Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002.39-б. 703 б.
6. Эркаев.А: Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият. Тафаккур. 2008, 4 сон, 11,12- б.
7. Чориев С. “Ақлий имконият белгиларининг бегоналашуви”. Глобаллашув ва ёшлар тарбияси. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Қарши. Насаф. 2008, 17 б.
8. Мавлонов Ж.Ё “Гражданское общество: от концепта к концепциям и парадигмам (социально-философский анализ). Монография.Тошкент.Истиклол нури 2014
9. Тўйчиев Б.Т “Политическая культура и демокритизация общества” Монография Т.2011 й, 29-30-б

УДК: 1:28 (093)

Zamirakhon ISAKOVA,
Candidate of Philosophy, Associate Professor Namangan State University
E-mail: ms.outstanding@mail.ru

According to the opinion of the Advisor to the General Director of the International Research Center Imam Bukhari, DSc of Philosophy, prof. B. O. Turaev

THE PROBLEM OF KARAMAT IN THE TEACHING OF SUFISM: PHILOSOPHICAL AND EPISTEMOLOGICAL INTERPRETATION

Annotation

For centuries, man dreamed of seeing the future through the “veil” of the invisible, looking into the present and looking into the future. Arif is sincerely devoted to Allah, because he is a “true guide” who knows Allah by His nature and qualities, does what God commands, purifies his soul and is second only to the level of the prophets. Arif was a moral ideal (example) for ordinary people because of his lifelong pursuit of spiritual purification and improvement, and he was glorified as a model of high morality even after his death. The article discusses the problem of grace, which takes its place in the teachings of Sufism in two aspects, philosophical and epistemological. And also the essence and functions of grace are revealed.

Key words: holiness, saint, ikram, karam, karomat (grace), secular grace, scientific grace, causality, ubudiyat, endurance.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДА КАРОМАТ МАСАЛАСИ: ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ ТАЛҚИН

Аннотация

Асрлар оша инсон ғайб “парда”си орқали истиқболни кўришни, ҳозирга қараб, келажакка кўз тикишни орзу қилган. Ориф Аллохни зоти ва сифатлари билан танийдиган, Унинг буюрганларини бажариб, нафсини поклаган, пайғамбарлар даражасидан кейинги ўринда турадиган “ҳақ йўлчилари” бўлгани учун чин дилдан ихлос қилинган. Ориф умр бўйи маънавий покланиш ва камолот сари интигани боис оддий одамлар учун ахлокий идеал (ибрат) бўлганки, вафотидан кейин ҳам юсак ахлоқ намунаси сифатида улуғланган. Мақолада тасаввуф таълимотида ўз ўрнига эга бўлган каромат масаласи икки аспектда, фалсафий-ирфоний талқин этилган. Шунингдек, кароматнинг моҳияти ва функциялари очибирилган.

Калит сўзлар: валоят, валий, икром, карам, каромат, кавний (дунёвий) каромат, илмий каромат, сабабийлик, убудият, истикомат.

ПРОБЛЕМА КАРАМАТ В УЧЕНИИ СУФИЗМА: ФИЛОСОФСКО-ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация

На протяжении веков человек мечтал увидеть будущее сквозь “пелену” невидимого, заглянуть в настоящее и заглянуть в будущее. Ариф искренне предан Аллаху, потому что он “истинный проводник”, который знает Аллаха по Его природе и качествам, делает то, что Бог приказывает, очищает свою душу и уступает только уровню пророков. Ариф был нравственным идеалом (примером) для обычных людей из-за его пожизненного стремления к духовному очищению и совершенствованию, и он был прославлен как образец высокой нравственности даже после его смерти. В статье обсуждается проблема благодати, занимающая свое место в учении суфизма в двух аспектах, философском и эпистемологическом. А также раскрывается сущность и функции благодати.

Ключевые слова: святость, святой, икром, карам, каромат (благодать), светская благодать, научная благодать, причинность, убудият, стойкость.

Introduction. The knowledge of gnosis is given to the guardian and the knower directly from Allah through the heart (mind), insight, insight (insight), inspiration, discovery. Arif and Wali were distinguished by their kindness and good morals, the radiance of their faces, the domination of their desires, the acceptance of the suffering of others without objection, and the showing of compassion to all. Discovery, the display of supernatural habits, was an important aspect of mystical sheikhs. In the enlightened beings who have passed the stage of enlightenment and attained a certain rank, the springs of talent have been opened (discovered), and the rubai, the continent, and the masnavi have been created, embodying the divine wisdom.

Literature review. Abdullah Ansari called the discovery and reward “a prelude to divine enlightenment without any means”. Through discovery, Arif acquires the knowledge of “nearness” and knows the truth of existence. Through Tajalli, the path of truth, free from any mental and discursive evidence, shines like light on the Arif. According to

Boyazid Bistomi, the Arif is a servant who can keep the burden of enlightenment pure, and “Allah shines the light of knowledge on the heart of the Arif” [1.29.]. Al-Hakim al-Tirmidhi, in his book Ilm al-Awliyya, said: “They kept themselves away from evil deeds and restrained themselves from evil thoughts. Guardians are the special people of Allah on earth. On the Day of Resurrection, the prophets and the martyrs will be envious of their status in the sight of Allah” [2.50].

Allah protects His special people and friends, and bestows upon them His grace and mercy. Allah has bestowed on each of the guardians the “Great Name”. They pray in that name, and their prayers are answered in the sight of Allah. Indeed, the servants who are pleased with Allah are the trustworthy servants of the earth, they are a proof for others, because of which Allah protects the people from calamities [3.85.]. Guardians are servants of the divine presence and they know each other [4.213.].

When the intellect is freed from the "veils" of reason and logical thinking, the way to discovery is opened. In this case, rational (rational) and logical (discursive) arguments allow for an irrefutable "statement". Arif can no longer see the "art" of the "Artist" (Allah), but the "Artist" (Allah) himself.

Divine knowledge flows like light into the heart of the sage. The content of Abu Hamid al-Ghazali's forty books, such as *Ihyou ulum id-din*, Jalaliddin Rumi's *Masnaviyi ma'navi*, Mahmud Shabustari's *Gulshani roz*, Fariduddin Attor's *Asrornoma*, and *Ilohiynoma*, is a product of the award.

Muhiddin Abdul Qadir ibn Abu Salih, the founder of the Qadiriyya sect, a Persian theologian and mystic scholar, called Jangidust Gilani (d. 1166) a "helper who spread the teachings of religion and adhered to the religion of the Messenger of Allah (pbuh). they can see as they see" 5.98.]. Sheikh Uwais Qarani of Yemen (d. 657) did not see the Messenger of Allah (saw), nor did the Messenger of Allah (saw) see Uwais Qarani with his own eyes.

Research Methodology. Logical, historical, objective (objectivity), hermeneutics, comparative analysis, interpretation, inheritance, systematic, methods of scientific knowledge.

Analysis and results. The mystical literature, in particular, describes the habits and prophecies of the supernatural, the ranks of the guardians and sages, which appear in the manaqib in the *pirmashayikh*. According to him, governors and sages dream, anticipate future events through the eyes of the heart, communicate with a loved one in distant cities, the soul travels away from the body and returns to the body, reads the thoughts of others and influences the thoughts of others. they possessed such qualities as the power of breath, the power of gaze, the power of the tongue, the power of the mind, and the ability to radiate light from the body into a state [6.14.]. These include the response to Abdullah Mubarak's prayers, the spiritual support of Hodja Ahmad Yassavi, the "governorship" of Sheikh Najmiddin Kubro, and the discoveries of Hodja Abdul Khaliq Gijduvani.

Discovery is like lightning, just as a being is enlightened when lightning strikes, so the discerning heart is enlightened by the light of divine truth. Discovery and reward differ from the Arif's divine mysteries according to his level of awareness, that is, the fact that the Arif who went to the world of Jabarut also reached the world of Malakut is determined by his condition. The common man is deceived by the world and its colorful splendor, limited to what he can comprehend at the level of his intellect, and prefers to remain in the world of property. In fact, he cannot know the truth of existence. Miracles are common to the prophets, the miracle is common to the claim of prophethood, the condition of prophethood does not exist in prophecy [7.4.], i.e. Allah gives miracles as He wills according to the level of each of the prophets. The miracle of the prophets is that the rod of Moses turned into a dragon, Jesus healed the sick in one breath, raised the dead, and the Messenger of God performed Isra and Miraj. The greatest miracle of the Messenger of Allah, may Allah bless him and grant him peace, was that he recited the verses of the Qur'an by heart and was a divine revelation that was impossible for mankind in terms of verse and content. In this process, it is possible to observe the processing of ancient ideas and their adaptation to Islamic beliefs.

In the hearts of the guardians of Allah, the mockery of the divine mysteries has led to discovery. The miracle of the Messenger of Allah, may Allah bless him and grant him peace, is also the miracle and generosity of the heart, which is the treasure of Allah [8.64]. Indeed, mysticism is to see the whole universe in the Cabbage (one of the names of Allah).

Prophecy (akram, honor, cabbage, grace and charity) is a phenomenon (extraordinary state) in a person who has attained spiritual maturity, and some of the prophecies that

occur in the guardians and sages are the "Mary" of the Qur'an [9.306-307.], Mentioned in Surahs Al-Ashabi Kahf [9.259-262.].

The guardians and sages were not demanding prophecy, but demanding residence (righteousness, right action, righteousness). The reason for this is explained by the superiority of residence over prophecy.

The guardians and sages called people to obedience, that is, servitude, and said, "If Allah asks you for guidance, your nafs wants prophecy". [10.76] They could only manage their place of residence, that is, their standard of living. After all, there is no confidence in discovery. The reason for this is that a prophecy that can open the "veil" between God and man is a divine prophecy. Otherwise, the prophecy will be wrapped in superstition and heresy.

The source of knowledge is discovery, and the knowledge of each sage is distinguished by its uniqueness, new interpretation, originality, originality. Seeing the unity of Being and Allah in the heart, the immanence of the world to God (arising from its active nature) is understood in their relationship based on the inner essence, i.e. the question of the coexistence of cause (Allah) and consequence (universe) cannot be solved by logical reasoning, and the commonality of consequence) is known through inner cognition. If a guardian has at least a thousand statuses, the first is prophecy. The prophecy has two aspects as an event in the "khoriq ul-adat" that is performed by saints.

The first is the kavni (world) prophecy, which includes phenomenal, extraordinary events that occur in a short time. The second is scientific prophecy, which is the superiority of knowledge, gnosis, enlightenment, morality. According to the guardians, even if the original prophecy is a scientific prophecy, the truth will not be true with the prophecy [6.143.].

The wisdom in the appearance of prophecy is that after the prophecy has taken place, the trust of the guardian increases even more, and the piety of zuhdu in the world increases and the claim of lust disappears [11.403.]. The claim is that the nafs attributes to itself something that does not belong to it, and that the greatest barrier between the slave and Allah is the claim.

Abu Hamid al-Ghazali analyzed the essence of both sciences by dividing science into imitative (inherited from the past, knowledge from parents and teachers) and discovered science. It is achieved by blindly following the science of imitation. The discovered science is acquired through the unique abilities, talents, conscious pursuits of each person. Abu Hamid al-Ghazali said, "My goal was to discover the truth of the commandments". In life, so many people are satisfied with simulated knowledge that it is easy to live a long life without learning something new, learning a ready-made profession, science. The problem is that there has always been a need to search for, to discover, to discover the divine and worldly truth, the creative essence, in order to advance the thinking of the next generation, progress, humanity. This task was entrusted to the sages and rulers, who were recognized by mankind as "great figures".

If a governor has at least a thousand statuses, his first is called a prophecy. If the prophecy is the first, the rest is at a higher level. Most guardians hid the prophecy, keeping secrets between themselves and Allah. The purpose of entering mysticism and becoming a sheikh was not to prophesy, but to rise spiritually and lead others to the path of bliss. Now that we pay attention to the fact that the people's respect for the governor is due to prophecy, the pursuit of the ideal stems from the inner need of each person.

Man cannot find a pattern for the ideal in the future, he has not gone to the future, he does not know, the future is abstract, he has no idea about it. because the pattern requires historicity, experience. As long as a person who has become a

moral ideal exists only in experience, he will be enriched, that is, idealized, at a certain time, in a certain sense, with exaggerated and mythical manaqibs. Note that so far, it is not the parents, that is, ordinary people, whose lifestyle will serve as an ideal for future generations. It should not be overlooked that the reason for quoting the guardian's prophecies in the manaqibs stems from the needs and demands of the common people. so far, the people's trust is high, their devotion is great.

An experienced sage can correctly interpret the essence of prophecy. This means that prophecy has always existed and occurred continuously, but people did not perceive or feel prophecy. An example of this is the loss of a moral quality or material thing contrary to all human desires, which in the language of science is called coincidence. In fact, each prophecy represents a sequence of interrelated events.

The function of prophecy is that prophecy evokes a reaction (activity) in a person and provides a person with a specific spiritual nourishment (confidence, hope, fear, consolation, balance, enthusiasm). The prophecy varies from person to person depending on who is affected by it. In all cases, prophecy is at the same time a tool for evaluating the person under its influence. Prophecy affects people differently:

- a) prophecies can be presented to him as a random event in the most necessary cases;
- b) they cannot be understood and identified because they are so complex.
- c) The essence of prophecy cannot be separated from its effect, if man is not connected with it, prophecy loses its meaning.
- d) every action is a physical phenomenon, and the different manifestations of its effect depend on the effect of a particular object. This is deeply understood through the category of cause and effect. The prophecy is related to the principle of causality, which in turn is related to space and time. Events seem to be prophecies to people because they do not obey the laws of time and space. For a sage who has reached the world of higher dimensions (the unseen), prophecy is considered a simple phenomenon.

In approaching the issue of prophecy, Abu Ali ibn Sina said, "If you see something supernatural, do not try to deny it. For the mystery of every event will be revealed in due course". For just as it is difficult to convince a person who has never seen snow in his life that the snow is cold, pure, and unsalted, so it is difficult for a person with weak faith to measure prophecy. Knowing what is in the hearts of others takes place through the light of openness and understanding.

Prophecy has always been and always will be. When Baha'uddin Naqshband was asked for prophecy, he said, "All prophecies are doomed to destruction by the word tawhid". All the prophets are under the veil, that is, the hijab, and the sages are out of sight. Our prophecy is apparent. In fact, we can walk the earth with this kind of sin. Whatever appears to us from the thoughts, deeds, and circumstances of the people,

we will not be in the middle. Either they inform us through inspiration or they convey it through someone [10.93].

It should be noted that the purpose of entering mysticism, becoming a sheikh, was not to prophesy, but to engage in spiritual education and to lead others to the path of bliss. The guardians are those who know as Allah has revealed, those who are as needless as Allah has willed, and those who are capable of what Allah has made possible. In the context of these views, a great truth is embodied, that is, even if the prophecy ended with the death of the Messenger of Allah, but the circumstances of the Prophet Muhammad, the qualities of his clergy, must continue in the form of his separate ummah. In Islam, there was a need for this and an inner need was felt. The reasons for this can be explained as follows. First of all, the people of the Shari'a (commentators, muhaddiths, mullahs) were limited to hermeneutic interpretation, hierarchical interpretation of Islamic sources. It is a "science of knowledge", and the owners of "knowledge of science" repeat words that are not connected with their life, destiny, and experience, without knowing the true meaning and truth of the words.

Conclusion. The Shari'ah could not satisfy the aspirations of the people, such as Higher Purity and Absolute Holiness, Communication with Allah, Satisfaction with Him, and Spiritual Support and Endurance. Ordinary people wanted to see and feel the continuance and manifestation of God's power in people who were similar to them, but with special qualities. It should be noted that man wants to see any abstract (abstract) in concrete (clear). Second, (as a continuation of that), there is no denying that this was influenced by pre-Islamic religious ideas. In addition to God, the Almighty, there were auxiliary gods and goddesses, priests, the worship of shamans, belief in divine powers, reliance on them, support, until the world religions were decided. The idea of monotheism in Islam denies all this.

The hermeneutic interpretation of guardianship and enlightenment as a "phenomenon that deepens and completes the idea of monotheism" is correct, as the guardian and the sage, after the prophet, deserved respect among the people as a person of special character and prophecy. It was a characteristic of the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) to impart knowledge, to guide the lost, to be generous to the poor, to care for the widows, to caress the heads of orphans, to make the strangers happy, and to look at all creatures with compassion. If the inner world of the Wali and Arif is purer and more developed than its appearance, they will reach the level of "Arif Billah" (the guardian who has attained the rank of fano, is acquainted with the mysteries of wisdom and enlightenment, and possesses perfect enlightenment and knowledge).

Recommendations. When knowledge and belief, in general, are united in the discussion of various aspects of the relationship between science and religion, it is inevitable that a completely different picture will emerge in the development of science, leading to incredible innovation and discovery.

REFERENCES

1. Imam Abu Abdurahman as-Sullami. Tabaqati Sufism / Translation, preparation for publication and muqadd. mual. M.Nuriddinov. – T.: Fan, 2004. p.29.
2. Somiy Nasr. Hakim Termizi is the introductory part of the edition of "Ilm al-Awliya". - Cairo.: Ayn ash-shams University: Maktabat al-hurriya al-hadith, 1981. p.50.
3. Imam Abu Abdurahman Sullami. The layer is Sufi. Page 85.
4. Ali ibn Usman al-Jullabi al-Khudjviri. Raskratiye skrytogo za zavesoy dlya svedushchix v taynax serdets. (Kashf al-maxjub li arab al-kulub) / Per. s angliyskogo A.Orlova. First edition. – M.: Edinstvo, 2004. 213-bet.
5. Abdulkadir Giyloni (Ghawsul A'zam). Understanding the Lordship and gaining the grace of mercy. The first book / Translators: Muhammadjon Nuriddin, Olimhon Yusuf, Abror Abdulazim, Abdulboki Azim. – T.: Movarounnahr, 2004.98-p.

6. Alisher Navoi. Nasayim ul-muhabbat min shamayim ul-futuwwat. A perfect collection of works. Twenty volumes. Volume 17 / Prepared by: S. Ganieva, M. Mirzaakhmedova. Translating Arabic and Persian texts, preparing for publication and responsible muh. S.Rafiddinov. – T.: Fan, 2001. pp. 14, 24, 143.
7. Wave is the son of Jesus. About governorship and Gawsul A'zam // Abdulkadir Giyloni (Gawsul A'zam). Understanding the Lordship and gaining the grace of mercy. The first book / Translators: Muhammadjon Nuriddin, Olimhon Yusuf, Abror Abdulazim, Abdulboki Azim. – T.: Movarounnahr, 2004. Page 4.
8. Komilov N. Sufism or perfect human morality. I book. 64bet.
9. Translation and interpretation of the meanings of the Holy Quran / Translation and interpretation by A.Mansur. - T: Tashkent Islamic University Publishing House, 2004. Surah Maryam, verses 24-35. Pages 306-307; Ashobi Qahf – “Brothers of the Cave”. The pious young men who fled from the tyranny of the king, hid in a cave in order to preserve their faith, and sought refuge in Allah. Translation and interpretation of the meanings of the Qur'an. Surah Qahf, verses 9-26. Pages 259-262.
10. Muhammad Boqir. Bahaiddin Balogardon / Translated from Persian, foreword and dictionary author Mahmudkhan Mahdum Hasankhan Mahdum oglu. – T.: Writer, 1993. 76, 93 pages.
11. Muhammad Anwar Badakhshani. Talqiysi of the commentary of Aqidat ut-Tahawiyyah / Translated by Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. – T.: Hilol-Nashr, 2014. p.403.

Мирсултон КАДИРОВ,
Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги Университети
Гуманитар ва ижтимоий фанлар кафедраси профессори
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
E-mail: mirsulton@list.ru
Миржалол СОДИҚОВ,
Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги Университети
Умумҳарбий фанлар кафедраси ўқитувчиси

ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада XXI асрнинг бошларидан инсон хавфсизлигини таъминлаш муаммосини унинг турлари ва шакллари, кўринишлари ҳақида маълумот келтириб ўтилган. Шунингдек, мақолада анъанавий таҳдидлар билан бир қаторда – янги шаклдаги урушлар, сиёсий бекарорлик, табиий офатлар, унинг инсон ҳаёти хавфсизлиги билан бевосита боғлиқ бўлган янги "чақириклар"ни пайдо бўлишига сабаблари, глобал миқёсидаги хавфсизлик муаммолари хусусан ер юзи аҳолисининг кўпайиши, турли давлатларнинг прогрессив урбанизацияси, атроф-муҳитга антропоген таъсирнинг кучайиши, глобал иқлим ўзгариши билан боғлиқ масалаларни, атроф-муҳит ва техноген фалокатлар, табиий бойликларнинг тугаб бориши, демографик вазият ва ижтимоий зиддиятлар ҳар иккала ҳолатда ҳам алоҳида инсон жамоалари ва бутун инсониятнинг омон қолиш учун янги хавфсизлик парадигмасини яратиш зарурлигини, унинг глобаллашув жараёнида табиат ва жамият, инсон ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлигини янги босқичга олиб чиқанлиги. Айниқса XX асрда содир бўлган илмий-техник тараққиёт нафақат маҳсулдорликнинг ошишига ва меҳнат шароитларининг яхшиланишига, жамият фаровонлиги ва интеллектуал салоҳиятининг ошишига ёрдам берди, балки кўплаб глобал таҳдидларни келтириб чиқаришлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Хавфсизлик, жамоат хавфсизлиги, миллий хавфсизлик, экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, оммавий маданият.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается проблема безопасности человека с начала XXI века, ее виды и формы, появление. Помимо традиционных угроз - новые формы войн, политическая нестабильность, стихийные бедствия, причины новых «вызовов», напрямую связанных с безопасностью человеческой жизни, вызовы глобальной безопасности, особенно рост населения, прогрессирующая урбанизация различных стран, усиление антропогенного воздействия. воздействие на окружающую среду, проблемы, связанные с глобальным изменением климата, экологическими и техногенными катастрофами, истощением природных ресурсов, демографической ситуацией и социальными конфликтами в обоих случаях требуют создания новой парадигмы безопасности для выживания отдельных сообществ и всего человечества; что процессы ее глобализации подняли взаимозависимость природы и общества, человека и общества на новый уровень. Научно-технический прогресс, особенно в двадцатом веке, не только помог повысить производительность и улучшить условия труда, повысить благосостояние и интеллектуальный потенциал общества, но также считается источником многих глобальных угроз.

Ключевые слова: безопасность, общественная безопасность, национальная безопасность, экстремизм, терроризм, наркомания, торговля людьми, нелегальная миграция, массовая культура.

SOCIO-POLITICAL FEATURES OF PUBLIC SECURITY

Annotation

The article provides information on the problem of human security since the beginning of the XXI century, its types and forms, appearance. In addition to the traditional threats - new forms of wars, political instability, natural disasters, the causes of new "challenges" that are directly related to the security of human life, global security challenges, especially population growth, progressive urbanization of various countries, increasing anthropogenic impact on the environment, issues related to global climate change, environmental and man-made disasters, depletion of natural resources, demographic situation and social conflicts in both cases necessitate the creation of a new security paradigm for the survival of individual human communities and all mankind; that the processes of its globalization have brought the interdependence of nature and society, man and society to a new level. Scientific and technological advances, especially in the twentieth century, have not only helped to increase productivity and improve working conditions, increase the welfare and intellectual potential of society, but have also been considered to pose many global threats.

Keywords: Security, public safety, national security, extremism, terrorism, drug addiction, human trafficking, illegal migration, mass culture.

Кирриш. XXI асрда халқаро, минтақавий ва миллий хавфсизликка бир қатор янги таҳдидлар пайдо бўлди, уларга жаҳон ҳамжамияти ва айрим давлатлар ҳанузгача муносиб жавоб топа олмаётган. Улар орасида

терроризм, халқаро жиноятчилик, сайёраимиз бўйлаб ядро ва оддий қуроолларнинг тарқалиши, янги экологик ва техноген фавқулодда вазиятлар, пандимия муносабати билан юзага келатган ижтимоий-иқтисодий муаммо-

ларнинг ўсиши бунга асосий сабаб сифатида кўрсатилмоқда. Буларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлигини илмий тушунишни, шунингдек, инсон хавфсизлигига таъсир кўрсатадиган замонавий сиёсий жараёнлар ҳақидаги ғояларни илмий тушунчаларда етарли даражада акс эттириш мумкин бўлган назарий қарашларни ишлаб чиқишни талаб қилади.

Цивилизациялашган инсоният тарихи шуни кўрсатадики, жамиятнинг иқтисодий ва маънавий фаровонлиги ҳолати, шахснинг ахлоқий қадриятлари, ҳуқуқлари ва эркинликлари устуворлигини таъминлаш давлатнинг ҳар томонлама ривожланиши учун имкониятларни тақдим этиш даражасига бевосита боғлиқдир. Бу жараён айнан инсон ҳаётини хавфсизлигини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқ.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)". Хавфсизлик" нинг умумий илмий концепцияси тарихий ривожланиш йўлидан ўтиб, унинг мазмунини сезиларли даражада мураккаблаштирди, аммо шу билан бирга нафақат йўқотмади, балки ўз назарий ва услубий аҳамиятини сезиларли даражада оширди. Бу эса хавфсизлик турларининг илмий моҳияти, айниқса уни хавф ёки таҳдидларнинг асосий турлари таркибида қўлланиладиган таркибни таснифлаш ва аниқлаш тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Хавфсизлик тушунчаси ижтимоий муносабатлар тўплами сифатида уларни дифференцияси ва ижтимоий бошқарувнинг муайян соҳаларида ривожланаётган ижтимоий муносабатларнинг айрим гуруҳлари: иқтисодиёт, сиёсат, маданият, адолат ва бошқаларни тақсимлаш учун назарий ва услубий асосни ташкил этади.

Хавфсизлик умумий концепциясининг ўзига хос жиҳатларини тизимли равишда таҳлил қилиш уларнинг аҳамиятлилигининг тенг даражасини кўрсатади, чунки уларнинг барчаси нафақат тегишли тушунчаларни назарий лойиҳалаш учун, балки амалий яратиш учун ҳам бир хил аҳамиятга эга. Бунда инсон ва жамиятнинг хавфсиз ривожланишини таъминлаш бўйича ташкилий, бошқарув, маъмурий ва ахборот-ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими алоҳида ўринни эгаллайди. "Миллий хавфсизлик концепцияси"да диний экстремизм, миллатлараро ва этник зиддиятларнинг кучайиши, қуроолларнинг, жумладан, ядро қуролининг тарқалиши, халқаро терроризм, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, наркотик моддаларнинг тарқалиши ҳамда экологик таназзул кўринишидаги минтакавий ва ялпи таҳдид мавжудлиги таъкидланган. Хуллас, давлатимизнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш фақат давлат ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг вазифаси бўлиб қолмай, балки ҳар бир фуқаронинг мажбурияти ва бурчи ҳамдир. Зотан, миллий хавфсизлигимиз — биз яшаётган мамлакат, жамиятимиз, оиламиз, ота-онамиз, фарзандларимиз, қолаверса, келажак авлодларимиз хавфсизлигидир[1].

Таҳқиқот методологияси (Research Methodology)". Хавфсизлик" тушунчаси хавфсизлиكنинг умумий илмий назарияси таркибидаги асосий концептуал категория сифатида таърифланади, бу хавфсизлик, жамоат, ахборот ва бошқа турларини таъминлаш муаммоларини ўрганиш учун методологик асос бўлиб хизмат қилади; хавфсизлик концепциясининг статик ва динамик хусусиятлари, табиий равишда ёки ижтимоий тизимларнинг турли хил хавфсизлик ҳолатларини ва одамлар, жамият ва давлатга таҳдидларга қарши курашиш жараёнларини очиб беради.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мантикий категорияларнинг концепцияларнинг фанлараро мазмуни: "хавфсизлик", "жамоат хавфсизлиги", "жамоат хавфсизлигини таъминлаш", "жамоат хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш", шунингдек хавфсиз-

лиكنинг умумий илмий тушунчаларининг маъносини оммавий, ахборот, ахлоқий, криминологик, иқтисодий ва бошқа жиҳатдан ёритишга катта ёрдам беради.

Хавфсизлик сиёсатида янгича ёндашув эндиликда ўзининг асосий эътиборини жаҳон урушининг олдини олишга қаратади, бу жараён асосан муайян давлатларда давом этаётган кичик миқёсдаги ҳарбий можаролар ва кенгрок ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар билан боғлиқ ҳолда ҳам намоён бўлмоқда. Ҳарбий-сиёсий жараёнларга кам эътибор қаратадиган ушбу ёндашув иқтисодий глобаллашув, энергия таъминоти, минтакавий сиёсий беқарорлик, жиноятчилик, терроризм ва коррупция, гиёҳванд моддалар савдоси ва инсон атроф-муҳитининг деградацияси билан боғлиқ муаммоларни ўз ичига қамраб олади. Хавфсизлик муаммоси хавфнинг чекланиши ёки олиб ташланишини назарда тутати. Бироқ, тарихнинг гувоҳлик беришича, алоҳида олинган инсон ҳам, турли ҳамжамиятлар ҳам умуман хавф йўқ бўлган ҳолатга эриша олмаган. Шунинг учун хавфсизлиكنи инсон ва унинг уюшмалари ўз-ўзини сақлаш мақсадида доим интилишлари зарур бўлган идеал сифатида қабул қилиши мақсадга мувофиқ[2], - деб ёзади И.А.Крилова. Ю.Кузнецов, В.Никольскийлар томонидан эса хавфсизлиكنинг ижтимоий, миллий, давлат каби шакллари таҳлил қилинган ва жамият умумий хавфсизлигининг асосий қафолати сифатида миллий давлатчилик кўрсатилган[3].

Хавфсизлик сиёсатининг ташқи жиҳатлари, шубҳасиз, глобаллашувнинг салбий оқибатлари билан боғлиқ ҳолда, дунёни ривожланиш даражаси бўйича Шимол ва Жанубга "олтин миллиард" деб аталадиган қисмга бўлишини англатади. Тўғри бугунги кунда иқтисодиётнинг глобаллашуви халқаро иқтисодий тараққиёт учун муносиб шароит яратмоқда. Бироқ бу жараён ноқонуний капитал миграцияси, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш, солиқ ва божхона манипуляцияси, терроризмни кучайтирувчи гиёҳванд моддалар ва қурол-яроғ савдосини кучайишига ҳам сабаб бўлмоқда. Шу боисдан ҳам сўнгги йиллардаги ҳарбий-сиёсий адабиётларда жамоат хавфсизлигини таъминлаш масалалари тобора кўпроқ ўрганилмоқда, чунки бугунги кунда жамоат хавфсизлиги бутун дунё ҳамжамияти учун долзарб глобал муаммо мақомига эга бўлиб бормоқда. Чунки айнан гиёҳвандлик ва бошқа психотроп моддаларнинг ноқонуний халқаро савдоси, ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа оммавий қирғин қуроолари, сиёсий, экстремизмнинг тарқалиши устидан назоратни сусайтириши, дунё ҳамжамиятига, ўз миллий маданиятини бузадиган ахборот "урушининг" кенгайиб бораётган ҳаракатлари, террористик ҳаракатлар сонининг тез ўсиши, одамларни гаровга олиш ҳоллари - буларнинг барчаси этник низоларга, давлатлараро алоқаларнинг заифлашишига олиб келмоқда.

Илмий жамоатчилик жамоат хавфсизлиги ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш каби мураккаб конкрет тарихий, ижтимоий-ҳуқуқий, ташкилий, маданий ва бошқа ҳодисаларни ўз ичига олишини тан олади, уларни ўрганиш комплекс ёндашувни талаб этади. Шу боисдан Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш давлат томонидан турли функцияларни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ: биринчи навбатда, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш билан; нормал ҳаёт учун шароит яратиш ва ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш шулар жумласидандир.

Давлат томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилиш функциясини амалга ошириш норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг қонуний (хусусан, маъмурий-ҳуқуқий, ахборот ва ҳуқуқий) воситаларини белгилашни

назарда тутати. Шу нуқтаи-назардан караганда, Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш маъмурий-хукукий ва ахборот-хукукий қўллаб-қувватлаш муаммосининг моҳияти ва мазмуни тўғрисида илмий билимлар ушбу муносабатларнинг тўпламини хукукий тартибга солиш объекти ва предметини тавсифлашга имкон беради.

Жамоат хавфсизлигини таъминлашда нафақат хукукий, балки ташкилий, моддий, кадрлар ва жамият ва давлатнинг бошқа воситалари ва имкониятларидан фойдаланилади, бу умуман, муаммонинг концептуал кўринишини белгилайди ва умумий илмий усуллардан фойдаланиш имкониятини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлигини маъмурий, хукукий ва ахборот билан таъминлаш механизмнинг яхлит назарий ва амалий асосланишига йўналтирилганлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг жамоат "хавфсизлигини таъминлаш муаммосини назарий ва амалий ривожлантиришга ижтимоий эҳтиёж ҳам назарий, ҳам амалий ва унинг қонунчилик асосларини шакллантириш жуда киска тарихга эга эканлигидан келиб чиқади. Чунки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидланидек: "Барчангизга аён, ҳозирги кунда дунё миқёсида бешафқат рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмақда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, "оммавий маданият" каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзот асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодлар, оилавий кадриятларга путур етказмоқда. Мана шундай ва бошқа кўплаб таҳдидлар инсоният ҳаётида жиддий муаммоларни келтириб чиқараётгани - аини ҳақиқат ва буни ҳеч ким инкор этолмайди" [4].

XX асрнинг 90-йиллари ўрталарида Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлиги доктринасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинди, бу жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасида ижро этувчи ҳокимият органларининг функцияларини белгилаш учун асос бўлди. Бироқ, ҳозирга қадар Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш стратегияси ва тактикасини белгилайдиган концептуал қарашлар тизимини ишлаб чиқишга ҳам, муаммонинг маъмурий-хукукий ва ахборот-хукукий жиҳатларига ҳам етарли даражада эътибор берилмаган. Бу эса биринчидан, замонавий даврда жамият ва давлат инфратузилмасининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, хукукий, психологик ва бошқа элементлари ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб табиати янги кўринишдаги ижтимоий тизимни яратишни тақозо этади. Иккинчидан эса талаб қилади Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлашда ижобий ва салбий тенденцияларни тарғиб қилувчи давлат-хукукий (маъмурий-хукукий, ахборот-хукукий, хусусан) чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси давлат органлари, Ўзбекистон Республикаси таъсис объектларининг давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ҳокимият органлари, жамоат ташкилотлари (бирлашмалари) фаолиятининг маъмурий-хукукий ва ахборот-хукукий асосларини лойиҳалаштириш учун асос бўлган муҳим натижалар Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш субъектлари ўртасидаги бундай ўзаро муносабатлар тизими давлат тузилиш шароитида унинг фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, иқтисодий ривожланиш даражаси, қонунийлик ва тартибнинг ҳолати ва тўғридан-тўғри таъсир кўрсатадиган бошқа омилларни ҳисобга олишни талаб қилади. Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг

мақсадлари ва вазифаларига эришишга билвосита таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Бу ерда Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини маъмурий ва ахборот-хукукий қўллаб-қувватлаш муаммосини ўрганишнинг назарий ва амалий жиҳатлари комбинациясини кузатиш муҳимдир, шунда унинг роли, функционал аҳамияти ва умумий таркибидаги ўрнини белгилаш асосида Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари, тегишли фанларнинг илмий-концептуал тушунчаларини ишлаб чиқиш ва аниқлаштириш, маъмурий ва ахборот қонунчилиги, маъмурий ва ахборот қонунчилигини такомиллаштириш бўйича тақлифларни асослаш ва уни қўллаш амалиёти бўйича муҳим ҳулосаларни ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Миллий хавфсизликнинг объекти инсон — унинг ҳуқуқ ва эркинликлари; жамият — унинг маънавий ва моддий бойликлари; давлат — унинг конституциявий тузуми, суверенитети ва ҳудудий яхлитлиги. Давлат фаолиятида сиёсий фикрлар хилма-хиллиги, демократик ҳуқуқ ва эркинликларни, инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга, ижтимоий адолат ва қонунийликни, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, миллатларaro тотувлик ва ҳоказоларни таъминлашга қаратилган конституциявий принциплар ҳамда нормаларнинг барчаси сиёсий хавфсизликни таъминлаш институтини ташкил этади[1].

Дунё миқёсидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар реаллигининг сўнгги йиллари инқироз ҳолати билан боғлиқлигини ҳисобга олсак, жамоат хавфсизлигини маъмурий-хукукий ва ахборот-хукукий қўллаб-қувватлаш муаммосини ўрганиш учун услубий принцип сифатида концептуалликни юқори баҳолаш анча мураккаб муаммо эканлигини англаймиз. Чунки мураккаб характердаги ижтимоий-иқтисодий соҳадаги муаммолар, сепаратистик тенденцияларнинг кучайиши, этник асосда маҳаллий қуролиш тўқнашувлар ва бошқа ижтимоий-сиёсий моjarолар, уларни ҳал қилишда биринчи навбатда жамоат хавфсизлигини таъминлаш муаммосини қанчалик муҳим эканлигини кўрсатмоқда. Аммо, афсуски, бу борада амалга оширилиши зарур бўлган ишлар кўлами анча кенгдир.

Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш муаммолари мамлакатда амалга оширилган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, давлат ва хукукий ислохотлар, фуқаролик жамиятини шакллантириш, демократия муаммолари билан узвий боғлиқдир. Шу муносабат билан миллий ва хорижий тажрибани танқидий ўрганиш кераклигини ҳисобга олган ҳолда жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги қонунчилик нормаларини янада ривожлантириш бўйича вазифаларни илмий асослаш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу принципиал муҳим фикрлар Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш муаммосига умумий илмий белги беришга имкон беради, унинг ривожланиши илмий асосланган ва амалий маълумот олиш учун билимларнинг турли соҳаларида олимлар ва мутахассисларнинг саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштиришни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш концепциясини амалга ошириш тамойиллари, асосий йўналишлари ва механизми: маъмурий ва юрисдикция сиёсатини олиб бориш; Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-хукукий механизминини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун қонунчилик базасини такомиллаштириш; Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш бўйича мақсадли ҳудудий, минтақавий ва маҳаллий дастурларни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва самарали бажарилишини назорат қилишни ташкил этиш; Ўзбекистон Республика-

сининг жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмини амалга ошириш субъектларининг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш; Ўзбекистон Республикасининг жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмини амалга ошириш соҳасидаги назорат тизимини такомиллаштириш стратегик вазифалардан ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда жамоат хавфсизлигига таҳдидларнинг мазмуни қуйидагилар билан белгиланади; жамоат хавфсизлигига таҳдидлар таснифи (ҳарбий хавфсизлик соҳасидаги таҳдидлар; давлат ҳокимияти органларининг коррупцияси билан боғлиқ таҳдидлар; ижтимоий-иқтисодий соҳадаги таҳдидлар (миграция

жараёнларининг бузилиши, давлат ташкилотларидаги инқироз ҳодисалари) соғлиқни сақлаш; фан, таълим ва маданият, жамоат ишлаб чиқариши ва бошқалар) ва бошқалар); экология, ҳуқуқ ва тартиб соҳасидаги таҳдидлар (хусусан, йўл ҳаракати хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги, қурол ва портловчи моддалар ноқонуний айланишига қарши кураш, иқтисодиётни жиноий жавобгарликка тортиш ва бошқалар). Шунингдек, жамоат хавфсизлигига таҳдидларни (диний, этник, миллатчилик асосларида ва бошқаларда шаклланган сепаратистик, экстремистик ва бошқаларни) вақт кўрсаткичлари бўйича (қисқа муддатли, узоқ муддатли), фазовий (глобал, миллий, маҳаллий (минтакавий) каби турларга бўлиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. <http://huquqburch.uz/uz/view/409>
2. Крылова И.А. Проблема безопасности России в контексте глобализации. – М: Институт философии РАН, 2001. – С. 5.
3. Кузнецов Ю., Никольский В. Введение в теорию национальной безопасности. – М.: Культура – Сеть, 2000. – С. 395.
4. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи// “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 1 июль.

UDK: 37.015.6(075)

Maraljan KADIROVA,
BuxDU tayanch doktoranti,
E-mail: durdiev65@mail.ru

BuxDU professori, p.f.d., Olimov Sh. Sh. taqrizi asosida.

TO IMPROVE ECONOMIC MODULES IN STUDENTS TO USE TECHNOLOGYS IN EDUCATION SYSTEM

Annotation

In order to improve the educational system of the republic and the teaching process in it, the reforms in the field of education of developed countries are analyzed, and accordingly, targeted works are being done to modernize the education system and achieve its goals and objectives. This article provides information about the components of e-learning modules: syllabus, presentations about the importance of cases and extra learning materials in the creation of e-learning modules and develops recommendations about their use. Taking an example, the parts of the syllabus on the subject of "Economic Theory" are provided. At present, the creation of electronic modules of learning subjects by all departments in higher education not only serves to improve the quality of the educational process, but allows to effectively prepare the intellectually- gifted young generation for work in all spheres of society.

Key words: syllabus, module, case-study, e-complex, e-learning modules.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В целях совершенствования системы образования республики и учебного процесса в ней, анализируются реформы в сфере образования развитых стран, проводится модернизация системы образования для достижения поставленных целей и задач. В этой статье представлена информация о компонентах модулей электронного обучения: syllabus, презентации, важность кейсов и дополнительных учебных материалов при создании модулей электронного обучения, а также даны рекомендации по их использованию. Например, есть разделы, которые должны быть включены в программу по предмету «Экономическая теория». В настоящее время создание электронных модулей учебных дисциплин всеми факультетами высшего образования не только служит повышению качества учебного процесса, но и позволяет эффективно подготовить молодое поколение с интеллектуальным потенциалом к работе во всех сферах жизни общества.
Ключевые слова: Syllabus, технологизация, модуль, кейс-стади тематическое исследование, электронный комплекс, модули электронного обучения.

TALABALARDA IQTISODIY KO'NIKMALARNI TAKOMILLASHTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Respublika ta'lim tizimi va undagi o'qitish jarayonini takomillashtirish maqsadida rivojlangan davlatlarning ta'lim sohasidagi islohotlari tahlil qilinib, shunga ko'ra ta'lim tizimini modernizatsiyalash uning maqsad va vazifalarini amalga oshirish yo'nalishida maqsadli ishlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada elektron o'quv modullarning tarkibiy qismlari: syllabus, taqdimotlar haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib elektron o'quv modullarini yaratishda keys hamda qo'shimcha o'quv materiallarining ahamiyati ko'rsatilgan va ularni qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Misol tariqasida "Iqtisodiyot nazariyasi" fani bo'yicha sillabus mazmunidan o'rin olishi lozim bo'lgan qismlarni keltirilgan. Hozirda, oliy ta'lim tizimidagi barcha kafedralar tomonidan o'quv fanlarining elektron modullari yaratilishi, nafaqat o'quv-tarbiya jarayoni sifatini oshirishga xizmat qiladi, balki intellektual salohiyatli, yosh avlodni jamiyatimizning barcha sohalaridagi faoliyatga samarali tayyorlash imkoniyatini berishi shubhasizdir.

Kalit so'zlar: Syllabus, texnologizatsiyalash, modul, keys-stadi, elektron majmua, elektron o'quv modullari.

Kirish. Hozirgi kundagi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot nafaqat ishlab chiqarishning ko'p sonli tarmoqlarida, balki madaniy, ijtimoiy - gumanitar, ta'lim sohalarida ham zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Shu ma'noda yangi O'zbekiston taraqqiyotida xalqning boy ma'naviy salohiyati va umuminsoniy qadriyatlariga hamda hozirgi zamon madaniyati, iqtisodiyoti, ilm-fani, texnikasi va texnologiyasining so'nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim-tarbiya tizimini, shuningdek, milliy pedagogika va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy va metodik asoslarini yaratish, amaliyotga tatbiq etish zaruriyati, milliy ta'lim tizimini isloh qilish, uning salohiyatini jahon miqyosiga olib chiqish, ta'lim bozorini yaratish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash vazifasidan kelib chiqadi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot aksariyat ishlab chiqarish sohasini texnologiyalashtiribgina qolmay, balki u madaniyat, ta'lim sohalariga ham kirib bormoqda. Texnologizatsiyalash-bu obyektiv jarayon bo'lib, ta'lim evolutsiyasining yangi vazifalarini sifatli hal qilish uchun tayyorgarlik davri hisoblanadi[3]. Hozirgi kunda chet el davlatlarida talabalarining mustaqil o'z ustida ishlashi uchun mustaqil ta'limni qo'llab quvvatlovchi ta'lim tizimini boshqarish tizimlari qo'llanilmoqda. Shu jumladan bizning davlatimizda ham bu kabi ishlar amalga oshirilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri o'quvchi-talabalarga insoniyat tarixi davomida yaratilgan bilimlarni yetkazish, fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlari uchun tegishli sharoit yaratish, zarur axborotlarni tanlash va mustaqil o'qishni

o'rgatish orqali bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va qiziqishlarini orttirishdan iborat. Bu vazifalarni an'anaviy ta'lim texnologiyasidan foydalangan holda hal etib bo'lmaydi, shu sababli ta'lim-tarbiya jarayonida modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash zarurati vujudga keladi [1]. Modulli ta'lim texnologiyasi modullarga asoslanadi. "Modul" lotincha so'z bo'lib "qism" yoki "bo'lak" ("blok") degan ma'noni bildiradi. Demak, modul – pedagogik texnologiyani tashkil qiluvchi, tarkibiy bo'laklarni ifodalovchi tushuncha. Bu tarkibiy bo'laklar, ya'ni modullar eng kichik bo'laklardan hamda ularning turli miqdordagi to'plamlaridan iborat bo'ladi. Bunda eng kichik tarkibiy bo'lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o'z ichiga qancha modulni olishiga qarab tegishli darajadagi modullar deyiladi [2].

Modulli ta'limning mohiyati shundaki, talaba modul bilan ishlash jarayonida muayyan o'quv-biluv faoliyati maqsadiga erishadi. O'qituvchining vazifasi esa ta'lim jarayonini motivlashtirish, modul orqali talabaning o'quv-fanning qisqacha tavsifi:

Fan/Modul kodi	O'quv yili 2021-2022	Semestr 3	ECTS-Kreditlar
Fan/Modul kodi	Ta'lim tili O'zbek, rus		Haftadagi dars soatlari 6
Fan nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
Iqtisodiyot nazariyasi	90	120	210

1-jadval

Fanning dolzarbligi va qisqacha mazmuni: fanni o'qitishdan maqsad– talabalarga iqtisodiy bilimlarning nazariy va amaliy asoslarini, iqtisodiyotning asosiy tushunchalari va kategoriyalarini, iqtisodiy qonunlar va tamoyillarini o'rganish hamda ularni amalda tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdir.

Fanning vazifasi - talabalarni nazariy bilimlar, iqtisodiy mushohada qilish usullari bilan qurollantirish; iqtisodiy hodisa va jarayonlar mazmunini mantiqiy mushohada qilish uchun zarur bo'lgan uslubiy yondashuvlarni egallashga ko'maklashish; hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyotini vujudga keltirishning dolzarb muammolarni ochib berish; iqtisodiyot va iqtisodiy munosabatlar to'g'risidagi amaliy ko'nikmalarni hosil qilishdan iborat.

Mashg'ulotlarni o'tkazish vaqti va joyi: O'quv-uslubiy boshqarma tomonidan ishlab chiqilgan jadval asosida, BuxDUning o'quv binolarida. Kursning boshlanishi va davom etish muddati: Ta'lim yo'nalishlari o'quv rejasiga muvofiq 2-kurs 3 - semestrda. Individual grafik asosida professor-o'qituvchining talabalar bilan ishlash vaqti: Haftaning dushanba, chorshanba, juma kunlari, tushdan so'ng soat 500-1800 gacha. Fanga ajratilgan soatlarning ta'lim shakllariga ko'ra taqsimoti: Auditoriya soatlari jami: 210 soat, ma'ruza: 44 soat, amaliy mashg'ulot: 46 soat, mustaqil ta'lim 120 soat.

Syllabus- har qanday elektron majmua (modul)ning asosini tashkil etuvchi negizi, mantiqiy qurilmasi hisoblanib, qolgan tarkibiy qismlar sillabus mazmunidan kelib chiqib barpo etiladi. Syllabusni tuzishda asosiy e'tibor davlat ta'lim standarti (DTS), o'quv rejasini, o'quv dasturlari hamda me'yoriy-huquqiy hujjatlariga qaratilishi lozim. Hozirgi paytda "Iqtisodiyot nazariyasi" fanini o'qitish jarayonida keys texnologiyalarini qo'llashning dolzarbligi quyidagilar bilan bog'langan:

-Ta'limda ustuvor yo'nalishlarning o'zgarishi natijasida oliy ta'lim muassasalarida shablonli o'rganish bilan uning kasbiy kompetensiyasini, fikrlash va amaliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishga, shaxsiy qobiliyatlarini, birinchi navbatda, o'rganish qobiliyatini rag'batlantirishga yo'naltirilgan, dinamizm, noaniqlik, va ma'lumotlarning ko'pligi bilan ajralib turadigan zamonaviy axborot muhitining paydo bo'lishi;

biluv faoliyatini boshqarish va ularga ko'rsatma berib borish. O'quvchi-talabalar modul dasturi yordamida o'quv materialini mustaqil va ijodiy o'rganish jarayonida mazkur mavzuni o'zlashtirish uchun dasturda belgilangan vaqt doirasida amalga oshirishga erishishlari lozim. Modul dasturining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat bo'ladi: sillabus, tarqatma materiallar, keys-stadi, qo'shimcha o'quv materiallar.

"Syllabus" lotincha "syllabus" so'zidan olingan bo'lib, "katalog, ro'yxat" degan ma'noni anglatadi va muayyan fanning dasturi hisoblanib, tarkiban: fanning qisqacha tavsifi, mazmuni, maqsadi, mashg'ulotlarning mavzulari, professor-o'qituvchining talaba uchun maslahat vaqtlari, o'zaro hamkorlik va muloqot qoidalari, baholash mezonini kabi qismlardan iborat bo'ladi.

Misol tariqasida "Iqtisodiyot nazariyasi" fani bo'yicha sillabus mazmunidan o'rin olishi lozim bo'lgan qismlarni keltiramiz:

-Iqtisodiy bilimlarni o'rganish sharoitlarida asosiy kasbiy kompetensiyalar va ta'lim sifatini shakllantirishga bo'lgan talablarning dolzarb masalaga aylanishi, ta'lim oluvchilarning har xil vaziyatlarda tizimli va samarali harakatlari bo'yicha qobiliyatlarining o'sishi.

Tarqatma materiallar - bilimlarni o'zlashtirish yo'nalishida modulning tarkibiy qismi sifatida, tarqatma materiallar o'quv materialini ko'rgazmali taqdim etish va shu bilan birga o'qitish samaradorligini oshiruvchi vositalar hisoblanadi.

O'quv-uslubiy materiallar (O'UM) - tarqatma materiallarning asosini tashkil etib, o'zlashtirilgan o'quv materiallarini mustahkamlash uchun taqdimot (prezentatsiya)lar shaklida tuziladi, ular talabalarning mustaqil ishlarini faollashtirishga yordam beradilar.

Taqdimotlar - o'rganilayotgan obyekt harakat dinamikasini ochib berishda qo'l keladi va ayni chog'da o'quv materiali mazmunini tashkil etuvchi predmetning mazmuni, shakli, ko'rinishi, tuzilishi haqida to'laonli ma'lumot berishda keng qo'llaniladi. Taqdimotlar ayni paytda video, audio hamda vizual animatsiyalar shaklida taqdim etiladi. Taqdimot (prezentatsiya) orqali o'qituvchi o'quvchilarni mustaqil ravishda obyektlarni o'rganish, zaruriy o'lchov ishlarini olib borish, aloqadorlikni o'rnatish, shuningdek, hodisalarning mohiyatini anglab yetishga, bir so'z bilan aytganda faol bilish jarayoniga yo'naltirishi lozim. Taqdimot samarasi ko'p jihatdan o'qituvchining bilish jarayoni mohiyatan o'quvchilarning yoshiga mos holda to'g'ri tanlanishi hamda mumkin qadar ularning diqqatini namoyish etilayotgan predmetning muhim jihatlarga yo'naltirishiga bog'liqlidir [6], [8].

Aslida, taqdimotlar juda murakkab tuzilmasdan, modul tarkibida kerakli hajmda ko'rsatiladi, aks holda ular sonining oshib ketishi o'quvchilarni hodisa mohiyatini anglashda chalg'itadi.

Elektron o'quv modullarning tarkibiy qismlari: keys, qo'shimcha o'quv materiallari. Keys stadi (inglizcha "case" - to'plam, aniq vaziyat, "study" -ta'lim) keylarda bayon qilingan va ta'lim oluvchilarni muammoni ifodalash hamda uning maqsadga muvofiq tarzidagi yechimi variantlarini izlashga

yo'naltiradigan aniq, real yoki sun'iy ravishda yaratilgan vaziyatning muammoli - vaziyatli tahlil etilishiga asoslanadigan ta'lim uslubidir [4].

Keys-stadi - ta'lim, axborotlar, kommunikatsiya va boshqaruvning qo'yilgan ta'lim maqsadini amalga oshirish va keysda bayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida prognoz qilinadigan, o'quv natijalariga kafolatli yetishishni vositali tarzda ta'minlaydigan, bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuidan iborat bo'lgan ta'lim texnologiyasidir [5], [7].

U ilk marta Garvard universitetining huquq maktabida 1870-yilda qo'llanilgan edi. 1920-yilda Garvard biznes-maktabi (HBS) o'qituvchilari yuristlarning o'qitish tajribasiga tayanib, iqtisodiy amaliyotdagi aniq vaziyatlarni tahlil etish va muhokama qilishni ta'limning asosiy usuli etib tanlashganidan keyin mazkur o'qitish uslubi keng tatbiq etila boshladi.

Keysning dasturiy kartasi keys uchun axborot yig'ish va vaziyatni bayon qilish uchun asos bo'ladigan, asosiy masalalar (tezislar)ning tuzilmalangan ro'yxatidan iborat bo'ladi. Keys uchun axborot yig'ish usullari: intervyu, suhbat, o'rganish (arxiv hujjatlari, hisobotlarni), kuzatuv va hokazolardan iborat bo'ladi.

Axborot yig'ish vositalari: so'rovnomalar, varag'i, intervyu olish varag'i, anketa, har xil jadvallar va boshqalar. Keys uchun axborot yig'ish manbalari tarkibiga: statistik materiallar, hisobotlar, vaziyatning obyekt faoliyati haqidagi ma'lumotnomalar, axborotlar, prospektlar va boshqa ma'lumotlar, internet, ommaviy axborot vositalari, korxona raqiblari, uning ta'minotchilari va iste'molchilari, tarmoqdagi ekspertlar yoki turli investitsion fondlar tahlilchilari bilan muloqot, talabalarining o'quv va diplom loyihalari, magistrlik dissertatsiyalari, ilmiy maqolalar, monografiyalari, korxona rahbarlari bilan intervyular kiradi. Keysning mantiqiy tuzilishi va aniq faoliyatga yo'naltirilishi maxsus tayyorgarlikka ega keysolog faoliyatining izchilligiga bog'liq bo'ladi.

Keysolog o'z navbatida quyidagi qarorlarni qabul qiladi:

- Keys qanday bo'ladi: syujetli yoki syujetsiz?
- Keysdagi voqealar axborotni bayon qilishning vaqtdagi izchilligi bo'yicha o'tmishdan hozirga keladigan yoki keys-xotira yoxud prognostik bo'ladimi?
- Vaziyatga oid mashq qanday janrda bayon qilinadi: hikoya yoki esse yoxud tahliliy yozishma yoki boshqacha shaklda?

- Keys o'z hajmiga ko'ra qisqa yoki o'rtacha miqdorda yoxud katta bo'ladimi?

- Keysda muammo qanday usulda beriladi?

- Keys tuzilmasi bo'yicha qanday bo'ladi?

Keysolog qabul qilingan yechim asosida vaziyat modelini quradi. Keysdagi vaziyat modeli vaziyat subyekti faoliyatining ideal in'ikosidan iborat bo'ladi va ifodalangan muammo tashuvchisi rolini bajaradi.

Keys tuzilmasi. Kirish, keys obyektining bayoni, vaziyat, obyektning muayyan vaqt davomidagi bayoni, muhokama uchun va keysga doir savollardan iborat bo'ladi.

Keysning kirish qismi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- keysning dolzarbligini asoslab berish;

- uning ta'lim maqsadi;

- keys yechish natijasida talabalar erishishi mumkin bo'lgan o'quv natijalari.

Keys obyektining tarixiy bayoni katta (amerikacha, uzun) keyslarda doim bo'ladi. Taqdim etilgan axborot muammoning retrospektiv tahlilini o'tkazish, uning sabablari va rivojlanish tendentsiyalarini belgilashga imkon beradi.

Keysda bayon qilingan vaziyat: vaziyatli mashqlar, turli personajlar o'rtasidagi suhbatlarni o'z ichiga olishi mumkin, talabalar-keysdan foydalanuvchilarning vaziyatning realligini his etishiga yordam beradigan boshqa publitsistik usullar va vositalar ham ishlatiladi. Vaziyatning keysdagi bayoni va uning axborot ta'minoti quyidagilarga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin:

- hajmiga ko'ra: bir necha jumladan tortib, to yuzlab sahifali matngacha;

- detallashtirish darajasi va axborotga boyligiga ko'ra: tahlil predmetiga bevosita tegishli bo'lmagan axborotning mavjud bo'lishi yoki, aksincha, vaziyat elementlaridan biri haqidagi axborotning bo'lmasligi ham mumkin.

Muhokama uchun savollar va keysga vazifalar. Agar keys savolli toifasiga tegishli bo'lsa, unda bayon qilingan vaziyat oxirida muammoli vaziyatni tahlil qilish va yechish jarayonida muhokama qilish uchun bir nechta savollar keltiriladi.

Agar keys-topshiriq bo'lsa, muammoli maydon shakllantirilgandan keyin "Kirish" qismida keys yechish jarayonida talabalar tomonidan bajariladigan vazifa beriladi.

2-jadval

Keysning pedagogik pasporti

№	Keysning pedagogik pasporti
1	pedagogik annotatsiya
2	talabaga uslubiy ko'rsatmalar
3	ta'lim texnologiyasi
4	keysning tekshirilishi va baholanishi

Pedagogik annotatsiya quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Keys mo'ljallangan predmet, bo'lim, mavzu, ta'lim darajasi, kurs ko'rsatiladi.
2. Keysdan ko'zlangan maqsad (ta'limiy maqsad, rejalashtiriladigan o'quv natijalari).
3. Talabalar keysni muvaffaqiyatli hal etish uchun egallashi lozim bo'lgan dastlabki bilim va malakalar.
4. Keys real institutsional tizim faoliyatini aks ettirishi yoki unda keysolog sun'iy modelashtirgan vaziyat bayon qilinishi haqidagi ma'lumot.
5. Axborot olish manbalari ro'yxati.
6. Keysning o'ziga xos belgilariga ko'ra tavsifnomasi (syujet, keys obyekti mavjudligi, materialni taqdim etish usuli, hajmi, tuzilmaviy o'ziga xos xususiyatlari, o'quv topshirig'ini taqdim etish usuli, chizmashtirish usuli).

7. Keysdan ko'zlangan maqsad tegishli, tashkiliy-uslubiy ta'minoti o'zgarganida u qo'llanilishi mumkin bo'lgan o'quv predmetlari ro'yxati.

Talabaga uslubiy ko'rsatmalar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- muammo va kichik muammolar ifodasi;
- muammo yechimi algoritmi;
- vaziyatni tahlil etish va hal etish;
- baholash mezonlari va ko'rsatkichlari;
- o'quv uslubiy materiallar.

O'quv mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi o'z ichiga quyidagilarni oladi: ta'lim texnologiyasining modeli; o'quv mashg'ulotining texnologik xaritasi; texnologik xaritaga ilovalar.

Keysning tekshirilishi va baholanishi.

Yaratilgan keys ekspert tekshiruvidan va bahosidan o'tishi kerak. Quyaqidagilar tekshirish usullari bo'lishi mumkin:

1. Keys loyihasining korxona xodimi tomonidan ko'rib chiqilishi va unda bayon qilingan axborotning real vaziyatga muvofiq kelishi, shuningdek keltirilgan faktlar talqini va shu kabilarning tekshirilishi.

2. Ekspertlik bahosi va hamkasblar fikrlari, o'qituvchi-keysologning keysning ta'limdagi qimmatini xususidagi fikri, uni tekshirishning 2-usulidir.

Elektron majmua uchun qo'shimcha o'quv materiallari: o'zlashtirilgan o'quv materiallarini mustahkamlash uchun topshiriqlar, mashqlar, testlar, grafik organayzerlar, chizma-sxemalar, model, diagrammalarlar shaklida tuziladi, ular talabalarning mustaqil ishlarini faollashtirishga yordam beradilar.

O'quv mashg'ulotiga tayyorgarlik jarayonida quyaqidagilarni ishlab chiqish va talabalarga taklif etish maqsadga muvofiqdir:

- talabalar bilimlarini qat'iy mantiqiy tizimga solish uchun nazariy axborotlarning chizmalar, jadvallar, tuzilmalangan ifodalarni shaklidagi qisqacha bayonini o'z ichiga oladigan o'quv materiallari;

- mustaqil va guruhli ishlash jarayonida amaliy vaziyatni tahlil etish va yechishga yoki yechish algoritmitga doir yo'riqnoma;

- muammo yechimining ustuvor g'oyasini baholash va tanlash texnikasi bo'yicha yo'riqnomasi ;

- o'quv mashg'ulotida talabalarning mazmunli faolligini, keysni yozma yechishni baholash ko'rsatkichlari va mezonlari;

- kichik guruhlarda talabalarni ishlash jarayonini o'zaro baholash matritsasi.

Elektron majmualar tayyorlashda tajribali o'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida turli o'quv materiallarini tanlashga o'quv-tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Turli o'quv materiallarini tanlashda quyaqidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- zamonaviy ta'lim texnologiyalarining yetakchi g'oyalari, ta'lim-tarbiya va rivojlantirishning umumiy maqsadlari;

- o'rganilayotgan fan mazmuni va metodlari, mavzularining o'ziga xosligi;

- xususiy fanlar metodikasining o'ziga xosligi va umumdidaktik metodlarni saralashga qo'yiluvchi talablarning o'zaro aloqadorligi;

- muayyan dars materialining maqsadi, vazifalari va mazmuni;

- u yoki bu mavzuni o'rganishga ajratilgan vaqt;
- o'quvchilarning yosh xususiyati, bilish imkoniyatlari, darajasi;

- o'qituvchining imkoniyatlari, nazariy va amaliy jihatdan kasbiy tayyorgarlik darajasi, pedagogik mahorati, shaxsiy sifatleri.

Ko'rinib turibdiki, turli o'quv materiallari elektron o'quv majmualarining tarkibiy qismi sifatida talabalarda ularning mustaqil faoliyatini tashkil qilish imkoniyatini berib, bilimlarni mustahkam egallash, mushohada qilish va amalda qo'llay olish ko'nikmalarini hosil qiladi.

Tahlil va natijalar. Modulli ta'lim texnologiyasi yordamida "Iqtisodiyot nazariyasi" fanini o'rganishda: talabalarda iqtisodiyotni umumiy holda, bozor va raqamli iqtisodiyotni tushunish; iqtisodiy kategoriyalar, hodisalar, jarayonlarning tahlilini amalga oshirish; ilmiy axborotni yig'ish, tavsiv berish, annotatsiya va referatlar tayyorlash; bank soliqqa tortish kabi turli tashkilotlarning oddiyroq hujjatlarini tushunish; iqtisodiyot sohalari o'rtasidagi bo'g'lanishlarni tahlil eta olish; resurslarning cheklanganlik sharoitida ulardan samarali foydalanish va ehtiyojlarni to'laroq qondirish imkoniyatlarini amalda qo'llash orqali iqtisodiy ko'nikmalar hosil qilinadi. Respublika ta'lim tizimi va undagi o'qitish jarayonini takomillashtirish maqsadida rivojlangan davlatlarning ta'lim sohasidagi islohotlari tahlil qilinib, shunga ko'ra ta'lim tizimini modernizatsiyalash uning maqsad va vazifalarini amalga oshirish yo'nalishida maqsadli ishlar olib borilmoqda.

Xulosa va takliflar. Oliy ta'lim tizimi oldida turgan global vazifalarning hal qilinishida yechimini kutayotgan muammolar: ta'limni boshqarish, ta'lim sifatini yuqori darajaga ko'tarish, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish kabi masalalarni hal qilinishiga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Butun dunyo miqyosida ta'lim sohasida o'tkazilayotgan islohotlarning tahliliga tayanib, ta'lim islohotining global yo'nalishlariga ta'sir etuvchi omillaridan biri zamonaviy va axborot-kommunikatsion texnologiyalar asosida ta'limga yangicha usullarni joriy etish hisoblanadi. Ushbu maqolada bayon etilgan elektron o'quv modullari orqali "Iqtisodiyot nazariyasi" fanini o'rganishda zarur bo'lgan modullarning tarkibiy qismlari: sillabus, taqdimotlar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, elektron o'quv modullarini yaratishda keyslar hamda qo'shimcha o'quv materiallarining ahamiyati ko'rsatilgan va ularni qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

ADABIYOTLAR

1. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. –Т.: ТДПУ, 2003.
2. Голиш Л. Замонавий таълим технологиялари. (Ж.: Халқ таълими, 3-сон, 2000.- 24-31-б.)
3. Исламгулова С.К. Технологизация процесса обучения в школе: теория и опыт. –Алматы. Творческая педагогика. 2003.
4. Изменения в образовательных учреждениях: опыт исследования методом кейс – стадии / под ред Г.Н. Прокументовой.- Томск, 2003.
5. Михайлова, Е. И. Кейс и кейс-метод: общие понятия / Е.И.Михайлова / Маркетинг.- 1999.- №1.
6. Йўлдошев Ж.Ф., Усманов С.А. Педагогик технология асослари. Қўлланма. –Т.: Ўқитувчи. 2004.
7. Ходиев Б.Ю., Голиш Л.В., Рихсимбоев О.К. Кейс стади-иктисодий олий ўқув юртидаги замонавий таълим технологияси: Илмий услубий қўлланма/ ТДИУ, 2009
8. Ғуломов С., Бегалов Б. Таълим ва ахборот технологиялари. //Иқтисодиёт ва таълим, 2010й, 2-сон.

УДК: 37.013.46

Гўзал ҚУРБОНОВА,
Бухоро давлат университети 1-босқич докторанти
Email: kurbanovaguzal5335@gmail.com

Педагогика фанлари доктори, профессор Д. Рўзиева тақризи асосида

ANALYSIS OF RESEARCH ON GENDER RELATIONS BETWEEN PRESCHOOL PUPILS

Abstract

Gender relations, in particular gender tolerance, play an important role in all multicultural societies. For modern society, the problem of gender tolerance in the field of gender relations is not only new, insufficiently studied, but also uniquely complex. Because this applies not only to family relations, but also to professional, social, political spheres, as well as to a successful social life of a person. This article analyzes the results of research on gender relations, discrimination and gender tolerance among the younger generation, preschoolers, who are the future of our society.

Key words: tolerance, gender tolerance, age tolerance.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ГЕНДЕРНЫМ ОТНОШЕНИЯМ МЕЖДУ ВОСПИТАННИКОВ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

Гендерные отношения, в частности гендерная толерантность, играют важную роль во всех многонациональных обществах. Для современного общества проблема гендерной толерантности в сфере гендерных отношений не только нова, недостаточно изучена, но и уникально-сложна. Потому что это относится не только к семейным отношениям, но и к профессиональной, социальной, политической сферам, а также к успешной социальной жизни человека. В данной статье анализируются результаты исследований гендерных отношений, дискриминации и гендерной толерантности среди подрастающего поколения, дошкольников, которые являются будущим нашего общества.

Ключевые слова: толерантность, гендерная толерантность, возрастная толерантность.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ГЕНДЕР МУНОСАБАТЛАРИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР ТАХЛИЛИ

Аннотация

Кўп миллатли жамиятларнинг барчасида гендер муносабатлари, хусусан, гендер толерантлиги муҳим аҳамият касб этади. Замонавий жамият учун жинслараро муносабатлар соҳаси билан боғлиқ бўлган гендер бағрикенглик масаласи нафақат янги, этарли даражада ўрганилмаган, балки ўзига хос даражада мураккабдир. Чунки у нафақат оилавий муносабатларга, балки профессионал, ижтимоий, сиёсий соҳаларга ҳам тегишли бўлиб, шахнинг муваффақиятли ижтимоий ҳаётига тааллуқлидир. Қуйидаги мақолада жамиятимизнинг келажаги бўлган ёш авлод, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари ўртасидаги гендер муносабатлари, дискриминация ва гендер толерантлиги масалалари ҳақидаги тадқиқот натижалари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: бағрикенглик, гендер толерантлиги, ёшга доир толерантлик.

Кириш (Introduction). Бугун инсоният кўполаб глобал муаммоларга тўқнашиб келмоқда. Уларни ҳал этиш учун давлатлар, халқлар, миллатлар трансмиллий ҳамкорлик алоқаларини кенгайтиришга мажбур. Чунки улар ўз муаммоларини ҳам, умумбашарий муаммоларни ҳам мустақил ҳолда ҳал қилиши мушкул. Толерантлик икки халқ, миллат ўртасидаги зиддият, низоларни тинч йўл билан ҳал этишда эмас, балки давлатлараро муносабатларда ҳам о'та муҳим ҳисобланади.

«Толерантлик, - дейилади «Толерантлик принциплари декларацияси»да, - бўш келиш, кўнгил бўшлиқ ёки ноҳўя ҳаракатларга бефарқлик эмас. Толерантлик универсал ҳуқуқ ва инсоннинг асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклланидиган фаол муносабатдир. Ҳеч бир ҳолатда толерантлик ушбу асосий қадриятларга бўлган таъовузни оқлашга хизмат қилиши мумкин эмас; толерантликни айрим кишилар, гуруҳлар ва давлатлар ҳам кўрсатиши зарур» [1]. Бағрикенглик ғоясининг пайдо бўлиши ва ўзгариши, унинг кадр-кимматини тан олиш фалсафий фикрлашнинг маълум даражада ривожланганлиги, диний ахлоқнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ (қўшнига бўлган муҳаббат, ёвузликка зўравонлик билан қаршилиқ қилмаслик ҳақидаги таълимот) ва тарихий,

маданий, сиёсий омиллар (маданий, ҳуқуқий, диний плюрализм, капитализм иқтисодиёти ва либерал демократик бошқарув шакллари) билан шартланган. Ушбу ҳодисанинг ретроспектив муаммоси кўплаб тадқиқотларда ўз аксини топган.

Толерантлик кенг қамровли тушунча бўлиб, ижтимоий-демографик омилларга таянган ҳолда унинг қуйидаги турлари фарқланади: миллатлараро, ирқий, диний, географик, табақавий, физиологик, табақавий, гендер, ёшга доир толерантлик каби кўплаб турлари мавжуд.

Тадқиқотимиз давомида толенатлиқнинг генга ва ёшга доир турларини батафсил ёритишга ҳаракат қилинади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Бағрикенглик муаммосининг фалсафий тушунчаси хорижий ва маҳаллий мутафаккир ва олимлар, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Фаробий, Амир Темур, А.Навоий, Имом Бухорий, Б.Спиноза, Ж.Локк, М.Лютер, Э.Роттердам, Ф.Вольтер, Д.Дидро, Т.Гоббес, Ж.Ж.Руссо, С.Монтескью, И.А.Каримов, М. Хижева, Э. Каримова, У.Р.Кушаева, Д.И.Рузиева, Г.Тулеметова, В.Соловёва, В.Розанова, И.Я.Данилевский, Н.Бердяев,

Л.Толстой, Ф.Достоевский, М.Бубер, С.Л.Франк, Л.Феербах каби давлат арбобларининг асарларида келтирилган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Маколада шахсга йўналтирилган таълимга доир тадқиқотларни ўрганиш, илмий адабиётларни қиёсий таҳлил қилиш, педагогик кузатиш, суҳбат методларидан фойдаланилган.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари истиқомат қиладиган бизнинг ютимизда ҳам гендер тенглиги долзарб масала ҳисобланади. 10 дан зиёд конфессияга мансуб дин вакиллари ютимизда ҳамкор, ҳамжиҳат яшаб келаётгани эса динлараро толлрантликнинг яққол намунасиدير. Бунинг муҳим сабабларидан бири мамлакатимиздаги азалий бағрикенглик, одамийлик халқимизнинг қонига сингиб кетган меҳмондўстликдир.

Миллий қадриятлар тизимининг асосий бўғинлари нисбатан барқарор ҳолатида миллатнинг қуйидаги белгилари билан намоён бўлади:

- Генофонд - миллатнинг табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги;

- Миллатнинг тарихи, ўтмиш, келажги ва маънавий мероси.

- Миллий ҳудуд ва яшаш шароитлари, иқтисодий асос, ижтимоий устқурма билан боғлиқ миллий туйғулар, ғоялар, мақсадлар.

- Урф-одатлар, ананалар, маросимлар, турмуш тарзи ва бошқалардаги миллийлик билан боғлиқ хусусиятлар.

- Миллий тил, миллий маданият ва маънавият, миллий онг ва миллий рух.

Шу билан бирга, толлрантлик тушунчаси инсоннинг мурасасозлик муносабатларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутади. Тадқиқотчилар томонидан бағрикенглик таркибий қисмларининг мазмунини умумлаштириб, муаллифлар унга қуйидагича изоҳ берадилар:

- ҳамкорлик муносабатларини ўрнатишга ёрдам берадиган ҳулк-атвор компонентини ўз ичига олади;

- ҳиссий – бошқа, эмпатик, марказсизлаштириш-ни қабул қилиш қобилияти;

- билимда-бағрикенглик қийматини ва унинг намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятларини билиш (Б.З.Вулфов, Л.А.Шкатова, Э.А.Стрелцова ва бошқалар).

Кўпгина тадқиқотчилар (Г.Олпорт, О.Г.Виноградова, Г.М.Шеламова, О.А.Овсянникова, П.Ф.Комогоров ва бошқалар) бағрикенглик кўрсаткичлари сифатида:

- ўзларини билиш, қабул қилиш ва тан олиш, ўз позицияларини, қарашларини ва бошқасини қабул қилиш ва тан олишни, унинг ўзига хослигини ҳурмат қилиш;

- ўз-ўзидан стереотипларни тушуниш;

- бошқа тенгсиз шахсни кўриш қобилиятини таъкидлайдилар.

О.А.Борисовнинг таъкидлашича, жинсий бағрикенглик гендер амалиётларининг турли шакллари ва эркин, чексиз танлаш ва ўз жинсини белгилаш ҳуқуқи билан бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлиш имкониятидир. Ижтимоий муҳит томонидан муайян қафолатлар билан қўллаб-қувватланиши керак [4].

Н.И.Андреевнинг гендер бағрикенглиги жинсий камситишга асосланган гендер можаросини ҳал қилиш воситаси сифатида қаралади. Бу бошқа жинс вакиллариға нисбатан объектив, холис муносабатни англатади [3, б. 12-14].

Тадқиқотимиз доирасида О.А.Овсянникованинг иши алоҳида кизиқиш уйғотмоқда, унда мактабгача

ёшдаги болаларнинг толлрантлигини шакллантириш кўрсаткичлари ва даражалари аниқланади:

- бошқалар билан бирлик ёки тенгдошни ўзлари билан биргаликда «бошқа» болани қабул қилиш (қабул қилиш ёки қабул қилмаслик тенгдошга бўлган муносабатнинг хусусиятини белгилайди, унга бегоналаштириш ёки яхши ниятларни келтиради);

- тенгдошга ёрдам бериш, оғзаки ёки амалий ёрдам кўрсатиш, эмпатия, меҳр-оқибат ва хоҳиш-истак билан ифодаланадиган бошқа ғамхўрлик;

- ҳар бир инсоннинг тенг ҳуқуқлилигиға асосланган одамларнинг бир-бириға нисбатан адолатли муносабати (мактабгача ёшдаги болалар ўртасида ролларни, мажбуриятларни, тенгликни адолатли тақсимлашда намоён бўлади; бола бошқасини тенг деб ҳисоблайди ва унинг манфаатларини ҳисобга олади).

О.А.Овсянникованинг танланган кўрсаткичлари асосида тенгдошға нисбатан толлрант муносабатни шакллантириш даражаси аниқланади.

Юқори даражада. Боланинг барча тенгдошларини қабул қилиш. Эмпатия ифодаси ва тенгдошға қийинчилик-лари билан оғзаки ёки амалий ёрдам кўрсатиш. Ўз-ўзидан тенгдошларни ҳис қилиш ва уларнинг ҳаракатларини ижобий баҳолаш.

Ўртача даража. Болани фақат дўстларини қабул қилиш. Ўқитувчининг илтимосиға биноан, унинг қийинчиликлари билан тенгдошға оғзаки ёки амалий ёрдам кўрсатиш, айни пайтда хушёқшини кўрсатмасдан. Дўстларингизни ўзингиз каби ҳис қилиш, дўстларингизнинг ҳаракатларини ижобий баҳолаш ва бошқа болаларнинг ҳаракатлариға бетараф муносабат.

Нисбатан паст. Боланинг ўзи учун фойда келтирадиган бошқа болаларни қабул қилиш. Ўз устунлигини намоёйиш қилиш учун тенгдошға қийинчилик билан оғзаки ёки амалий ёрдам кўрсатиш. Дўстларингизни ўзлари ва бошқа болаларни «бошқалар» деб қабул қилиш, дўстларининг салбий таъсирини ижобий баҳолаш – бошқа тенгдошларнинг ҳаракатлари.

Паст даражаси. Боланинг барча тенгдошларини қабул қилмаслиги. Унинг қийинчиликлари билан тенгдошнинг ҳаракатлариға хушёқшининг йўқлиги, унинг ҳаракатларини ҳулк қилишда оғзаки ёки амалий ёрдам беришни истамаслик. Барча болаларни «бошқалар» деб қабул қилиш, тенгдошларнинг ҳаракатларини салбий баҳолаш [2].

Толлрантликнинг ижтимоий-психологик жиҳати унинг нуқтаи назарини, натижасини, ахлоқий асосларини, алоқа регуляторини кўриб чиқишни назарда тутади. Унинг асосий характеристикаси фарқнинг бошқа ҳуқуқини тан олиш ва унинг нуқтаи назарини ва эътиқодларини мувофиқлаштириш қобилиятидир (Виноградова, А. М. Байбаков, Г. М. Шеламова, Р. Валитова).

Психологик жиҳатдан бағрикенглик мавзунинг стрессға чидамлилигини ошириш, салбий омилнинг таъсири, «муносабат», «позиция», «ўрнатиш» (А.А.Рван, Л.Я.Коломинский, А.В.Петровский, А.Г.Асмолов) тушунчалари билан боғлиқ [5].

- **Хулоса (Conclusion).** Тадқиқот мавзусиға оид илмий асарларни ўрганиб чиқиш натижасида қуйидаги хулосаларға келинди:

- Миллат менталитетидан келиб чиқиб, турли давлатларда гендер тенглигиға турлича ёндашилади;

- Диний эътиқод гендер муносабатларида бир тарафлама устунликни ривожланишиға қисман сабаб бўлган;

- Психологик жиҳатдан гендер нотенглиги индивиднинг шахс бўлиб шаклланишидаги дастлабки тарбия босқичларидан бири – мактабгача таълим даврида шаклланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Халилов Э.Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан. - Т.: Узбекистон, 2001.
2. Овсянникова О.А. Формирование толерантных отношений дошкольников к сверстникам средствами искусства: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – Екатеринбург, 2003. – 185 с.
3. Андреева Н.И. Гендерная культура в современном российском обществе // Мужское в традиционном и современном обществе: тезисы конференции. – М., 2003
4. Борисова О.А. Толерантность как возможность выбора гендерной идентичности // Толерантность: сборник статей / под ред. Н.С. Ладыжец. – Ижевск, 2002. – 254 с.
5. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М., 2000.

УКД: 612.393.2

Sayitmurot MAMASOLIYEV,
Toshkent davlat texnika universiteti «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida assistenti
E-mail: saitmurod@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida mudiri Shokirov P.K. taqrizi asosida

ATTITUDE OF STUDENTS OF TDTU NAMED AFTER ISLAM KARIMOV TO ENERGY DRINKS

Annotation

The article describes the results of a survey of students of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov to determine the attitude towards energy drinks. The causal relationships and prerequisites for the consumption of energy drinks have been studied.

Key words: students, power engineers, health, harm.

ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНТОВ ТДТУ ИМЕНИ ИСЛАМА КАРИМОВА К ЭНЕРГЕТИЧЕСКИМ НАПИТКАМ

Аннотация

В статье описаны результаты опроса студентов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова по определению отношения к энергетическим напиткам. Изучены причинно-следственные связи и предпосылки потребления энергетических напитков.

Ключевые слова: студенты, энергетики, здоровье, вред.

ZARARLI ODATLARNING TALABALAR SALOMATLIGIGA SALBIY TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti talabalarining energetik ichimliklarga munosabatini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan so'rovnomaga natijalari va takliflar yoritilgan. Energetik ichimliklarni iste'mol qilishning sabablari o'rganildi.

Kalit so'zlar: talabalar, energetik ichimliklar, salomatlik, zarar.

Kirish. Turli-tuman ichimliklar inson ratsionidan suvni tobora chegaralab borayotgani sir emas. Ko'pchilik chanaqaganda suv o'rniga biror gazlangan ichimlikni ichishni ma'qul ko'radi. Buning organizm uchun juda zararli ekaniga qaramay, ayniqsa talaba yoshlar me'yor degan narsani unutib qo'ymoqda. Shirin gazlangan va energetik ichimliklarga ruju qo'yish og'ir xastaliklarga olib kelishi tibbiyot tomonidan isbotlangan.

Hozirda sotuvda shakli juda ixcham bo'lgan tunuka idishlardagi har xil yozuvli ichimliklarga ko'p sotilmoqda. Mazkur ichimliklarning reklamalari ham o'ziga yarasha: ularni ichsangiz, quvvatingiz oshadi, o'zingizni tetik sezasiz, hayotda hamma narsaga erishasiz...

Qadimda ham tetiklashtiruvchi ichimliklar ichilgan. Yaqin Sharq aholisi – qahva; O'rta Osiyo va xitoyliklar – choy; Hindistondagilar – choy va qahva; amerikaliklar – kola; Uzoq Sharq, Sibir va mo'g'ullar esa odamg'iyoh (jenshen) ichish orqali o'zini quvvatlantirib yurgan.

Energetik ichimliklarni 1984 yilda avstraliyalik yirik kompaniya egasi Ditrixom Mateshsom kashf qilgan. Quvvatlantiruvchi ichimliklar tez kunda boshqa mashhur ichimliklar qatoridan joy oldi. Yildan-yilga uning turlari ko'payib, Yevropa, Amerika va Rossiya bozorlarini egalladi. Ba'zi mamlakatlarda bu ichimlik taqiqlangan. Ba'zi davlatlar esa, masalan, Daniya, Shvetsiya, Fransiya, Norvegiyada bu ichimlik shifobaxsh hisoblanib, faqat dorixonalarda sotiladi.

Ayrim ishlab chiqaruvchilar hayvonlar aminokislotalariga o'xshash bo'lgan taurin moddasini qo'shadi. Bu modda yurak mushaklarining ishlash jarayonini tezlashtiradi. Bundan tashqari, uning tarkibida yosh organizmga, albatta, foyda bermaydigan shakar va kofein bor. Energetik ichimliklar tarkibida katta dozalarda B guruhi vitamini bo'lib, bu yurak urishini tezlashtirib, qo'l va oyoqlarda qaltiroq paydo bo'lishiga olib keladi.

Bunday ichimlikning asosini kofein tashkil etadi. Kofein hozirgacha eng mashhur energetik ichimlik. Millionlab

odamlar energiya olish uchun kofein ichishadi. Barcha energetik ichimliklar tarkibida kofein mavjud. Ushbu ingredient 100 mg kofeinni ko'paytiradigan stimulyator hisoblanadi aqliy hushyorlik keragidan ko'p ichilganda asab va qon tomiri tizimini ishini izdan chiqaradi.

Energetik ichimliklaridan muntazam ichilganda quyidagi salbiy holatlar kuzatiladi:

- taxikardiya - yurak urish tezligining oshishi, odam uchun norma daqiqada 60 martani tashkil qiladi, ammo taxikardiya bilan siz 90 yoki undan ortiq yurak urishini kuzatishingiz mumkin;

- psixomotor qo'zg'alish - bezovtalik, uni turli xil usullar bilan ifodalash mumkin: boshqarib bo'lmaydigan motor bezovtaligidan tortib, sababsiz turli iboralar va tovushlarni baqirishgacha;

- asabiylashishni kuchayishi - charchoq, kechasi uyqusiz qolish va kunduzi uxlash, asabiylashish va tez-tez bosh og'rig'i, bu alomatlarining barchasi to'g'ridan-to'g'ri haddan tashqari asabiylikni ko'rsatadi;

- depressiya - quvonch etishmasligi, sodir bo'ladigan hamma narsaga befarqlik, fikrlashning buzilishi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** Qonunchilik hujjatlarining ta'sirini baholash tizimi portalida energetik ichimliklarni reklama qilish va sotish tartibini muvofiqlashtirishga qaratilgan qonun loyihasi muhokama qilinmoqda. Bu haqda "Solig va bojxona xabarlari"da e'lon qilingan maqolada aytiladi.

Respublikamizda Jismonan sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish belgilangan bo'lib, bu borada "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonun loyihasi ustida ish olib borilmoqda. Shundan kelib chiqib, poytaxtimizning 10 ga yaqin yirik savdo markazlarida hamda ta'lim muassasalarida quvvat beruvchi ichimliklarni iste'mol qilish bo'yicha o'rganishlar o'tkazildi. O'rganishlar natijasiga ko'ra, quvvat

beruvchi ichimliklarni tatib ko'rgan o'quvchilar soni 60%ni, uni "shunchaki qiziqish uchu" ichganlar 35%ni tashkil etishi ma'lum bo'ldi.

Bu boradagi tadqiqotlar ko'plab xorijiy davlatlarda ham o'tkazilganini alohida ta'kidlash kerak. Jumladan, 2014-yilda Avstraliyaning Deakin universitetida tashkil etilgan va tarkibida ko'p miqdorda kofein moddasi bo'lgan energetik ichimliklarni iste'mol qilish, uning bolalar va o'smirlar salomatligiga salbiy ta'siri masalalarini dunyo miqyosida o'rganishga bag'ishlangan birinchi xalqaro konferensiya ishtirokchilari bo'lmish olimlar, sog'liqni saqlash sohasi vakillari va voyaga yetmaganlar bilan ishlash bo'yicha mas'ul xodimlar xulosasiga ko'ra, energetik ichimliklarni doimiy ravishda iste'mol qilish voyaga yetmaganlarda yurak hurujlari, vahima, ko'rish qobiliyatining susayishi va aqliy nuqsonlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi deyiladi.

Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha Yevropa agentligi (EFSA) bergan ma'lumotlarga ko'ra, 18-29 yoshdagilarning 70%i energetik ichimliklarni alkogol mahsulotiga qo'shib ichishi ma'lum bo'lgan. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, bu usul alkogolning o'zidan zaharlanishdan ko'ra xavfliroqdir. [5]

Avstraliyalik olimlar o'tkazgan "O'smirlarning energetik ichimliklarga nisbatan qarashlari, hissiyotlari" nomli tadqiqot natijalaridan bilinadiki, o'smirlar energetik ichimliklar tarkibida inson salomatligiga xavf soluvchi kofein, guarana va taurin kabi moddalar mavjudligi haqida hech qanday tasavvurga ega emas, shunga qaramasdan, ular tarkibida ko'p miqdorda kofein bo'lgan energetik ichimliklarni boshqa turdagi ichimliklardan oson farqlay oladi.

Sog'liqni saqlash vazirligi xulosasiga ko'ra, energetik ichimliklarni iste'mol qilish 18 yoshga to'lmagan va aholining ayrim qatlamlari sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Eng yomon bu ichimlikni alkogolli ichimlik bilan birgalikda iste'mol qilish achinarli oqibatlariga olib kelishi mumkinligi aniqlangan. Aynan shu tufayli alkogol va yoki tamaki marketingi singari bu turdagi ichimliklarning reklamasi ham ijtimoiy zarar keltirishi mumkin bo'lgan reklamadir. "Reklama to'g'risida"gi qonunni 22-1-modda bilan to'ldirish taklif qilinmoqda. Maqsad — yoshlar sog'lig'iga zararli bo'lgan ichimliklarning targ'ibotini cheklash va quvvat beruvchi ichimliklarni me'yorida ortiq iste'mol qilishning salbiy oqibatlaridan ogohlantirishdir. Buning uchun energetik ichimliklar reklamasi va savdosini davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari binolari, jamoat joylari, sog'liqni saqlash va ta'lim muassasalari, sport, ijtimoiy va madaniy tadbirlarda

audio, vizual va multimedia vositalari, matn, ko'rgazmali qo'llanmalar, bannerlardan foydalangan holda amalga oshirish man etiladi. Bundan tashqari, energetik ichimliklarning reklamasi ularni belgilangan me'yordan ortiq iste'mol qilishning zarari, shuningdek iste'mol qilish man etilgan shaxslarning ro'yxati to'g'risidagi ogohlantirish bo'lishi kerak. Qolaversa, bu ichimlik reklamasi uni iste'mol qilish jarayoni, iste'molchilarning ijtimoiy va sportdagi muvaffaqiyatlarga erishish yoki jismoniy va psixologik holatni yaxshilashda bu jarayonlar muhim ahamiyat kasb etadigandek taassurot uyg'otishi namoyish etilmasligi kerak.

Shuningdek, qonunda energetik ichimlikning nomlanishi, tovar belgisi yoki suratidan foydalangan holda asosan voyaga yetmaganlarga mo'ljallangan tadbirlarga homiylik qilish hamda shunday shaxslar o'rtasida energetik ichimlikning nomi, tovar belgisidan foydalanilgan tovarlarni (masalan, futbol kalar, bosh kiyimlar, o'yinlar va boshqalar) tarqatish taqiqlanadi.

Jahonda o'rganilgan ma'lumotlarning ko'rsatishicha, "energetik"larni iste'mol qilish bozori yiliga 13-15%ga ken-gayib bormoqda. Asosiy iste'molchilar 18-35 yoshdagilardir. Rossiyada esa hatto 12 yoshdan boshlab energetik ichimliklarni iste'mol qila boshlashadi.[5]

2013-yildagi ma'lumotga ko'ra, Fransiya yiliga 60 mln litr energetik ichimlik iste'mol qilinarkan. Ana shuning uchun hozirda fransuzlar bunday ichimlikning har 1 litri uchun 1 yevrodan soliq belgilashgan.

Dunyoning birorta davlati uning iste'mol qilinishini butkul taqiqlagan emas. Faqatgina yosh toifasiga qarab yoki aholining ayrim qatlamlari uchun energetik ichimliklarni iste'mol qilish yoki ularga sotish taqiqlangan. Sababi Yevropa Ittifoqining bu boradagi nuqtai nazar o'zgacha. Masalan, Fransiya va Daniya davlatlari energetik ichimliklar iste'mol qilinishini tamomila taqiqlagan bo'lishiga qaramay, keyinchalik Yel komissiyasi tomonidan bu xatti-harakatlar raqobatni yoki tovarlarning erkin harakatlanishini cheklash sifatida baholangan bo'lib, ushbu davlatlardan joriy etilgan taqiqlarni bekor qilish so'ralgan bo'lsa-da, aholining, ayniqsa yoshlarning salomatligini muhofaza qilish maqsadida Yel komissiyasining bu takliflari hali qabul qilinganicha yo'q.

Agar bu ichimlikni asosan yoshlar iste'mol qilayotgani hisobga olinsa, bizda uning ehtimoliy iste'molchilari aholining 64%ini (30 yoshgacha bo'lganlar) tashkil etishi mumkin!

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot maqsadi talaba yoshlar orasida energetik ichimliklar bo'yicha bilimlarini va unga munosabatini aniqlash.

Qo'yilgan vazifalar:

1. Energetik ichimliklar tarkibi va uni salomatlikka ta'sirini o'rganish;

2. Talabalar orasida energetik ichimliklarga munosabatini aniqlash;

3. Talaba yoshlar orasida energetik ichimliklarning salomatlikka salbiy ta'sirini va sog'lom turmush tarzini axamiyatini tushuntirish ishlarini olib borish;

Tadqiqot ishi Islom Karimov nomli TDTUning 1, 2, 3, 4- kurs talabalari orasida maxsus tayyorlangan savolar asosida

so'rovnoma shaklida o'tkazilgan. So'rovnoma turli fakultet talabalaridan 260 —ta qatnashdilar. So'rovnoma savollari «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan. So'rovnoma onlayn tarzda, telegram kanalida o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalari va taxlili. Tadqiqot ishi natijasida quyidagilar aniqlandi.

Energetik ichimliklarni ichasismi?				
Kontingent	1-kurs (45-talaba)	2-kurs (87-talaba)	3-kurs (60-talaba)	4-kurs (68-talaba)
Ha	14%	20%	25%	14%
Yoq	66%	64%	64%	68%
Ba'zida/juda kam	20%	16%	11%	18%
Energetik ichimliklarni qanchalik tez-tez ichasiz?				
Har kuni	-	-	-	-
Oyda 1-2 ta	4%	10%	2%	14%
Oyda 1-ta	22%	16%	21%	18%
Umuman ichmayman	74%	72%	77%	68%
Energetik ichimliklarni tarkibini bilasizmi?				

Ha	78%	82%	90%	88%
Y'oq	22%	18%	10%	12%
Energetik ichimliklarni zararini bilasizmi?				
Ha	66%	68%	64%	68%
Y'oq	14%	22%	26%	14%
Energetik ichimliklarni nima sabab ichasiz?				
Tetiklashish uchun	55%	56%	60%	88%
Uyquni yoqotishga	45%	54%	40%	12%

Anketa so'rovi natijasida 3 -kurs talabalariga energiya ichimliklarining inson organizmiga ta'siri haqida eng yaxshi ma'lumot berilishi aniqlandi. Ammo, shunga qaramay, ular 1 -kurs talabalariga qaraganda tez -tez energetikadan foydalanadilar. Yuqori kursda ta'lim oluvchi talabalar o'quv jarayonining kuchayishi va ko'pincha talabalar noqulay sharoitlarda (kechasi, dam olish kunlari, ovqatlanish rejimining buzilishi, og'ir jismoniy mehnat va boshqalar) bo'ladigan ish faoliyati bilan bog'liqligi, aqliy faoliyatni saqlash uchun ularni energetik ichimliklardan foydalanishga majbur qiladi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** Energetik ichimliklarni ishlab chiqaruvchi korxonalar

ularni zararsiz deb biladilar va keng tarzda reklama qiladilar. Reklamada energetik ichimliklarni qabul qilganda kuch quvvatga to'lish haqida ko'p gapiradilar. Bu holat ayniqsa yoshlar ongiga tez ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli quyidagi takliflar berildi:

1. Energetik ichimliklarning tarkibi va zarari haqida yoshlar orasida targ'ibot ishlarini keng olib borish;
2. Energetik ichimliklarni o'quv yurtlarida sotuvini ta'qiqlash;
3. Yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib etish.

ADABIYOTLAR

1. Зелепухина Л.П. Влияние энергетических напитков на организм человека // Современные научные исследования и инновации. – Февраль 2012. - № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2012/02/7064>
2. <http://www.alcopedia.ru/energy-drinks/history/>
3. <http://www.medweb.ru/articles/ehnergeticheskie-napitki-polza-ili-vred>
4. <http://livescience.ru/Статьи:Энергетические-напитки>
5. <https://avitsenna.uz/quvvatlantiruvchi-ichimliklar/#gsc.tab=0>
6. <https://www.xabar.uz/uz/hodisa/kuniga-tort-bankadan-energetik-ichimlik-ichgan-talabani-yuragi>

Ш.А. НАМАЗОВА,

к.ф.н., доцент кафедры «Социально-гуманитарных дисциплин» Филиала Российского государственного университета нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина в г. Ташкенте

УЗБЕКСКОЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ – НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы изучения узбекского материального наследия в эпоху Третьего Ренессанса. Особое внимание уделяется искусству роли макома в музыкальном, нематериальном наследии Узбекистана, который отражает в себе философию жизни и ментальность узбекского человека.

Ключевые слова: Третий Ренессанс, нематериальное наследие, маком, взаимосвязь культур.

UZBEK INTANGIBLE HERITAGE IS AN INTEGRAL PART OF THE WORLD CULTURE

Annotation

This article examines the issues of studying the Uzbek material heritage in the era of the Third Renaissance. Special attention is paid to the art of the role of maqom in the musical, intangible heritage of Uzbekistan, which reflects the philosophy of life and mentality of the Uzbek person.

Key words: Third Renaissance, intangible heritage, poppy seeds, interconnection of cultures.

В XXI веке важнейшей тенденцией Третьего Ренессанса в Узбекистане является актуализация нематериального наследия в жизни современного общества, осознание его как уникального компонента всемирного наследия.

«...Сегодня, когда в полную силу реализуется мощный потенциал нашего народа, в Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения - третьего Ренессанса. Ведь сегодняшний Узбекистан - это не вчерашний Узбекистан. И наш народ - уже не тот, каким был вчера» [1]. Эти мысли озвучены Президентом Шавкатом Мирзиёевым на торжественной церемонии, посвященной 29-й годовщине независимости Республики Узбекистан. При этом упоминание словосочетания «Новый Узбекистан» в мировом масштабе свидетельствует о признании того, что мы за последние годы вступили в совершенно новый этап развития - этап огромных преобразований и достижений.

Наше время, являющееся эпохой Третьего Ренессанса, ознаменовано интенсивным возрождением национальных духовных ценностей.

Глобализация, расширение информационно-коммуникационного пространства во всех отраслях науки, искусства, образования требуют изучения происходящих сегодня процессов. Особенно интересно и плодотворно происходят процессы национального возрождения в сфере музыкальной культуры, имеющую важное значение в духовно-нравственном становлении и развитии личности, формировании высших эстетических идеалов молодого поколения.

Великие предки узбекского народа, много веков назад заложив основы современной науки, оставили неизгладимый след в истории мировой цивилизации своими энциклопедическими трудами и изобретениями в области математики, астрономии, геодезии, географии, истории, арифметики, фармакологии, медицины, философии и лингвистики. Не случайно на Западе появилась фраза «С Востока исходит свет». Научное и духовное наследие Мухаммада аль-Хорезми, Ахмада Фергани, Ал Хакима Ат-Термизи, Абу Али ибн Сина, Абу Наср Фараби, Мирзо Улугбека, Алишера Навои, Захириддина Мухаммада Бабура справедливо признано шедевром восточного Ренессанса. В частности, в мировой

науке подтвержден тот факт, что Центральная Азия как один из средневековых научных и культурных центров оказала положительное влияние на процессы Возрождения в других регионах.

Следует отметить, что наследие великих восточных мыслителей Фароби, Ибн Сины, Хорезми, Навои, Фергани, Джами стало могучей философско-эстетической платформой, идейным фундаментом нематериального наследия узбекской нации.

Почему наши предки стали такими признанными в мире зрелыми учеными, поэтами, мыслителями и просветителями - словом, великими людьми? Это прежде всего потому, что они посвятили свои умы и силы образованию, науке, непрерывно пополняли знания. Что еще более важно, просвещение наших предков было, так сказать, «здоровым». Они не только наслаждались сливками двух эпох Ренессанса, но и внесли неоценимый вклад в развитие мировой цивилизации, науки, культуры и искусства.

Узбекское нематериальное наследие формировалось на протяжении многих веков в процессе качественной эволюции его видов. С первых же этапов своего развития оно везде было связано с культурами народов мира, особенно восточных. При этом оно никогда не утрачивало свою уникальность национальной природы, самобытности, впитывала достижения других культур и щедро отдавая им свои достижения. Особенно эти процессы взаимообмена и взаимовлияния обозначились в эпоху Великого шёлкового пути, трассы которого пролегали через торговые пункты на территории Узбекистана, и прежде всего Бухары, которая была средоточием многих национальных культур, связывающий Узбекистан не только с Востоком, но и Западом, где высоко ценились средневековые ученые.

Нематериальное культурное наследие узбекского народа исключительно многообразно и отражает все стороны жизни и творчества, оно охватывает такие уникальные артефакты культуры, как дастаны, народные сказки, пословицы, поговорки, искусство аския и канатоходцев, семейные обряды и традиции, искусство ковроткачества, сюзана, вышивки, тубетейка, плов и многие другие.

Особую область нематериального наследия узбекского народа представляет музыкальное творчество, отличающееся неповторимым своеобразием жанров, форм, внесенных в список ЮНЕСКО как выдающиеся культурные духовные ценности узбекского нематериального и всемирного наследия, а именно маком, бухарский шошмаком, катта ашула, мавреги, лязги.

Узбекская музыкальная культура исторически сложилась как культура социально-философская, неотъемлемая от наследия великих предков, ученых, философов, социологов и педагогов, ярчайшими представителями которой были такие титаны, как Фараби, Ибн Сино, Хорезми, Джамии, Навои, Бабур и другие великие исторические личности. Они внесли неоценимый вклад в национальную и мировую науку о музыке, в музыкальную педагогику [3].

Приоритетное место в музыкальном, нематериальном наследии Узбекистана по праву занимает маком, в котором наивысшее воплощение получили философия жизни и ментальность узбекского человека, его мировоззрение окружающего мира, духовная сущность и творческие ресурсы личности. В макоме как в зеркале отражены душевные качества узбекского человека в социокультурном ракурсе, получили разные многогранные черты психологии узбекского человека: темперамент, храбрость, эмоциональные оттенки лирических чувств, страстная экзальтированность, созерцательность и энергетика. Эти имманентные качества определили внешнюю структуру макома как масштабного уникального цикла, отражающие события его жизни, включающие в себя вокальные и инструментальные начала.

Идейно-смысловая и художественно-образная драматургия макома характеризуется качественно высоким уровнем профессионализма, поражает исключительным совершенством размеров, частей, номеров, связывающая в целостную систему, своего рода жизненный цикл человека с его думами, мечтами, радостным ощущением праздника – оптимизмом мировосприятия.

Исторически сложившиеся формы макомной композиции обеспечили ему вечную жизнь нематериального наследия. Являясь высшей формой традиционного музыкального искусства, маком сконцентрирован в системе дидактического и в то же время творческого начала системы «Устоз-Шогирд», сохранившие свои знания и в наше время.

Своеобразной особенностью макома является канон и импровизация, их взаимодействие. Канон проявляется в соблюдении неукоснительных требований, а импровизация превносит в исполнение макома творческое одухотворяющее начало и фантазии.

Эти особенности определили креативность узбекской традиционной национальной музыки и явились благоприятным фактором передачи традиции мастерства от наставника к ученику, в системе «Устоз-Шогирд».

Региональные разновидности макома: бухарский шошмаком, хорезмские макомы, фергано-ташкентские макомы ярко раскрывают и содержат методологические основы макома как источника познания и творческого вдохновения.

Благодаря уникальным свойствам маком стал объектом научного исследования узбекских и зарубежных ученых. В трудах Фараби, Джамии, Навои, Фитрата, Авлони содержатся ценные научные концепции, требующие глубокого осмысления и анализа в XXI веке.

Безусловно, маком является неисчерпаемым источником вдохновения композиторов, ученых. Он имеет огромное воспитательное значение как наивысшая духовная ценность, формирующая гармонично развитую

личность, её сознание и самоосознание, потребность самовыражения.

Именно поэтому искусство макома магнетически притягивает к себе внимание музыкантов, ученых, деятелей культуры всего мира. Это достоверно подтверждается проведением традиционных международных музыкальных фестивалей «Шарк тароналари» в Самарканде.

Подлинным триумфом узбекского традиционного национального искусства стал Международный форум искусства макома в Шахрисабзе, поразивший его участников необычным разнообразием и богатством художественного мира макомного искусства.

Важно, что в нашей стране любовь к макому закладывается с первых шагов в жизни человека и является первой ступенью системы непрерывного образования.

Возрождение искусства макома получило многообразное отражение в сочинениях Рустама Абдуллаева, Хабибуллы Рахимова, Бахрулло Лутфуллаева, Мирхалила Махмудова, Мустафо Бафоева. Узбекские композиторы открыли в узбекских макомах новые выразительные возможности, соединяя монодиальные макомные мелодии с полифоническими приёмами современной композиторской техники письма. Особенно плодотворно этот процесс отражен в «Полифонической симфонии» Рустама Абдуллаева, в полифонических циклах Нуриддина Гиясова, в Сонате для фортепиано Аваза Мансурова.

Макомные традиции многообразно претворяются в симфонию – одном из самых философских жанров музыкального искусства. Обращаясь к сочинению симфоний, узбекские композиторы раскрывают в них свои размышления о смысле жизни, о вечности и быстротечности времени, передают картины природы и народных праздников, как философских обобщений жизненной парадигмы. Именно таковы симфонии Мирхалила Махмудова, масштабные концепции социально-философского значения и смысла. Использование макомных элементов, как правило, способствует воплощению народной художественной идеи.

Популярность макома, возрождение в художественном осмыслении композиторов способствует приобщению молодого поколения к духовным ценностям прошлого, наряду с приобщением молодежи к искусству макома. Сопоставляя исполнение макомовмастерами исполнительного искусства и сочинению композиторов, обратившихся к макому как искусству вдохновения, обогащают творческое мышление молодёжи, которой будет интересно обращение к чтению книг о великих мыслителях прошлого [6].

Маком представляет человеку возможность постижения смысла жизни, философского и эстетического восприятия мира, формирования высокой духовности.

Являясь неотъемлемой частью нематериального наследия маком вечно живет в духовном мире личности, сознании и самопознании. В этом заключается его всеобъемлющая сущность.

В сущности узбекских национальных ценностей музыкального нематериального наследия, а именно бухарский шошмаком, бахши, мавреги, катта ашула, лязги, растет и раскрывается уникальность узбекского народа его творческая созидательная природа.

Музыкальные фестивали узбекского искусства являются не только праздником, но и определяющей методологической основой музыкальной профессиональной школы, экспериментальной лабораторией творческих ресурсов узбекского нематериального наследия и его трансляции в мировое сообщество.

В этом состоит перспектива идентичности узбекской народной культуры в социокультурном пространстве мировой цивилизации.

Как отметил Президент нашей страны Ш.М. Мирзиёев в своем выступлении на церемонии открытия Международного форума искусства макома, «Несомненно, без глубокого понимания искусства макома трудно познать суть настоящего искусства. Поэтому нам

необходимо уделять его развитию особое внимание. Мы должны задействовать все имеющиеся возможности для того, чтобы мелодия макома, его дух и философия заняли прочное место в сознании и сердцах наших современников, прежде всего молодого поколения» [2]. И отраднo то, что на сегодняшний день нематериальное наследие узбекского народа находится в центре внимания на правительственном уровне.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественном собрании, посвященном 29-й годовщине независимости Республики Узбекистан//<https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziye-31-08-2020> (доступ 28 сентября 2021 г.)
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на церемонии открытия Международного форума искусства макома. Правда Востока. №171 (28882) 7.09.2018 г.
3. Кадыров Р.Г. Музыкальная педагогика – Т, 2009 – 504 с.
4. Матьякубов М. Узбекская классическая музыка. Книга 1, 2. Ташкент, 2015 г.
5. Намазова Ш.А. Культурология. – Ташкент, 2010– 104 с.
6. Хамиджан Хамиди. Мыслители Востока. – Ташкент, 2019 – 344 с.

Баҳодир ОМОНОВ,

Қариш давлат университетининг педагогика институти доценти, ф.ф.ф.д (PhD)

E-mail: bahodiron@mail.ru

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ГЛОБАЛЛАШУВИ ВА УНИНГ ИНСОНИАТ ТАҚДИРИГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Мақолада, экологик глобаллашувнинг ижтимоий жараёнлар глобаллашуви тизимидаги ўрни, унинг инсоният тақдирига таъсири ёритилган. Экологик муаммоларнинг таъсирида кечаётган тупрокнинг, сувнинг, ҳавонинг ифлосланиши, иқлимнинг иссиқиши, ўсимликлар дунёсининг, ҳайвонот оламининг камбағаллашуви, табиий бойликлардан фойдаланиш жараёнининг атроф-муҳитга салбий таъсири ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, экологик глобаллашув сабаблари ва оқибатлари, омиллари ва йўналишларини ўрганиш, ҳамда давлат фаолиятининг экологик муаммоларни барқарорлаштиришга доир сиёсатини халқро стандартларга мослаштирган ҳолда амалга оширилишининг долзарб масалаларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: экологик муаммо, экологик характер, экологик муносабат, экологик вазият, экологик глобаллашув, экологик оқибат, экологик сиёсат, экологик интеграция, бифуркация ҳолати, умумсайёравий характер.

Инсоният яралганидан буён уни турфа экологик муаммолар “таъқиб қилиб” келади. Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида сайёранинг у ёки бу минтақасида экологик характерга эга бўлган муаммолар гоҳ у, гоҳ бу тарзда ва шаклда мунтазам пайдо бўлиб келган. Бу муаммолар айрим паллаларда қисқа муддатда самарали, айрим паллаларда эса узоқ муддатда ва бесамар услублар билан бартараф этилган. Бироқ, биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, XX асрнинг сўнгги чорагига келиб экологик муносабатларнинг мураккаблашуви, экологик вазиятнинг глобал тус олиши оқибати ўлароқ экологик муаммолар ҳам умумсайёравий характер касб қила бошлади. Бошқача айтадиган бўлсак, янги аср арафасига келиб, экологик вазиятнинг глобаллашуви экологик муаммоларнинг глобаллашуви билан интиҳо топди. *Экологик муаммоларнинг глобаллашуви деганда табиий ресурсларга бўлган эҳтиёж билан табиатнинг шу ресурсларни шакллантириш борасидаги имкониятлари ўртасида зиддиятнинг умумсайёравий тус олиши назарда тутилади.*

Экологик муаммоларнинг глобаллашуви куйидагиларда намоён бўл-моқда:

Биринчидан, бутун сайёра бўйлаб *тупроқнинг ифлосланиши* инсониятнинг унга бўлган эҳтиёжларини қондиришни чекламоқда. Умуман, атроф-муҳитнинг умумий ифлосланишида тупроқ ифлосланишининг улуши каттали-гича қолмоқда. Масалан, мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, атроф-муҳит ифлосланишининг 49 фоизи тупроқларга, 15 фоизи сув ҳавзаларига, 35 фоизи атмосферага тўғри келмоқда [1;3]. Бунинг асосий сабаби мамлакатларда саноат ва тоғ-кон саноатининг жадаллик билан ривожланиб бораётгани, қишлоқ хўжалигини юритиш характерининг тубдан ўзгараётгани, транспорт инфраструктураси қурилишининг авж олаётгани, маиший чиқиндиларнинг ортаётгани билан боғлиқ. Саноат, тоғ-кон саноати ривожлангани сайин улардаги чиқиндилар ҳажми ҳам кескин ортаётди. Бу чиқиндилар тупроқдаги оғир металллар (симоб, қалай, цинк, бериллий ва шу қабилар) салмоғини меъёридан ошираётди. Қишлоқ хўжалигида тупроқ унумдорлигини ошириш ва зараркундаларни йўқотиш мақсадида қўлланилаётган кимёвий моддалар тупроқнинг ҳаддан зиёд ифлосланишига сабаб бўлмоқда. Масалан, мутахассислар гербицид, инсектицид, фунгицид каби пестицидларнинг тупроқ сифатига таъсири атрофлича очиб берадилар. Транспорт воситаларининг кўпайгани, транспорт инфраструктурасининг ривожланаётгани

тупроқ сифатига салбий таъсир кўрсатадиган нафталин, антрацен, фенален каби полициклик углеводородларни кўпайтираётди. Мазкур антропоген омиллари таъсирида бутун сайёра бўйлаб тупроқ деградацияси содир бўлмоқда, унинг таркибидаги айрим кимёвий моддалар улуши мисли қўрилмаган даражада ошиб кетмоқда. Натижада инсониятнинг тупроқ билан боғлиқ эҳтиёжларини қондириш имкониятлари чекланиб бормоқда.

Иккинчидан, бутун сайёра бўйлаб *сувнинг ифлосланиши* инсониятнинг унга бўлган эҳтиёжларини қондиришни чекламоқда. “Сувнинг ифлосланиши унинг физик ва органолептик хусусиятларининг (тиниклиги, ранги, ҳиди, таъми) ўзгаришида, таркибидаги сульфатлар, хлоридлар, нитратлар, захарли оғир металллар микдорининг кўпайишида, сувдаги кислороднинг камайишида, радиоактив элементлар ва касаллик чакирувчи бактерияларнинг пайдо бўлишида намоён бўлади” [2;10]. Инсоннинг кейинги юз йил давомидаги иқтисодий фаолияти сувнинг ифлосланишига сабаб бўлувчи 400 дан ортиқ моддаларни вужудга келтирди [2;10]. Бу моддаларнинг кенг миқёсда қўлланилиши кейинги ярим асрда барча минтақалардаги сувнинг физик ва органолептик хусусиятларини, таркибини кескин ёмонлаштирди. Масалан, ифлосланмаган сувда нитрат концентрацияси 0,1 дан 1,0 мг/л ни ташкил этади [3;128]. Бироқ маиший, қишлоқ хўжалиги, саноат чиқиндиларининг сувга оқизилиши бу микдорни бир неча баробарга ошириб юборди. Бунинг натижасида, бир томондан, минтақалардаги флора ва фауна мислсиз зиён кўрмоқда. Иккинчи томондан эса, инсониятнинг тоза ичимлик сувига бўлган эҳтиёжларини тўлақонли қондириш тобора мураккаблашмоқда. Ичимлик сувига бўлган эҳтиёжни қондириш имкониятларининг чеклангани сайёранинг турли минтақаларида қишлоқнинг ифлосланган сувдан фойдаланишга мажбур қилмоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бутун кунда ривожланаётган мамлакатлардаги касалликларнинг 80 фоизи ифлос сув истеъмоли оқибатида юзага келмоқда [4;98].

Энг ташвишланарлиси шундаки, XXI асрга келиб, сувнинг ифлосланиши тенденцияси барча қитъаларни қамраб олди. Шу боисдан, жаҳон мамлакатлари, халқаро ташкилотларнинг бу экологик муаммодан ҳавотири, унинг олдини олишга бўлган интилишлари йил сайин фаоллашмоқда. Бу ҳавотир ва саъй-ҳаракатлар сайёрадаги сув ифлосланишининг олдини олишга қаратилган кўплаб халқаро ҳужжатларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

1992 йилнинг 17 мартада қабул қилинган “Транс-чегаравий сув ҳавзалари ва халқаро қўлларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича Конвенция” шулар жумласидандир [5].

Учинчидан, бутун сайёра бўйлаб ҳавонинг ифлосланиши инсон эҳтиёж-ларини тўлақонли қондириш имконини берадиган табиий шарт-шароитларга путур етказмоқда. Инсон ижтимоий-иқтисодий фаолияти Ер атмосферасининг турли захарли моддалар билан ифлосланишига сабаб бўлаяпти. Автомобиль, темир йўл, ҳаво ва денгиз транспорти атроф-муҳитга кўплаб микдордаги газларни чиқармоқда. Фабрика ва заводлардаги ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўлаётган чиқиндилар ҳам атроф-муҳитни зарарлантирувчи омил вазифасини ўтаётти. Бундан ташқари, маиший турмуш давомида пайдо бўлаётган чиқиндилар ҳам атмосферанинг ифлосланишига ўз “ҳиссасини қўшмоқда”. Бунинг оқибатида атмосфераси у ёки бу даражада ифлосланмаган қитъа қолмади. БМТнинг қайд қилишича, бугунги кунда Ер аҳолисининг ўнтадан тўққизтаси ҳавоси ўта ифлосланган ҳудудларда яшамокда [6].

Ердаги ҳавонинг муттасил ифлосланиб бораётгани аянчли оқибатларга олиб келмоқда. “БМТнинг маълумотларига кўра, 2012 йилда 7 миллион одам ҳавонинг ифлосланиши оқибатида вужудга келаётган турли касалликлардан вафот этган бўлса, 2018 йили эса 4 миллиондан ортиқ одам бевақт ҳаётдан қўз юмган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотига кўра, ифлосланган ҳаво одатда нафас, юрак-қон томир, иммун тизимига салбий таъ-сир кўрсатади” [6].

Тўртинчидан, бутун сайёра бўйлаб иқлимнинг исиши инсон эҳтиёжларини тўлақонли қондириш имконини берадиган табиий шарт-шароитларга путур етказмоқда. Сайёрадаги иқлим кўплаб табиий омиллар таъсирида ўзгармоқда. Лекин бунда антропоген омиллар аҳамияти айниқса юқори бўлмоқда. Маълумотларга кўра, инсониятнинг иқтисодий фаолияти натижасида кейинги 20 йилда Ердаги иқлим 0,5 градусга илиди. Ваҳоланки, “олимлар даҳшатли йўқотишларга учрамаслик учун ҳарорат 1,5 градусдан кўп ошмаслиги кераклиги ҳақида огоҳлантиришади” [7]. Бугуннинг ўзидаёқ иқлим исиши кўплаб минтақаларда оғир гуманитар ва иқтисодий зарарларни келтириб чиқармоқда. “Баъзи давлатларда иқлим ўзгариши таъсирида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳосилдорлигининг пасайиб кетиши эса бевоқиф озиқ-овқат хавфсизлигига таҳдид солмоқда” [8]. Бундан ташқари, иқлим исиши оқибатида жаҳонда табиий офатлар сони ортиб бормоқда. Жумладан, 2000 йилдан 2019 йилга қадар Хитойда 577 та, АҚШда 467 та, Ҳиндистонда 321 та, Филиппинда 304 та, Индонезияда 278 та табиий офат қайд қилинган. “Кейинги 20 йилда умумий ҳисобда 7348 та табиий офат кузатилиб, улар 1,23 миллион одамнинг ҳаётига зомин бўлган, 4,2 миллиард одам офатлардан зарарланган. Қурғоқчилик, тошқин, цунами, зилзила, табиий ёнғинларнинг ҳаммаси 2,97 триллион доллар иқтисодий йўқотишларга сабаб бўлмоқда. Бу офатларда иқлим исишининг ҳам ҳиссаси катта” [7]. Бундай тенденциянинг сақланиб қолиши келажакда жиддий муаммоларга сабаб бўлиши мумкин. “Юқори ҳарорат, - дея огоҳлантиради Лувен университети (Бельгия) ходими Деберати Гуха-Сапир, - кейинги 10 йилда биз учун, айниқса, қашшоқ давлатлар учун энг катта қийинчиликка айланади” [7].

Бешинчидан, бутун сайёра бўйлаб ўсимликлар дунёсининг камбағаллашуви инсониятнинг унга бўлган эҳтиёжларини қондиришни чекламоқда. Инсониятнинг хўжалик ва иқтисодий фаолияти бир неча ўн асрлардан буён ўсимликлар дунёси ҳисобига амалга оширилади ва унга жиддий таъсир кўрсатиб келади. Лекин бу таъсир

ҳамиша ҳам ижобий характер касб этавермаган. Масалан, инсон иқтисодий фаолияти, биз юқорида таъкидлаганимиздек, жаҳоннинг барча қитъаларида тупроқ, сув ва атмосфера сифатининг ёмонлашишига сабаб бўлди. Оқибатда кўплаб ўсимликлар учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларга путур етди. Зарурий шарт-шароитлардан мосуво бўлган айрим ўсимлик турлари йўқолиб кета бошлади. Ботаникларнинг халқаро гуруҳи ўтказган тадқиқот натижаларига қараганда, кейинги 250 йил давомида инсониятнинг иқтисодий фаолияти натижаси ўлароқ Ер юзидан 571 ўсимлик тури йўқолган. Ўн саккизинчи асрдан буён бу фаолият оқибатида ҳар йили ўсимликларнинг икки тури йўқолиб бормоқда [9]. Йиллар ўтгани сайин бу ҳолат тенденциявий тус олмақда: бугун фанга маълум 300 мингдан ортиқ ўсимлик турларининг 60 минги йўқолиб кетиш хавфи остида турибди [9].

Ўсимликлар дунёсининг камбағаллашуви ўрмон майдонларининг қисқаришида ҳам намоён бўлмоқда. БМТ Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги маълумотларига қараганда, инсоният табиатга фаол таъсир кўрсата бошлаганидан буён ўрмон майдонлари 178 миллион гектарга қисқарган [10]. Бу жараён бугун ҳам жаҳоннинг барча минтақаларида давом этаётти. Масалан, 2010 йилдан 2020 йилгача биргина Африкада 3,9 миллион гектарлик ўрмонлар кесиб юборилган [10].

Ўсимликлар дунёсида содир бўлаётган ўзгаришлар беиз кетаётгани йўқ, албатта. Бу салбий ўзгаришлар оқибатида биринчи навбатда инсоният учун зарур бўлган табиий шарт-шароит кескин ёмонлашмоқда. Бунинг устига, инсониятнинг озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон, қурилиш материаллари ва шу қабиларга бўлган эҳтиёжларини қондириш имкониятлари чекланиб бораётти.

Олтинчидан, бутун сайёра бўйлаб ҳайвонот оламининг камбағаллашуви инсониятнинг унга бўлган эҳтиёжларини қондиришни чекламоқда. Инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти барча мамлакатларда ҳайвонот оламининг мавжудлигини таъминлайдиган табиий шарт-шароитларни муттасил ёмонлаштириб борди. Урбанизация жараёнлари, саноат ва қишлоқ хўжалиги тараққиёти, технологик юксалиш – буларнинг бarchаси охир-оқибатда ҳайвонларни ўзлари яшаб турган табиий шарт-шароитлардан бенасиб қилди. Бунинг устига, кейинги йилларда ҳайвонот оламига нооқилона муносабат авж олмақда. Ноқонуний ов, браконьерлик ҳолатларининг кўпайиши кўплаб ҳайвонларни йўқолиш арафасига келтириб қўйди. Масалан, браконьерларнинг фаолияти ўлароқ Шарқий ва Ғарбий Саянда мушк қийиклари тўлиқ қирилиб кетди [11;39].

Юқорида келтирилган омиллар умумий тарзда жаҳоннинг турли минта-қаларидаги ҳайвонот оламига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Мавжудлигининг табиий шарт-шароитларидан ажралган, инсониятнинг нооқилона муносабати қурбонига айланган кўплаб ҳайвонот турлари оммавий равишда қирилиб кета бошлади. Жаҳон ёввойи табиат фонди ҳисоботида келтирилишича, 1970 йилдан 2016 йилга қадар сутэмизувчилар, қушлар, амфибиялар, судралиб юрувчилар ва балиқларнинг 4 мингдан ортиқ тури сони 68 фоизга камайган [12]. Бундай жараёнлар жаҳоннинг барча қитъаларида кузатишмоқда. “Ҳисо-ботга кўра, энг кўп йўқотишлар Шимолий ва Жанубий Американинг тропик ҳудудларида қайд этилган – бу ерларда яшовчи жониворлар сони 94 фоизга камайган” [12]. Ҳайвонот олами асрлар давомида инсониятнинг озиқ-овқат, қийим-бош, дори-дармон ва бошқа маҳсулотлар билан таъминловчи манбалардан бири бўлиб келган. Афсуски, сўнгги асрда ҳайвонот оламининг камбағаллашиб бораётгани инсониятнинг ушбу манбалардан фойдаланиш имкониятларини чекламоқда.

Еттинчидан, бутун сайёра бўйлаб табиий бойликлардан фойдаланиш жараёнининг атроф-муҳитга салбий таъсири инсоният эҳтиёжларини қондиришни чекламоқда. Жаҳон иқтисодиёти йиллар ўтгани сайин кенгайиб, мураккаблашиб ва жадаллашиб бораёпти. Ўсиш суръатлари жадаллашиб бораётган иқтисодиёт тобора кўпроқ табиий бойликларни талаб қилаёпти. Табиий бойликларни қазиб чиқариш ва етказиб беришнинг бугунги технологиялари жаҳоннинг барча минтақаларида тупроқнинг агрокимёвий, физикавий, биологик ва микробиологик хоссаларига, сувнинг физик, кимёвий ва органолептик хусусиятларига, атмосфера характерига жиддий таъсир кўрсатаёпти. Масалан, биргина нефть қазиб чиқариш ва етказиш билан боғлиқ қуйидаги омиллар тупроқ қопламанинг ифлосланишига сабаб бўлаяпти: а) нефть саноати тармоқларидаги чиқинди сувларининг тупроқ қопламга ва сугориш суви манбаларига тушиши; б) нефть ва бошқа ёқилғи турларини ташиш кемалари, транспортлари ва узатувчи қурувларидаги ҳалокат ҳолатлари; в) нефть конларининг ёниб кетиши; г) нефть сақлаш омборларидаги ноқулай ҳолатлар каби омиллар натижасида тупроқ қоплами ва экосистеманинг асосий қисмлари ифлосланиши [1].

Масаланинг иккинчи жиҳати ҳам мавжуд. Табиий бойликлардан фойдаланиш меъёри кенгайгани сайин ушбу бойликлар тобора камайиб бормоқда. Мутахассислар қўллаб табиий бойликларнинг заҳиралари шу аср охирига қадар, нари бора кейинги асрнинг биринчи чорагида тамом бўлишини башорат қилмоқдалар. Янги асрга келиб, табиатнинг турли бойликларни яратиш муддатлари билан инсониятнинг уларни қазиб олиши ҳамда фойдаланиши муддатлари ўртасидаги номуносиблик янада кенгайди. Бу ҳолат яқин келажакда инсониятни мазкур табиий бойликларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга жиддий путур етказиши мумкин.

Экологик муаммонинг глобаллашганидан дарак берувчи бошқа омиллар ҳам бор, албатта. Бироқ келтирилган маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, ҳозирги замон цивилизациясининг тақдири тобора глобаллашаётган экологик муаммоларнинг қай даражада ҳал қилинишига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Инсониятнинг умумсайёравий геологик кучга айланиши билан жамиятнинг табиатга таъсири мароми бир неча мартага ортди. “Жамият-табиат” тизимидаги ўзаро алоқалар аллақачонлар ақлга мувофиқ чегарадан чиқиб кетган. Фалсафа ва фан эса ушбу ўзаро алоқадорликнинг моҳиятини очиб беришга, мазкур мураккаб ва кўп аспекти жараёнларни таҳлил қилишга эндигина тайёрланмоқда ва қўл урмоқда, холос.

Бунинг устига, бу борада мутахассислар таклиф этган тавсияларнинг икки камчилиги яққол кўзга ташланади. Биринчидан, ушбу тавсиялар ижтимоий эҳтиёжларни инobatта олмасдан ишлаб чиқилган. Ижтимоий эҳтиёжлар ўсиб борар экан, жамиятнинг табиатга таъсири кўлами ҳам ортади – бу ҳолат масаланинг ечимига доир ҳар қандай тавсияда инobatта олинмоғи даркор. Иккинчидан, ушбу тавсияларнинг аксарияти кишилик жамиятининг бугунги имкониятларига мос тушмайди. Таклиф этилаётган кўпгина тавсияларни рўёбга чиқариш учун бугунгиданда кўпроқ салоҳият, моддий ва молиявий ресурс зарур. Мавжуд ресурсларга мутаносиб бўлмаган тавсия салмоқли натижа билан интиҳо топпайди. Демак, экологик муаммолар хусусида фикр юритганда мулоҳазаларимиз пиравард натижада ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ бўлган ва жамиятнинг ҳозирги имкониятларига асосланиб амалга ошириладиган тавсияларга йўналтириши зарурлигини унутмаслигимиз муҳим.

Бунинг учун эса даставвал “Аслида экологик муаммоларнинг ечими борми”? деган саволга жавоб беришимиз керак. Қатор мантиқий хулосаларимиз ушбу саволга ижобий жавоб бериш имконини беради.

Юқорида экологик муаммолар этилаётган бифуркация ҳолатининг акс-содоси эканлиги, табиат ўтмишида бундай ҳолатни бир неча бор бошидан кечиргани ҳақида гапириб ўтдик. Энди ушбу жараённинг яна бир жиҳатига эътибор берсак. Бифуркация ҳолатига тушган динамик тизим нафақат ўз хотирасини йўқотади ва ворисийлиги бузилади, балки тубдан янгиланади ҳам. Прокариотларнинг фотосинтез реакциясини ўзлаштирганлари оқибатида содир бўлган бифуркация ҳолатига назар солайлик. Улар ўз ривожининг маълум босқичида (яна ўша фотосинтез реакциясининг шарофати билан) ўзлари учун ўлим келтирадиган кислород ишлаб чиқара бошладилар. Биосферада кислород ҳажмининг мунтазам кўпайиб бориши охир-оқибатда прокариотларнинг ўлимига ва бундан 1,2 миллиард йил муқаддам “аждодаларимиз” бўлмиш эукариотларнинг (ҳужайра ядроларига эга бўлган организмлар) шаклланишига сабаб бўлди. Ердаги иқлимнинг кескин совиб кетиши австралопитекларни саванналарга (тропик чўл-биёбонларга) ҳайдаб чиқарди. Лекин бунинг оқибатида улар орқа оёқларида юришни ўргандилар, оёйишта ҳаёт кечирувчи ўсимликхўр мавжудотдан тажовузкор ваҳшийларга айландилар. Бундан ташқари, ҳаётнинг қийинлашгани австралопитекларни фикрлашга ундади, оқибатда бор-йўғи 2 миллион йил ичида улар миясининг ҳажми қарийб икки баробарга кенгайди. Неолитик революция тошга ишлов бериш технологиясининг ўзлаштирилиши билан боғлиқ. Бунинг натижасида одам боласи тош отувчи асбоблар ясади ва ҳайвонот оламининг мутлақ ҳукмдорига айланди, тез орада йирик туёқли ҳайвонларни кириб битказди. Бироқ ўзини овқат билан таъминлаш мақсадида у деҳқончилик ва чорвачиликни кашф этди.

Бифуркация - тизимнинг ташқи таъсир оқибатида ўз хотирасини йўқотиши, яъни ундаги ворисийликнинг бузилишини ифодаловчи терминдир. Шу тарика табиат неча бора ўз барқарорлигини йўқотган, бифуркация ҳолатига тушган бўлмасин, ҳар сафар ўз ҳолатини янгилаш имконини топа олган, инсон эса унга мослашишнинг уйдасидан чиқа олган. Шу боисдан умумсайёравий аҳамиятга ва умуминсоний характерга эга бўлган экологик муаммоларнинг ечими борлигига умид боғлаш мумкин. Унинг қандай бўлишини аниқ башорат қилиш қийин, лекин бу ечимнинг умумий характерини тахминан айтиш мумкин: муаммонинг ечими жамият ва табиат ўртасидаги мувозанатни реал интеллектуал, моддий ва молиявий ресурсларга таянган ҳолда тиклаш ва сақлаш, улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг энг мақбул йўлини аниқлаб бериш билан боғлиқ бўлмоғи даркор.

Хулоса қиладиган бўлсак, экологик вазиятнинг глобаллашуви экологик муаммоларнинг ҳам умумсайёравий тус олишига сабаб бўлди. Экологик муаммолар деганда табиий ресурсларга бўлган жамият эҳтиёжларининг кес-кин ўса бориши билан табиатнинг шу ресурсларни шакллантириш борасидаги чекланган имкониятлари ўртасидаги зиддият назарда тутилади. Бугунги кунда экологик муаммоларнинг глобаллашуви бутун сайёра бўйлаб тупроқ, сув ва ҳавонинг ифлосланишида, иқлимнинг исиб бораётганида, ўсимликлар ва ҳайвонот оламининг камбағаллашаётганида, табиий бойликлардан фойдаланиш жараёнининг атроф-муҳитга салбий таъсири кучаяётганида намоён бўлмоқда. Шунга қўра, давлат фаолиятининг экологик муаммоларни барқарорлаштиришга доир сиёсати халқро стандартларга мослаштирилишида ва унга мувофиқ амалга оширилишида намоён бўлиб, қуйидаги вазифаларни амалга ошириш-

ни тақозо этади: **биринчидан**, ҳар қандай давлатнинг глобал экологик вазиятни соғломлаштириш соҳасидаги сиёсатини халқаро стандартларга мослаштириш ва интеграциялаштириш – умуминсоният манфаатларига мос келади; **иккинчидан**, экологик вазияти ноқулай ҳудудларда давлатларнинг табиат муҳофазасига мутасадди институтлари тизими шаклланиши ва уларнинг интеграциялашуви ва глобаллашуви тарихий заруриятдир; **учинчидан**, халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг интеграциялашуви ва глобаллашуви: субстанционал

ҳамда функционал жиҳатлардан, уларни умуминсоний мақсадларга мослаштиради; **тўртинчидан**, давлатларнинг экологик вазияти ноқулай ҳудудларда ижтимоий-сиёсий миссияси, уларнинг демократик-гуманистик тамойилларга, нормаларга дифференциал ёндашувини тақозо қилади; **бешинчидан**, экологик вазиятни соғломлаштиришнинг миллий институционал тизими умуминсоний маънавий-ахлоқий нормалар, қонуний-ҳуқуқий воситалар ёрдамида тартибга солинади ва бошқарилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдрахманов Т., Жаббаров З. Тупроқларнинг нефть ва нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши ва уларнинг рекультивацияси.- Т.: Университет, 2012.- Б.3.
2. Вострикова М.А., Шкода В.В. Основные виды загрязнений водных объектов.// Инновационная наука, 2016, №4.- 10-с.
3. Исмагилов Р.Р. Проблема загрязнения водной среды и пути ее решения.// Молодой ученый, 2012, №11.- 128-с.
4. Орлов Д.С. Экология и охрана гидросферы при химическом загрязнении.- М.: Высшая школа, 2012.- С.98.
5. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер.// un.org.
6. Ер аҳолисининг ўнтадан тўққизтаси ҳавоси ўта ифлосланган ҳудудларда яшайди.// xs.uz, 2020, 8 март.
7. Ҳарорат кўтарилмоқда. Иқлим иссиши сабаб инсонлар нималар йўқотиши мумкин?// kun.uz, 2020, 17 октябрь.
8. Иқлим ўзгариши қандай оқибатларга олиб келиши мумкин.// anhor.uz, 2021, 27 март.
9. Ученые рассказали об исчезновении 570 видов растений за последние 250 лет.// nauka.tass.ru, 2019, 14 июня.
10. Сайёрамизда ўрмонлар кескин камаймоқда.// pirobod.uz, 2020, 23 июль.
11. Ишигеев В.С. Браконьерство как новый вид криминального профессионализма.// Психопедагогика в правоохранительных органах, 2013, №3. 39 с.
12. Ҳайвонот олами 50 йил ичида 68 фоизга камайиб кетгани маълум қилинди.// kun.uz, 2020, 10 сентябрь.

Вазираҳон ОЧИЛОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Инглиз тили №1 факультети, "Инглиз тили ўқитиш методикаси №1" кафедраси

E-mail: vazira.ochilova@gmail.com

THEORETICAL BASIS OF METACOGNITION

Abstract

This article discusses the history of the origin of metacognition, the definition of metacognition by scientists, the relationship of metacognition with cognitive processes and the ability to form and develop metacognitive qualities, as well as the role of metacognition in educational tasks, its reflection in the social environment. contexts. and in its effective use or consideration, however, metacognition provides information on how to apply strategic knowledge in a particular situation and how to use it more effectively.

Key words: metacognition, strategy, cognitive, monitoring, thinking, perception, comprehension, memorization.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТАПОЗНАНИЕ

Аннотация

В этой статье обсуждается история происхождения метапознания, определения метапознания учеными, связь метапознания с когнитивными процессами и способность формировать и развивать метакогнитивные качества, а также роль метапознания в учебных задачах, его отражение в социальной среде контекстах и в своем эффективном использовании или рассмотрении, однако, метапознание предоставляет информацию о том, как применять стратегические знания в конкретной ситуации и как использовать их более эффективно.

Ключевые слова: метапознание, стратегия, когнитивное, мониторинг, мышление, восприятие, понимание, запоминание.

МЕТАКОГНИЦИЯНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада метакогнициянинг келиб чиқиш тарихи, олимларнинг метакогницияга берган таърифлари, метакогнициянинг когнитив жараёнлар билан боғлиқлиги ҳамда метакогнитив фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш қобилияти шунингдек, метакогнициянинг ўқув вазифаларидаги ўрни, ижтимоий контекстда акс эттирадиган даражаси, инсон ўқишини тартибга солишни ва мониторинг қилиш фаолиятини, билим ва тушунишни англашни ва уни самарали фойдаланишда ёки кўриб чиқиладигани шу билан бирга, метакогниция стратегик билимларни муайян вазиятда қандай қўллаш ва ундан самарали фойдаланиш тўғрисида маълумот берилган.

Калит сўзлар: метакогниция, стратегия, когнитив, мониторинг, фикр, идрок, англаш, ёдлаш.

Кириш. Метакогниция тарихига назар ташлайдиган бўлсак метакогниция нафакат бизнинг замонавий дунёмиз билан, балки қадимги даврларга бориб тақалади. Дарҳақиқат, Дунлоский ва Меткалфе маълумотларига кўра, метакогниция Симонин (милоддан аввалги 557-468) иштирокидаги воқеа билан бошланган. Кейинчалик Цитцирон ўзининг "Нотиклик санъати" ("Де Ораторе") асарида айтиб ўтганидек метакогниция хотира билан боғлиқ бўлиб, у хотирани яхшилаш учун онгни бошқарадиган жараёндир [11].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Замонавий тилшуносликда метакогниция терминини биринчи марта 1979 йил Жон Флавел фанга киритгандан сўнг, бу атама билим ва таълим психологиясининг энг таникли тузилмаларидан бирига айланди, метакогниция ўрганишнинг дастлабки босқичларида ёш болалар билан ишлайдиган тадқиқотчилар орасида ишлаб чиқилган, ва олимлар томонидан метакогницияга қўйидагича таърифлар берилди. Жон Флавел - бу одамнинг ўз когнитив жараёнлари ва уларнинг маҳсулотлари, бу одамларга когнитив мавжудотлар сифатида ва уларнинг турли хил билим вазифалари, мақсадлари ва ҳаракатлари билан боғлиқ ҳолда сақланадиган билимларнинг бир қисмидир, ўз фикрларини, шунингдек, ўз фаолиятининг тахминлари ва оқибатларини тушуниш ва бошқариш қобилияти; когнитив ходисалар ҳақида билим ва билиш [9]. Браун эса талабаларнинг ўзлари, ўқув вазифалари табияти ва ижтимоий контекстда акс эттирадиган даражаси; инсон

ўқишини тартибга солиш ва мониторинг қилиш фаолияти; билим ва тушунишни англаш ва уни самарали фойдаланишда ёки кўриб чиқиладиган билимнинг аниқ тавсифида акс эттирилишини англатади [2]. Браун ва Аннларнинг фикрича метакогниция - бир томондан бизнинг (мета-билим) билимимиз ва иккинчи томондан, онгни тартибга солиш жараёнлари ва стратегиялари билан боғлиқ дея таъриф беришган бўлса [3], Андерсон эса - оддийгина фикрлаш ҳақида ўйлаш билан белгиланиши мумкин, бу сизнинг фикрингизни кўринадиган қилиш қобилиятидир, бу одам билган ва қилаётган, билмаган ва қилмайдиган нарсалар ҳақида фикр юритиш қобилиятидир деб таъриф беришган бўлса, Б.Я. Вайт ва Ж.Р. Фредериксен - у биладиган тараққиётнинг кузатувчисидир [22], Б.Г. Уилсон ва П. Коул - "муаммони кўриш, уни қандай тушуниш кераклигини" ўрганишга ёрдам бериш [23], Пеирс - бу аллақачон маълум бўлган нарсани ўрганиш, шунингдек, ўқув вазифасини тўғри тушуниш ва бунинг учун қандай билим ва кўникмаларни талаб қилиш, шунингдек стратегик билимингизни муайян вазиятда қандай қўллаш ва уни самарали бажариш тўғрисида тўғри хулосалар чиқариш қобилияти ва ишончи [17], Ларкин - бу бизнинг фикрлашимизни акс эттириш орқали эмас, балки фикрлаш жараёнида ривожланади, бу метакогнитив жараёнлар ҳар доим онгсиз ҳаракат эканлигини англатади [13], Нелсон - мета даражасида ишлайдиган билим модели; мета билиш - объект даражасини, яъни идрокни ифодалайди [16], Фишер -

ўзимизни билиш ва муаммони баҳолаш учун ишлатадиган стратегияларимиз ҳақида билишни ўз ичига олади [6], Счрав ва Сперлинг-Деннисон - ўз билимларини акс эттириш, тушуниш ва бошқариш қобилиятидир [19], Вайнер ва Клув - иккинчи даражали идроклар: фикрлар ҳақидаги фикрлар, билим ҳақидаги билимлар ёки ҳаракатлар ҳақидаги мулоҳазалар [21], Ландине ва Стюарт метакогницияни “шахснинг фикрлаш жараёнида фаол иштирок этишига қаратилган билим психологиясининг концепцияси” [12], Пинтрич - “Метакогниция” кўпинча “фикрлаш ҳақида ўйлаш” [18], Жон Флавел [9] ва Гоҳнинг [20] илмий таърифича метакогницияни одамнинг ўз когнитив жараёнлари ва маҳсулотлари ёки улар билан боғлиқ бўлган нарсалар ҳақидаги билимлари билан боғлайдиган когнитив психологиядан келиб чиқади. Фаол мониторинг, мақсадга эришиш учун ушбу жараёнларни кетма-кет тартибга солиш ва синхронизация қилиш ҳам метакогнициянинг зарурий қисмидир дея ўз таърифларини беришган.

Тадқиқот методологияси. “Метакогниция дастлаб билиш ва ўқув жараёнида тартибга солиш деб номланган” Флавел [10] ва Браун [3] “Метакогниция бу қандай ўрганиш ва билиш эҳтиёжларига баҳо бериш, шу эҳтиёжларни қондириш учун стратегиялар ишлаб чиқиш ва кейинчалик стратегияларни амалга оширишни ўз ичига олади”. Ливингстон метакогницияни “ўқишга жалб қилинган когнитив жараёнлар устидан фаол назоратни ўз ичига олган юқори тартибли фикрлаш” деб таърифлайди [14]. Хардиннинг сўзларига кўра, у “ўрганиш ёки муаммоларни ҳал қилиш учун аниқ стратегияларни қачон ва қандай ишлатишни билишни” ўз ичига олади [8]. Крос ва Парис метакогницияни “талабаларнинг фикрлаш ва ўрганиш фаолияти устидан олиб бориладиган билим ва назорат” сифатида кўриб чиқишган [4]. Девид Нуан метакогницияни шундай таърифлайди бизнинг фикрлашимиз ҳақида ўйлаш деб таърифланиши мумкин. Тушунишни ўргатиш учун мен талабаларни тушуниш жараёнларини назорат қилишлари ўқитувчилар ёки бошқа талабаларни тушуниш учун қандай стратегиялардан фойдаланганликларини муҳокама қилишлари керак деб ўйлайман. Бунда талабалар ўзларининг когнитив ва метакогнитив қобилиятларидан фойдаланадилар [5].

Таҳлил ва натижалар. С.М.Халин берган фалсафий тушунчада метакогниция “шахсни ўзи билиш усули” деб таърифланади. Муаллифнинг фикрига кўра, бу маънода метакогнициянинг асосий вазифаси - ўз билиш

қонунларини аниқлашдир [26]. Карими Фарҳод метакогницияга қуйидаги таърифни беради: бу “инсоннинг ақлий фаолияти жараёнлари ва маҳсулотларини идрок этиш ва акс эттириш қобилияти” [25].

Халиннинг фикрича, билишнинг ўзи – метакогницияни, унинг тизимли қонуниятларини ўрганиш моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ мавжуд натижалар янги назарий ва когнитив умумлашмалар зарурлигини кўрсатади [26].

А.А.Карповнинг таърифича метакогнитив фазилатлар нафақат ўз-ўзини ўрганиш, балки ўрганиш учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Метакогнитив фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш қобилияти, эҳтимол, кўп жиҳатдан ўз-ўзини ўрганишдир [24].

Метакогниция - бу турли хил эпистемологик жараёнларга мурожаат қилиш учун ишлатилган тушунча. Метакогниция моҳиятан идрокни англатади; яъни иккинчи даражали билимларни англатади: фикр ҳақидаги фикрлар, билим ҳақидаги билимлар ёки ҳаракатлар ҳақидаги мулоҳазалар. Шундай қилиб, агар идрок, англаш, ёдлашни ўз ичига оладиган бўлса, демек метакогниция ўзини идрок этиши, англаши, ёдлашни акс эттирганлигини ўз ичига олади, бу билиш ҳақидаги турли хил билимларни билиш демакдир. Бу турли хил билимларни “мета идрок”, “мета-тушунча” ва “метамеморий” деб аташ мумкин, аммо “метакогниция” ўта устувор атама бўлиб қолади [15].

Хулоса. Фикримизча, метакогниция юқори даражадаги билим ва онг структураси, яъни идрокни бошқарадиган, бажарадиган ва баҳолайдиган жараёнлардир, у инсонларнинг ўз билим ва салоҳияти тўғрисида ўз-ўзини англашни ўз ичига олган ва инсонга ушбу билим, онг ва салоҳиятларни мақсадли равишда бошқариш имкониятини берадиган юқори тизимдир. Бошқача қилиб айтганда, бу одамнинг ўз билимлари ҳақидаги билимлари, уларнинг фикрлари ҳақидаги фикрлари ёки ўзларининг билиш жараёнини кузатишдир, инсоннинг билим (ўрганиш, фикрлаш) жараёнлари билан боғлиқ бўлган хабардорлик, таҳлил ва билим тушунилади. Хусусан, бу сизнинг тушунишингиз ёки бажаришингизни режалаштириш, кузатиш ва баҳолаш жараёнларини қамраб олишини англатади. Метакогнициянинг моҳияти инсоннинг билим жараёнларини англаши, шунингдек, мақсадга эришиш режасини ишлаб чиқиш ва уша мақсадга эришиш самарадорлигини баҳолаш қобилиятидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Brown, A. (1987). *Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms*. In F. Weinert, & R. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation and Understanding*. Hillsdale: NJ: Erlbaum. p. 66
2. Brown, A. L. (1978). Knowing when, where, and how to remember: A problem of metacognition. In R. Glaser (Ed.), *Advances in instructional psychology* (Vol. 2, pp. 77 - 165). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
3. Brown, Ann, (1987). *Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms*. In F. Weinert, & R. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation and Understanding*. Hillsdale: NJ: Erlbaum. p.67
4. Cross, D. R., & Paris, S. G. (1988). Development and instructional analyses of children's metacognition and reading comprehension. *Journal of Educational Psychology*, 80(2), 131-142.
5. David Nunan, (2003) PRACTICAL ENGLISH LANGUAGE TEACHING, FIRST EDITION International Edition 2003. Published by mcgraw-Hill/Contemporary, a business unit of The McGraw-Hill Companies, Inc., 1221 Avenue of the Americas, New York, NY 10020.pp.75
6. Fisher, R. (1998). Thinking about thinking: Developing metacognition in children. *Early Child Development and Care*, 141, 1-13.
7. Flavell, J. H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In F. B. Resnick (Ed.), *The nature of intelligence* (pp. 231-235). Hillsdale, NJ: Fawrence Erlbaum.
8. Hardi, J. (2014) Assessing Young Learner's Strategic L2 Vocabulary Learning in the Framework of Self-regulation. Unpublished doctoral thesis. Graduate School in Linguistics, English Applied Linguistics PhD Program, University of Szeged. Pp.44
9. J. H., Flavell, (1979). *Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive Developmental Inquiry*, USA: American Psychologist, Vol. 34, p. 906.

10. J. H., Flavell, (1987). *Speculations About the Nature and Development of Metacognition*. In F. E. Weinert, & R. H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, p. 21.
11. J., Dunlosky, & J., Metcalfe, (2009). *Metacognition*. Los Angeles: Sage Publications, pp. 9-10.
12. Landine, J., & Stewart, J. (1998). Relationship between metacognition, motivation, locus of control, self-efficacy, and academic achievement. *Canadian Journal of Counselling*, 32(3), 200–212.
13. Larkin, S. (2006). Collaborative group work and individual development of metacognition in the early years. *Research in Science Education*, 36, 7-27.
14. Livingston, J. A. (1997). Metacognition: An Overview. (Online) <http://www.gse.buffalo.edu/fas/shuell/CEP564/Metacog>.
15. Mrs. Viral and B. Jadav “Construction and Standardization of A Metacognition Inventory for the Students of Secondary Schools and Study of Metacognition in Context of Some Variables” 2011. 45 p.
16. Nelson, T. O., and Narens, L. (1990). “Metamemory: A Theoretical framework and some new findings”.
17. Pierce, J., & Durón, P. (2014). Developing and evaluating self-assessment reading competence descriptors for the European language portfolio. Retrieved from <https://digibug.ugr.es/handle/10481/53715>
18. Pintrich, P. R. (2002). The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing. *Theory into Practice*, 41(4), 219-225.
19. Schraw, G., & R.S., Dennison, (1994). *Assessing Metacognitive Awareness*. *Contemporary Educational Psychology*, Vol. 19, p. 460, Retrieved from: URL: <http://wiki.biologysholars.org/@api/deki/files/99/=Schraw1994.pdf>.
20. Vandergrift, L., Goh, C. C., Mareschal, C. J., & Tafaghodtari, M. H. (2006). The metacognitive awareness listening questionnaire: Development and validation. *Language learning*, 56(3), 431-462.
21. Weinert, & R.Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation and Understanding*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. p. 66
22. White, B. Y., & Frederiksen, J. R. (1998). Inquiry, modeling, and metacognition: Making science accessible to all students. *Cognition and Instruction*, 16(1), 3-118.
23. Wilson, B. A. (2002). Prose recall and amnesia: Implications for the structure of working memory. *Neuropsychologia*, 40(10), 1737-1743.
24. А.А.Карпов. Метапознание в обучении. Новые взгляды и перспективы исследований. Работа выполнена при финансовой поддержке Гранта Президента РФ для молодых кандидатов наук, № проекта МК-2796.2017.6.
25. Карими Фархад. Сравнение влияния метакогнитивных и когнитивных стратегий на преодоление отставания учащихся на примерах уроков математики //Институт педагогических наук педагогического университета. - Тегеран 2011. С - 37- 49
26. С.М.Халин. (1999) Проблема типологического единства познания и метапознания: Гносеологический аспект. Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – 1999.
27. С.М.Халин. (1999) Проблема типологического единства познания и метапознания: Гносеологический аспект. Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – 1999.

УДК: 140.8:111.1

Азиз РАМАЗАНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети услубчиси
E-mail: aziz.ramazanov.85@bk.ru

ЎЗМУ профессори Н. Шермухаммедова тақризи асосида

ДУНЁНИНГ ИЛМИЙ МАНЗАРАСИ ИЛМИЙ БИЛИМЛАРНИНГ УМУМЛАШГАН СИСТЕМАСИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада Бир-бири билан боғлиқ ва шу билан бирга фарқ қилувчи дунёқараш ва дунёнинг илмий манзарасини биргаликда ўрганиш муҳим фалсафий масалаларидан биридир. Чунки, бундай анализ қилиш бизга дунёқарашнинг, айниқса, фалсафий дунёқарашнинг моҳиятини тушиниб олишга ёрдам беради. Дунёнинг илмий манзараси тушунчаси дунё тўғрисидаги дастлабки билимларнинг, умумлашган тасаввурларининг юзага келиши билан пайдо бўлган. Эрампиздан аввалги VI – IV аср табиат фалсафаси вакиллари, жумладан, Милет мактаби намояндлари дунёни бир бутун Коинот сифатида тасаввур қилганлар. Улар, инсон коинотни жонли мушоҳада қилади ва унинг моҳиятига ўзининг тафаккур кучи ёрдамида эриша олади, деб ҳисоблаганлар. Милетлик файласуфлар коинотни содда материалистик ва диалектик асосда тушунтириб берганлар.

Калит сўзлар: Дунёқараш, материалистик, диалектик, файласуф, манзара, тасаввур, назария, функционал, конуният, милетлик файласуфлар.

НАУЧНАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБОБЩЕННАЯ СИСТЕМА НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ

Аннотация

Одним из важных философских вопросов данной статьи является совместное исследование взаимосвязанных и одновременно различных мировоззрений и научного ландшафта мира. Потому что такой анализ помогает нам понять суть мировоззрения, особенно философского мировоззрения. Представление о научном ландшафте мира возникло с появлением первых познаний о мире, обобщенных идей. Представители философии природы VI-IV вв. до н.э., в том числе представители милетской школы, представляли мир как единую Вселенную. Они верили, что человек может наблюдать Вселенную в живую и достигать ее сущности с помощью своей мыслительной силы. Философы Милета объясняли Вселенную на простой материалистической и диалектической основе.

Ключевые слова: Мировоззрение, материалист, диалектик, философ, пейзаж, воображение, теория, функционал, право, философы-националисты.

THE SCIENTIFIC LANDSCAPE OF THE WORLD AS A GENERALIZED SYSTEM OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Abstract

One of the important philosophical issues of this article is the joint study of interrelated and simultaneously different worldviews and the scientific landscape of the world. Because such an analysis helps us to understand the essence of the worldview, especially the philosophical worldview. The idea of the scientific landscape of the world arose with the emergence of the first knowledge of the world, generalized ideas. Representatives of the philosophy of nature VI-IV centuries. BC, including representatives of the Milesian school, represented the world as a single Universe. They believed that a person can observe the Universe alive and reach its essence with the help of his mental power. The philosophers of Miletus explained the universe on a simple materialistic and dialectical basis.

Key words: Worldview, materialist, dialectician, philosopher, landscape, imagination, theory, functional, law, nationalist philosophers.

Кириш. Дунёнинг илмий манзараси бир-бири билан боғлиқ ва шу билан бирга фарқ қилувчи дунёқарашлар тизимидир. Чунки, бундай анализ қилиш бизга дунёқарашнинг, айниқса, фалсафий дунёқарашнинг моҳиятини тушиниб олишга ёрдам беради.

Дунёнинг илмий манзараси тушунчаси дунё тўғрисидаги дастлабки билимларнинг, умумлашган тасаввурларининг юзага келиши билан пайдо бўлган. Эрампиздан аввалги VI – IV аср табиат фалсафаси вакиллари, жумладан, Милет мактаби намояндлари дунёни бир бутун Коинот сифатида тасаввур қилганлар. Улар, инсон коинотни жонли мушоҳада қилади ва унинг моҳиятига ўзининг тафаккур кучи ёрдамида эриша олади, деб ҳисоблаганлар. Милетлик файласуфлар коинотни содда материалистик ва диалектик асосда тушунтириб берганлар.

XVI-XVII асрларда дунёнинг содда материалистик манзараси ўрнига Галилей ва Ньютоннинг метафизик

материализмга мос келувчи механик манзараси вужудга келди. Дунё илмий манзараси ушбу шаклнинг муҳим жиҳати унинг эксперимент ва математик билимга таянганлиги эди. Агар дунёни содда материалистик манзараси содда диалектика билан қўшилиб кетган бўлса, дунёнинг механик манзараси табиий-илмий қарашлар, билимларнинг айнан ўзлиги билан тафсифланади. Унинг асосида Ньютоннинг механикаси ётади.

Тадқиқотнинг мақсади. Дунёнинг механик манзарасидан яъни классик механикадан кейинги дунёни илмий тушунтиришнинг муҳим босқичи нисбийлик назарияси ва квант механикаси ҳисобланади. 1900-йилда Макс Планк квант назариясига асос солиди. Квант назарияси кейинчалик нисбийлик назариясига асос бўлиб хизмат қилди. Нисбийлик назариясининг асосчиси А. Эйнштейн ғоялари Ньютон замонасидан бери фанда ҳукмрон бўлиб келган фазо, вақт ва тортиқчилик механистик қарашларни ўзгартириб, унинг ўрнига дунёни

тушиниш ва тушунтиришнинг янги илмий манзарасига олиб келди.

Тадқиқотнинг услубияти ва ташкил этилиши. М. Планк, А. Эйнштейн, Н. Бор ва бошқалар номи билан боғлиқ бўлган дунёнинг ҳозирги Квант ва нисбийлик назариясига асосланган манзараси бутун микро ва макро дунёни, физик жараёнларнинг барча турларини ўзида камраб оладиган энг умумий система ҳисобланади.

Жамиятнинг, фанларнинг ривожланиши жараёнида дунё илмий манзарасининг бир тарихий шакли ўрнини иккинчиси эгаллайди. Тарихан ривожланиб ва такомиллашиб боровчи дунёнинг илмий манзараси оламини умумлашган ҳолда назарий жиҳатдан акс эттирибгина қолмай, балки шу билан бирга кишиларга дунёни билишда ва амалий фаолият кўрсатишда маълум йўл ҳам кўрсатади. Дунёнинг илмий манзарасига хос бўлган бундай хусусиятлар дунёқарашга ҳам хосдир. Шундай экан, энди биз улар ўртасидаги муносабатни, ўхшашлик ва фарқни кўрсатиб беришимиз керак бўлади.

Дунёнинг илмий манзараси, баъзи файласуфларнинг кўрсатишларига фанларнинг аини даврдига ривожланиш даражасидан келиб чиқадиган, дунё ҳақидаги билимлар йиғиндисидир. Дунёнинг илмий манзарасига билимларнинг оддий йиғиндиси сифатида қаралиши ўзини оқламайди. Дунё илмий манзарасининг бунёд бўлишида билимларнинг ўзи муайян системани вужудга келтирувчи принцип асосида чегараланади, маълум тартибга, йўлга тушади. Демак, дунёнинг илмий манзараси мавжуд билимларнинг системалик принципи асосида қайта ишланишидан келиб чиқар экан. Нафақат системалик балки дунёқараш ҳам мана шундай системани вужудга келтирувчи принциплардан бири сифатида намоён бўлади. Дунёнинг илмий манзараси ҳозирги замон фанларининг функционал ҳолатини диалектик синтез қиладиган, ривожланиб боровчи дунёнинг асосий соҳаларини, муҳим қонуниятларини акс эттирадиган бир бутун органик системадир. Билимларни системалашнинг юқори шакли бўлган худди мана шу дунёнинг илмий манзараси даражасида, дунёқараш мазмунига эга бўлган билимлар билан аниқ фанлар берган маълумотларни назарий жиҳатдан синтез қилиш юз беради.

Тадқиқот натижалари. Шундай қилиб, дунёнинг илмий манзараси турли табиий фанлар асосий ҳолатларининг оддий йиғиндисидан иборат бўлмай, балки мана шу ҳолатларни синтезлаш, системалаш асосида табиат тўғрисида бир бутун тасаввур уйғотадиган ва янги табиий-илмий назариялар яратишда ёрдам берадиган билимлар системасининг юқори шакли экан.

Дунёнинг илмий манзараси фалсафа ва махсус фанларнинг ўзаро тасири энг самарали бўлган жойда “чегара зона” си сифатида намоён бўлади. Бунинг исботини биз дунё илмий манзарасининг турли фалсафий, умумий-илмий, хусусий-илмий принцип ва категориялар қатламларидан иборат эканлигида кўришимиз мумкин. Умуман олганда дунёнинг илмий манзараси фалсафа билан махсус фанлар ўртасидаги “чегара зона” си, умумий ва хусусий категорияларни бир-бирлари билан боғловчи бўғин бўлиб ҳисобланади.

Умуман, оламнинг энг муҳим қонуниятларини акс эттирувчи дунёнинг илмий манзараси ўзига нафақат хусусий-илмий билимларни балки шу билан бирга тадқиқотчининг ўзи ўрганаётган объектга бўлган дунёқарашлик муносабатини ҳам камраб олади.

Табиатнинг яхлит образини биргина аниқ фанларнинг маълумотларга таяниб яратиш мумкин эмас. Фанлар тараққиётининг ҳар бир босқичида кўпгина муҳим муаммолар мавжуд бўлади. Буларни ҳал қилиш учун турли гипотезалар илгари сурилади. Бу гипотезаларни

текшириш, ривожлантириш ва асослаш натижасида янги аниқ билимлар ва назариялар вужудга келади. Ушбу гипотезаларнинг ўзи энг аввало, тўғри дунёқарашга асосланиши керак. Чунки, ҳато дунёқарашга, фалсафага асосланиш ҳато гипотезага олиб келади, ёки илмий равишда асосланган фараз ёки хулоса қилишга умуман имкон бермайди.

Маълумки, А. Пуанкаре ва Е. Мах нисбийлик назариясининг математик аппаратида эга бўлсалар ҳам, унинг асосчиси бўла олмадилар. А. Эйнштейн бу ҳақида шундай ёзади: “бу олимларнинг атом назариясига қарши бўлган ҳато фикрлари, шубҳасиз, уларнинг позитив фалсафаларига бориб тақалади. Бу-фалсафий ҳато фикрлашнинг, фактларни тўғри изоҳлашда ҳатто, дадил фикр ва нозик интуитицияга эга бўлган олимларга ҳам ҳалақат беришига мисолдир” [1, 149].

Айни пайтда, фақат дунёқараш дунёнинг илмий манзараси шаклланишига таъсир этибгина қолмай, шу билан бирга дунёнинг илмий манзараси ҳам дунёқарашга катта таъсир ўтказди. Дунёнинг илмий манзараси қанчалик мустаҳкам бўлса, унинг дунёқарашга таъсири шунчалик кучли бўлади. Дунё илмий манзарасининг худди шундай мустаҳкам ва муҳим шаклларида тарихан биринчиси Н. Коперникнинг Гелиоцентрик системасидир. Фанлар тарихчиси М. Лёоцининг гувоҳлик беришича, Коперникнинг ўзи кашфиётининг таъсири фақат астрономия ва физика билан чегараланиб қолмайди, деб ҳисоблаган. Гелиоцентрик система “турли туман категорияларнинг қимматини ва муносабатини қайтадан кўриб чиқишга олиб келди, у кишиларнинг ташқи дунёга бўлган қарашларини бутунлай ўзгартириб юборди” [2, 86].

Дунёқарашдаги ушбу кескин ўзгаришнинг моҳияти шундаки, Коперник Ерга гўё Коинотдан, Куёш томондан назар ташлади, кишиларнинг тафаккури ва дунёқарашини коинотга қаратди, илмий фикрларни бутунлай ўзгартириб юборди. Хусусан, инсон ўзининг бутун оламнинг ҳукмдори эканлиги ҳақидаги мифологик тасаввурдан халос бўлди. Умуман, Коперникнинг оламнинг тузалиши ҳақидаги таълимоти кейинги гелиоцентрик қарашлар ва уларни ривожлантириш учун табиий-илмий асос, дунёқараш бўлиб хизмат қилди.

Буларнинг барчаси дунёқараш ва дунё-илмий манзарасининг бир-бири билан узвий боғлиқлигини ва ўзаро таъсирда эканлиги кўрсатади.

Тушуниш ва тушунтириш фанларининг муҳим методологик муаммоларидан бўлиб, мантиқда ва фанлар методологиясида ҳеч бир масала уларни анализ қилмасдан четлаб ўтаолмайди.

Тушуниш мазмундан, моҳиятдан ажралмасдир. Чунки ҳар қандай тушуниш мазмуни ва қиммати бор нарсаларга қаратилган. У ёки бу ходисанинг моҳиятига етиш, унинг “бутун” таркибида тутган ўрни ва вазифасини аниқлаш, яъни тўлалигича англаб етиш тушунишдир.

Тушунишни фақат матнларнинг мулоҳазаларнинг, қандайдир табиий ёки расмийлашган тилларнинг семантик тузилишини англаб етишига келтириб қўйиш мумкин эмас. Тушуниш воқеликни маънавий-амалий ўзлаштиришнинг сифати ва даражасини тавсифлайди.

Тушуниш ва тушунтиришнинг алоқадорлиги, боғлиқлиги шубҳасиздир. Тушунмоқ тушунтира билмоқ-демакдир. Тушуниш тушунтириш билан шунчаки боғлиқ бўлмай, балки уни белгилайди ҳам. Нега деганда тушунтириш у ёки бу тушуниш асосида вужудга келади. Агар тушунтириш ҳар доим муайян принцип, қонун асосида пайдо бўлса, унда тушуниш ходисаларнинг моҳиятини маълум даражада билиб олиш натижасида пайдо бўлади. “Тушунтириш фақат қонунларга ва

бошлангич шарт-шароитларга таянади ва шунинг учун соф формал бўлиши ҳам мумкин. Тушуниш эса фақат қонунларга ва бошлангич шарт-шароитларгагина таяниб қолмасдан, балки шу билан бирга фанларнинг асосий маъзига, тилга, қонунларнинг изоҳланишига ҳам таянади, яъни у систематик табиатга эга бўлади” [3, 51].

Табиатшунослик методологиясида, дунёнинг илмий манзарасини яратишда тушуниш икки хил кўринишда намоён бўлади. Биринчидан, ҳар бир янги назария нарса ва ҳодисалар моҳиятига киришнинг ўзига хос усулини шакллантиради ва воқеликни тушунишнинг тегишли шаклини таклиф қилади. Иккинчидан, фан олдида тушуниш муаммоси воқеликни тасвирловчи ва тушунтирувчи назария ёки дунёнинг илмий манзараси яратилгандан кейин ҳам мана шу назарияларнинг ўзини изоҳловчи ва тушунтирувчи восита сифатида намоён бўлиши мумкин. Бунда кўпинча олимнинг дунёқарашлик позицияси белгилловчи бўлишлигини фан тарихи, хусусан, нисбийлик назариясининг яратилиши жараёни кўрсатиб бери.

А. Эйнштейн таъкидлаб ўтган эдики, унинг физика ривожига қўшган ҳиссаси, янги муҳим натижаларни таърифлашдан эмас (бунга А. Пуанкаре, Г. А. Лоренц, Э.Мах ва бошқалар эришган эдилар), балки бутун муаммони принцип жиҳатдан янгича тушунишни таърифлаб беришдан иборат бўлди. Демак, А. Эйнштейн томонидан мавжуд назария ва фактлар янги талқин қилинган, шунингдек, физика ва фалсафада пайдо бўлган фазо ва вақтнинг мутлоқлиги ва бошқалар ҳақидаги тасаввурлар инкор қилинган.

Бу ерда фалсафа тарихида тушуниш ва тушунтириш категориялари моҳияти ва вазибаларига бошқача ёндашувлар ҳам бўлганлигини айтиб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу категорияларни ўзгача изоҳлаган файласуфлар жумласига “Неокантчилар” В.Виндельбанд Г.Риккерт ва “ҳаёт фалсафаси” вакили Дильтейларни киритишимиз мумкин.

Уларнинг уқтиришлари, табиатни билиш жамиятни, инсонни билишдан тубдан фарқ қилади. Табиат ҳодисалари обектив қонуниятларга бўйсунди. Ижтимоий ҳаёт ҳодисалари эса кишиларнинг индивидуал, ўзига хос хусусиятларига ва қайтарилмас тарихий вазиятларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун табиат ҳодисаларини билиш умумлашган, жамият ҳодисаларини билиш эса субъектив мазмунга эга бўлганлиги учун ҳам индивидуаллашган табиатга эга бўлади. Шунга мувофиқ равишда табиатшунослик учун алоҳида фактларни умумий қонуниятларга келтириш асосий вазифа бўлса, ижтимоий билиш учун эса асосий нарса кишилар фаолиятининг ички сабабларини ва ҳатти-ҳаракатларини белгилловчи яширин мазмунни топиш ҳисобланади. Уларнинг фикрича, шу сабабли ҳам табиатшуносликда билишнинг асосий методи тушунтириш, ижтимоий-гуманитар фанларда эса тушуниш бўлиш керак.

Хулоса. Шундай қилиб, дунёқараш ва дунёнинг илмий манзарасининг моҳиятини очишда тушуниш ва тушунтиришнинг ўрни бениҳоя бўлиши билан бирга дунёқараш ва дунёнинг илмий манзарасининг ҳам оламни тушуниш ва тушунтиришдаги аҳамиятлари катта экан.

Юқорида айтилганлардан дунё илмий манзарасининг аниқ фанлар маълумотларини илмий дунёқараш талаби асосида синтезловчи, умумлаштируви нисбий мустақил системалилиги келиб чиқади. Шу билан бирга дунё илмий манзарасининг ҳар қандай тури дунёқарашлик мазмунига эга бўлиши, яъни у инсон, жамият ва табиат тўғрисидаги билимларни умумлаштириш билан бирга улар ўртасидаги муносабатларни ҳам қамраб олиши маълум бўлади.

Хулоса қилиб айтганда дунёнинг илмий манзараси ва дунёқараш бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган илмий билимларни тартибга солишнинг, интеграциялашнинг ўзига хос бўлган шакл ва даражаларидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Эйнштейн А. Физика и реальность, - М.: 1965.
2. Льюис. История физика. - М.: 1970.
3. Костюк В.Н. Методология научного исследования. - Киев-Одесса.: Вишашкола, 1976.
4. Ливанов А. М. Физики о физиках. - М.: “Молодая гвардия”, 1968.
5. Атаджанова Ш. Оилада ўспирин-ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. - Т., 2001. - 136 б.
6. Балагланов А.Р. Патриотическое воспитание младших школьников средствами изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. - Кострома, 2000. - 27 с.
7. Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса. Канд.пед.наук.....автореф. -Алматы: 2004. - 23 с.
8. Галиахметов И.Р. Патриотическое воспитания школьников и пути его совершенствования. - Казан, 2001. - С.61-62.
9. Горбова М.А. Воспитания патриотизма у старших классников игровыми формами турстко-краеведческой деятельности: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. - М., 1999. - 24 с.
10. Ильин И.И. Формирование патриотическое отношений у студентов: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. - Тамбов, 2003. - 24 с.
11. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996. - 139 б.

УДК:152.32+158

Абдимунин РАСУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Психология кафедраси профессори вазифасини бажарувчи,
психология фанлари доктори
E-mail: abdi_1970@mail.ru

ЎЗМУ профессори, псих.ф.д. Д.Г.Мухамедова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF PSYCHODIAGNOSTICS IN UZBEKISTAN

Abstract

Psychodiagnostics has historical roots in its formation as a science. The historical roots of science make it possible to establish the path of its development. Today, the development of world psychodiagnostics is assessed, relying on its content in historical context. In turn, the development of psychodiagnostics in Uzbekistan is also influenced by the world experience. Analysis of development of psychodiagnostics in Uzbekistan was conducted based on generalization of information about diagnostic tools, used in performed dissertational studies in Uzbekistan. It allowed to divide used psychodiagnostic methods into types. Besides that stages of psychodiagnostic studies in Uzbekistan are offered in the article.

Кроме этого в статье предлагаются этапы психодиагностических исследований в Узбекистане.

Key words: psychodiagnostics, development, test, methodology, research, adaptation, dissertation.

РАЗВИТИЕ ПСИХОДИАГНОСТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Психодиагностика имеет исторические корни в своем становлении как наука. Исторические корни науки позволяют установить путь ее развития. Сегодня развитие мировой психодиагностики оценивается, опираясь на анализ ее содержания в историческом контексте. В свою очередь на развитие психодиагностики в Узбекистане также влияет мировой опыт. Анализ развития психодиагностики в Узбекистане был проведен на основе обобщения информации о примененных диагностических инструментах в выполненных диссертациях. Это позволило разделить используемые психодиагностические методы на типы. Кроме этого в статье предлагаются этапы психодиагностических исследований в Узбекистане.

Ключевые слова: психодиагностика, развитие, тест, методика, исследование, адаптация, диссертация.

ЎЗБЕКИСТОНДА ПСИХОДИАГНОСТИКАНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Психодиагностика фан сифатида шаклланиши ўзининг тарихий илдиэларига эга. Фаннинг тарихий илдиэлари унинг тараққиёт йўлини белгилаш имконини беради. Бугунги кунда жаҳон психодиагностикасининг ривожланиши ўзининг узоқ йиллик тажрибасига таяниб баҳоланади. Ўз навбатида Ўзбекистонда психодиагностиканинг ривожланиши ҳам жаҳон тажрибаси тажрибаси таъсирида кечмоқда. Ўзбекистонда психодиагностиканинг ривожланиши бўйича таҳлилий материаллар мамлакатда амалга оширилган диссертацион тадқиқотлардаги диагностика воситаларини татбиқи билан боғлиқ амалга оширилган. Психодиагностика методикаларининг тадқиқотларда қўлланиш хусусиятига кўра турларга ажратилган ва уларнинг қўлланиш ҳолати баҳоланган. Ўзбекистонда психодиагностика тадқиқотларининг тарихий илдиэлари ва олиб борилган изланишларга кўра шартли равишда босқичларга ажратиб кўрсатилган. Бу эса мазкур муаммо юзасидан алоҳида тадқиқот олиб бориш зарурлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: психодиагностика, ривожланиш, тест, методика, тадқиқот, мослаштириш, диссертация.

Кириш. Психодиагностикасига доир изланишлар жаҳон психологияси (АҚШ ва Европа мамлакатлари), Собиқ Иттифоқ (Россия ва Мустақил ҳамдўстлик мамлакатлари)да олиб борилган тадқиқотларга ҳамоҳанг тарзда ватанимиз психологияси (Ўзбекистон Республикаси) да муаммонинг ўрганилганлиги ҳолатини тадқиқ этишга зарурат туғдирмоқда. Тадқиқот доирасида олиб борилган изланишлар ва илмий манбалар таҳлил доирасидаги ёндашувлар муаммонинг мамлакатимиз миқёсида тор доирада ёритишда бир оз чекланишларга дуч келганлигидан далолат бермоқда. Шу сабабли, муаммони шахс психодиагностикаси бўйича тадқиқот методикалари тушунчаси ўрнида психологик тестлар ёки психодиагностика методикаларини татбиқи масаласига айлантирилган ҳолда ёритишни тақозо этмоқда. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистонда психология фани соҳалари бўйича психодиагностик методикаларнинг татбиқи, ўз навбатида, шахс психодиагностикаси доирасидаги методикаларни

миллий муҳитга жорий этилиш ҳолатини ёритиш имконини бермоқда.

Асосий қисм. Биз Республикаимизда психологик тестлар ва методикаларнинг татбиқ этилиши ва уларнинг психологик амалиётда қўлланилиши борасидаги тарихий манбаларга мурожаат қилишимиз, анчагина манбаларда чекланишимизга сабаб бўлди. Бу эса психологик тестлар тарихий илдиэлари таҳлил этишга эҳтиёж туғилди. Аммо тестларнинг пайдо бўлиши борасидаги жаҳон амалиёти тарихида синов-текширув масалалари турли хил кўринишларда гавдаланганлигини эътироф этишимизга тўғри келди.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, авлодларимиз ҳам инсон психологиясини текшириш учун ўз шароитлари ва имкониятлари даражасида синов-тажрибалар ўтказганликларининг гувоҳи бўламиз. Чунки, ўз давридаёқ Абу Али ибн Сино эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш учун оддийгина усул қўллаган. Бироқ самарали таассурот қолдирувчи психологик маълумот олишга имкон берувчи

далилни келтира олган. У эмоциянинг инсон табиатидаги ролини куйидаги тажрибада, яъни қўй билан бўри мисолида исботлаган эди. Тажрибада иккита қўй алохидла бир қўрага жойлаштирилиб, озуқа билан боқилади. Натижада ҳеч қандай ташқи хавфсиз ҳолатда унда семириш имконияти анчагина юқори бўлганлиги. Иккинчи ҳолатда эса парваришланаётган қўйнинг ёнида иккинчи қўра ҳосил қилиниб, у ерда бўри сақланади. Натижада бир хил парвариш қилинаётган иккинчи қўйнинг қаршисида бўри турганлиги сабабли, уни семириш имконияти пасайиб кетганлиги ва хотиржамлик бўлмаса, рухий таъсир танада кескин ўзгаришларга сабаб бўлиши тажриба асосида исботланган [14, 41-42]. Ушбу эксперимент ўн асрдан ортиқроқ вақт олдин амалга оширилган бўлса-да, унинг моҳиятида замонавий психологиядаги онг, психика билан тана ўртасидаги муносабат масаласи асосланган.

Биз Собиқ Иттифокда тестлар муаммосини ўрганишга бағишланган таҳлилларда, айнан психологик тестларнинг пайдо бўлиши эмас, балки уларни татбиқ этишдаги уринишлар XX асрнинг 20 – йилларида амалга оширилганлиги тўғрисидаги тарихий маълумотни келтирган эдик. Бунда дастлабки тестларнинг татбиқи аҳолининг интеллектуал салоҳияти масаласини текшириш учун А.Р.Лурья томонидан тоғли аҳолиси ўртасида амалга оширилган тадқиқотлар билан боғлиқдир [3, 47-49]. Бу психологик тадқиқотларнинг дастлабки босқичи саналади. Тестларнинг татбиқ этилиши болаларнинг ақлий тараққиётдан ортда қолишига боғлиқ маълумотлар қайд этилганлиги билан характерланганлиги, уларнинг сабаби, болаларнинг физиологик, ижтимоий ривожланишига боғлиқ омилларнинг ўрни орқали тушунтирилган. Ушбу ҳосил фақат Осиё минтақасидаги ишчи-деҳқон аҳолиси учун эмас, балки бутун Иттифокдаги бошқа миллат вакиллари ҳам ҳосили таъкидланган эди [2].

Аммо замонавий психологияда тестларнинг татбиқ этилиши ҳолатини мамлакатимиз миқёсидаги аҳоли Собиқ Иттифок таркибида бўлган даврда шубҳасиз, унинг тарихида юз берган барча ютуқлар ва йўқотишлар билан чамбарчас боғлиқ. Собиқ Иттифокда психодиагностика методикаларининг татбиқ этилишидаги сиёсий таъйиқ таъсири XX асрнинг 70-йилларига қадар давом этиб, мазкур йўналишнинг ривожланишида кескин регрессияни келтириб чиққанлиги сир эмас [2, 86-90]. Бу ҳолат психодиагностиканинг Ўзбекистонда ривожланиши тарихи учун ҳам ҳосидир. Аммо ўтган асрнинг 70-йилларида психологик тестларни эркин татбиқ этишга берилган руҳсат туфайли уларни шакллантириш ва фойдаланиш масаласининг таъсири ҳам республикамизни четлаб ўтмади. 1972 йилда Республикада Тошкент давлат университети таркибида “Психология” бўлимининг очилиши ва психологлар тайёрлашнинг йўлга қўйилганлиги катта ютуқ саналади. Бу ҳолат мамлакатимизга замонавий психология бўйича мутахассислар тайёрлаш ва илмий тадқиқотлар олиб боришга қўйилган қадим ҳисобланади.

Агар психологик тестларнинг XX асрнинг 80- 90-йиллардаги татбиқи назар ташлайдиган бўлсак, улар умумий психологик, психодиагностик, социал психологик, этнопсихологик ва педагогик ва ёш психологик характерда ўрганила бошланди. Бу даврда психологик тадқиқотларда юқорида санаб ўтилган тестлардан ташқари, Спилберг-Ханин методикаси (Э.Ф.Ғозиев) [13], Г.Ю. Айзенкнинг интеллектни ўрганиш тести (Э.Ф.Ғозиев, Р.Ю.Тошимов) [1; 6], Д.Ж.Равеннинг “Прогрессив матрицалар” тести (Б.Р.Қодиров), Я.Йерасик тести, Қизиқишлар харитаси, установкалар ва касбий йўналганлик методикалари (Б.Р.Қодиров) [11; 15], оилавий муносабатларга бағишланган Алёшин тести

(Ғ.Б.Шоумаров [8], Б.Умаров [7] ва бошқа методикаларни мослаштириш ҳамда татбиқ этиш ишлари йўлга қўйилганлигини гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Шунингдек, психологик тестларни татбиқ этиш ва уларни мослаштириш борасида республикамизда олиб борилган ишлар 1996 йилда Республика ташхис Марказининг ташкил этилиши ва унинг вилоятлардаги бўлимларини очилиши, мамлакат талаба танловида тест тизими жорий этилиши ҳам бу соҳадаги ютуқ саналади.

XX асрнинг 90-йиллари ва XXI асрда эса психологик тестларнинг татбиқи мамлакатимиз психологлари томонидан мустақил амалга оширила бошланди. Тестларнинг яратиш ва уларни амалиётда қўллашнинг йўлга қўйилишини Ўзбекистон Мудофаа вазирлиги қошида психологик марказ, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг психофизиологик лабораториялари фаолиятининг ташкил қилинганлиги билан боғлаш мумкин.

Психологик тестларни татбиқ этилиши ва уларнинг ривожланиши тарихини Республикаимиздаги ҳолатига эътибор қаратишимиз бугунги кунда қўлланилаётган психодиагностик методикалар тестлар, сўровномалар билан боғлиқ таҳлилий материаллар тўплаш имкониятини келтириб чиқарди. Биз ушбу масалага тўхталишимиздан олдин Республикаимиз олимлари томонидан яратилган тестларнинг айримларини санаб ўтишимизга тўғри келади. Профессор Э.Ғ.Ғозиевнинг “Шахснинг иродавий сифатларини тести” (М.В.Чумаков методикасининг модификациялаштирилган шакли), “Фидойилик хислатини баҳолаш” шкаласи, “Баркамол инсонни баҳолаш” тести, “Ватанпарварлик хис-туйғусини баҳолаш”, “Мулоқотмандмисиз” (В.Ф.Ряховский сўровномасининг мослаштирилган шакли) [13] ва профессор Б.Р.Қодировнинг “Синф зукколарини танлаш методикаси”, “Касбий йўналганликни аниқлаш” (К.Б.Қодиров) [11], Иқтидорли болаларнинг бирламчи танлов методикалари (“100 та сўз” ва “50 та жумла” саводхонлик тестлари) (Б.Р.Қодиров) [10] ушбу тестларнинг жумласидандир. Психологик тестларни мослаштиришдан шакллантириш босиқичига ўтганлигини мамлакатимизда психологик тестлар тарихида ўсиш юз берганлигидан далолатдир.

Тадқиқотимизда 1992-2020 йиллар оралиғида бажарилган психология фанлари номзоди, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ва психология фанлари доктори илмий даражаси учун бажарилган диссертациялар ҳолати таҳлил қилинди. Ўтган даврда Республика миқёсида қўлланилган методикаларнинг ҳолати мамлакатимизда бажарилган психология фани соҳалари бўйича диссертацияларнинг татбиқ қилинишига қўра 300 та методика қўлланилганлиги аниқланди. Бу натижалар Ўзбекистон Миллий университети ва Тошкент давлат педагогика университети Ахборот ресурс марказларидаги психология фани ихтисосликлари бўйича бажарилган диссертациялар билан танишиш асосида ушбу таҳлили материаллар қўлга киритилди. Улардан 117 таси 1992 йилдан 2017 йилгача, 183 таси эса 2017-2020 йиллар оралиғидаги тадқиқотларда фойдаланилганлиги маълум бўлди [4].

Мамлакатимизда 1992-2017 йиллар оралиғида амалга оширилган диссертацияларда 117 та, 2017-2019 йилда эса 40 та диссертацион тадқиқотларда 183 та турли хил даражадаги методикалардан фойдаланилганлиги аниқланди. Ҳар иккала босқичга хос бўлган методикаларнинг умумий кўрсаткичи 300 тани ташкил қилди [4]. Биз ушбу методикаларни классификациялаган ҳолда уларнинг куйидагича гуруҳларга ажратилди (1-жадвал).

Республика миқёсидаги тадқиқотларда қўлланилган барча турдаги методикаларнинг энг асосий қисми

бошқа миллий-маданий муҳитларда яратилган методикалар бўлиб, маҳаллий шароитда шакллантирилганларининг ҳолати анча қуйи даражада (39 та) экан, яъни улар барча татбиқ қилинган методикаларнинг 13 фоизини

ташkil қилмоқда. Бундан кўринадик, тадқиқотларда маҳаллий психологлар томонидан методикаларни шакллантириш масаласига етарлича эътибор қаратилмаётганлигидан далолат беради.

1-жадвал

Ўзбекистонда 1992-2019 йилларда амалга оширилган диссертацион тадқиқотларда қўлланилган методикаларнинг ҳолати

№	Методикаларнинг турлари	Йиллар бўйича			Методикаларнинг улуши (%)
		1992-2017 йй.	2017-2019 йй.	1992-2019 йй.	
1	Шахс қирралари, типлари, қадриятлари, йўналганлиги, установкалари ва қизиқишлари ўрганишга мўлжаллаган методикалар	27	43	70	23,33
2	Шахслараро муносабатларни ўрганиш методикалари	5	5	10	3,33
3	Шахснинг мотивация, эмоция ва иродавий соҳаларини тадқиқ қилиш методикалари	25	36	61	20,33
4	Шахснинг когнитив соҳасини тадқиқ қилиш методикалари	6	19	25	8,34
5	Социал психологик тадқиқот методикалари (социал адаптация, ижтимоий установкалар, оилавий муносабатлар ва қадриятларни)	19	37	56	18,70
6	Ижтимоий психологик сўровномалар (маҳаллий олимлар томонидан шакллантирилган)	12	15	27	9,00
7	Проектив методикалар	9	8	17	5,60
8	Социометрия	1	1	2	0,70
9	Фаолият услублари, фаолият соҳалари ва касб танлашни ўрганишга мўлжалланган методикалар	5	4	9	3,00
10	Анкеталар	8	15	23	7,66
	Жами	117	183	300	

Барча турдаги психодиагностика методикаларининг салмоғига кўра энг кўп татбиқ қилинганлари тоифасига “Шахс қирралари, типлари, қадриятлари, йўналганлиги, установкалари ва қизиқишлари ўрганишга мўлжаллаган методикалар” гуруҳи бўлиб, улар 23,33 фоиз, “Шахснинг мотивация, эмоция ва иродавий соҳаларини тадқиқ қилиш методикалари” 20, 33 фоиз, “Социал психологик (социал адаптация, ижтимоий установкалар, оилавий муносабатлар ва қадриятларни) тадқиқ қилиш методикалари” эса 18,70 фоиз улушига эга. Татбиқ этиш кўрсаткичи паст бўлган методикалар тоифасига “Социометрия” киритиш мумкин (0,70 фоиз).

Шунингдек, диссертация ишлари бўйича амалга оширилган тадқиқотларда маҳаллий олимлар томонидан шакллантирилган методикаларнинг кўп қисmini “Ижтимоий психологик сўровномалар” (7,66 фоиз) ташkil этди. Бу эса кўпроқ ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда шакллантирилган диагностика воситалари саналади. Охирги йигирма йиллик ичида мамлакатимизда олиб борилган тадқиқотлар ва шакллантирилган илмий адабиётларда методикаларнинг ишлаб чиқиш ҳолатига

дахлдор санокли манбаларни келтириш мумкин. Масалан, профессор Б.Р.Қодиров томонидан иқтидорли болаларнинг бирламчи танлови методикалари йўналишида “Синф зукколарини танлаш методикаси”, “Саводхонлик тестлари” (“100 та сўз” тести, “50 та жумлалар” тести) [10], П.С.Эргашев томонидан “Симметрия ҳисси даражасини ташхис қилиш методикаси (“Barron-Welsh Art Scale”)” бўйича натижаларни қайта ишлаш тизими модификация қилинган ва “Симметриянинг босқичли шкаласи” ишлаб чиқилганлиги (П.С.Эргашев) [9], тадқиқотчи З.Расулова томонидан шакллантирилган “Оила-никоҳ масалалари” ассоциатив сўровномаси [5] шулар жумласидандир.

Бизнинг эътиборимизни тортадиган яна бир жиҳати-бу психологик тадқиқотларда диагностика методикаларининг татбиқ этилиши ва уларнинг қўлланилиш даражасини таҳлил бўлди. Биз 156 та диссертацияларда қўлланилган тадқиқот методикалари билан танишиб уларнинг тизимлаштиришга ҳаракат қилдик. Уларнинг ҳолати хусусидаги маълумот навбатдаги 2-диаграммада келтирилади.

2-жадвал.

Психологик тадқиқотларда қўлланилган шахс психодиагностикаси методикаларининг (сўровнома) қўлланиш ҳолатига кўра ранжировкаси*

№	Методиканинг номи	Татбиқ этилганлик ҳолати	Коэффициент
1.	“Экстраверсия, интроверсия ва нейротизмни ўрганиш” сўровномаси (Г.Ю. Айзенк)	13	0,76
2.	Шахс характерининг акцентуациясини аниқлаш (К.Леонгард)	12	0,70
3.	“16 омилли шахс сўровномаси” (Р.Б. Кеттелл)	10	0,5
4.	Дж.Равен тести	8	0,47
5.	Т.Лири методикаси	7	0,41
6.	Психодиагностик тест (Л.Т.Ямпольский)	7	0,41
7.	Шахс билан боғлиқ хавотирланишни ўрганиш методикаси” (А.М.Прихожан);	6	0,35
8.	Спилбергер-Ханин методикаси	6	0,35
9.	В.В.Столин методикаси	5	0,29
10.	Тейлор методикаси	5	0,29
11.	Шахснинг индивидуаллигини ўрганишга қаратилган сўровнома (Э.Ғ.Ғозиев ва Р.Тошимов)	5	0,29
12.	“Шахс кадриятларининг йуналганлигини аниқлаш” (И.Г.Сенин)	5	0,29
13.	М.Ю.Орлов, А.Мехрабян, Э.Ғ.Ғозиев методикалари	4	0,23
14.	Ёшларни касбга йўналтириш сўровномаси (Б.Р.Қодиров)	4	0,23
15.	Дембо-Рубинштейн методикаси	3	0,17
16.	“Ўсмир ўқувчиларда хавотирланишга берилувчанлик даражасини аниқлаш сўровномаси” (З.Т.Нишанова, Ш.Т.Алимбаева)	2	0,11
17.	ММРІ ва унинг модификациялари	2	0,11
18.	К.Юнг тести	1	0,05

Изоҳ: *Тадқиқотларда қўлланилганлик ҳолати юзасидан.

Методикларнинг тадқиқотларда қўлланилиши бўйича Г.Ю.Айзенк методикаси 13 (0,76) марта фойдаланганлиги билан энг юқори рейтинг кўрсаткичига эга бўлди. “Шахс характерининг акцентуациясини аниқлаш” (К.Леонгард) методикаси эса 12 (0,70) та диссертацион тадқиқотларда фойдаланилган. Қолган тўртликка кирувчи методикаларнинг улуши бир неча методикаларда бир хилликни ташкил этганлиги асосида тақдим этилди. Р.Б.Кеттелл 16 PF сўровномаси эса 10 марта (0,50) тадқиқот методикаси сифатида фойдаланилган. Шахслик сўровномаларидан ташқари кенг кўламда Дж.Равеннинг “Прогрессив матрицалари” тести 8 (0,41) марта тадқиқот ишида методика сифатида татбиқ

қилинган. Маҳаллий муҳитда яратилган методикалар улуши ҳақида сўз борганда “Шахснинг индивидуаллигини ўрганишга қаратилган сўровнома (Э.Ғ.Ғозиев ва Р.Тошимов) 5 марта (0,29), “Ёшларни касбга йўналтириш сўровномаси” (Б.Р.Қодиров) 4 марта (0,23) ҳамда “Ўсмир ўқувчиларда хавотирланишга берилувчанлик даражасини аниқлаш сўровномаси” (З.Т.Нишанова, Ш.Т.Алимбаева) 2 марта (0,11) татбиқ этилганлиги кузатилди.

Биз юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда тестларнинг татбиқ этилиши билан боғлиқ тарихини қуйидагича беш даврга шартли ажратишимизга тўғри келди (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистонда психологик тестларни қўлланилиш тарихининг давланиши

Давр	Хусусиятлари
I (XX асрга қадар)	Тўлиқ фан сифатида шаклланмаган, аммо айрим психологик характердаги тажрибаларни амалга оширилиши
II (XX асрнинг 20-30-йиллари)	Психологик тажрибалар ўтказилиши, аммо мустақил тадқиқотлар олиб борилмаган. Психологик тестлар тубжой аҳолисининг ўрганишга йўналтирилган
III (XX асрнинг 50-90 йиллари)	Ўзаро илмий алоқаларнинг йўлга қўйилиши, тадқиқот ишларининг олиб борилиши, психологик тестларни маҳаллий шароитга олиб кирилиши, уларни мослаштириш ишларини йўлга қўйилиши
IV (XX асрнинг 90-йиллари)	Мустақил фаолиятнинг амалга оширилиши, психологик тестларнинг жорий этилиши, дастлабки психологик тестлар тўғрисидаги мақола ва қўлланмаларнинг чоп этилиши. Ташхис Маркази фаолиятининг йўлга қўйилганлиги.

V 2000-2019 йиллар	Психологик тестларни қўллашда кескин бурилишнинг юз берганлиги, янги методикалар шакллантирилаётганлиги ва уларни тадқиқотларда қўлланилиши
-----------------------	---

Ўзбекистонда психодиагностиканинг ривожланиши бўйича тадқиқ қилинган ушбу намуна шартли тарзда амалга оширилди. Бу борадаги изланишларни кенг қўламда амалга ошириш лозим бўлади.

Хулоса. Шуни айтиш лозимки, ушбу тарихий ривожланиш босқичлари билан боғлиқ изланишларни

психология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасидаги алоҳида тадқиқотни олиб борган ҳолда психологик тестларни татбиқ этиш хусусиятлари, уларнинг психометрик талабларига берилаётган эътибор, янги яратилиши лозим бўлган методикаларнинг истиқболларини белгилаш лойиҳасини ишлаб чиқиш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики / Пер. А. Озерова. –М: ЭКСМО-Пресс, 2001.– 480 с.
2. Бурлачук, Л.Ф. Психодиагностика: учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук.– СПб.: Питер, 2006. – 351 с.
3. Лурия А.Р. Культурные различия и интеллектуальная деятельность//Этапы пройденного пути: Научная автобиография. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 47-69.
4. Расулов А.И. Шахс психодиагностикаси методикаларининг илмий-амалий асослари: Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси.-Тошкент., 2020. -280 б.
5. Расулова З. А. Ўзбекларда оила-никоҳ анъаналарининг ижтимоий ва этник психологияси: Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. -Тошкент., 2018.-70 б.
6. Тошимов Р.Ю., Ғозиев Э.Ғ. Психодиагностика ва амалий психология – Т., ЎзМУ, 2004- 132б.
7. Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари.:Психология фанлари доктр. диссертацияси.-Тошкент., 2009.-360 с.
8. Шоумаров Ғ.Б. Оилага психологик ёрдам кўрсатиш асослари. – Тошкент, 2014.-201 бет;
9. Эргашев П.С. Симметрия хисси феноменологик таҳлили, диагностикаси ва коррекцияси:Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати.-Тошкент., 2019.-63 б.
10. Қодиров Б.Р. Иқтидорли болаларнинг бирламчи танлови методикалари.-Тошкент.-2014.-76 б..
11. Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Қасбий таъхиси методикалари тўплами //Амалиётчи психологлар учун методик қўлланма. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 94 б.
12. Ғозиев Э.Ғ., Усмонова Ш. Интеллект психологияси. – Тошкент: Университет, 1996.- 47 б.
13. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Тошкент: “Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2010.- 542 б.
14. Ярошевский М.Г. История психологии: От античности до середины XX века: учеб. пособие для вузов / М.Г. Ярошевский. – 2-е изд. – М.: Академия, 1997. – 416 с.
15. Raven J. The Raven's progressive matrices: change and stability over culture and time // Cognitive Psychology. –2000. – Т. 41, № 1. – С. 1-48.

UDC: 37.013.46

Гулҳаё РАҲМОНОВА,

Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

E-mail: rahmonova17@gmail.com

Педагогика бўйича фалсафа доктори Д.М. Маҳмудова тақризи остида

THE IMPORTANCE OF DISTANCE AND ONLINE EDUCATION IN THE PROCESS OF TEACHER DEVELOPMENT

Abstract

The article deals with the distance improvement of teachers' qualifications, reveals the conditions for its effective implementation, proposes a system of principles for selecting the content of education, examines the features of the organization and management of the educational process in these conditions.

Key words: distance learning, professional development, teachers, education.

ЗНАЧЕНИЕ ДИСТАНЦИОННОГО И ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИИ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЯ

Аннотация

В статье речь идет о дистанционном повышении квалификации учителей, раскрываются условия для его эффективной реализации, предлагается система принципов отбора содержания образования, рассматриваются особенности организации и управления учебным процессом в этих условиях.

Ключевые слова: дистанционное обучение, повышение квалификации, учителя, образование.

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИНГ ЎҚИТУВЧИЛАР МАЛАКА ОШИРИШ ЖАРАЁНИДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада ўқитувчилар малакасини масофадан такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилган, малака ошириш жараёнини самарали амалга оширишнинг педагогик шарт-шароитлари очиб берилган, таълим мазмунини танлаш тамойиллари тизими таклиф қилинган, шунингдек, ушбу шароитда ўқув жараёнини ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: масофавий таълим, малака ошириш, ўқитувчилар, таълим.

Кириш (Introduction). Малака ошириш тизими сўнгги ўн йил ичида ахборот-коммуникация технологиялари, онлайн таълим ва масофадан ўқитишнинг янги салоҳиятини босқичма-босқич ўзлаштирди. Бундан ташқари, глобал ўзгаришлар шароитида, масалан, корона-вирус пандемиясида, бу таълим усуллари ҳозирда анча муваффақиятли эканлиги айтироф этилмоқда.

Малака оширишнинг масофавий шакли педагогик ва ахборот-компьютер технологияларининг комбинациясини, ўқув жараёни субъектлари ўртасидаги алоқа интерактивлигини ва унинг сифатини таъминлайди. Коммуникация технологиялари ёрдамида масофадан туриб маълумот алмашиш ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисми эмас, балки ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишнинг техник ва технологик ёрдамчиси бўлиб хизмат қилмоқда. Таълим олувчиларнинг ахборот-компьютер ва телекоммуникация воситаларидан фойдаланган ҳолда амалга оширадиган мустақил ишлаб чиқариш фаолияти масофадан туриб касбий ривожланиш, яъни малака оширишнинг устувор вазифасидир [5].

Ҳозирда масофадан туриб малака оширишни замонавий техник маълумот узатиш воситаларини қўллашни назарда тутадиган ва олдиндан қўтилган натижа, узлуксизлик, самарадорлик, сифатни таъминлайдиган, мутахассисни мустақил ўқитиш тамойилига асосланган олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг сифат жиҳатидан янги шакли деб ҳисобланади. Шунингдек, ушбу таълим шакли ўзгарувчанлик, кўп ўлчовлилик, мослашувчанлик, адаптация, индивидуаллик, мавжудлик, касбий ривожланиш демократияси каби тушунчаларни ҳам амал қилишини таъминлайди.

Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари сингари, педагог кадрлар малакасини ошириш тизими ҳам доимий ривожланишни талаб қилмоқда. Бунинг сабаби, касбий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар ҳажмининг тез суръатда ўсиши, шунингдек, «билимлар ўзгаришининг» тез қисқаришидир. Шу нуқтаи назардан, малака ошириш тизими ҳар қандай ижобий ижтимоий-иқтисодий, илмий ва технологик ютуқларга тез мослашиши, психологик ва педагогик фан ҳамда амалиёт ютуқларига таяниши, доимо келажакка йўналтирилган бўлиши, шунингдек, ўз ижобий томонларини сақлаб туриши керак [5].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Мазкур мавзу доирасида В.Мальцев, ЛюБыстрых, Н.Никуличева, А.Сатунина, И.Варганова, Т.Егорова, Р.Балмахаева, А.Толемисова, Н. Валюшина, Е.Геласина кабиларнинг илмий тадқиқот ишлари ўрганилди ҳамда таҳлил қилинди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Мақолани тайёрлашда қуйидаги тадқиқот усулларидан фойдаланилди:

- назарий даражада - тадқиқот муаммолари бўйича илмий-услубий адабиётлар ва меъёрий ҳужжатларни таҳлил қилиш; иштирокчилар фаолияти натижаларини таҳлил қилиш; тизимлар ва таълим жараёнларини, ўқитувчи ва иштирокчиларнинг масофавий ўқитиш тизимидаги педагогик фаолиятини моделлаштириш;

- эмпирик даражада - педагогик тажриба; кузатув усуллари, сўровномалар, тестлар, сўровлар, маълумотларни қайта ишлашнинг статистик усуллари.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).**

Бугунги кунда ўқитишнинг янги муқобил шакллари орқали педагог кадрларнинг малакасини ошириш муаммоси ўта долзарб бўлиб қолмоқда. Бу

шакллардан бири масофавий ўқитиш бўлиб, у маълум даражада қўшимча педагогик таълимнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишни таъминлайди, хусусан:

а) кўп сонли ўқитувчилар малакасини ошириш;
б) ўқитувчиларни таълимни модернизация қилиш натижасида юзага келадиган инновацион жараёнларни бошқаришга тез ва сифатли тайёрлаш;

в) асосий иш жойидан узилмаган ҳолда ўқитиш ва олинган билимлардан касбий фаолиятда бевосита фойдаланиш имконияти;

д) таълимни индивидуаллаштириш ва дифференциаллаш тамойилларини амалга ошириш;

е) малака оширишга ўқитувчиларни юбориш ва алмашув дастурлари билан боғлиқ харажатларни камайтириш орқали ўқитиш сарфларини камайтириш.

Масофавий ўқитиш анъанавий кундузги таълим шаклини тўлиқ ўртини боса олмайди, чунки бу жараёнда ўқитувчи ва иштирокчи ўртасида тўғридан-тўғри алоқа мавжуд эмас, лекин у маълум билимлар базасига эга бўлган ва ўз малакасини оширмоқчи бўлганлар учун жуда мос келади. Ўқитиш жараёнида ўз малакасини ошираётган ўқитувчи бу таълим шаклида асосан ўз билимларига таянади. Андрагогик ёндашув билан ўқитиш ижтимоий ва касбий фаолият контекстига қурилади, иш жараёнида машғулотлар олиб борилади ва ўқув жараёнида касбий фаолият билан боғлиқ долзарб вазибалар ҳал қилинади [8]. Шу ўринда қўшимча педагогик таълим муассасаларида масофавий ўқитишдан фойдаланиш учун шароит яратиш зарурияти мавжудлигини эътироф этиш лозим [9].

Масофавий таълим дастурларини муваффақиятли амалга ошириш асослари орасида қуйидаги муҳим жиҳатларни ажратиш кўрсатиш керак [4,5,6]:

1. Ўқув мотивациясининг мавжудлиги, биринчи навбатда, тингловчининг янги назарий билим ва амалий кўникма ва кўникмаларни эгаллашга, сўнгра фақат малака оширганликни тасдиқловчи сертификатни олишга бўлган мақсадли муносабати билан белгиланади.

2. Тингловчининг фаол мустақил когнитив фаолияти, бу нафақат билимларни ўзлаштиришни, балки уларнинг касбий фаолиятида турли масалаларни ҳал қилишда мустақил фойдаланишни ҳам таъминлайди.

3. Таълимга индивидуал ва табақалаштирилган ёндашув.

4. Модулли ўқитиш тизими.

5. Замонавий ахборот ресурслари ва телекоммуникация, интерактив технологиялардан фойдаланиш, аниқ ташкилий, услубий ва бошқарув қарорлари.

6. Ўқитувчилар профессионалиги ва ўқув жараёнида барча иштирокчиларининг ўзаро таъсири.

7. Малака оширишнинг мослашувчан тизими [7].

Шу билан бирга, масофадан ўқитишнинг ўзига яраша афзалликлари ва камчиликлари ҳам мавжуд [10,1,2,3,4]. Афзалликларга ўқув жараёнининг мослашувчанлиги, географик, вақтинчалик ёки ижтимоий мавқеидан қатъи назар, максимал дарсга кириш имконияти, нисбатан арзон, исталган вақтда ва исталган жойда, ишни тўхтатмасдан ўқиш имконияти, индивидуал жадвали бепул режалаштириш қиради. Шунингдек, иштирокчиларнинг шахсий физиологик хусусиятларидан келиб чиқиб (тез идрок этиш, биологик ритм ва бошқалар) малака оширишни масофадан мувофиқ ташкил этиш мумкин, чунки бунда жараён, ўқув материалларининг мавжудлиги, ўқитувчилар билан мобил алоқа, ўқитувчиларнинг ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашуви [7] орқали амалга оширилади.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, билим олишга бўлган муносабат мавжуд бўлганда, масофадан ўқитиш натижалари анъанавий таълим шакллари билан кам бўлмаган, ҳатто ундан ҳам устун натижалар кўрсатган. Чунки иштирокчи бу жараёнда ўқув материалларининг кўп қисмини мустақил ўрганади, бу эса ёдда сақлаш қobiliятини яхшилади, ўтилган мавзуларни яхши тушуниш имконини беради. Шу билан бирга, масофавий ўқитишнинг ҳам айрим камчиликлари мавжуд. Масофадан малака ошириш жараёнида яратилган комплексдан қуйидаги педагогик-шарт-шароитлар яратилгандагина самарали фойдаланиш мумкин:

- ўқув жараёнида психологик қулай шароит яратиш;
- тингловчилар билан алоқа турларининг кенг ва хилма-хиллигини таъминлаш;
- ўзаро алоқада иштирокчилар фаоллигини рағбатлантириш;
- педагогик жараённи персоналлаштириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Gelyasina E.V., Distance education. Дистанционное и виртуальное обучение. (1) 2012.
2. Валюшина Н. М. Педагогические условия повышения квалификации учителей на основе использования дистанционных образовательных технологий. Автореферат. "На Чехова", 2013. <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://www.disscat.com/content/pedagogicheskie-usloviya-povysheniya-kvalifikatsii-uchitelei-na-osnove-ispolzovaniya-distant-read/pdf>
3. Балмахаева Р.М., Толемисова А.М. Вестник КазНМУ, №5(2) - 2013 51 www.kaznmu.kz
4. Егорова Т. М. Педагогические условия эффективного функционирования дистанционного обучения в системе повышения квалификации учителей иностранных языков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Т. М. Егорова. – Чебоксары, 2006. – 210 с.
5. Варганова Ирина Вячеславовна Использование дистанционного обучения в системе повышения квалификации педагогических работников // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. 2010. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-distantsionnogo-obucheniya-v-sisteme-povysheniya-kvalifikatsii-pedagogicheskikh-rabotnikov>.
6. Сатунина А.Е. Электронное обучение: плюсы и минусы http://soft.tusi.biz/ts_general/azl/kitabxana/hb/hb-28.htm
7. Дистанционное образование: плюсы и минусы. //Материалы XXIII Международной конференции «Применение новых технологий в образовании» (27-28 июне 2012 года в рамках Конгресса конференций "Информационные технологии в образовании" на базе Фонда новых технологий в образовании "Байтик". - Троицк, 2012. - 3с. dtraining.web-3.ru
8. Никуличева Н.В. Дистанционное повышение квалификации педагогов: плюсы и минусы // Сборник тезисов докладов XVI конференции представителей региональных научно-образовательных сетей «Relam-2009». – Москва-Санкт-Петербург, 2009. – С. 138-144.
9. Быстрых Л. Ф. Информационные технологии дистанционного обучения в системе профессиональной переподготовки и повышение квалификации / Информационно-аналитический вестник Уральской академии государственной службы «Чиновник» - 2006. - № 3 (43) - 8 с.
10. Мальцев В. Дистанционное обучение — доступное образование <http://www.edukids.ru/http://www.planetaedu.ru/>

Gulnoza RASHIDOVA,

Jizzax viloyat xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish hududiy markazi o'qituvchisi
E-mail: grashidova89@gmail.com

ChDPI professori, p.f.d. Sh. Mardonov taqrizi asosida

MODEL FOR FORMING SOCIO-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS

Abstract

The article examines the socio-cultural competence of students and the model of its formation. The views of scientists-educators on this matter are analyzed. Also, recommendations and suggestions were given on the development of a model for the formation of socio-cultural competence of students on the example of history. The expediency of organizing modular lessons and seminars is also indicated as a priority in the formation of the socio-cultural competence of future history teachers.

Key words: student, specialist, educational scientists, socio-cultural competence, model, education system, professional competence, creative competence, competence, value, conviction, seminar, modular lessons, future history teacher, method, technology, cultural competence.

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотации

В статье исследуется социокультурная компетентность студентов и модель ее формирования. Проанализированы взгляды ученых-педагогов на этот счет. Также были даны рекомендации и предложения по разработке модели формирования социокультурной компетентности учащихся на примере истории. Также указана целесообразность организации модульных уроков и семинаров как приоритетная в формировании социокультурной компетентности будущих учителей истории.

Ключевые слова: студент, специалист, ученые-педагоги, социокультурная компетентность, модель, система образования, профессиональная компетентность, творческая компетентность, компетентность, ценность, убеждение, семинар, модульные уроки, будущий учитель истории, метод, технология, культурная компетентность.

TALABALARNING IJTIMOYIY-MADANIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH MODELI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasi va uni shakllantirish modeli o'rganilgan. Bu boradagi pedagog olimlarning fikrlari tahlil qilingan. Hamda talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasi shakllantirish modelini tarix fani misolida ishlab chiqishga tavsiya va takliflar berilgan. SHuningdek bo'lajak tarix o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentligini shakllantirishning ustuvor yo'nalishi sifatida modul darslar va seminarlarni tashkil etish maqsadga muvofiqligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: talaba, mutaxassis, pedagog olimlar, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, model, ta'lim tizimi, kasbiy kompetensiya, ijodiy kompetensiya, kompetentlik, qadriyat, e'tiqod, seminar, modulli darslar, bo'lajak tarix fani o'qituvchisi, metod, texnologiya, madaniy kompetentlik.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda jahon ta'lim amaliyotida oliy o'quv yurtlari talabalarining ijtimoiy-madaniy kompetensiyalari ahamiyatini oshirish tendensiyalari kuchaymoqda. Sababi bugungi jamiyat ijtimoiy, siyosiy, madaniy jarayonlarning tez-tez o'zgarib turishi natijasida har qanday qiyofadagi mutaxassisdan o'z qadriyatlarini va e'tiqodlariga, o'z madaniyatiga ega bo'lishni talab etadi. Shuningdek bo'lajak mutaxassisdan boshqa madaniyat turlarini ham qabul qila bilish qobiliyatini rivojlantirishni hamda madaniy an'analar va ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq o'z-o'zini doimiy ravishda takomillashtirishni taqozo qiladi.

Mutaxassislarni tayyorlash jarayoni amaliy faoliyatda kasbiy va ijodiy rivojlanishda bilim, ko'nikma, malakalar hamda qadriyatlarni yangi vaziyatlarga o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Hamda istiqboldagi xodimlarga ijtimoiy-madaniy amaliyotdagi egallagan kompetensiyalarini yanada takomillashtirishga yo'naltirish ularni zamonaviy jamiyatda erkin harakat qilishga uning ichiga muvaffaqiyatli kirib borishga yordam beradi.

Germaniya, Avstriya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya kabi davlatlarning pedagog olimlari talqinida kasbiy kompetensiya iqtisodiy, madaniy, diniy, siyosiy jarayonlar, bolalar, yoshlar, kattalar bilan ishlashga imkon beradigan

texnologiyalarni bilish, ijodiy tadbirlarda faol ishtirok etish kabirlari o'z ichiga oladi.

Mamlakatimizda esa bu jarayon ta'lim tizimida bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Buning huquqiy asosi sifatida 2017-yil 6-aprelda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ-187-sonli qaror[1]ni keltirishimiz mumkin.

Oliy ta'lim tizimida esa kompetentli mutaxassislarni shakllantirishga qaratilgan o'qitish texnologiyalarini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha islohotlar olib borilmoqda. Bu islohotlar talabalarda yuksak ma'naviyat va axloqni rivojlantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, yuksak fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasi bilan bog'liq ravishda olib borilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ta'limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida shaxsning kasbiy kompetentligini shakllantirish masalalari bo'yicha bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Jumladan, chet el olimlari J. Uaytingov va B. Uaytingov, X.Adams, M.Koul, K.Sharl [2,3] shaxsning kasbiy kompetentligini shakllantirishning asosiy tendensiyalarini o'rganishgan, J.Goff, N.Russele esa tarix ta'limining ijtimoiy

va psixologik asoslari, shaxs rivojiga tarixiy kompetensiyani, tabiiy-ijtimoiy va madaniy muhitning ta'sirini ko'rsatib berishgan. Shuningdek shaxsning kasbiy kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-madaniy yondashuvning imkoniyatlari P.Sorokin[4], R.Merton[5], T.Parsons[6], L.Uayt[7]lar tomonidan o'rganilgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda maktablar uchun tarix darsliklari mualliflar E.K.Arifjonov[8], sh.K. Alimov, A.V.Narbekov, K.B.Qodirov, N.Djuraev[9], T.U.Fayzullaev, R.Murtazaeva, B.V.Xasanov, K.Usmonov, I.P.Shodmanqulov, N.D.Ernazarova[10] kabilar tomonidan yaratilgan.

Ma'naviy va badiiy qadriyatlarining o'tmishdagi va hozirgi kundagi tarixiy-falsafiy va estetik mazmun va mohiyati A.G.Abdunabiev, B.Abduraximov, S.Sh.Alimov, A.Erkaev, F.A.Babashev, E.Umarov, M.Abdullaev, E.Xakimov, N.Yu.Jurabaev tadqiqotlarida yoritib berilgan. Madaniy komponentning ta'limga tatbiq etilishi S.K.Annamuratova, N.M.Egamberdieva, T.B.Alekseeva, G.M.Galutskiy, I.F.Isaev, E.N.Shiyanov, C.Z.Goncharova, V.L. Kraynik, N.E. Shurkova va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology).

Talabalarining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish modeli borasida olib borilgan tadqiqotda asosan kuzatish va tahlil uslublaridan keng foydalandi. Hamda tajriba-sinov ishlari olib borildi. Ta'kidlovchi tajriba-sinov ma'lumotlariga asosanib ta'kidlash mumkinki, talabalarining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish jarayonida talabalarining amaliy ko'nikmalarini qo'llash, ularning faolligini rivojlantirish, aks ettirish, ijtimoiy bilimlarni kengaytirish va ijtimoiy faoliyat sohasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik modellar kompleksi muvaffaqiyatini ta'minlash vositasi bo'lishi mumkin degan xulosaga kelindi.

Shuningdek, tarix o'qituvchilari amaliyotining ko'rsatishicha, ularning asosiy izlanishlari ta'lim modellarini shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, uning asosini talaba faoliyati tashkil qiladi. Shu munosabat bilan biz o'qitishning namunali modellarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

✓ talabalar tomonidan aniq belgilangan namunani o'zlashtirish;

✓ uning asosiy turlari bo'yicha talabalarining o'quv-qidiruv faoliyati;

✓ ilmiy tadqiqot turlari bo'yicha talabalarni tizimli ravishda kognitiv

izlanish;

✓ dialogik faoliyatga o'rgatish.

Bu tadqiqotda o'quv-qidiruv faoliyati, ilmiy izlanishlar va dialog faoliyati modelidan foydalanamiz.

Talabalarining o'quv-qidiruv faoliyati modelida, turli tarixiy davr, voqea, hodisani tavsiflovchi hujjatlar tizimi bilan ishlash etakchi o'rin tutadi. Zamonaviy tarixni tarixiy manbalar, buyuk tarixchilarning asarlari va boshqa hujjatlarni o'rganishsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularni o'rganish qator o'zarobog'liq masalalarni hal qilishni taqozo qiladi: puxta bilimlarni shakllantirish, ularni aniqlashtirish va chuqurlashtirish, o'rganilayotgan masalalarni ko'rsatib (namoyish qilib) berish, nazariy holat va g'oyalarni isbotlab berish; ta'lim oluvchilarning anglash va baholash fazilatlarini shakllantirish, talabalarni kasbiy faoliyat masalalarini yechishga tayyorlash.

Hozirgi tez o'zgaruvchan zamonda shaxsni rivojlantiruvchi, bilish faoliyatini faollashtiruvchi universal yo'llardan biri - bu ilmiy tadqiqot faoliyatidir. Tadqiqot malakalarini rivojlantirish, talabalarining mustaqil ravishda tadqiqot masalalarini qo'yish va uni yechish ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy, shu jumladan tarixiy ta'limning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Tarix darslarida tarixiy hujjatlar ustida ishlash jarayonida tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish tadqiqot g'oyalarini ta'limning amaliy

qo'llanish varianti hisoblanadi. Dars jarayonida hujjatlardan foydalanish darsni qiziqarli, boy, mazmundor qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and result). Tajriba jarayonini kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, talabalarining bilim manbalarini mustaqil o'rganishlari muvaffaqiyatli kechadi. Agarda talaba aniq dastur bilan ishlasa, o'quv materialini mazmuni aniq didaktik masalaning echimiga qaratilgan bo'lsa hamda talabaning matn bilan ishlash ko'nikmasi quyidagi aniq talablarga javob bersa:

-tarix faniga o'qitish vazifalari uning maqsadga mos tushsa;

-davriy, zamonning asosiy, tipik voqea va hodisalarini ifodalasa;

-dasturiy material bilan bog'liq tarixiy bilimlarni faollashtirishga yordam bersa;

-material o'qituvchi tomonidan tuziladigan savol va topshiriqlar talabalariga javob bersa;

-materialning talabalarga mazmunan, hajm tomonidan mos bo'lsa va qiziqarli bo'lsa;

-material mazmuni hayotiy bo'lishi va talabaga u yoki bu jarayon, hodisalar to'g'risidagi tasavvurlarini konkretlashtiradigan, unga ma'lum emotsional-hissiy ta'sir qiladigan bo'lsa;

-badiiy va ilmiy mohiyatga ega, bilish darajasini rivojlantirishga etarli darajada axborotga ega bo'lsa, aqliy mehnat usullarini takomillashtira olsa.

Tarixiy matn bilan ishlashning quyidagi usullari natijadorligini ko'rsatdi:

-o'qish va tahlil;

-bosh g'oya, asosiy holat va tushunchalarni ajratib ko'rsatish va ko'chirma olish;

-izohlab o'qish;

-matnni jamoaviy tahlil qilish;

-matnga savollar shakllantirish;

-o'rganilayotgan jamoaviy hodisani aniqlashtirish maqsadida aniq, faktik va nazariy materiallarni umumlashtirish;

-bir xil faktlar, hodisalar, hoyalarni tizimga solish;

-kontrast hodisalarinig qarama-qarshiligini aniqlash hamda global, tarixiy-madaniy, ijtimoiy xarakterdagilarini baholash;

-jamoaviy-tarixiy rivojlanishning turli yondashuvlarini aniqlash;

-mualliflar izohini tahlil qilish;

-bir necha manbalarni solishtirib, muammo yechimining turli yo'llarini topish;

-hukmning mantiqiy zanjirini sabab-oqibat aloqalarida aniqlash;

-matn, solishtiruv-umumlashtiruvchi, konkret hamda mantiqiy matn, jadvallar, rejalar (kengaytirilgan, tizimli-mantiqiy va tematik), tezislar, konspetlar tuzish;

-xabarlar, referatlar tayyorlash;

-o'z nuqtai-nazari va umumlashgan xulosalarini tayyorlash.

Bu faoliyatda talabaga o'qituvchining yordami kerak bo'ladi. Amaliyotning ko'rsatishicha, yosh insonlar hamma vaqt ham o'z bilim manbalarini tanqidiy baholay bilmaydilar, ular olimlar izlanishlariga ham, badiiy adabiyotlar materiallariga ham birday ishonadilar. Shu munosabat bilan, dars jarayonida qo'llanilgan hujjatlar mohiyatiga e'tiborni kuchaytirish lozim bo'ladi. Hujjatlarga talabalarining yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda turli darajadagi savol va topshiriqlar yuklangan bo'ladi.

Tarix darslarida o'yin o'rganilayotgan zamon, davrga chuqurroq kirib borishga imkon beradi hamda talabalarda katta qiziqish uyg'otadi. O'yin faoliyatning faol shakli sanaladi, unda o'tgan va hozirgi zamonning ma'lum holatlari (muhitlari) modellashgan bo'ladi hamda tarixiy drama qatnashchilari unda "tiriladi" va "harakatga keladi". Bunday

darsning bosh maqsadi – sub'ektning tarixiy haqiqatga o'ziga xos emotsional munosababini aniqlashdir. Talabalar “insonlarsiz” tarixni o'zlarini ixtiro qilgan personajlar bilan to'ldiradi, bu ularga intellektual, emotsional, ijodiy anglash faoliyatlarini birlashtirishga imkon beradi hamda ijtimoiy, madaniy kompleks omillarini anglashlarini yengillashtiradi.

Tarixiy o'yinlar klassifikatsiyasi uchta mezonlarga asoslangan: 1.Qatnashchilar rollari xarakteri 2.Dars jarayonida hayoliy muhit vaqti 3.Ishtirokchilarning o'yinga kirishib ketish darajasi (ssenariy mustahkamligi).

Qoidaga binoan, o'yin ishtirokchilari o'qituvchi va o'quvchilar (o'qituvchi va talabalar) hisoblanadi. Tarix o'qituvchisi boshqaruvchi, instruktor, trener, sudya-referi, hakim, rais rolini bajarishi mumkin. O'yinda o'quvchilar (talabalar) esa aktyorlar, qatnashchilar, guvohlar, tomoshabinlar, ekspert roliga ishtirok etadilar.

Metodistlar tarixiy o'yinning ikki muhim belgisini ajaratadilar: hayoliy muhitda qatnashchilarning - qadimda yoki hozirgi kunlardagi dialogi (gaplashuvi)ning mavjudligi. O'yinlar belgilariga – maqsadiga, qatnashchilar soniga, borliqni ifodalash xarakteriga qarab klassifikatsiyalanadi (sinflashtiriladi).

Bunday paytda talabalar – tarixiy borliqqa nisbatan o'ziga xos, emotsional o'yin holatida bo'ladi. Yosh insonlar qadimgi zamon odamlariga aylanib oladilar, o'zlarini tarixiy shaxslar roliga ko'radilar – shu tariqa ular tarixiy haqiqatni his qiladilar, fikrlaydilar, modellashtiradilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion and recommendations). Bunday darslarda olingan bilimlar ular uchun shaxsga yo'naltirilgan, emotsional-ranglangan bo'lib, ularga o'rganilayotgan zamonni yana ham yaxshiroq “bilish” va “sezish”lariga yordam beradi. Shu tariqa ta'lim oluvchilar yangi bilimlarni o'rganadilar, chuqurlashtiradilar, shuningdek, katta hajmdagi, birinchi navbatda, kommunikativ (muloqot) qo'nikmaga ega bo'ladi, anglash qobiliyatlarini rivojlanadi, ularning “davrni his qilish”lari shakllanadi.

Model doirasida ta'lim oluvchilarning o'quv-izlanish faoliyatida materialni o'rganish va tizimga keltirish ishi katta mohiyatga ega hisoblanadi. “Alternativ muhit”ni tahlil qilishda o'qituvchining ko'magi kerak bo'ladi, chunki talabalar hamma vaqt ham tarixiy-badiiy nashrlarning tahliliga tayyor emaslar, ular aksariyat hollarda kundalik, odatiy hayotiy darajada baho beradilar, fikr yuritadilar.

“Alternativ muhit”ni fikrlash – muammoli ta'limning bir turi hisoblanadi. Dars jarayonida undan foydalanish qator metodik sharoitlarni bajarishni taqozo qiladi: “alternativ

muhit” yetakchi ta'lim-tarbiya masalalari yechimini, tarixiy jarayonda talabalarning ilmiy yo'nalishini ta'minlashi kerak:

-muhitning birinchi turi o'zida tarixda haqiqatdan ham bo'lishi mumkin bo'lgan alternativlarni qamrab olgan bo'lishi;

-muhitning ikkinchi turida o'tmish bahosiga urg'u berish orqali ta'lim oluvchilarning tarixiy ongini shakllantirishga ta'sir ko'rsatishi;

-taklif qilinayotgan alternativlar talabalarga tushunish va tahlil qilish uchun tushunarli bo'lishi;

-“alternativ muhit” tahlilida o'qitish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak, ya'ni nazariy bilimlarni egallab olishgach, tarixiy jarayonni tahlil qilish mezonlari ishlab chiqiladi, talabalar fikrlash faoliyati murakkablashib boradi. Ko'rsatilgan xususiyatlariga ko'ra ta'limning yaxshi usullarini izlash va tanlash orqali “alternativ muhit” bilan ishlashning quyidagi texnologiyasidan foydalanish mumkin:

-tanlash muhitining yaratilishi;

-talabalar tomonidan o'quv vazifalarining tushunilishi;

-taklif qilingan alternativlarni ko'rib chiqish mezonlarining aniqlanishi;

-tanlangan mezonlarga mos tahlil va baholash;

-o'rganilayotgan muammo yuzasidan bo'lajak o'qituvchilarning asoslangan takliflari;

-talabalar ishlari natijalarining o'qituvchi tomonidan tahlili.

Ta'lim oluvchilarning ilmiy izlanishlari bo'yicha anglash jarayonlari modelini tatbiq etishda o'qituvchi talabaga bo'lg'usi ijodiy ishini tanlashga yordam beradi, bunda uning nafaqat shaxsiy qiziqishlari, balki uning tayyorgarlik darajasi va real imkoniyatlari hisobga olinadi.

Bugungi kunda pedagoglar an'anaviy ta'limdan voz kechib, ta'lim oluvchilarni, masalan, tarix va adabiyot, tarix va falsafa, tarix va dunyo badiiy madaniyati kabi o'zaro bog'langan o'quv fanlarini tahlil qilish muammolari ustida ishlashga yo'naltirmoqda.

Oliy ta'limda tarix fanini o'qitish amaliyotining ko'rsatishicha, ushbu model tarixni o'qitishning didaktik va shaxsiy jihatlarini sintez qilish masalasini echishga imkon beradi.

Tarixni o'qitish metodlari tizimini modernizatsiya qilish tarixni o'qitishning yangi shakllarini izlashni taqozo qiladi. Hozirgi zamonaviy tarix darslari klassik tipologiyaga asoslanganligi bilan xarakterlanadi. Bunday darslar predmetlararo integratsiyalashgan tarzda tashkillashtiriladi. Shu nuqtai-nazardan bo'lajak tarix o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini shakllantirishning ustuvor yo'nalishi sifatida modul darslar va seminarlar qaralmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida”gi VMQ-187-sonli qarori. 2017-yil 6-aprel. <https://lex.uz>.
2. Adams H.B. The Study of History in American Colleges and Universities. Washington, 1887.
3. White, Leslie "The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations. — New York: Columbia University Press, 1975.
4. Сорокин Питирим. Социальная и культурная динамика. М.: Академический проект, 2020. — 988 с. (Теории общества).
5. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. Е. Н. Егоровой, и др.; науч. ред. З. В. Коганова. М.: АСТ, Хранитель, 2006. С.873
6. Парсонс Т. Социальная система. М.: Академический проект, 2018.529 с.
7. Уайт Л. Теория эволюции в культурной антропологии // Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры. М.: РОССПЭН, 2004. С. 582.
8. Арифджанов Э.К., Алимов Ш.К., Нарбеков А.В., Кадыров К.Б. История Узбекистана. Курс лекций. Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 2012. С.273.
9. Джураев Р.Х. Развитие творческих способностей у будущих педагогов.// Развитие когнитивно-творческих способностей обучающихся в современных условиях.Т, 2011. С.11-34.
10. Шодманкулов И.П., Эрнзарова Н.Д. История Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX в.). Ташкент, изд. ТГЭУ, 2011. С. 544.

Gulbadan SEYTIMBETOVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti asisstant o'qituvchisi
E-mail: sgulbadan07@mail.ru

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI dotsenti, p.f.d. (DSc). G.E. Karlibaeva taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL MATERIALS ON THE BASIS OF INTELLECTUAL-MAPS (Example of teaching physics in a bachelor's degree in nonphysics)

Annotation

For effective performance of professional tasks, professional and personal development, students need to have an information culture, analyze and evaluate data. One of the most effective ways to accelerate the learning process is the graphical presentation of educational and scientific information. This article discusses one of the graphical ways to present information, the "intelligence map" method. The intelligence-mapping method is the study of a large amount of information on a topic by reviewing and processing it and presenting it in a visual-graphical form that is easy to understand and then reproduce.

Key words: Intelligence-mapping, activation, incubation, comprehension, approbation, reflection, analysis, technological process, physics, integrative training, modern pedagogical technologies.

РАЗРАБОТКА УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ КАРТ (Пример преподавания физики в бакалавриате нефизики)

Аннотация

Для эффективного выполнения профессиональных задач, профессионального и личностного развития студентам необходимо обладать информационной культурой, анализировать и оценивать данные. Одним из наиболее эффективных способов ускорить процесс обучения является графическое представление учебной и научной информации. В этой статье рассматривается один из графических способов представления информации - метод «разведывательной карты». Метод интеллектуального картирования - это изучение большого количества информации по теме путем ее анализа, обработки и представления в визуально-графической форме, которую легко понять и затем воспроизвести.

Ключевые слова: Интеллектуальное картирование, активация, инкубация, осмысление, апробация, рефлексия, анализ, технологический процесс, физика, интегративное обучение, современные педагогические технологии.

INTELLEKT-XARITALARI ASOSIDA O'QUV MATERIALLARINI ISHLAB CHIQUISH (Nofizik bakalavriat mutaxassisligida fizika fanini o'qitish misolida)

Annotatsiya

Kasbiy vazifalarni samarali bajarish, kasbiy va shaxsiy rivojlanish uchun talabalar axborot madaniyatiga ega bo'lishi, ma'lumotlarni tahlil qilishi va baholashi kerak. Ta'lim jarayonini jadallashtirishning samarali vositalaridan biri, bu o'quv va ilmiy ma'lumotlarning grafik taqdimoti. Ushbu maqolada ma'lumotlarni taqdim etishning grafik usullaridan biri, ya'ni «intelлект-xarita»lari usuli ko'rib chiqilgan. Intelлект-xaritalar usuli deganda mavzu bo'yicha ko'p sonli ma'lumot materiallarini ko'rib chiqish va qayta ishlash hamda uni idrok etish va keyinchalik ko'paytirish uchun qulay bo'lgan vizual-grafik shaklda taqdim etish orqali o'rganish tushuniladi.

Kalit so'zlar: Intelлект-xarita, faollashtirish, inkubatsiya, tushunish, aprobatsiya, refleksiya, tahlil, texnologik jarayon, fizika, integrativ mashg'ulot, zamonaviy pedagogik texnologiyalar.

Kirish. Yangi davlat ta'lim standartlarining innovatsion yo'nalishi ularning maqsadli, ko'p funktsional, tarkibiy va mazmunli elementlari bilan belgilanadi. Yangi ta'lim standartlari nafaqat ta'lim mazmuni va taklif etilayotgan ta'lim natijalarini to'g'riyladi, balki mavjud axborot-ta'lim muhiti sharoitida ushbu ko'rsatkichlarga erishish kafolatlarini ham beradi. Shu nuqtai nazardan, yangi standartlarni tatbiq etish faqat uni amalga oshirishga innovatsion yondashgan holda mumkin bo'ladi va uning old sharti faqatgina ushbu maqsadlarga erishishga qaratilgan yangi pedagogik axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'ladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Fizika kursi o'quv materialining mazmunining o'ziga xosligi turli xil ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Buning sababi:

- fizikadagi fizik hodisa va jarayonlarni o'rganish o'qitishning amaliy yo'nalishini aniq ko'rsatib beradi;

- fizika kursining mohiyati tabiat va matematik tsikl fanlari bilan ham, gumanitar yo'nalish fanlari bilan ham fanlararo aloqalarning mavjudligini anglatadi;

- mavzuni keyingi o'rganishda avvalgi bosqichlarda foydalanilgan dars materialining ko'payishi va mustahkamlanishi kuzatilmoqda [3].

Fizikaning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, u fundamental fan sifatida tabiiy tsikl fanlaridan farqli o'laroq, moddiy dunyoning eng oddiy, ammo shu bilan birga umumiy qonunlarini o'rganadi. Yana bir ajralib turadigan xususiyat fizika va matematika o'rtasidagi bog'liqlikdir, chunki deyarli butun fizika nazariyasi matematik ifodalar yordamida tushuntiriladi. Va eng muhimi, barcha fizika doimiy o'lchovlarga asoslangan tajribalar asosida qurilgan bo'lib, ularga bo'lgan ehtiyoj o'rganilayotgan hodisalarni maxsus standartlar bilan taqqoslash bilan bog'liq bo'lib, bu maxsus mahorat va ko'pincha jihozlarni talab qiladi [6].

O'quv materialini mazmunini to'ldirishda «Fizika» umumiy ta'lim fanining yuqorida aytib o'tilgan o'ziga xos xususiyatlariga asoslanib, o'qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning istalganini qo'llay oladi. Bu har qanday darsda nafaqat talabalarni jalb etish, ushbu ma'lumotlarni ijodiy izohlash va ularni amalga oshirishga jalb qila oladigan

o'quv-uslubiy shart-sharoitlarni shakllantirishga, balki tadqiqotning o'zi uchun motivatsiyani oshirishga imkon beradi.

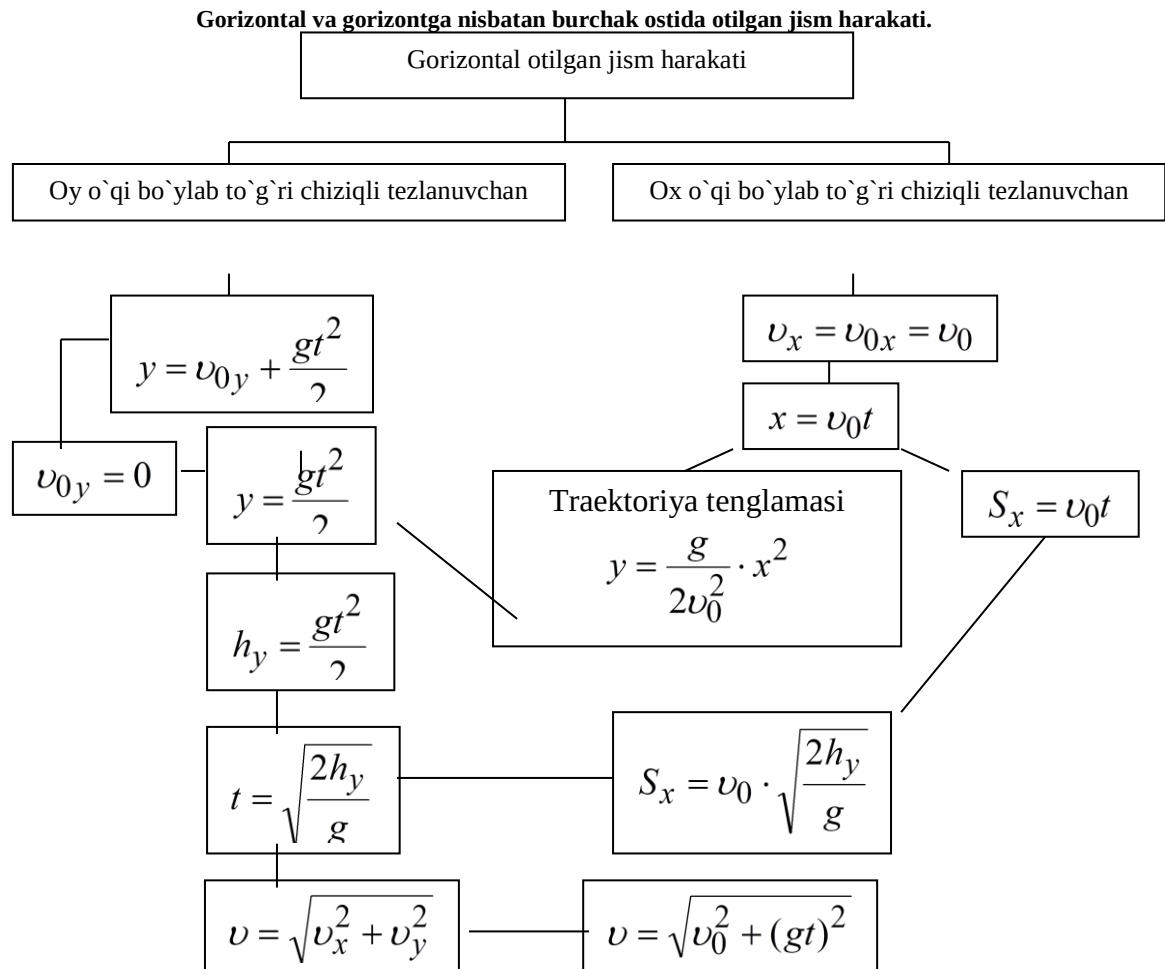
- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Sog'likni saqlash texnologiyalari, loyihalashtirilgan o'qitish usullari, tadqiqot usullari kabi pedagogik texnologiyalar juda jozibali va ko'p funktsiyali. Ammo, bizning fikrimizcha, axborot texnologiyalariga asoslangan ijodiy va izlanuvchan o'qitish uslublariga alohida e'tibor qaratish lozim. Intellect-xaritalar yoki mental-xaritalarini yaratishga asoslangan texnologiyani batafsil ko'rib chiqamiz.

Intellect-xaritalar mohiyatan talabalarning ijodiy tafakkurini, ularning shaxsiy kompetentsiyalari va ijodiy o'ziga xosligini shakllantirish aspektlarida ko'rib chiqiladi. Fikrlash jarayonini faollashtirish uchun intellect-xaritalaridan

foydalanish Toni Byuzen, Xorst Myuller asarlarida batafsil bayon etilgan [1. B.12].

Ta'lim jarayonida intellect-xaritalardan foydalanishga misol bo'lib, ularning asosida darslarni tayyorlash mumkin. Intellect-xaritalarini yaratishga asoslangan texnologiyani qo'llash bosqichlarini integratsiyalashgan o'quv darsi misolida ko'rish mumkin [4].

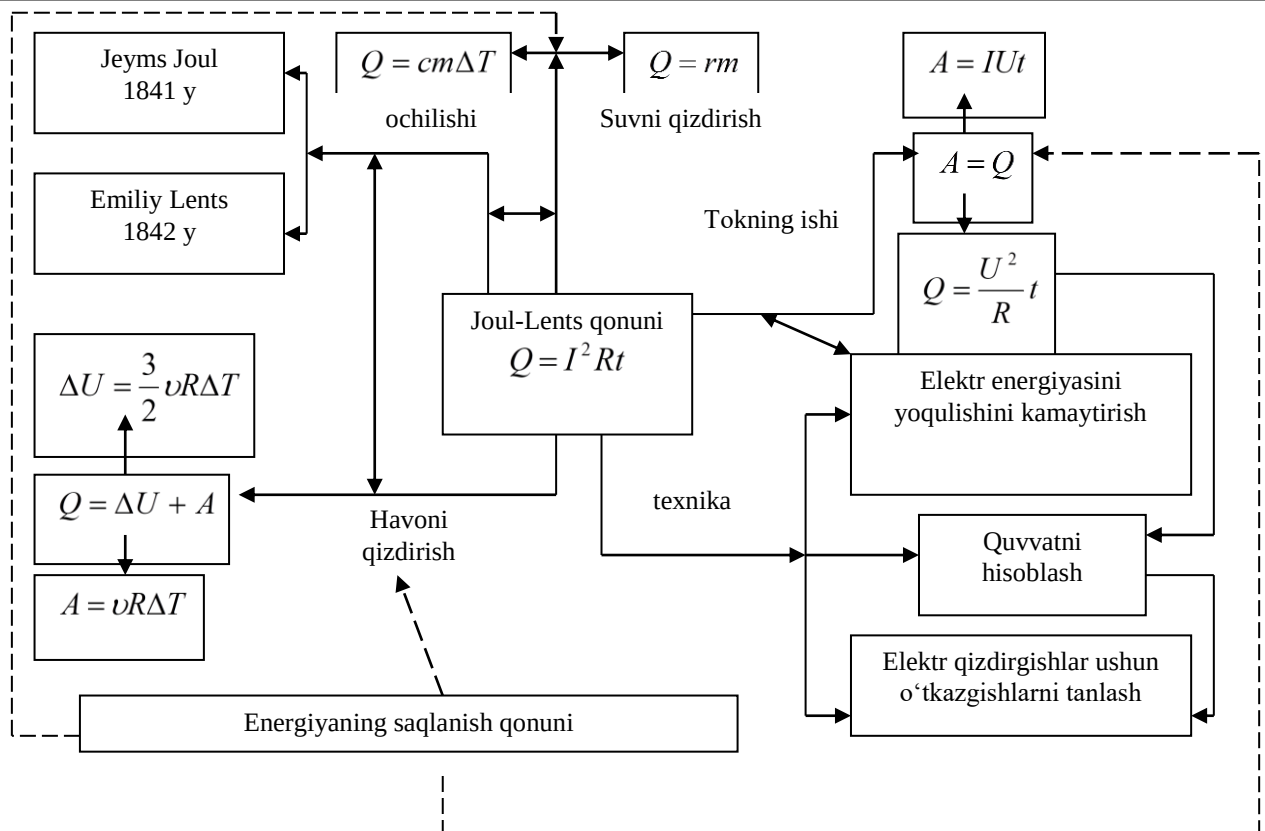
Faollashtirish. Ushbu bosqichda «o'zaro bog'liqlik» usuli qo'llaniladi. Talabalarga 4 dan 8 gacha rasmlar ko'rsatiladi, unda dars mavzusi, dars maqsadi, yaxlit mavzu shifrlangan. Ular boshqalarning yordamisiz, darsning umumiy g'oyasi va mavzusini tushuntiradigan jumboqni yechishlari kerak. «O'zaro bog'liqlik»ni aks ettirish uchun savollar bilimlarni faollashtirishga yordam berishi kerak. Masalan,

Inkubatsiya. Ushbu bosqichda ilmiy bilimlar va haqiqiy tajribalarni birlashtirish amalga oshiriladi. Bu avval talabalar uchun tayyorlangan intellect-xaritalar yordamida namoyish etiladi, bu fizikaning inson va ilmiy faoliyatining turli sohalari bilan o'zaro bog'liqligi asosida texnologiyani qo'llashning muntazamligini ko'rsatadi. Inkubatsiya materialni o'rganishda talabalarning ishtirokini jamlash, ularning

Joul-Lents qonuni:

qiziqishini oshirish, materialni o'rganish zarurati yoki foydasini ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Ushbu bosqichdan boshlab talabalarning o'quv materialini o'zlashtirish samaradorligi ko'p jihatdan bog'liqdir. O'qituvchi talabalarni darsning konstruktiv va ijodiy asoslarini aks ettiradigan yakuniy mahsulot – intellect-xaritalarini olishga tayyorlaydi. Masalan,

Tushunish. Ushbu bosqich yangi materialni o'zlashtirishni tashkil etishga qaratilgan. Ushbu bosqichning asosiy usullaridan biri bu namoyish qilish usuli. Natijada, bilim ularning shakliy-diskursiy yaxlitligi va darsning ijobiy ranglanishi bilan boyitiladi. Bundan tashqari, bosqichga yangi bilimlarni olishga va integratsiya qilinayotgan obektlar o'rtasida yangi aloqalarni o'rnatishga yordam beradigan bir qator tajribalar kiradi.

Ayni paytda talabalar ongida shartli aloqalarni yaratishni kafolatlaydigan, nutq shakllanishini, taqqoslash, umumlashtirish va xulosalarni shakllantirish qobiliyatlarini rivojlantirishni ta'minlaydigan barcha analizatorlarning (vizual, eshitish va boshqalar) ishtiroki yuzaga keladi.

Intellekt-xaritasini yaratish uchun asos sifatida qabul qilingan axborot bazasini muhokama qilish davom etmoqda (aniqlik uchun «so'z buluti» ko'rinishida ham taqdim etiladi).

Aprobatsiya. Talabalar ilgari olingan materiallardan foydalangan holda guruh ishi asosida intellekt-xaritalarini to'ldiradilar, shu vaqtda talabalar ma'lumotlarni idrok etish, qayta ishlash va taqdim etishning individual usuli jarayonini namoyish etadilar. Integratsiyalashgan ta'lim uchun asos bo'lgan ikki bilim sohasi tutashgan joyda ijodiy fikrlashni faollashtirish masalasi hal qilinadi. Talabani u yoki bu predmetni, hodisani, qonunni, olamni bilishda yaxlit bir butunlikning bir qismi sifatida qabul qilish qobiliyati takomillashadi. Darsning ushbu bosqichi har bir ishtirokchining guruhdagi ishlarga qo'shgan hissasini ta'minlaydi, birlashishga va guruhda sinergiyaga erishishga yordam beradi.

Refleksiya. Talabalarning aqliy xaritalari taqdimoti, ularning dizayni, qanday ma'lumot shifrlanganligi, ushbu ma'lumotni tanlash sabablarini tushuntirish bilan muhokama qilinadi. Agar kerak bo'lsa, talabalarning xatolarini yumshoq tuzatishi amalga oshiriladi. Shuningdek, o'qituvchi talabalar uchun o'zining intellekt-xaritasini ochib beradi, talabalar va o'qituvchining kartalari taqqoslanadi. O'qituvchi ma'lumotlarning talabalar tomonidan o'zlashtirilganligi va qayta ishlanganligini qay darajada obektiv ravishda aniqlay oladi. O'quv mashg'uloti davomida o'rganilgan hodisalar va

obektlar o'rtasidagi munosabatlar qanchalik to'g'ri aniqlanganligi aniqlanadi.

Tahlil. Ushbu bosqichda o'z-o'zini tahlil qilish amalga oshiriladi, buning natijasida har bir talaba intellekt-xaritalarini baholash mezonlariga tayanib, erishilgan yutuq darajasi, uning kutilgan natijasi to'g'risida hukm chiqaradi. Har bir talaba uchun fikrlash jarayoni individualdir va bu qog'ozga «quyiladi» [2. B.178].

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Intellekt-xaritasi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan kognitiv vizualizatsiya usulidan boshqa narsa emas. Ko'pincha, intellekt-xaritasi oddiy mantiqiy-tuzilish sxemalari bilan chalkashtiriladi, ammo ular orasida juda katta farq bor - bu mantiqiy-ierarxik tuzilishga ega bo'lmagan holda, assotsiativ havolalarga ustunlik berish. Intellekt-xaritasi an'anaviy mantiqiy diagramma shaklida ham, murakkab rang-barang chizmalar shaklida ham tuzilishi mumkin. Yana bir jihati shundaki, jadvallar yoki diagrammalarning tayyor standart shakllaridan foydalanish tavsiya etilmaydi, chunki bu butun fikrlash jarayonini ularga moslashishga undaydi va shu bilan ularni ramkalarga aylantiradi. Bugungi kunda kreativlikning namoyon bo'lishi - bu shaxsiy tabiiy ehtiyoj bo'lib, u ham yosh mutaxassisga qo'yiladigan bir qator talablarga kiritilgan [5. B.32].

Intellekt-xaritalarni chizish uchun ma'lum quyidagi qoidalar mavjud:

1. Asosiy kontseptsiya markazga joylashtiriladi, keyin bu masala bo'yicha asosiy g'oyalar, fikrlar, bilimlar tasvirlar, rasmlar, formulalar va boshqalar shaklida «tashlanadi».

2. Shundan so'ng, asosiy tushuncha va u bilan bog'liq bo'lgan ikkilamchi ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlar aniqlanadi, uchinchi darajali aloqalar paydo bo'lishi va davom etishi mumkin.

O'z-o'zidan ta'lim sohasida intellekt-xaritasidan foydalanish mumkin:

- o'qitishda - matnni tahlil qilish, o'z fikrlarini qo'shish;

- yodlashda - 100 sahifali matndan ko'ra 100 ta kalit so'zni yodlash osonroq;

- taqdimotni tayyorlashda - ma'lumot to'plash, nutq rejasini tuzish, intellekt-xaritaning o'zini namoyish material sifatida ishlatish;

- tarqatma material sifatida - faqat bitta sahifa darslikdagi butun bo'limga qaraganda ko'proq ma'lumotni eslab qolishga imkon beradi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).** Shunday qilib, intellekt-xaritasi bilan ishlashning o'quv jarayonini amalga oshirish uchun mazmunli metod-

larning samarali usullarini izlash natijasida bu talabalarning dars paytida ham, sinfdan tashqari ishlarida ham salohiyatini ochish uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. Axborotning katta oqimiga ega bo'lgan zamonaviy jamiyatda talabalarni o'qitishda intellekt-xaritasidan foydalanish ta'limning ijobiy natijalarini berishi mumkin, chunki talabalar eng muhim ma'lumotlarni tanlaydilar, tuzadilar va eslaydilar va qo'shimcha ravishda ular kelajakda uni qayta yaratishga qodir va amalda qo'lladilar. Intellekt-xaritalar ijodiy va tanqidiy fikrlashni, talabalar xotirasini yaxshilashga yordam beradi va o'quv jarayonining o'zi yanada qiziqarli va samarali bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Бьюзен Т. Карты памяти. Используй свою память на 100% [Текст]. –М.: Росмэн-Пресс, 2007. – 96 с.
2. Бьюзен Т. и Б. Супермеморизация / Т. и Б. Бьюзен; пер. с. англ. Е.А. Самсонов 4-е изд. –Мн.: «Попурри», 2007. -304 с.
3. Гарипов Э. Применение ментальных карт для преподавания при примере Cisco CCNA Exploration [Электронный ресурс] // Харбахабр. –Режим доступа: <http://habrahabr.ru/post/140644/> (дата обращения 18.12.2020).
4. Литвинов В.А. Применение в учебном процессе ментальных карт [Электронный ресурс]/В.А.Литвинов, Л.Г.Проскурина // Всероссийская научно-методическая конференция «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры» (Ежегодная научно-методическая конференция ОГУ). – Режим доступа: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_reports/conf9/671.doc (дата обращения 18.12.2020)
5. Karlibaeva G.E., Embergenova K.A. «Intellekt-xarita» - fizika va astronomiya bo'yicha talabalar faoliyatini rivojlantirish va faollashtirish vositasi sifatida // Ilim ham jamiyet. –Nokis, -№1.2021. –B. 32-33.
6. Манько Н.Н. Когнитивная визуализация педагогических объектов в современных технологиях обучения [Электронный ресурс] // Информационно-образовательный портал Республики Башкортостан. – Режим доступа: http://oprbr.ru/data/partner/6/message/OK8N2t_2473.pdf (дата обращения 18.12.2020)

УДК: 297.093

Илёмжон СИДДИҚОВ,
Фаргона давлат университети катта ўқитувчиси
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: alfargoni.uz@gmail.com

фалсафа фанлари доктори, профессор Г. Фаффарова тақризи асосида

ВЗГЛЯДЫ НА КРИТЕРИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

В статье анализируются эпистемологическая сущность исламской философии, требования к интеллектуальной деятельности в ней, критерии, система интеллектуальных ценностей, отношение к исламу в науке, роль интеллектуального слоя в развитии общества, необходимость обеспечения гармонии науки и практики, формирование среды интеллектуальной толерантности в современном мире на основе принципов ислама.

Ключевые слова: исламская религия, исламская философия, эпистемология, геносеологическая проблема, знание, достоверность, интеллект, интеллектуальная деятельность, интеллектуальные ценности, критерий.

VIEWS ON THE CRITERIA OF INTELLECTUAL ACTIVITY IN ISLAMIC PHILOSOPHY

Abstract

The article analyzes such issues as the epistemological essence of Islamic philosophy, the requirements for intellectual activity in it, the criteria, the system of intellectual values, the attitude to Islam in science, the role of the intellectual layer in the development of society, the need to ensure the harmony of Science and practice, the formation of intellectual tolerance environment in the modern world on the

Key words: Islamic religion, Islamic philosophy, epistemology, genoseological problem, knowledge, validity, intellect, intellectual activity, intellectual values, criterion.

ИСЛОМ ФАЛСАФАСИДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ФАОЛИЯТ МЕЗОНЛАРИГА ДОИР ҚАРАШЛАР

Аннотация

Мақолада ислом фалсафасининг эпистемологик моҳияти, унда интеллектуал фаолият билан шуғулланишга қўйиладиган талаблар, мезонлар, интеллектуал қадриятлар тизими, ислом динида илм олишга муносабат, жамият тараққиётида зиёли қатламнинг ўрни, илм ва амал уйғунлигини таъминлаш, замонавий дунёда интеллектуал толерантлик муҳитини ўрта асрлар ислом фалсафасида илгари сурилган ғоялар асосида шакллантириш зарурияти каби масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ислом дини, ислом фалсафаси, эпистемология, геносеологик муаммо, билим, амал, интеллект, интеллектуал фаолият, интеллектуал қадриятлар, мезон.

Кириш. Жаҳон шарқшунослигида ислом дини ва таълимоти, фалсафаси бир қадар кенг ўрганилган бўлсада, исломда интеллектуал фаолиятга муносабат, унинг ривожланиши ва ўзининг юксак даражасига чиқишига таъсир кўрсатган омиллар, мезонлар етарлича тадқиқ этилмаганлиги маълум бўлмоқда. Халқаро илмий доираларда ўрта асрлар ислом таълимотларини тизимлаштириш, ундаги ворисийлик анъаналарини авлоддан-авлодга ўтишига таъсир кўрсатган омилларни аниқлашга доир изланишларга эҳтиёж юзага келмоқда. Жумладан, Буюк Британиянинг Бирмингем шаҳрида “Ислом ва Ўрта Шарқ тадқиқотлари маркази” ташкил этилган ва унинг “Фалсафа, диншунослик ва дин бўлими” фаолият кўрсатмоқда[1].

Ўзбекистонда ҳам «ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш»[2]га доир кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу орқали исломда илм олиш, диний ва дунёвий илмларни бирдай ўрганиш, умуман, илмий-интеллектуал фаолият билан шуғулланиш эркинлиги ҳамда ўрта асрлар ислом олами алломалари, хусусан «Марказий Осиё уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намоёндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссаси»[3] ни янгича қарашлар ва мезонлар асосида тизимлаштириш мақсад қилинмоқда. Бунда ислом таълимотида илмий фаолият билан шуғулланиш мезонларини тадқиқ этиш жараёнини

фалсафа тарихи нуктаи назаридан ўрганиш долзарб вазифалардан бирига айланмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Жаҳонда ислом фалсафасида интеллектуал фаолиятга муносабат, унинг ривожланиш тенденциялари, мезонлари ва унга таъсир кўрсатган омиллар, унинг Шарқ ва Ғарб фалсафий тафаккури ривожига ўрнига оид ўтган асрнинг охирида олиб борилган сўнги тадқиқотлардан бири “Аббосийлар давридаги араб адабиёти, дини, таълими ва фанининг Кембриж тарихи”[4] ва айниқса, “Араб фанлари тарихи бўйича энциклопедия”[5] китобларини муҳим тадқиқотлар сирасига қиритиш мумкин. Шу билан бирга, швейцариялик машҳур олим Генрих Зутернинг “Араб математикалари ва астрономлари ҳамда уларнинг асарлари”[6] номи китобида 750 йилдан 1600 йилгача яшаб ўтган 528 нафар мусулмон математик ва астрономларининг қисқача ҳаёти, асарлари ҳақида маълумотлар берилди.

Машҳур шарқшунос Адам Мец ўзининг “Мусулмон ренессанси”[7] асарида IX-X асрларда мусулмон Шарқида юз берган интеллектуал-маданий ривожланиш жараёнини тадқиқ этган. Шунингдек, австралиялик тадқиқотчи Густав фон Грюнебаумнинг 1970 йили Лондонда нашр этилган “Классик ислом”[8] китоби, “Замонавий ислом: маданий ўзликни англаш бўйича тадқиқотлар”[9] ва “Мусулмон цивилизациясида умумийлик ва ҳар-хиллик”[10] каби тўпламларида ўрта асрлар

ислом илмий ривожланиши мезонлари тизимлаштирилган.

Эронлик Саййид Насрининг “Мусулмон фани ва цивилизацияси” китоби, Шайх Мухаммад Мутаввали Шаъровийнинг “Аллохнинг борлигига ақлий далиллар”[11], Имом Зарнужийнинг “Илм олиш сирлари”[12], фаластинлик тарихчи олим Жиход Ат-Турбонийнинг “Ислом умматининг 100 буюк шахси”[13] тўплами, “Авлиёлар султони”[14] тўпламларини ҳам муҳим манба сифатида кўриш мумкин.

Исломий маърифатни ривожлантириш фаолиятига ўзининг бекиёс улушини қўшган Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуфнинг бир неча асарларида ҳам ислом дунёсининг илмий фаолияти ривож, ўрта асрларда ислом маданиятини шаклланиши ва тараққий этиш жараёнлари таҳлил қилинган. Хусусан, унинг “Олам ва одам, дин ва илм”[15] номли китобида исломда илм тушунчаси ва интеллектуал фаолият мезонлари ёритиб берилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Араб халифалигининг ҳар тамонлама қудрати ошиб бориши билан ислом дини тарқалган ҳудудларнинг жадал кенгайиши, мусулмонларнинг бошқа дин ва маданиятлар билан юзлашиши натижасида янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши вазиятни ўзгартириб юборди. Янги шароитларда юзага келган масалалар ечимини учун Куръон ва ҳадислардаги далиллар билан бир қаторда ақлий далилларга олдингидан ҳам кўпроқ эҳтиёж сезила бошлади[16]. Натижада ислом дунёсида рационал фикрлаш ва далилларга асосланиш, илм излаш ва илмий фаолият билан шуғулланиш анъаналари шакллана бошлади.

Ўрта асрлар ислом оламидаги интеллектуал фаолият ўзининг мустаҳкам эпистимологик асоси орқали ривожланиб борган. Яъни, бу даврда ислом мафқураси асосида шаклланган система илмий фаолият учун барқарорлиқни таъминлаб берган. Ишонч орқали ислом фалсафаси янада мустаҳкамланиб, ақл орқали унинг моҳияти янада содда, аниқ, тушунарли бўлиб борган. Ислом таълимоти ҳам дунё ишларини шу ақл йўриғи ва тадбирига биноан бошқаришга йўл кўрсатади. Зеро, мутааллим, яъни илм ўрганувчи аввал ўз нафсини разил ахлоқлар ва жирканч сифатлардан покламоғи лозим, зотан илм қалбнинг ибодатидир[17]. Чунки, илм ўрганувчи ўзини илмдан чалғитадиган барча алоқалардан узмоғи керак. Зеро, фикр бошқа нарсаларга бўлинса, ҳақиқатларни идрок этишдан ожиз бўлади.

Тадқиқотчи Ф. Роузенталнинг таъкидлашича: “исломгача араблар маданиятида шаклланган билим концепциясининг мазмуни динга нисбатан шубҳалардан холис эди ва янги диний (яъни исломий) ҳаракатда муҳим аҳамият касб этишга тайёр бўлган”[18]. Ислом маданиятида мусулмон илоҳиётчилари “билим” тушунчасига тўғри келувчи таъриф излаш ишига катта хисса қўшганлар. Ҳар бир илоҳиётга доир китоб “илм” таърифини муҳокама этувчи “Билим китоби” деб номланган қисмга эга бўлган. Мисол учун, Абу Лайс Самарқандийнинг “Танбеҳул ғофилин” китобида келтирилишича, “илмни таълим олинглар, чунки таълим олиш аллоҳдан кўркиш, уни талаб қилиш ибодат, музокараси тасбеҳ, билмаган кишига ўргатиш садақа, уни аҳлига сарфлаш қурбатдир. Чунки илм жаннат аҳилларининг манзиллари сари йўлдир. Ҳасан Басрий фикрича, илм олиш Аллоҳ йўлида жиҳод қилишдан афзалдир”[19]. Илмга муносабат билдириш, унинг фазилатларини тушунириш, исломий илмларни ўрганиш фарзини сингдириш ислом фалсафасининг муҳим вазифаларидан бўлган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Замондошимиз эронлик ислом файласуфи Мухаммад Хотамий ўзининг “Ислом тафаккури тарихидан” асарида

ислом илмий ва интеллектуал фаолияти ривож ҳақида қуйидаги фикрларни баён этади: “Амалда мусулмон жамиятининг рационал мавзуларини ҳамда Каломуллоҳ (Ваҳий) ва ақл, фалсафа ва дин орасидаги муносабатларни муҳокама қилиб, ҳар бири ислом тарихида ва мусулмонларнинг тақдирида алоҳида из қолдирган тўртта йўналишни кўриш мумкин:

1. Ислом фалсафаси деб аталган ва дин билан фалсафа орасидаги уйғунлик муносабатларини олий даражада қўйган оқим.

2. Динни ақлий ва мантикий муҳокамалар, далиллар билан солиштирганда фикрлайдиган одамда уни қабул қилиш учун ҳеч бир имконият қолдирмайдиган ҳолатда олиб кўрадиган оқим.

3. Ақл ва фалсафанинг қўли қисқа, оёғи чўлоқ, у ҳақ ва ҳақиқатга олиб бора олмайди, деб ҳисобловчи ирфон ва тасаввуф оқими. Тасаввуф нафси ахлокий жиҳатдан тараққий эттирадиган ҳаётий фалсафа бўлиб, у муайян амалий риёзат воситасида ҳақиқатга айланади ва баъзи вақтларда олий ҳақиқатга сингиш ҳиссига олиб боради. Шунингдек, ундан завқ ва ақл ила маърифат ҳосил қилишга олиб боради[20].

4. Дин ва шариат ҳайбати ва ҳашамати олдида инсон ақлининг ожизлигини таъкидловчи оқим”[21]. Ўша даврда қараматий, қадарий, жаҳамий, жабарий, хорижий ва мўътазилий каби бидъатчи фирқалар пайдо бўлиб, уламолар ўртасида авж олган баҳсу мунозаралар жараёнида Калом илми вужудга келди. Ботил ақидали бидъатчи фирқалар қўпайгач, калом илми фикҳ илмидан ажралиб чиқиб, тафсир ва ҳадис илмлари каби асосий илмлардан бирига айланди”[22]. Демак, ислом ақидаларини инсон ақлидан, унинг билиш имкониятиларидан устун деб билувчилар ҳам шаклланди.

Ислом дунёсида юзага келган илмий ва интеллектуал фаолият ўзига хос феномен бўлиб, муаммолар доирасини тақдим этишда ўз усули ҳамда масалаларини ҳал этишнинг чегаралари ва тўғрилигига асосланиб, уларни ўртага қўйишнинг мумкин бўлган ўзига хос мезонлари борлиги билан тавсифланади. Бунда асосан ислом фалсафасининг барча йўналишлари учун умумий бўлган ва ундаги мунозаралар мавзуси бўлиб ҳисобланган муаммолар мажмуи шаклланди. У ўз ичига метафизика (илк, бошланғич асос ва унинг қўп дунёларга муносабати, мавжудлик-номавжудлик модулари ва улар ўртасидаги муносабат, сабаблилик), билиш назарияси (билиш шакллари, ҳиссий, ақлий ва интуитив билиш), инсон ҳақидаги таълимот (инсон ҳаракат ва билиш қобилиятига эга бўлган мавжудот сифатида, инсоннинг дунё ва илк негизга (бошланғич асосга) амалий-билиш тарзидаги муносабати) ва ҳ.к. масалаларни қамраб олади. Ушбу муаммолар доирасидан келиб чиқиб, ислом фалсафасида бу даврларда фаолият юритган беш асосий йўналиш ва мактаб: калом, перипатетизмга асосланган мусулмон фалсафаси, тасаввуф, исмоилийлик, ишроқийлик фалсафий таълимотларини санаб ўтиш мумкин”[23]. Уларнинг изланишлари ва ҳаракатлари билан гўзал ислом илми юзага келди ва илмий анъаналар шаклланди, интеллектуал фаолиятда эса араб-мусулмон методологияси яратилди.

Абдурауф Фитрат ўзининг “Нажот йўли” асарида бу хусусда қуйидагича фикр билдирган: “ҳижрий 100 йилгача мўътазилийлар назарияси мантикий исбот ва муаммоларни атрофлича тушуниришларга таянган, яъни улар ақлни ишга солдилар. Кейинчалик ҳижрий 300 йилга келиб шайх Абулҳасан Ашъарий суннат ақоидларини мудофаа ва муҳофаза қилиш учун калом илмига асос солди ва уни илмий муомалага киритди. Кейинги ислом уламолари калом илмига Юнон фалсафаси усул ва тушунчаларини киритдилар. Айнан шу жиҳатига кўра

калом илми кейинчалик бахсталаб бўлиб қолди”[24]. Дарҳақиқат, каломчилар ва мўътазиллийлар баҳси бир томондан аниқлик ва аслилик баҳси бўлса, бошқа томондан мукаммалик талаб этувчилар баҳсига айланди. Яъни, улар ўртасидаги ўзаро курашлар ислом интеллектуал фаолияти мезонларини яратилишига сабаб бўлди.

Абу Мансур Мотуридийнинг калом фалсафасида ўзига хос методология бор эди. “У ўзи сўз юритаётган масалаларни асослаб беришга интилади, имкон бор ерда, бир фикрни иккинчисидан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ишни унинг Мовароуннаҳрдаги биронта ўтмишдоши қилмаган эди. Бунда унинг ўзи учун ҳам шу пайтга қадар қўлланилмаган янги усулдан фойдалангани қўл келган. У аниқ таркибга эга бўлган эпистемология, яъни билиш назариясига эга эдики, унинг ёрдамида олим ўз фикрларини таҳлил этар ҳамда билишнинг турли манбаларини англаб, улар ҳақида сўз юритади”[21]. У каломчиликда ўзига хос содда ва тушунарли усулни яратишга ҳаракат қилади. Унинг мақсади бахсларда шундай қарши усулни қўллаш керакки, бу саволларни қўпайтирмасдан, жавобларни ойдинлаштиришга имкон берсин. “Бу усул муҳим масалаларда доимо (қарама-қарши илоҳий қарашлар ўртасида) оралик йўлини танлашни ҳамда турли даъволар (вахий ва ақл, Аллоҳ ва инсон, Аллоҳ ва олам) ўртасида мантикий мутаносиблик мавжуд бўлишини тақозо этади”[21].

Мотуридия мактабига қарши чиққан мактаб ашъария мактаби бўлиб, унинг асосчиси Абу-л-Ҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий эди. Унинг қарашларига қўра, Қуръон ва ҳадисдан олинган нарсалар қаршида ақл сўнади. Аммо, Ашъарийни батамом ақл ва ақлий мушоҳадалар душмани деб айтиш мумкин эмас. У Қуръон ва “сунна” матнларидан олинган мисолларни исботлаш учун ақлий-мантикий мушоҳадалардан усталик билан фойдаланишга интиланган”[21]. Бу таълимотда Қуръон ақидалари ва уларнинг ақлий талқини бир-бирига қарама-қарши қўйилмасдан, аксинча, бир-бирини тўлдиради.

Шарқшунос олим Ф.Роузентал ислом фалсафасидаги интеллектуал фаолият мезонларини қуйидагилар билан изоҳланишини таъкидлайди:

- 1) ислом анъаналарини чуқур ўзлаштириш;
- 2) мистикавий “ёришиш”, илоҳий нурни англаш;
- 3) мантикий фикр юритиш орқали тушуниш;

4) ҳар томонлама (энциклопедик) маълумотга эга бўлиш.

Илм ва амал муаммоси, илмга бўлган қунт-матонат, илм билан амалиётнинг бир-бирига боғлиқлиги ўрта аср ислом цивилизациясининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Ўрта асрлар ислом маданий-маърифий уйғониши даврида метафизика (илк, бошланғич асос ва унинг қўп дунёларга муносабати, мавжудлик-номавжудлик модуслари ва улар ўртасидаги муносабат, сабаблилик), билиш назарияси (билиш шакллари, ҳиссий, ақлий ва интуитив билиш), инсон ҳақидаги таълимот (инсон ҳаракат ва билиш қобилиятига эга бўлган мавжудот сифатида, инсоннинг дунё ва илк негизга (бошланғич асосга) амалий-билиш тарзидаги муносабати) каби илмларнинг ривожланиши ва бу илмлар асосида илмий мунозаралар муҳитининг шаклланиши иасосида ижтимоий дунёқараш ҳам ўзгариб борганлигини қўриш мумкин.

1.Ислом цивилизациясининг ғоявий-тафаккурий таракқиёти бир-бири билан муқобил бўлган учта муҳим оқимлар – шариат, тасаввуф ва рационализм таъсирида ривожланиб борган ва уларнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши, бир-бирини тўлдириши исломда интеллектуал фаолиятга муносабат ривожланишини янги босқичга олиб чиқди.

3.Ислом фалсафасининг эпистимологик моҳияти унинг ишонч асосидаги илмий, ақлий ва тафаккурий плюралиزمи ўзаро бахс-мунозаралар муҳитида ривожланганлигини қўриш мумкин. Ислом фалсафасида инсон ақли ва тафаккури жуда қадрланган ва унинг имкониятлари, Аллоҳни англашдаги роли юқори баҳоланган. Шу боис ҳам ислом фалсафаси, ислом маданияти ўзининг юксак ривожланиш чўққисига чиқа олган.

4. Ислом фалсафасидаги интеллектуал фаолиятга ижобий муносабат ривожланишида “илм” ва “маърифат” тушунчаларининг муҳокамаси катта аҳамиятга эга бўлган. Мутафаккирлар илоҳий билимга нисбатан “илм” тушунчасини, инсоний билимга нисбатан “маърифат” тушунчасини ишлатишганини билиш мумкин. Шу боис илоҳий билимга нисбатан “илм” тушунчасини, инсоний билимга нисбатан эса “маърифат” тушунчасини ишлатиш тўғри бўлиши келиб чиқади.

REFERENCES

1. <https://www.postgrad.com/university-of-birmingham-school-of-philosophy-theology-and-religion-islamic-studies>.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий таракқиёт йўлимиз катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2017. – Б.35.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2017. – Б.253.
4. The Cambridge history of Arabic Literature, Religion, Learning and Science in the Abbacid Period. Cambridge, 1990.
5. Encyclopedia of the History of Arabic Science / Ed. R.Rushdi. London, 1996.
6. Suter H. Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Were, Leipzig, 1900.
7. Мец А. Мусульманский ренессанс. –Москва.: Наука. 1973.
8. Грбнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерки истории (600-1258). –Москва. 1986.
9. G.E. von Grunebaum. Modern Islam: Search for Cultural Identity. Berkely and Los Angeles, 1962.
10. G.E. von Grunebaum. Unity and Variety in Muslim Civilization. Chicago, 1955.
11. Шайх Мухаммад Мутававали Шаъровий. Аллоҳнинг борлигига ақлий далиллар. –Самарқанд.: Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази нашриёти. 2021. –Б. 208.
12. Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари. Тарж. З.Шарипов –Самарқанд.: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2018. –Б. 144.
13. Жиход Ат-Турбоний. Ислом умматининг 100 буюк шахси. Тарж: Шокир Долимов, Хурсанд Аҳмедов. Istanbul.: Furkan. 2020. –Б. 680.
14. Авлиёлар султони. Масъул муҳаррир. Нормурод нарзуллаев. –Тошкент.: Book Media Nashrio 2019. –Б 304.
15. Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. –Тошкент.: “HILOL-NASHR” нашриёти. 2019. –Б. 440.
16. Илмдан бошқа нажот йўқ. А.Ф.Абдуллаев. –Тошкент.: Тошкент ислом университети, 2017. –Б. 8.

17. Имом Аҳмад ибн Қудомма Максудий. Минҳожул қосидин мухтасари: Саодат изловчиларга қўлланма. Тарж: Абдулҳамид Муҳаммад Турсун. –Тошкент.: Movarounnahr. 2014.-Б. 15.
18. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе.- Москва.: Наука, 1978.-Б.40.
19. Самарқандий, Абу Лайс. Танбеҳул ғофилин. Тарж. Д. Қўшоқов. –Самарқанд.: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2020. –Б. 367.
20. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. –Тошкент.: “Hilol-Nashr” нашриёти. 2016. – Б.35.
21. Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан. –Тошкент.: Минҳож, 2003. –Б.58.
22. Ҳожи Аҳмаджон Бобомурод. Соф исломий ақида: исломий мафкура. –Самарқанд.: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. 2019. -Б. 9.
23. Сайидахмедова А.С. Ислом фалсафасида гносеологик масалалар талқини (калом илми вакилларининг қарашлари асосида). Ф.ф.н. ... дисс. автореф.- Тошкент.: Тошкент ислом университети, 2009. –Б. 18.
24. Фитрат А. Нажот йўли.- Тошкент.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001.-Б.46-48.

Гульнора ТАНГИРОВА,

Ташкентский областной Чирчикский государственный педагогический институт
преподаватель русского языка и литературы

К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ КОНВЕРГЕНЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ ЖАНРА РАССКАЗА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ

Резюме

В данной статье анализируется сравнительная методология в конвергенции и национальной специфике жанра рассказа в русской и узбекской литературах. Приводится ряд обоснований о необходимости расширения имманентных отношений сравнительной методологии за счет корреляции с иными областями научного познания в процессе анализа содержательного, функционального, генетического аспекта бытования современного рассказа.

Ключевые слова: методология, концепция, методы сравнительного литературоведения, комплексный подход

TO THE QUESTION ABOUT THE STUDY OF CONVERGENCE AND NATIONAL SPECIFIC GENRE OF STORY IN RUSSIAN AND UZBEK LITERATURE

Abstract

This article analyzes the comparative methodology in the convergence and national specifics of the story genre in Russian and Uzbek literature. A number of justifications are given about the need to expand the immanent relations of comparative methodology due to correlation with other areas of scientific knowledge in the process of analyzing the content, functional, genetic aspect of the existence of a modern story.

Key words: methodology, concept, methods of comparative literary studies, complex analysis.

РУС ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТЛАРИДА ХИКОЯ ЖАНРИНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ВА УЙГУНЛАШУВИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАСИ

Резюме

Ушбу мақола рус ва ўзбек адабиётларида хикоя жанрининг уйғунлашуви ва миллий ўзига хослиги бўйича қиёсий методологияни таҳлил қилади. Замонавий хикоянинг мазмуни, функционал, генетик, жиҳатини таҳлил қилиш жараёнида илмий билимларнинг бошқа соҳалари билан корреляция қилиш орқали қиёсий методологиянинг имманент муносабатларини кенгайтириш зарурлиги ҳақида бир қатор асослар мавжуд.

Калит сўзлар: методология, корреляция, қиёсий адабиётшунослик усуллари, комплекс ёндошув.

Изучение поэтики жанра рассказа в художественной литературе того или иного народа может происходить только в призма взаимообусловленного освоения литературных макроявлений и средствами сравнительной методологии.

В годы Независимости внимание узбекских ученых сосредоточено на определении методологических принципов парадигмы художественных взаимодействий и взаимосвязей – генетических, контактных, типологических – с точки зрения познания всеобщего литературного развития во всей его пространственной, исторической и функциональной сложности. Так, попытки контекстуального рассмотрения узбекской литературы, в том числе эпических жанров, на фоне русской, немецкой, и киргизской литератур в русле дюришинской концепции предпринимались в коллективной монографии «Взаимодействие как источник обогащения национальной литературы» [1], а исследователь Касимова З.А. для исследования концепции мира и человека в призма традиций национальной и мировой литературы на материале творчества узбекских писателей А. Фитрата, А. Кадыри, А. Чулпана избирает сравнительно-исторический подход как «единственно приемлемый в осмыслении важных элементов и терминов современной литературной компаративистики» [6; 9-10]. В свою очередь, Гарипова Г.Т. считает, что «в предметную сферу сравнительного литературоведения включаются также и внелитературные явления, выполняющие контекстуально-фоновую функцию изучения факторов художественного развития литературы в ракурсе ее исторической и социокультурной эволюции. Это не могло не привести к обновлению самих принципов сравнительного метода, который от

установления общих и специфических закономерностей развития «однопорядковых» (Д. Дюришин) литературных явлений, их более точных количественных и качественных характеристик, расширяется до включения в свой инструментально-методологический аппарат элементов комплексного анализа, ориентированного на изучение художественного творчества (или литературных явлений иного уровня) одновременно многими науками в их взаимодействии, т.е. в широком научном контексте. Комплексный подход с точки зрения сравнительного литературоведения может быть основан на установлении частных и общих междисциплинарных закономерностей развития литературных явлений, не существующих и не эволюционирующих обособленно от основных тенденций культурно-научного развития в целом» [2; 1]. В этом контексте заметно могут расширяться и горизонты современных сравнительных исследований, связанных с узбекским и русским рассказом.

На сегодняшний день в литературоведении можно выделить три основных общих определения, связанных со сравнением литературных явлений: сравнительно-историческое (А.Н. Веселовский, В.М. Жирмунский), сравнительное (Н.И. Конрад, А. Дима, Д.Дюришин, И.К. Горский, П.А. Гринцер, М.П. Алексееви др.) и компаративистика (И. Шетер, П.А. Николаев, Г.А. Тиме, В.И. Тюпа и др.). К сказанному следует добавить, что исследования целого ряда ученых базируются также «на типологии литературоведческого сравнения В.М. Жирмунского: «историко-генетическое, рассматривающее сходные явления как результат их родства по происхождению и последующих исторически обусловленных расхождений», историко-типологическое,

объясняющее сходство генетически между собою не связанных явлений сходными условиями общественного развития», «сравнение, устанавливающее международные культурные взаимодействия» [5]. В равной степени сосуществуют и другие понятийные выражения вышеуказанных типов сравнительной методологии: сравнительное и типологическое литературоведение [11], контактно-генетические связи и типологические схождения [4], сравнительно-историческая (генетическая) и сопоставительно-типологическая формы [9].

Как справедливо отмечает Кудрявцева Р.А.: «...у сравнительного литературоведения во всех ее вариациях (основные: историко-генетическая и сравнительно-типологическая) две цели: первая – увидеть связи (сходства) между литературными явлениями и сформировать представление о единстве литературного процесса в его динамике; вторая – определить специфику каждого из них» [8; 13]. Исходя из вышесказанного, комплексный подход в анализе развития поэтики современного рассказа в русской и узбекской литературах позволит установить гипотенные причины взаимодействия и взаимовлияния тех или иных художественно-эстетических макро и микроявлений, «организующих категориальный аппарат литературного процесса ... от частного к общему, от имманентного к более широкому, контекстуальному раскрытию явлений» [2; 6].

Выделяя «связи между литературами неродственных народов, разьединенных языками, религией и художественно-эстетическими традициями» [11; 4], какими и являются русская и узбекская литература, следует отметить всю затруднительность исследования литературных взаимосвязей и схождений. Однако, еще Н.И. Конрад определил конкретно-специфические задачи сравнительного литературоведения при которых возможно «изучение двух или нескольких отдельных литератур при наличии между ними в прошлом исторической общности» с двух уровней: исследование «явлений, возникших в литературах разных народов... в составе известной исторической общности» и изучение «явлений, возникших в разных литературах вне какой бы то ни было исторической общности, при отсутствии всякой связи между ними, даже явления, возникшие в разное историческое время» [7; 32-33]. На основании этих

двух задач, Н.И.Конрад характеризует еще одну – «открытие самой типологической общности явлений, возникших независимо друг от друга»

Ввиду этого, думается поспешным утверждение Кудрявцевой Р.И.: «может быть, есть смысл говорить о сравнительно-сопоставительной вариации сравнительного литературоведения, признавая доминирующее внимание в ней к различиям между литературами неродственных по языку и культуре народов» [8; 14].

На наш взгляд, при анализе поэтики современного рассказа в русской и узбекской литературах должна быть использована система взаимообусловленных национально-литературных связей и схождений, позволяющих установить типологическую и генетическую сущность жанра рассказа, раскрыть логику формирования данного жанра, его функционирования и структурного бытования в литературном процессе, а также определение внутренних закономерностей, присущих рассказу как «социоисторическому феномену и одновременно как литературному факту вообще с учетом его конкретно- исторической обусловленности» [2].

В последние десятилетия в аспекте изучения общности национальных литератур ученые все чаще обращаются к созданию «национальных образов мира» [3], к использованию «герменевтической философии национального текста» [12] в диагностировании эстетического идеала, отдельных литературных явлений художественного текста, к интерпретации «диалога культур» [12] в процессе выявления национальной специфики литературы. Думается, что данные апелляции обоснованы, так как «в результате общенаучного движения от дифференциации наук к их интеграции, современная компаративистика включается в междисциплинарное взаимодействие, обнаруживая внутреннюю взаимосвязь с теми общественными и гуманитарными науками, ставящими в ряд объектов своего изучения те или иные аспекты художественного творчества» [2]. Учитывая эту мысль, необходимо расширить имманентные отношения сравнительной методологии за счет корреляции с иными областями научного познания в процессе анализа содержательного, функционального, генетического аспекта бытования современного рассказа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Взаимодействие как источник обогащения национальной литературы (коллективная монография).- Т.: Изд-во «Akademiya», 2007
2. Гарипова Г.Т. Сравнительное литературоведение: Учеб. пособие/ Г.Т. Гарипова.- Т.: Университет, 2005.
3. Гачев Г.Д. Ментальности народов мира.- М.: Алгоритм, Эксмо, 2008.
4. Дюришин Диониз. Теория сравнительного изучения литературы.- М.: Прогресс, 1979.
5. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористики: доклады на IV Междун. съезде славистов.- М.: Изд- во АН СССР, 1960.
6. Касымова З.А. Концепция мира и человека в призме традиций национальной литературы (на материале творчества А. Фитрата, А. Кадыри, А. Чулпана).- Т.: Изд-во «Фан» АН Руз, 2008.
7. Конрад Н.И. Проблемы современного сравнительного литературоведения// Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр.- М.: Наука, 1978.
8. Кудрявцева Р. А. Генезис и динамика поэтики марийского рассказа в контексте литератур народов Поволжья. – Автореф. дис. ...докт. фил. наук. – Чебоксары, 2009.
9. Современные методы анализа художественного произведения: материалы научного семинара.- Смоленск: Универсум, 2002.
10. Сравнительное и сопоставительное литературоведение: хрестоматия/ сост В.Р. Аминев, М.И. Ибрагимов, А.З. Хабибуллина.- Казань: Изд-во «ДАС», 2001.
11. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек/ М.Б. Храпченко. - М.: Совет. пис., 1982.
12. Х.-Г. Гадамер. Истина и метод (Основы философской герменевтики). Перев. с немец. Б.Н. Бессонова.- М.:Прогресс», 1988; Мартин Бубер «Диалог» // М. Бубер «Два образа веры». Перев. с англ. М.И. Левиной. – М.: Республика, 1995.

UDK: 796.011.1

Sharof TASHTAYEV,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: SharofD@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasini mudiri Shokirov P.K. taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL CULTURE IN THE EDUCATION OF STUDENT YOUTH

Annotation

The article examines the attitude of university students to physical education, as well as the role of physical activity in the development of such qualities of students as culture, spirituality, aesthetics, hard work and mental growth, highlights the results of research work.

Key words: physical culture, health, exercise, physical culture.

ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ К ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ

Аннотация

В статье исследуется отношение студентов вузов к физическому воспитанию, а также роль физической активности в развитии таких качеств студентов, как культура, духовность, эстетика, трудолюбие и умственный рост, освещаются результаты исследовательской работы.

Ключевые слова: физическая культура, здоровье, упражнения, физическая культура.

TALABALARNI TA'LIMIDA JISMONIY TARBIYANING AXAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlari talabalarining jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan munosabatlarini aniqlash, bundan tashqari jismoniy faollik talabalarda madaniyat, ma'naviyat, estetika, mehnatsevarlik kabi fazilatlarini rivojlanishiga va aqliy o'sishidagi rolini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot ishi natijalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, salomatlik, jismoniy mashqlar, jismoniy tayyorgarlik.

Kirish: Jismoniy madaniyat va sport inson faoliyatining mustaqil turi bo'lib, uning jamiyat rivojidagi ahamiyati juda katta. Ular ijtimoiy ishlab chiqarishga, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga, odamning shaxs sifatida shakllanishiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Insonning jismoniy salomatligi - bu uning barcha a'zolari va tizimlarining normal ishlashi tufayli tananing tabiiy holati bo'lib, bu butun jamiyat uchun bebaho boylikdir. Buyuk kelajak avlodlarining ma'naviy va jismoniy barkamolligini ta'minlashda davlat ta'lim standartlari asosida barcha turdagi o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya darslarining o'tkazib borilishi, bu sohada maxsus darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalarining yaratilishi, ommaviy axborot vositalari, teleradiolarda jismoniy tarbiya va sportning keng tarqalishi qilib borilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari talabalarni ruhan va jismonan rivojlanishlarida katta rol o'ynaydi. Bu mashg'ulotlar natijasida talaba yoshlar tanasi baqquvvatlashadi, sog'lomlashadi, jismoniy fazilatlar oshadi, jismoniy tayyorgarlik mukammallashib uzoq va sog'lom hayotga zamin yaratadi. Bundan tashqari jismoniy faollik talabalarda madaniyat, ma'naviyat, estetika, mehnatsevarlik kabi fazilatlarini rivojlanishiga va aqliy o'sishga xizmat qiladi. Bunday fazilatlar bo'lajak mutaxassislar uchun qaysi soxa vakili bo'lmasin juda muxim xisoblanadi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport tarbiya, ta'lim va hordiq chiqarish tizimida jismoniy rivojlanish muammolarini hal qilish bilan chegaralanib qolmay, balki jamiyatning har xil turdagi ijtimoiy faoliyatini amalga oshiradigan, uning sog'liqni mustahkamllovchi, umumiy madaniy ahamiyatini namoyon etadigan alohida ijtimoiy hodisadir.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** Sog'lom turmush tarzini shakllantirish va

salomatlikni mustahkamlash muammosi har doim muhim va dolzarb bo'lib qolmoqda. Ishonch bilan aytishimiz mumkinki, jismoniy madaniyat va sportga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish muhim rol o'ynaydi. Ma'lumki, hozirgi kunda statistik ma'lumotlarga ko'ra yoshlarning salomatligi ham jamiyatdagi ekologik, ham ijtimoiy muammolar tufayli yomonlashmoqda. Yosh avlodni sog'lom turmush tarzini va sportdan chetlashtirish sabablari bo'lgan yurak-qon tomir, yuqumli va boshqa surunkali kasalliklarga chalingan turli yoshdagi sog'liqni saqlash muassasalariga murojaatlari buning tasdig'idir.

Talabalar, ayniqsa, ta'lim muassasalarida o'qishning boshlang'ich bosqichida, tananing turli xil kasalliklarga chalinishidan oson himoyalanganmaydi, chunki ular o'qish, moslashish jarayonida turli muammolarga duch keladilar. Harakat kamayadi va natijada bir qator salomatlik muammolari paydo bo'ladi. Bu muammolarga qarshi kurashishning yechimi- ta'lim muassasalarida ta'limning ajralmas qismi bo'lgan jismoniy tarbiya xisoblanadi. Ammo, afsuski, hamma talaba yoshlar ham bu darslarning afzalliklarini tushunmaydi. Jismoniy madaniyatning afzalliklarini yaxshiroq tushunish va sport natijalariga erishish uchun bir qator motivatsiyalarni shakllantirish kerak bo'ladi. Shunday qilib, biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, jismoniy tarbiya uchun motivatsiya muammosi zamonaviy talaba yoshlarning dolzarb psixologik muammosi hisoblanadi.

Motivatsiya - harakatga turtki; inson xatti - harakatlarini boshqaradigan, uning yo'nalishini, faolligini va barqarorligini belgilashga qodir psixofiziologik jarayon; insonning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyati. Motivatsiya - bu odamning aqliy moslashuvi. U shaxsiyatning bir qator psixologik omillariga bog'liq. Hamma ham o'zini sport bilan shug'ullanishga majburlay olmaydi. Ishonch bilan aytishimiz mumkinki, motivatsiyani shakllantirish - bu ulkan mehnat,

odam o'zi boshdan kechirishi va anglashi kerak, sport bilan shug'ullanishdan oldin uning jiddiyligini tushunishi kerak. Har qanday faoliyat mavzu uchun qanchalik muhim bo'lsa, uning ishlashi shunchalik yaxshi bo'ladi.

Jismoniy faol bo'lish, jismoniy mukamallashish, sog'likni saqlash va mustahkamlash zarurati - bu jismoniy tarbiya va sportning motivatsion asoslari xisoblanadi. Shunday qilib, jismoniy tarbiyaga motivatsiyani shakllantirish uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqish uyg'otish, sog'lig'ini yaxshilash, aqliy va jismoniy holatini yaxshilash uchun o'z-o'zini takomillashtirish zarurati va muntazam mashg'ulotlarga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish kerak.

Talaba sport bilan shug'ullanishning muhimligini bilishi kerak, chunki jismoniy faollik davomida sog'lom turmush tarzi va yurak-qon tomir va boshqa tizimlarning disfunktsiyalari bilan bog'liq bo'lgan bir qator fiziologik kasalliklarni oldini olish qobiliyati shakllanadi. Shuningdek, motivatsiyani shakllantirishning muhim mezonlari bu jismoniy faollik xisoblanadi.

O.D. Dubogay, I. V. Efimova, K. P. Kozlova, M. A. Konkin, T.Yu. Krucevich, A.V. Tsarikning aytishicha, jismoniy mashqlar va ularning inson organizmiga ta'siriga ongli munosabat kuzatiladi, bu yerda o'quvchilar qanday maqsadda mashq qilishlari, qaysi darajaga erishishlari va kelajakda qanday foydali bo'lishi mumkinligini aniq tushunadilar.

Shuningdek, muhim mezonlardan biri - to'g'ri tuzilgan dars rejasidir. Ular bir xil bo'lmasligi kerak, jismoniy va ruhiy charchash paydo bo'lmasligi uchun turli mashqlarni bajarishni o'z ichiga olishi kerak. Shunga ko'ra, har bir o'quvchining u yoki bu turdagi mashqlar bilan shug'ullanish qobiliyatini hisobga olish kerak, chunki har kimning jismoniy holati har xil rivojlangan bo'ladi. Jismoniy tarbiya motivatsiyasi umumiy va xususiyga bo'linadi. O'quvchilarning umuman jismoniy madaniyat bilan shug'ullanish istagi xususiyatlarga tegishli bo'lishi mumkin, sevimli sport turi bilan shug'ullanish istagi umumiydir.

O'quvchilarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qatnashish motivlari turlicha bo'lishi mumkin: asosan darslardan mamnun bo'lgan o'quvchilar ularning jismoniy rivojlanishi va sog'lig'ini yaxshilash uchun borishadi, qoniqmaganlar esa testlarga qatnashishadi va darsga kelmaslik sababli muammolardan qochishadi. Afsuski, har yili jismoniy tarbiyadan qoniqmagan talabalar ko'payib bormoqda. Buning sabablari turlicha bo'lishi mumkin, lekin asosiy sabablardan biri - jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati va zarurligi to'g'risida motivatsiya va tushunishning yo'qligi xisoblanadi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya muammolarini aniqlash, shuningdek Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti talabalari o'rtasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rov natijalari asosida yoshlarning "Jismoniy tarbiya va sport" mashg'ulotlariga bo'lgan munosabatni aniqlash. tadqiqot ishida pedagogik va ijtimoiy - gumanitar fanlarda qo'llaniladigan asosiy usullar, birinchi navbatda, tahliliy va tizimli yondashuvlar qo'llanildi, empirik tadqiqot ma'lumotlari tahlili o'tkazildi. Tadqiqot bizni qiziqtirgan masalalar bo'yicha adabiyotlar tahlili va talaba yoshlarning sotsiologik so'rovi asosida olib borildi. Tadqiqot ishida Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universitetidan 350- talaba qatnashdi. Ijtimoiy so'rov Jismoniy tarbiya kafedrasida o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan savolnoma asosida onlayn tarzda o'tkazildi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). maqolada jismoniy tarbiya tizimida mavjud bo'lgan bir qator muammolar, ularning sabablari - kamxarakatlik, gipokineziya, kasbiy va maishiy stresslar, asabiy va jismoniy ortiqcha yuklanishlar aks ettirilgan. Jismoniy tarbiya va sport jismoniy tayyorgarlikka, jismoniy va ruhiy ko'rsatkichlarga, psixologik

barqarorlik va salomatlikka foydali ta'sir ko'rsatadi degan xulosalar chiqarildi. Bundan tashqari, jismoniy faollik yoshlar orasida keng tarqalgan kamxarakatlik, ya'ni kompyuterga qaramlikning oldini oladi. Tadqiqot ishi natijasida oliy o'quv yurtlari talabalarining jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan munosabatini ochib berdi.

Tadqiqot natijasida jismoniy tarbiya darslari kerakmi degan savolga savolnomada qatnashgan talabalarining 85,5 % ha deb javob berganlar. Jismoniy tarbiya umuman kerak emas deb 14,5% talabalar javob berganlar. Jismoniy tarbiya darslarida sport turlarini ko'paytirish kerakmi degan savolga 78% talabalar ha, 22% yo'q deb javob berganlar. Bundan tashqari talabalarga sportda ekstremal xolatlarda chora tadbirlar ko'rish va birinchi tibbiy yordam ko'rsatishni o'rganish kerakmi degan savolga 60,5 % talabalar ha va 35,5% talabalar yo'q deb javob berganlar.

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki ko'pchilik talabalar jismoniy tarbiya darslarini kerak deb xisoblaydilar, ammo afsuski ekstremal xolatlarda birinchi tibbiy yordam ko'rsatishni o'rganishni xolamaydiganlar soni sezilarli ko'p deb xisoblash mumkin. Buning sababi yoshlar ongida tibbiy madaniyatning yaxshi shakllantirilmaganligida bo'lishi mumkin.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Hozirgi kunda jamiyat yosh avlodning jismonan barkamol va sog'lom bo'lishidan chuqur manfaatdordir. Jismoniy tarbiya va sportning inson salomatligi, axloqiy va irodaviy fazilatlarini va ma'naviy olamiga katta ta'siri shubhasizdir. Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya jarayonida jismoniy tarbiya va sport vositalari va usullaridan foydalanish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar va tajribalar talabalarining zarur jismoniy tayyorgarligini, ma'naviy va axloqiy tarbiyasini shakllantirishda samaradorligini isbotlaydi, muvaffaqiyatli ijtimoiylashish va kasbiy ma'noda o'z taqdirini belgilashga yordam beradi. Jismoniy faollik sog'liqni saqlash, shaxsiy xavfsizlik, bu oxir-oqibat fuqarolik pozitsiyasini, vatanparvarlikni va talabalar muhitida mas'uliyatli fuqaroning mavqeini mustahkamlashga, shuningdek, jamiyatni milliy xavfsizlikni ta'minlash va davlatning yanada barqaror rivojlanishi masalalarini hal qilish uchun birlashish darajasini oshirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, individual motivatsiya va o'quvchilarning jismoniy imkoniyatlari va tayyorgarligiga quyidagi motivlarga asoslangan yondashuvdan foydalanish kerak:

1. Salomatlik motivlari. Bu turdagi jismoniy mashqlar tanaga foydali ta'sir ko'rsatib, sog'lig'ini mustahkamlash va kasalliklarning oldini olish imkonini beradi.

2. Harakat-harakat motivlari. Inson tanasida jismoniy mashqlarni bajarayotganda, barcha tizimlar, birinchi navbatda yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari faoliyatida o'zgarishlar yuz beradi. Bu tanaga foydali ta'sir ko'rsatadi va jismoniy holatni yaxshilaydi.

3. Raqobatbardosh va raqobatbardosh motivlar. Motivatsiyaning bu turi odamning sport ko'rsatkichlarini yaxshilashga va ularning ijobiy natijalaridan mamnun bo'lishga imkon beradi.

4. Estetik motivlar. O'quvchilarning tashqi ko'rinishi asosiy motivlardan biridir. So'rovda qatnashganlarning aksariyati chiroyli ko'rinishni va boshqalarga taassurot qoldirishni xohlaydi.

5. Kommunikativ motivlar. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida o'qituvchi bilan talaba o'rtasida va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

6. Kognitiv va rivojlanish motivlari. Jismoniy tarbiya jarayonida talaba o'z tanasini, imkoniyatlarini bilishga intiladi va, albatta, sport yordamida ularni takomillashtiradi.

7. Ijodiy motivlar. Jismoniy tarbiya va sport ijodkor shaxsni rivojlantirish va tarbiyalash uchun ko'plab imkoniyatlarni beradi.

8. Psixologik ahamiyatga ega motivlar. Jismoniy tarbiya jarayonida talaba ba'zi muammolardan mavhumlik holatiga tushib qoladi, shu bilan odamdagi salbiy hissiyotlarni

zararsizlantiradi, ya'ni sport bilan shug'ullanish yoshlarning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

9. Tarbiyaviy motivlar. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida o'quvchilarda o'z-o'zini tayyorlash va o'zini tuta bilish ko'nikmalari shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. Анищенко В.С. Физическая культура – методико-практические занятия студентов. М.: Изд-во РУДН, 1999. 165 с.
2. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. М.: Просвещение, 1990. 256 с.
3. Баданов А.В., Воложанин С.Е. Формирование и потребности студентов в физкультурно-спортивной деятельности // Актуальные проблемы современной науки и образования. Физическая культура и спорт: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Уфа, февраль 2010 г.). Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. Т. VIII. С. 71-75.
4. Бароненко В.А. Здоровье и физическая культура студента: учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2012. 336 с.
5. Бауэр В.Г., Виленский М.Я. Взаимосвязь целей и форм участия студентов в физкультурно-спортивной деятельности // Теория и практика физической культуры. 1988. №2. С. 14-16.
6. Белов В.И. Энциклопедия здоровья. М.: Химия, 1993. 400 с.
7. Виленский М.Я., Горшков А.Г. Физическая культура и здоровый образ жизни студента: учебное пособие. М.: КноРус, 2013. 240 с.
8. Виноградов П.А., Окуньков Ю.В. Физическая культура и спорт в Российской Федерации в цифрах (2000-2012 годы). М.: Советский спорт, 2013. 186 с.
9. Воложанин С.Е. Организация физического воспитания в Бурятском государственном университете // Здоровьесберегающее образование. 2013. №7(35). С. 54-58.
10. Воложанин С.Е. Совершенствование физической подготовленности студентов с использованием средств и методов атлетизма: дис. ... канд. пед. наук. Улан-Удэ, 2007. 149 с.

Шоирбек ТЕМИРОВ,

Андижон давлат университети таянч докторанти
E-mail:shoibek87@mail.ru

АДУ доценти, Р.Исақов тақризи асосида

THE EFFECTIVENESS OF WORK WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE ON THE BASIS OF A SPECIAL PROGRAM OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract

This article analyzes the effectiveness of the development of physical progression indicators and physical qualities of 6-8 year old children is shown on the basis of a special physical education program. The results were evaluated on the basis of Alpomish and Barchinoy special test criteria.

Key words: Physical training, mobility, speed, strength, flexibility, physical ability.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ОСНОВЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В этой статье показана эффективность разработки показателей физического развития и физической подготовленности детей в возрасте 6-8 лет на основе специальной программы физического воспитания. Полученные результаты оценивались на основе специальных критериев испытаний Алпомиш и Барчиной.

Ключевые слова: Физическая подготовка, мобильность, скорость, прочность, гибкость, физическая способность.

MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR BILAN MAXSUS JISMONIY TARBIYA DASTURI ASOSIDA SHUG'ULLANISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada 6-8 yoshli bolalarning maxsus jismoniy tarbiya dasturi asosida shug'ullantirib, ularning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligi ko'rsatilgan. Olingan natijalari "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus test mezonlari asosida baholangan.

Kalit so'zlar: Jismoniy tayyorgarlik, harakatchanlik, tezlik, kuch, egiluvchanlik, jismoniy qobiliyat.

Kirish. Yurtimizda ta'lim sifatini yuksaltirish pedagogika ilm fanining dolzarb muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda jahon tajribasidan ko'rinib turibdiki, ta'lim jarayoniga o'qitishning yangi, zamonaviy usul va vositalari jadal kirib kelmoqda va ulardan samarali foydalanilmoqda. Bizda ham zamonaviy texnologiyalardan ta'lim tizimida samarali foydalanish tizimi o'quvchilarning organizmini jismonan rivojlanishiga, hayotiy zarur harakat, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori yosh avlodni sog'ligini mustaxkamlash va himoya qilishda uzluksiz ta'lim bosqichlarida ta'lim jarayonining sog'lomlashtirishga yo'naltirilganligini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ta'limning dastlabki bosqichlarida jismoniy tarbiya jarayoni, jismoniy tayyorgarlik asoslarini yaratishni, harakatchanlik qobiliyatlari shakllantirishni va shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishini ta'minlaydi [1].

Bundan tashqari Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 29 yanvardagi 65-son qaroriga muvofiq Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini qabul qilish va musobaqalarini o'tkazish tartibi to'g'risida yangi nizomning maqsadi va vazifalari ham aholining barcha qatlamlari o'rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish orqali ularni jismoniy hamda intellektual jihatdan kamol toptirish, jismoniy qobiliyati va harakat faolligini takomillashtirish, jismoniy va ruhiy barkamollikka erishtirish, mehnatga layoqatini oshirish, zararli odatlar hamda turli kasalliklarning oldini olish va sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini

shakllantirish, sport musobaqalari orqali yoshlarda iroda, o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonch kabi fazilatlarini mustahkamlash, ularda jasorat, Vatanga bo'lgan vatanparvarlik va sadoqat xislatlarini rivojlantirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralash bo'yicha tizimli ishlarni tashkillashtirishdan iborat ekanligi bizni yanada ko'proq izlanishlarga undaydi [2].

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** M.I.Masharipova, R.D.Xolmuxamedov, M.P.Muxina, V.A.Anderson, L.A.Viks, L.S.Jbanova kabi mutaxassislar maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyalanuvchilarini umumta'lim tizimiga o'tib o'qishi davri ijtimoiy va fiziologik jihatdan bolalar hayotidagi eng mas'uliyatli palla hisoblanishini ta'kidlashgan [3, 4, 5].

O'rganilayotgan muammo bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich maktab yoshidagi sezgir davr bolalarning jismoniy rivojlanishiga maqsadli ta'sir qilish uchun eng qulaydir. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolalarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan qulay yosh davridan foydalanmaslik ularning rivojlanishining keyingi bosqichlarida salbiy namoyon bo'ladi [6]. Bola hayotidagi hal qiluvchi bosqich bo'lgan boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar uchun ommaviy sport va jismoniy tarbiyaning barcha turlarini o'quv jarayoniga kiritish alohida ahamiyatga ega. Bolalarning jismoniy holatini ko'rsatkichlarini aniqlash va tadqiqotlar asosida samarali vositalarni, jismoniy qobiliyatlarni tarbiyalashning eksperimental shakllari va usullarini asoslash muhimdir. Bolalarning harakatchanligi va jismoniy tayyorgarligini jismoniy rivojlanish darajasini aniqlash, o'quv muassasalarida jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish ishlarini olib borish bolalarning har

tomonlama jismoniy tayyorgarligini ta'minlashga yordam beradi. Bolalarni sog'ligini va jismoniy tayyorgarligini aniqlashda albatta "Alpomish va Barchinoy" maxsus test me'yorlari asos bo'lib xizmat qiladi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim sohasida amaliyotga joriy qilish bolalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish ishlarini samarali bo'lishini ta'minlaydi va ularda mustaqil shug'ullanishga barqaror motivlarni shakllantirish uchun ishonchli sharoitlar yaratadi. Tadqiqotning metodologik asosi va nazariy fundamenti pedagogika bo'yicha ilmiy bilimlar va bunga muhim asos bo'ladigan ishlar bazasida amalga oshirilgan. Mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida yetakchi olimlar T.S.Usmonxodjaev, Sh.X.Xankeldiev, E.A.Saytxalilov, I.A.Koshbaxtieva, R.S.Salomov, M.S.Axmatov va boshqalar tomonidan tadqiqotlarning umumiy amaliy yo'nalishlari, asosan, valeologik tomonlari, shuningdek, jismoniy tarbiya asoslari bo'yicha nazariy bilimlar doirasida kompetentlik darajasi o'rganilganligi, F.A.Kerimov, R.D.Xolmuxamedovlar

tomonidan sport yo'nalishida asosiy nazariy kompetensiyalar tadqiq qilinganligini ko'rsatdi [6, 7, 8].

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'limning boshlang'ich bosqichida bolalarni jismoniy tarbiyalash jarayonlari izchilligini tadqiqot qilish mavzusi ustida olib borayotgan ilmiy izlanishlarimizning dastlabki natijalaridan shuni aytishimiz mumkinki, 6-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarining dastlabki natijalari 1- jadvalda keltirilgan.

Bolalarning jismoniy rivojlanishining dastlabki ko'rsatkichlarini eksperimental tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, 6 yoshli MTM tarbiyalanuvchilarining tana uzunligi 115.6 ± 4.27 sm, tana og'irligi 19.2 ± 1.94 kg, KQA tinch xolatda 55.6 ± 2.7 sm, O'TS 1022 ± 222.6 ml.ni tashkil qilgan bo'lsa, 7 yoshli birinchi sinf o'quvchilarining tana uzunligi 118.2 ± 4.7 sm, tana og'irligi 20.72 ± 5.4 kg, KQA tinch xolatda 57.1 ± 2.8 sm, O'TS 1184 ± 169.4 ml.ni tashkil qilgan. 8 yoshli ikkinchi sinf o'quvchilarining tana uzunligi esa 126.7 ± 4.1 sm, tana og'irligi 24.84 ± 2.2 kg, KQA tinch xolatda 58.7 ± 2.7 sm, O'TS 1350 ± 269.7 ml.ni tashkil qilgan.

1-jadval

6-8 yoshdagi o'g'il bolalarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari

T/r	Ko'rsatkichlar	6 yosh		7 yosh		8 yosh	
		X	σ	X	σ	X	σ
1	Tana uzunligi [sm]	115.6	4.27	122.84	4.23	126.76	4.1
2	Tana og'irligi [kg]	19.2	1.94	20.72	5.43	24.84	2.23
3	KQA, tinch holatda[sm]	55.6	2.7	57.12	2.77	58.76	2.76
4	O'TS[ml]	1022	222.6	1184	169.46	1350	269.73

Tabiiyki, o'sayotgan organizmning harakatchanlik qobiliyatlarini rivojlanishining boshlang'ich darajalari haqida ma'lumotga ega bo'lmasdan, maqsadli pedagogik ta'sirlarning natijalarini baholash va o'rganilayotgan kontingentning harakatchanlik qobiliyatini yaxshilash jarayonini rejalashtirish mumkin emas. 6-8 yoshli bolalarning jismoniy

tayyorgarliklarini aniqlash uchun "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini shu yosh guruhiga tegishli sinov turlari va mezonlari majmuasi o'quv yili davomida nazorat qilingan. Dastlabki pedagogik sinovlarning natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

6-8 yoshli bolalarning jismoniy tayyorgarliklari dastlabki tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	6-yosh		7-yosh		8-yosh	
		X	σ	X	σ	X	σ
1.	30 m ga yugurish [sek]	8.55	0.4	7.33	0.26	6.69	0.24
2.	Turgan joyidan uzunlikka sakrash [sm]	91.8	12.2	104.8	13.1	117.4	15.6
3.	Polga tayanib, qo'llarni bukib-yozish[marta]	9.68	4.59	10.28	3.10	13.8	3.45
4.	Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) [sm]	3.26	1.34	2.42	0.92	2.86	1.49

Pedagogik tajriba davomida o'quv yili davomida jismoniy qobiliyatdagi o'zgarishlar kuzatilgan. Tadqiqot gipotezasiga ko'ra, MTM mudirlari va umumta'lim maktablari rahbarlari bilan kelishgan holda ishlab chiqilgan harakatchanlik sifatini mukammallashtirish dasturiga asosan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jismoniy tarbiya fakultetini bitiruvchi talabalari yordamida sinab ko'rildi. Pedagogik testlarning dastlabki natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, 6 yoshli o'g'il bolalar 30 m masofaga o'rtacha hisobda 8.55 ± 0.4 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 91.8 ± 12.2 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 9.7 ± 4.6 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 3.3 ± 1.3 sm.ni tashkil etgan bo'lsa, 7 yoshli o'g'il bolalar 30 m masofaga o'rtacha hisobda 7.33 ± 0.26 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 104.8 ± 13.1 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 10.3 ± 3.1 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 2.42 ± 0.9 sm.ni tashkil

etgan, 8 yoshli o'g'il bolalar esa 30 m masofaga o'rtacha hisobda 6.7 ± 0.24 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 117.4 ± 15.6 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 13.8 ± 3.45 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 3.86 ± 1.5 sm.ni tashkil etganligi aniqlandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, 8 yoshli bolalar "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini 4 ta sinov turlari mezonlarini o'rtacha II darajali ko'krak nishoni meyorlarini bajargan, 7 yoshli bolalar esa o'rtacha II darajali ko'krak nishoni meyorlarini bajargan bo'lsalar, 6 yoshli bolalar o'rtacha xisob meyorlarini bajarganliklarini ko'rishimiz mumkin.

O'rganilayotgan kontingentning yoshga bog'liq xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan engil atletika va gimnastika turlarining oddiy jismoniy mashqlar majmualari 30 metrga yugurish sinov ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida 8 yoshli bolalar 6.7 ± 0.24 dan 6.2 ± 0.27 ga, 7

yoshli bolalarda 7.3 ± 0.26 dan 6.8 ± 0.32 ga, 6 yoshli bolalarda esa 8.5 ± 0.4 dan 7.6 ± 0.42 ga o'zgarganini ko'rish mumkin [9].

Uzunlikka sakrash sinov ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida esa 8 yoshli bolalar 117.4 ± 15.6 dan 131.3 ± 12.1 ga, 7 yoshli bolalarda 104.8 ± 13.1 dan 114.7 ± 12.2 ga, 6 yoshli bolalarda esa 91.8 ± 12 dan 103.2 ± 9.5 ga o'zgarganini ko'rish mumkin. Tezkorlik va kuchlilikni oshirish yo'nalishida harakatchanlik sifatini yaxshilash bo'yicha pedagogik tadbirlar majmuasi ularning o'rtacha 11,1 %ga o'sishini ta'minladi va o'quv yilining oxiriga kelib bolalarning natijalari mos ravishda 13 % ga yaxshilandi.

Polga tayanib qo'llarni bukib yozish sinov mezonlari 8 yoshli bolalar 14 ± 3.4 dan 17.2 ± 2.7 ga, 7 yoshli bolalarda 10 ± 3.1 dan 13 ± 2.3 ga, 6 yoshli bolalarda esa 9.7 ± 4.6 dan 11.2 ± 2.4 ga o'zgarganini ko'rish mumkin. Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) mezoni esa 8 yoshli bolalarda 2.8 ± 1.5 dan 3.4 ± 1.1 ga, 7 yoshli bolalarda 2.4 ± 0.9 dan 3.1 ± 1.3 ga va 6 yoshli bolalarda esa 3.2 ± 1.3 dan 3.6 ± 1.4 ga o'sganligini ko'rsatdi.

Qayta o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari jismoniy mashqlar orqali ilgari surilgan farazni tasdiqladi. Bizga kerakli harakatchanlik fazilatlarini rivojlantirish bo'yicha mashqlar mashg'ulot yo'nalishi bilan tasdiqlangan bo'lib, o'rtacha ish imumdorligini 16,1 % ga oshirish imkonini beradi.

Bu nazorat qilish standartlarining ishonchligini aniqlash bilan bir qatorda vositalar to'plamiga ilmiy asoslangan yondoshishni ta'minlaydigan jismoniy rivojlanish

ko'rsatkichlari va 6-8 yoshli bolalarning jismoniy tayyorgarligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'lishi zarurligini aniqladi [10].

Olib borilgan pedagogik eksperiment bolalarning jismoniy holatining etarli darajada emasligini aniqladi va quyidagilarni talab qiladi [11].

- 6-8 yoshli bolalarining jismoniy rivojlanishining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda va ularning jismoniy holatiga qarab guruhlar tashkil qilish kerak;

- vazifalarni belgilashda bola organizmining biologik darajasiga muvofiq harakatchanlik faoliyati hajmi va intensivligining tuzilishi;

- o'sayotgan organizmning funksional xususiyatlarini inobatga olgan holda jismoniy faollikni mos ravishda yuklash;

- bolalar salomatligini tibbiy-pedagogik kuzatuvlarini muntazam ravishda amalga oshirish.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** Eksperimental tadqiqotlar natijalarini monitoring qilish 6-8 yoshli bolalarni jismoniy tarbiya soati va darsini o'qitishning yillik siklida ishlab chiqilgan maxsus dasturining kiritilishi, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari hamda jismoniy sifatlarining rivojlanishiga va boshlang'ich sinf o'quvchilari-ni jismoniy tarbiyasi uchun vosita samaradorligini oshirish dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 5368 sonli qarori. Toshkent 5 mart 2018 yil.
2. Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 29 yanvardagi 65-son qarori. Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2019 yil 4 fevral.
3. Машарипова М.И., Холмухамедов Р.Д. Педагогическое воздействие подвижных игр на развитие физических качеств и психических процессов дошкольников. Олимпия ўйинларига маҳоратли спортчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.-т, 2006. 181 б.
4. Мухина М.П. Формирование моторного потенциала детей дошкольного и младшего школьного возраста в условиях реализации педагогической системы непрерывного физического воспитания. Журнал Омский научный вестник №2(106) 2012- с. 193-198.
5. Физическое воспитание детей дошкольного возраста //КН для воспитателя дет.сада Из опыта работы В.А.Андерсон, Л.А.Викс, Л.С.Жбанова и др. Сост Ю.Ф.Лури – М.: Просвещение 1991-63с.
6. Usmanxodjaev T.S., Meliev X., Nuriddinova M., Olimov A. Maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya. O'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent-Chirchik 2019-159 b.
7. Ханкельдиев Ш.Х. Физический статус учащейся молодежи. Монография. Ташкент – 2018 – с 432,
8. Kerimov F.A. Jismoniy tarbiyada pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Toshkent, OzDJTI., 2009. – 139 s
9. Goncharova O.Y. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda jismoniy tarbiya jarayonida yuqori konsratsiyalangan portlovchi kuchlarni namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirish usullari. ta'lim. dis. fanlar. T. 2007-27 b.
10. Seythalilov E.A. O'zbekiston umumta'lim maktablarida o'quv jarayonini takomillashtirish yo'nalishining pedagogik asoslari. Xulosa. diss. hujjat ped.science. T. 2000-60 b.
11. Xankeldiev Sh.X. Talabalarining jismoniy holati. Toshkent 2018-432b.
12. Tulenova X.B. 5-7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha ta'lim muassasalari bolalarining jismoniy tarbiyasini yaxshilash. Xulosa. diss. f.f.n. fanlar. T.2000-26 .

УДК: 316.342

Жасур ТОЖИБОЕВ,
Мустақил тадқиқотчи

С.ф.д, доцент Х.Аҳмедов тақризи асосида

STRATIFICATION FACTOR IN THE FORMATION OF SOCIAL RELATIONS

Abstract

This article provides recommendations on the role of stratification in the formation and development of social relations and its impact on political processes, as well as theoretical, practical analysis of social stratification and prevention of its negative consequences.

Key words: stratification, natural and social inequality, strata, social status, hierarchical order, social stratification, castes, social classes.

ФАКТОР СТРАТИФИКАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье представлены рекомендации о роли стратификации в формировании и развитии общественных отношений и ее влиянии на политические процессы, а также теоретический и практический анализ социальной стратификации и предотвращения ее негативных последствий.

Ключевые слова: стратификация, естественное и социальное неравенство, страты, социальный престиж, иерархический порядок, социальная стратификация, касты, социальные классы.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА СТРАТИФИКАЦИЯ ОМИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланишида стратификация омилнинг ўрни ва унинг сиёсий жараёнларга таъсири, шунингдек, ижтимоий табақаланишнинг назарий, амалий таҳлиллари ҳамда салбий оқибатларини олдини олиш бўйича тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: стратификация, табиий ва ижтимоий тенгсизлик, қатламлар, ижтимоий обрў, иерархик тартиб, ижтимоий табақаланиш, касталар, ижтимоий синфлар.

Кириш. Янги Ўзбекистон йилдан-йилга ривожланиб бормоқда. Жамиятни ривожланиб боришини аҳолининг ижтимоий таъминланганлиги билан кўришимиз мумкин. Шунингдек, жамиятда юзага келаётган ҳодисаларнинг шаклланиши ва фуқароларнинг бир – бирига бўлган муносабатларининг қай даражада кечишига стратификация кўринишлари ўзининг таъсирини ўтказиб келмоқда. Албатта жамиятни шаклланиши мазкур муносабатларнинг ривожланиш босқичи қандай бўлишига асосланади. Ўз навбатида, ушбу ривожланишлар мамлакатдаги сиёсий жараёнларни турли йўналишларини ва ислохотларни талаб қила бошлайди. Инсонларнинг бир – бири билан олиб бораётган дўстона суҳбатлари, тадбиркорликни кўзлайдиган мулоқотлари ёки низоли ҳолатларга олиб борувчи ҳаракатлари стратификациянинг ўзига хос кўринишларининг таъсири остида салбий ҳолатдан ижобий ҳолатга ўхшасинча кўринишга эга бўлишига сабаб бўла олади.

Ижтимоий табақаланиш юзага келиши натижасида рўй бераётган салбий оқибатлар жамиятни соғлом руҳда шаклланишига тўсқинлик қилиб келади. Ўз вақтида мазкур салбий ҳолатларни олдини олиш ва маромли кўринишга келтириш ҳозирги куннинг мақсади ҳисобланади десак муболаға бўлмайди. Жамият ҳаётида юзага келаётган ижтимоий ҳодисаларда мувозанатни сақлаш ижтимоий сиёсий чораларни кўришни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). "Стратификация" атамаси "стратум" (лот.) - қатлам ва "фацио" (лот.) - сўзларидан келиб чиққан бўлиб, ижтимоий қатламлар позицияларининг вертикал кетма – кетлигини ва уларнинг иерархиясини аниқлаш тушунилади.

Ижтимоий (табақаланиш) тузилиши деганда жамиятнинг турли қатламларининг табақаланиши ва иерархик ташкил этилиши, шунингдек, институтлар мажмуи ва улар орасидаги муносабатлар тушунилади. Ижтимоий табақаланиш назарияси унинг энг илғор қисмларидан биридир. Унинг асосини М.Вебер, К.Маркс, П.Сорокин, Т.Парсонс томонидан ўрганилган. Улар томонидан стратификация тузилишининг асосини одамларнинг табиий ва ижтимоий тенгсизлиги ташкил этади деган назарияни илгари суришган. Бизнинг фикримизча ҳам шундай.

Кўпчилик олимларнинг фикрича, жамиятнинг табақаланиш тузилишининг асоси одамларнинг табиий ва ижтимоий тенгсизлигидир. Бироқ, бу тенгсизликнинг мезони борасида фикр юритилганда уларни қаршлари турлича. Масалан, К.Маркс жамиятдаги табақаланиш жараёнини ўрганар экан, шахснинг мулкка эга бўлиш фактини ва унинг даромад даражасини шундай мезон деб атади. М.Вебер уларга ижтимоий обрў ва субъектнинг сиёсий партияларга, ҳокимиятга тегишли эканлигини қўшди. Питирим Сорокин табақаланишнинг сабаби жамиятда ҳуқуқ ва имтиёзлар, масъулият ва мажбуриятларнинг нотекис тақсимланиши деб ҳисоблайди. Шунингдек, ижтимоий маконда бошқа кўплаб фарқлаш мезонлари борлигини таъкидлади: фуқаролик, касб, миллат, диний мансублиги ва ҳоказолар бўйича амалга оширилиши мумкин.

Ижтимоий фанлар луғатида табақаланиш деганда оилалар ва шахслар бир – бирига тенг бўлмаган ва обрўси, мулки ва қудрати турлича бўлган иерархик тартибли қатламларга гуруҳланган жараён тушунилади.

Ижтимоий табақаланишнинг барча мезонлари қуйидаги тамойилларга мос келиши керак (М.Вебер ва Е.Дюркгейм қарашлари бўйича):

- маълум бир жамиятнинг барча ижтимоий қатламлари ўрганилиши керак;
- бир хил мезонлар ёрдамида гуруҳларни ўлчаши ва солиштириши зарур;
- ҳар бир қатламнинг етарлича тўлиқ тавсифи учун талаб қилинганидан кам бўлмаган мезонлар бўлиши керак.

П.Сорокин ижтимоий табақаланишни “одамлар (аҳоли)нинг маълум бир гуруҳини иерархик даражадаги синфларга ажратган. У юқори ва қуйи қатламлар мавжудлигида ўз ифодасини топади. Унинг асоси ва моҳияти ҳуқуқ ва имтиёзлар, масъулият ва бурчларнинг нотекис тақсимланишида, ижтимоий қадриятларнинг мавжудлиги ёки йўқлигида, куч ва таъсирида маълум бир жамоа аъзолари ётади. Жамиятнинг табақаланиш модели (қатламли пирамида) П. Сорокин томонидан геологиядан олинган. Бироқ, жинсларнинг тузилишидан фарқли ўлароқ, жамиятда:

- пастки қатламлар ҳар доим юқори қатламларга қараганда анча кенгрок;
- қатламлар сони аниқ белгиланмаган: барчаси табақаланиш мезонлари қанча ҳисобга олинганига боғлиқ.
- қатламнинг қалинлиги доимий эмас, чунки одамлар бир қатламдан иккинчисига ўтиши мумкин (ижтимоий ҳаракатланиш жараёнилари).

Асосий хусусиятлар сонига қараб жамиятни табақалаштиришнинг иккита асосий усули мавжуд:

1. Бир ўлчовли табақаланиш –у бир ўлчовли қатламларга, яъни ҳар қандай ижтимоий хусусиятга кўра ажратилган қатламларга асосланган. Бу ёндашув қуйидаги хусусиятлар гуруҳлари бўйича жамиятнинг табақаланишини назарда тутлади:

- жинси ва ёши;
- миллий ва лингвистик;
- профессионал;
- таълим;
- диний;
- ҳисоб -китоб йўли билан.

Баъзи тадқиқотчилар таснифни бошқа хусусиятларга ҳам асослайдилар.

2. Кўп ўлчовли табақаланиш. Шу билан бирга, табақаланиш замирида бир қанча хусусиятлар ётади.

Табақаланишнинг иккинчи усули - бу жамиятни қуйидагиларга бўлиш.

- ижтимоий-ҳудудий жамоалар (шаҳар, кишлоқ, вилоят аҳолиси);
- этник жамоалар (қабила, миллат);
- қуллик тизими (ҳуқуқларнинг тўлиқ етишмаслиги ва ўта тенгсизлик билан чегарадош бўлган одамларни таъминлашнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий шакли);

○ касталар (ижтимоий гуруҳлар, аъзолик, шахс туғилишидан қарздор);

○ мулклар (ўрнатилган урф -одатлар ёки қонунлар билан қўллаб -қувватланадиган, ҳуқуқ ва мажбуриятлар мерос қилиб олинган ижтимоий гуруҳлар);

- ижтимоий синфлар.

Замонавий инглиз тадқиқотчиси Э. Гидденс синф тизими ва қул, каста ва синф тизими ўртасидаги бир қатор фарқларни тақдир қилади:

1. Синфлар диний эътиқод асосида шаклланмаган. Синфга мансуб бўлиш маълум урф –одатлар ва ахлоққа риоя қилиш билан белгиланмайди. Синф тизими табақаланишнинг бошқа турларига қараганда анча мослашувчан. Меҳнат - синфлар бўлинишининг асоси.

2. Одамнинг маълум бир синфга мансублиги кўпинча ўзи томонидан амалга оширилади ва туғилишдан берилмайди.

3. Иқтисодий хусусият - бу шахсни маълум бир синфга тайинлаш учун асосдир.

4. Ижтимоий тузилишнинг бошқа турларида тенгсизлик асосан бир шахснинг бошқасига шахсий қарамлигини ифодалайди. Жамиятнинг синфий тузилиши, аксинча, индивидларнинг бир -биридан шахсий мустақиллиги билан тавсифланади.

Социологияда табақаланиш тузилишига бир неча асосий ёндашувлар мавжуд.

1. Иқтисодий ёндашув, унинг тарафдорлари (К. Маркс, Е. Дюркгейм ва бошқалар) меҳнат тақсимотини ижтимоий дифференциациянинг асосий сабаби деб ҳисоблашган. Биринчи бўлиб К. Маркс назарияни ишлаб чиқди иқтисодий асос синфлар У синфларнинг мавжудлигини фақат ишлаб чиқаришнинг тарихий ривожланиш шакллари билан боғлади, бу ерда ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик аҳолининг турли қатламлари ўртасида тенг тақсимланади, натижада кимдир бошқаларни эксплуатация қилади ва улар ўртасида кураш мукаббат бўлади.

2. Сиёсий ёндашув табақаланишга. Унинг асосчилари - Л.Гумплович, Г.Моска, В.Парето, М.Вебер. Сиёсий табақаланиш - бу сиёсий ҳукмрон гуруҳлар ва кўпчилик ўртасидаги фарқ, бунда сиёсий иерархиянинг вертикаллиги маълум сиёсий кучларга мансуб бўлиш призмасидан қўрилган ва сиёсий ҳокимиятга эгаллик даражаси маълум бир гуруҳни ажратишнинг асосий мезонидир. Сиёсий қатлам Л.Гумплович синфий фарқларнинг табиати ҳокимият фарқларининг акси, деб ҳисоблаган, бу ҳам кейинги меҳнат тақсимоти ва ижтимоий мажбуриятларнинг тақсимланишини белгилайди. Г. Моска ва В. Парето тенгсизлик ва ҳаракатчанликни худди шу ҳодисанинг алоқадор жиҳатлари, одамларнинг ҳукмрон табақа, элита ва қуйи табақа - пассив бўйсунувчилари орасидаги ҳаракатини кўриб чиқдилар.

3. Функционалистик тушунча ижтимоий табақаланиш, бу Т.Парсонс, К.Девис, В.Мур ғояларига асосланган. Т. Парсонс табақаланишни ҳар қандай ижтимоий тизимнинг бир томони деб билади. У ҳар қандай ҳаракат мукаббат равишда танлов ва баҳолаш билан боғлиқ деган хулосага келади. Умумий қабул қилинган баҳолаш стандартлари юқоридаги ва пастдаги ўринларни егаллашга имкон беради. Керакли позициялар етарли бўлмагани учун, ўзаро муносабатларни зиддиятсиз давом еттиришга имкон берадиган, тизимни сақлаб қолиш учун тенгсизликни институтлаштириш зарур. Рейтинг шкаласининг умумийлиги ва умумий қабул қилиниши мукофотларнинг барча турларини қамраб олишни назарда тутди, улардан "хурмат" энг муҳим ҳисобланади.

Девис ва Мур баъзи позициялар тўғри деб ҳисоблашади ижтимоий тизим функционал жиҳатдан бошқаларга қараганда муҳимроқ ва уларни амалга ошириш учун махсус кўникмаларни талаб қилади. Бироқ, бу қобилиятга эга бўлган шахслар сони чекланган. Шунинг учун, бу позициялар берилиши керак рағбатлантирувчи истеъдодли одамларни қурбонликка ундаш ва керакли таълим олиш учун жамиятнинг чекланган ва керакли мукофотларига табақалаштирилган кириш шаклида. Бу табақалаштирилган мукофотлар қатламлар обрўсининг фарқлинишига ва шунинг учун ижтимоий табақаланишга олиб келади.

Ижтимоий табақаланишнинг замонавий тадқиқотлари юқоридаги ёндашувларнинг назарий асосларидан фойдаланади ва бундан келиб чиқади табақаланиш ўлчовларининг кўп ўлчовлилиги принципи. Ушбу ёндашувнинг асослари табақаланишнинг турли мезонлари

ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ўрганган М.Вебернинг асарларида аллақачон қўйилган. Вебер синфга мансуб бўлиш нафақат ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабат табиати билан, балки мулк билан бевосита боғлиқ бўлмаган иқтисодий фарқлар билан ҳам аниқланади деб ҳисоблаган: масалан, малака, кўникма, таълим.

Табақаланишнинг бошқа мезонлари, Вебернинг фикрича, мақоми ва партияга мансублиги (келиб чиқиши, мақсадлари, манфаатлари умумий бўлган шахслар гуруҳлари).

○ Америкалик социолог Б. Барбер ўлчовларнинг кўп ўлчовлилиги ва ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, ижтимоий табақаланиш структурасининг қуйидаги концепциясини таклиф қилди.

○ Касбнинг обрўси, касби, мавқеи, ижтимоий ривожланишга функционал ҳиссаси билан баҳоланади.

○ Ўз хоҳиш -иродасидан қатъи назар ёки хоҳламасдан, бошқа одамларнинг ҳаракатларига таъсир кўрсатишнинг институционал қатъий ҳуқуқи сифатида қараладиган куч.

○ Даромад ёки бойлик. Жамиятдаги ҳар хил профессионал мақомлар даромад олиш ва капитал шаклида бойлик тўплаш учун ҳар хил имкониятларга эга; бойликни мерос қилиб олиш учун ҳар хил имкониятлар мавжуд.

○ Таълим. Таълим олишнинг тенг бўлмаганлиги шахсларнинг жамиятда муайян мавқега ега бўлиш қобилиятини олдиндан белгилаб беради.

○ Диний ёки маросим поклиги. Баъзи жамиятларда имон жуда муҳим.

○ Қариндошлар ва етник гуруҳлар бўйича рейтинг. Бизнинг фикримизча, инсоннинг даромад, куч, обрў ва таълим умумий ижтимоий -иқтисодий мақомни, яъни шахснинг жамиятдаги мавқеи ва ўрнини белгилайди.

Замонавий социология фанида ижтимоий табақаланишни таҳлил қилишнинг турли ёндашувлари бир вақтда мавжуд (фаолиятга асосланган, қутилмаган ижтимоий тенгсизлик мезонлари пайдо бўлишининг "пайдо бўлиши" тушунчаси ва бошқалар).

Ижтимоий тенгсизликлар таҳлиliga фаоллик-фаоллик нуқтаи назаридан (Т.И. Заславская) замонавий жамиятнинг ижтимоий иерархиясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- элита - ҳукмрон сиёсий ва иқтисодий - 0,5%гача;
- юқори қатлам-йирик ва ўрта тадбиркорлар, йирик ва ўрта хусусийлаштирилган корхоналар директорлари, бошқа суб-элита гуруҳлари-6,5%;
- ўрта қатлам - кичик бизнес вакиллари, малакали мутахассислар, ўрта бошқарув, офитсерлар - 20%;
- базавий қатлам - оддий мутахассислар, мутахассислар ёрдамчилари, ишчилар, деҳқонлар, савдо ва хизмат кўрсатувчи ишчилар - 60%;
- пастки қатлам - паст малакали ва малакасиз ишчилар, вақтинча ишсизлар - 7%;
- ижтимоий пастки - 5%гача.

Ижтимоий табақаланиш жамиятни тартибсиз ижтимоий мақомлар тўплами сифатида эмас, балки муайян қарамликдаги мақом позицияларининг мураккаб, аммо аниқ тузилиши сифатида намоён қилиш имконини беради.

Иерархиянинг у ёки бу даражасига мақом бериш учун тегишли асослар ёки мезонлар белгиланиши керак.

Ижтимоий табақаланиш мезонлари - бу ижтимоий мақомларнинг иерархик миқёсида шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг позициясини аниқлаш имконини берадиган кўрсаткичлар.

Социологик фикр тарихидаги ижтимоий табақаланиш асослари ҳақидаги савол ноаниқ ҳал

қилинган. Шундай қилиб, К.Маркс бу иқтисодий кўрсаткичлар бўлиши керак, деб ҳисоблар эди, унинг фикрича, жамиятдаги бошқа барча муносабатларнинг ҳолатини белгилайди. Факт шахснинг мулкка эгаллиги ва унинг даромад даражаси у буни ижтимоий табақаланишнинг асоси деб ҳисоблаган. Маркс шундай хулосага келди: ибтидоий ва бўлажак коммунист бундан мустасно, барча жамиятларнинг тарихи - бу синфлар ва синфий курашлар тарихи, натижада жамият тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилади. Куллар ва кул эгалари, феодаллар ва деҳқонлар, ишчилар ва буржуазия ижтимоий мавқеи бўйича муросазидир.

Бу ёндашувни П. Сорокин ишлаб чиқди, у ҳам шахснинг ижтимоий макондаги мавқеини бир эмас, балки бир неча кўрсаткичлар билан аниқроқ тасвирлаш мумкинлигига ишонган: иқтисодий (даромад), сиёсий (ҳокимият, обрў) ва профессионал (ҳолат).

XX асрда. бошқа кўплаб табақаланиш моделлари яратилган. Шундай қилиб, америкалик социолог Б. Барбер жамиятнинг табақаланиши учун хусусиятларнинг бутун мажмуасини таклиф қилди: касбнинг обрўси; куч ва куч; даромад ва бойлик; таълим; диний ёки маросим поклиги; қариндошларнинг аҳволи, миллати.

Постиндустриал жамият назарияси асосчилари франсуз социологи А.Тоурен ва америкалик Д.Белл замонавий жамиятда ижтимоий дифференциация мулкчилик, обрў, ҳокимият, этник келиб чиқиш билан эмас, балки маълумот олиш имкониятидан келиб чиқади, деб ҳисоблайдилар. Доминант позицияни стратегик ва янги маълумотларга эга бўлган одамлар эгаллайди, шунингдек уларни назорат қилиш воситалари.

Замонавий социология фанида қуйидаги табақалар ижтимоий табақаланиш асослари вазифасини бажаради: даромад, куч, таълим, обрў. Биринчи учта индикаторнинг ўзига хос ўлчов бирликлари бор: даромад пул билан, куч - у узатадиган одамлар сонига, таълим - ўқиш йиллари сонига ва таълим муассасасининг мақомига қараб ўлчанади. Обрў-этибор жамоатчилик сўровлари ва индивидуал ўзини ўзи баҳолаш асосида аниқланади.

Бу кўрсаткичлар умумий ижтимоий-иқтисодий мақомни, яъни шахснинг (ижтимоий гуруҳнинг) жамиятдаги ўрнини белгилайди. Келинг, табақаланиш асосларини батафсил кўриб чиқайлик.

Қувват шахслар ёки гуруҳларнинг хоҳиш - иродасидан қатъи назар, ўз иродасини бошқаларга юклаш қобилияти. Қувват, бу таъсирни тарқатадиган одамлар сони билан ўлчанади. Бўлим бошлигининг ваколатлари бир неча кишига, корхона бош муҳандисига - бир неча юз кишига, вазирга - бир неча мингта. Унинг мақоми ижтимоий табақаланиш бўйича энг юқори даражадир. Замонавий жамиятда ҳокимият қонун ва анъаналар билан мустаҳкамланган, имтиёзлар ва ижтимоий имтиёзлардан кенг фойдаланиш билан ўралган. Қувват асосий ресурсларни бошқаришга имкон беради. Уларни ўзлаштириш - одамларга усталик билан эришишни англатади. Иқтисодий, сиёсий, маънавий фаолияти учун ҳокимиятга эга бўлган ёки эътирофга сазовор бўлган одамлар жамият элитасини, унинг энг юқори ижтимоий қатламини ташкил қилади.

XX аср. миллионлаб болалар учувчи бўлишни орзу қилишган. В.П. Чкалов, М.В. Водолянов, Н.П.Каманиннинг исмлари ҳамма оғзида еди. Урушдан кейинги йилларда ва айниқса, 20 - асрнинг ўрталарида илмий - техник инқилоб жорий қилинганидан кейин жамиятда муҳандислик касбининг обрўси ошди ва 90 - йиллардаги компютерлаштириш компютер мутахассислари ва дастурчилар касбини олдинга олиб чиқди.

Маълум бир жамият учун қимматбаҳо манбаларга - пул, кам таъминланган товарлар, куч ёки билим,

маълумотларга эга бўлиш билан боғлиқ касблар ҳар доим энг обрўли ҳисобланади. Бир киши, қоида тариқасида, ўзининг мақомини тегишли мақом белгилари билан таъкидлашга интилади: кийим, аксессуарлар, қимматбаҳо автомобил маркаси, мукофотлар.

Социология фанида профессионал обрў зинаси деган нарсаси бор. Бу диаграмма маълум бир касбга бўлган жамоатчилик ҳурматини акс эттиради. Унинг қурилишининг асоси жамоатчилик фикрини ўрганишдир. Бундай сўровлар айниқса АҚШда машҳур. 1949-1982 йилларда ўтказилган жамоатчилик сўровлари натижаларини умумлаштириш асосида америкалик тадқиқотчилар томонидан тузилган шкалада касбга берилган энг юқори балл - 100, энг пастки – 1 балл мезони билан баҳолаш орқали амалга оширилиб борилади.

Марксистик социология мактабида тенгсизлик қуйидагиларга асосланади: мулкӣ муносабатлар, ишлаб чиқариш воситаларига ҳослик, даража ва мулкчилик шакли.

Функционалистларнинг (К.Девис, В.Мур, Э.Гидденс) фикрича, шахсларни ижтимоӣ қатламларга кўра тақсимлаш уларнинг касбий фаолиятининг аҳамиятига ва жамият мақсадларига эришишда ўз меҳнати билан қўшадиган ҳиссасига боғлиқ. Айирбошлаш назарияси тарафдорлари (Ж. Ҳоманс) жамиятдаги тенгсизлик инсон фаолияти натижаларининг тенг бўлмаган алмашинуви туфайли юзага келади, деб ҳисоблайдилар.

Социологиянинг бир қатор классиклари табақаланиш муаммосини кенгроқ кўриб чиқдилар. Масалан, М.Вебер иқтисодий (мулкка ва даромад даражасига муносабат) билан бир қаторда, ижтимоӣ обрў (мерос қилиб олинган ва олинган мақом) ва маълум сиёсий доираларга мансублиги каби мезонларни тақлиф қилди.

Стратификация назарияси асосчиларидан бири П. Сорокин табақаланиш тузилмаларининг уч турини аниқлади:

§ иқтисодий(даромад ва бойлик мезонларига кўра);

§ сиёсий(таъсир ва куч мезонларига кўра);

§ профессионал(маҳорат, касбий маҳорат, ижтимоӣ ролларни муваффақиятли бажариш мезонларига мувофиқ).

Структуравий функционализм асосчиси Т. Парсонс фарқловчи хусусиятларнинг учта гуруҳини тақлиф қилди:

§ одамларнинг туғилишидан сифат хусусиятлари (этник келиб чиқиши, оилавий ришталари, жинси ва ёш хусусиятлари, шахсий фазилатлари ва қобилиятлари);

§ шахснинг жамиятдаги роллари (таълим, лавозим, ҳар хил турлари касбий ва меҳнат фаолияти);

§ моддий ва маънавий қадриятларга (бойлик, мулк, имтиёзлар, бошқа одамларга таъсир ўтказиш ва назорат қилиш қобилияти ва бошқалар) эгаллик қилиш билан боғлиқ хусусиятлар.

Замонавий социологияда ижтимоӣ табақаланишнинг қуйидаги асосий мезонларини ажратиш одат тусига киради.

§ даромад - маълум бир давр (ой, йил) учун пул тушумларининг миқдори;

§ бойлик - жамланган даромад, яъни. нақд пул ёки моддийлаштирилган пул миқдори (иккинчи ҳолатда улар кўчар ёки кўчмас мулк кўринишида ҳаракат қилади);

§ куч - ўз хоҳиш -иродасини амалга ошириш қобилияти ва қобилияти, турли воситалар (ҳокимият, қонун, зўравонлик ва бошқалар) орқали бошқа одамларнинг фаолиятига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш. Қувват у чўзилган одамларнинг сони билан ўлчанади;

§ таълим - ўқув жараёнида олинган билим, кўникма ва малакалар мажмуи. Таълим даражаси ўқиш йиллари билан ўлчанади;

§ обрў - жамоатчилик баҳоси жозибадорлик, маълум бир касб, лавозим, маълум бир касбнинг аҳамияти.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/ Recommendations). Ҳозирги вақтда социологияда мавжуд бўлган ижтимоӣ табақаланишнинг турли хил моделларига қарамай, кўпчилик олимлар учта асосий синфни ажратадилар: юқори, ўрта ва пастки.

Баъзи ҳолларда социологлар ҳар бир синф ичида маълум бўлинишни амалга оширадilar. Масалан, америкалик социолог У.Л. Уорнер (1898-1970) ўзининг машҳур Янки Сити тадқиқотида олтига синфни ажратди:

§ юқори юқори синф (ҳокимият, бойлик ва обрўсининг муҳим манбаларига эга бўлган нуфузли ва бадавлат сулолалар вакиллари);

§ пастки юқори синф ("янги бойлар"-банклар, зодагон туғилмаган ва кучли ролли кланлар яратишга муваффақ бўлмаган сиёсатчилар);

§ юқори ўрта синф (муваффақиятли ишбилармонлар, юристлар, тадбиркорлар, олимлар, менежерлар, шифокорлар, муҳандислар, журналистлар, маданият ва санъат ходимлари);

§ қуйи ўрта синф (маош олувчилар- муҳандислар, котиблар, котиблар, ходимлар ва бошқа тоифалар, улар одатда "оқ ёка" деб аталади);

§ юқори-қуйи табақа (асосан қўл меҳнати билан шуғулланадиган ишчилар);

§ қуйи қуйи табақа (тиланчилар, ишсизлар, уйсизлар, чет еллик ишчилар, очилмаган элементлар).

Ижтимоӣ табақаланишнинг бошқа схемалари ҳам мавжуд. Аммо уларнинг ҳаммаси қуйидагича бўлади: озчиликлар синфлари катта синфлардан бири-бойлар, бадавлат ва камбағалларнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлади.

Шундай қилиб, ижтимоӣ табақаланиш одамларнинг ижтимоӣ ҳаётида намоён бўладиган ва иерархик характерга эга бўлган табиий ва ижтимоӣ тенгсизликка асосланган. У ҳар хил ижтимоӣ институтлар томонидан доимий равишда қўллаб -қувватланади ва тартибга солинади, доимо такрорланади ва ўзгартирилади, бу ҳар қандай жамиятнинг ишлаши ва ривожланишининг муҳим шартидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Радаев В.В., Шкарлатан О.И., Социальная стратификация. 1996. 97стр.
2. Дарендорф Р., Class and class conflict in industrial society. 1957. 128 стр.
3. Вебер М., Экономика и общество. 1922. 113,114 стр.
4. Гидденс Э., Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates. 1982. 86 – 88 стр.
5. Гидденс Э., The class structure of the advanced societies. 1973. 55 стр.
6. Уорнер У.Л., Социальная жизнь современного общества. 1941. 132 стр.
7. Парсонс Т., The social system. 1951. 121 – 122 стр.
8. Сорокин П.А., Проблема социального равенства. 1917. 78,97,101,110 стр.
9. Соколов М., Социальные классы после Маркса. 2016. 103 стр.
10. Сорокин П.А., Кризис нашего времени. 1942. 66-71 стр.

УДК: 37.013.46

Наргиза ТОШБОЕВА,

Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

Email: n.toshboeva@list.ru

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Д. Маҳмудова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF CREATIVE WAYS WITH THE HELP OF GEOMETRIC PROBLEMS

Abstract

The search for mathematics is happening due to the rapid change in periods today, computer technology and technologies. It is known from world experience that non-standard issues of creative ability to provide students, specific problematic issues develop more. The issue of selecting and nurturing scientific personnel has been widely discussed in our country, other countries, including developed countries. The development of scientific works has been implemented by people with creative abilities in all spheres of science, so it is necessary to pay attention to the further development of their creative abilities in teaching such tortoisés in higher education institutions.

Key words: creativity, creative ability, issue, independent creative activity.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБОВ С ПОМОЩЬЮ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Аннотация

Поиск математики происходит из-за быстрого изменения в периоды сегодня, компьютерные технологии и технологии. Из мира известно, что нестандартные проблемы творческой способности предоставлять студентам, конкретные проблемные проблемы развиваются больше. Вопрос о выборе и воспитании научных кадров был широко обсужден в нашей стране, в других странах, включая развитых стран. Развитие научных работ осуществлялось людьми с творческими способностями во всех сферах науки, поэтому необходимо обратить внимание на дальнейшее развитие их творческих способностей в обучении таких черепах в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: творчество, творческая способность, проблема, независимая творческая деятельность.

ГЕОМЕТРИК МАСАЛАЛАР ЁРДАМИДА ИЖОДИЙ ҚОБИЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Математикани ўқитишнинг қийинчилиги, бугунги кунда давр тезкорлиги, ҳисоблаш техникаси ва технологияларининг тез ўзгариши туфайли содир бўлмоқда. Жаҳон тажрибасидан маълумки, талабаларнинг ижодий қобилиятини ностандарт саволлар, ўзига хос муаммолар масалалар кўпроқ ривожлантиради. Илмий кадрларни танлаш ва уларни тарбиялаш масаласи барча замоналарда юртимизда, бошқа мамлакатлар, шу жумладан ривожланган давлатларда ҳам кенг муҳокама қилиниб келинган. Илмий ишлар тараққиётини илмнинг барча соҳаларида ижодий қобилиятга эга бўлган одамлар амалга ошириб келган, шунинг учун олий ўқув юртиларида бундай талабаларни ўқитишда уларнинг ижодий қобилиятларини янада ривожлантиришга эътибор қаратиш лозим.

Калит сўзлар: ижод, ижодий қобилият, масала, мустақил ижодий фаолият.

Кирриш (Introduction). Ҳаммага маълумки, бугунги кунда мутахассиснинг технологик тайёргарлигидан ташқари, шахснинг мустақиллиги, муҳим ечимлар қабул қила олиши, ҳар бир ишга ижодий ёндашиши, доимий ўқий-ўргана олиши, қиришувчанлиги, ҳамкорлик қила олиши ва касбий жавобгарликни ҳис қила олиши каби қатор фазилатларга эга бўлиши муҳим ўрин тутмоқда. Барча босқичларда таълимнинг шахсга йўналтирилишигина, юқорида санаб ўтилган фазилатларни бўлғуси мутахассисларда шакллантириш имконини беради. Шахснинг касбий мувофиқлашган фазилатлари уни ҳаёти давомида илм олишини таъминлайди. Шахсга йўналтирилган таълим инсонни ўз-ўзини касбий имкониятини амалга оширишини ва уни кейинчалик ижодий ривожини қўллаб қувватлашини таъминлайди. Шундай қилиб, таълим олдига қўйилган вазифа инсонни тўлақонли фуқаро бўлишини таъминловчи ҳар томонлама илм беришдангина иборат эмас, балки унда ўраб турган табиатни ижодий тасаввур қилиш имконини берувчи мустақил фикрлашни ҳам ривожлантириши зарур. Ҳозирда замонавий давлат маданияти ва ҳўжалгида илмнинг ниҳоятда катта аҳамияти борлиги ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ҳам, биз юқорида айтиб ўтган фазилатларга эга бўлган ёш олимларни ўқитиш ва

тарбиялаш катта аҳамиятга эга бўлган масалалардан биридир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** В.П.Дьяконов ўз ишида янги билимларни ўзи мустақил ўзлаштиришга тайёр бўлмаган талаба профессионал фаолиятга тайёргарлигини ривожлантира олмаслигига тўхталган. Қандай қилиб талабаларни олий ўқув юртида бу жараёнга тайёрлаш йўллари ўрганилган. Бунинг учун талабани юқори даражадаги билим, кўникма ва малакага эга қилибгина қолмасдан, балки ўзини-ўзи такомиллаштириб борадиган ва ўзи мустақил таълим олишга тайёр ижодий фикрловчи шахс, мутахассисни шакллантириш зарурлиги айтиб ўтилган [1;255]. Д.М.Маҳмудовнинг мақоласида Россия олий таълими реформаси, янги таълим стандартига ўтиш, уларда битирувчиларга қўйилаётган талаблар ҳақида мулоҳаза юритилган. Шулар ичида талабаларнинг кейинги ишларида муваффақиятли фаолият юритиши учун база ҳисобланган умуммаданий ва профессионал компетентлик кабилар мавжуд [2;349]. Мерлина Н.И. ўзининг [3; 223-224] мақоласида ўқувчиларнинг ижодий фикрлашини ривожлантириш муаммолари бугунги кунда ўта долзарб эканлигига тўхталиб, бундай ёшларга жамият талаби тобора ошиб бораётганлигини ўрганади. Billings Lora ўзининг "Succeeding in undergraduate student research: A

few helpful hints for advisors" [5;798] мақоласида талабаларни кичик курсларда илмий-тадқиқот ишларига жалб қилиш муаммоларини муҳокама қилади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ижод, ижодийлик, бунёдкорлик, яратувчанлик, рухий жараён бўлиб, у аввало ўқувчи-талабаларнинг фикрлаши, дунёқараши, мустақил фаолият кўрсатиши, хотираси, диққати, иродаси билан чамбарчас боғланган. Шарқнинг буюк мутафаккирлари ижодий тафаккурга юқори баҳо берганлар. Қомусий олим Ал-Фаробий ижодийликка шундай таъриф беради – "...шундай улугъ фазилатки, инсон уни эгаллаши учун бошқа ҳамма фазилатларини ишга солиши керак". Олимлар ижодийликка турлича муносабатда бўладилар. Айримлар ижодий кашфиётларни мантиқ ва интеллект билан боғлиқ истеъдод деб тушунса, айримлар мантиқ ва интеллектга алоқаси бўлмаган нарса деб тушунади. Академик И.П.Павлов ижодийликни физиологик жараён деб тушунади. Унинг фикрича, ижод дастлаб инсон тасаввурида туғилади, кейин унга тааллуқли масалалар изланишлар олиб борилади, бошқалар бажарган ишлар танқидий кўриб чиқилади, таҳлил этилади, кузатилади ҳамда ундан мантикий хулосалар чиқарилади. Изланиш муайян натижа бергандан кейин у ҳақиқий ижодкорликка айланади. Ижодий фаолият талабаларнинг ички рухий кечинмаси-илҳомланиши, хурсандчилик ва аччиқланиш ҳислари, қўйилган муаммони ҳал этиш истаклари орқали олиб борилади. Ижодий қобилиятлар амалда ҳосил бўлган мавжуд билимлар тизимидан четга чиқишга, ҳодисаларга одатдагидан ташқари янгича нуқтаи-назардан ёндашиш, қарама-қаршиликларни тушунишга ва уларни ҳал этиш усулларини излаб топишга имкон беради. Ижодий қобилиятларни шахсдан бутунлай ажратиб бўлмайди, улар билиш, қизиқиш, интилиш ва ишонч, ҳиссиёт ва ирода, қўйилган мақсадга интилиш, талабчанлик, меҳнатсеварлик каби ҳаракатлар билан чамбарчас боғлиқдир. Ўқув жараёнида талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш муаммоси мураккаб ва кўп қирралидир. Ижодий қобилиятларни ўстиришнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар бошқа қобилиятлар сингари фаолият даврида ривожланади [6;626].

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Бугун бозор муносабатларининг тез ривожланиши муносабати билан ҳар бир одамга ўз ҳаётида нафақат иш жойини, балки мутахассислиги ҳамда касбини ҳам тез-тез ўзгартиришга тўғри келмоқда. Бошқача қилиб айтганда, мутахассис касбий ўзгарувчанлик имкониятига эга бўлиши керак. Ишлаб чиқариш технологияларининг ривожли ишчиларга бўлган касбий талабларнинг сезиларли ўзгаришига олиб келди. Касбий билим, малака ва қўникма билан бир қаторда мустақиллик каби касбий маҳорат зарур бўлиб қолди. Ҳозирда ишчилар кенг касбий маҳоратга эга бўлишлари талаб этилмоқда [9; 234]. Тушунарлики, ушбу ўзгаришлар таълимдаги ўзгаришларга ўзининг кучли таъсирини ўтказмоқда ва касбий ҳаракатчан, юқори даражада моҳир ўрнашувчан мутахассис тайёрлашга қаратилган бўлиши талаб этилмоқда.

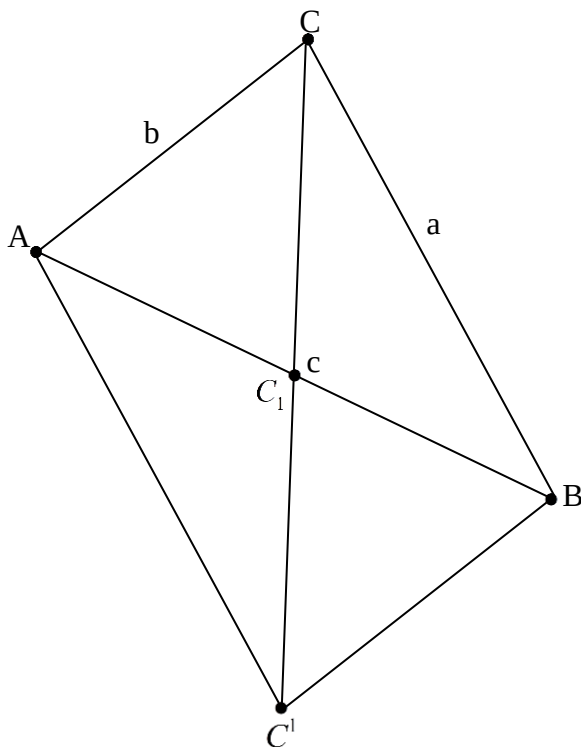
Илмий иш билан шуғулланиш инсоннинг шундай фаолияти турига кирадики, у билан фақат ижодий қобилиятга эга бўлганларгина шуғуллана олиши ва натижага эришиши мумкин. Санъат, адабиёт, мусика соҳасида ижодий қобилиятга эга бўлган, жуда кам сондаги одамларгина муваффақиятли ишлаши мумкинлиги ҳаммага маълум. Худди шундай бу илмий ишга ҳам тааллуқли, бу ерда ҳам фақат ижодий қобилиятга эга бўлган одамларгина муваффақиятли ишлашлари мумкин. Шундай қилиб, илмий ишларни

ривожлантириш учун ҳам, худди санъатдагидек ижодий қобилиятли инсонларни танлаб олиш зарур. Тушунарлики, бу ерда танлов санъатдагига нисбатан қийинроқ амалга оширилади, чунки санъатда алоҳида ташкилий ишларсиз ҳаётнинг ўзи аниқлаши мумкин, масалан, ёзувчининг ёмон асарини шунчаки ўқишмай қўя қолади, ёмон ашулчи ёки созандани эшитишмайди ва ҳоказо. Илм соҳаларида инсоннинг ижодий муваффақиятларини баҳолаш қийинроқ амалга оширилади, ваҳоланки бу ҳам одамлар томонидан амалга оширилади, фақат жуда кам сондаги, бу соҳада етарли даражада тажрибага эга бўлган бир гуруҳ олимлар томонидан амалга оширилиши мумкин. Ходимларни ижодий қобилиятига қараб танлаш илмий ишни ташкил этишнинг энг оғир ташкилий ишларидан бири ҳисобланади[7;25с.].

Илмнинг ихтиёрый соҳасида илмий ишлар муваффақияти ижодий қобилиятга эга бўлган одамлар томонидан амалга оширилади ва бундай одамлар ниҳоятда кам. Бундай одамлар кам экан, демек, улардан унумли фойдаланиш имконини берувчи шароитлар яратилиши зарур. Бунинг учун, биринчидан, қобилиятли одамларни илмий ишларга тортувчи шароит ярата билиш, иккинчидан уларни қобилияти характерига қараб танлов ташкил этиш, учинчидан ижодий қобилиятли ёшларни тарбияловчи ва уларнинг табиат томонидан берилган қобилиятлари тўлақонли ривожланишини таъминловчи махсус шароитлар яратилиши зарур. Бу масала бизда қуйидагича амалга оширилмоқда: ўқувчи ўрта мактаб(9-синф)ни тугатиши билан, бундай қобилиятли-иктидорли ёшлар қобилият турларига қараб турли академик лицейларга юборилади. Лекин, бу масаланинг тўлиқ ечими эмас, гап шундаки, ҳамма академик лицейларда ҳам профессор-ўқитувчилар таркиби ёшларни ижодий қобилиятларини керакли йўналишда ривожлантиришга тайёр эмас. Бундай имкониятга жуда кам сондаги академик лицейларгина эга. Шунинг учун академик лицейларда ёшларнинг ижодий тарбиясига ташқаридан турибгина таъсир қилиш имкони бор. Ҳозирча академик лицейлар талабалари учун олимпиадалар ташкил этиш таъсир қилишнинг энг яхши усуллардан бири бўлиб келмоқда. Бу математика ва физикадан масалалар ечиш бўйича ўзига хос мусобақа бўлиб, талабаларда қизиқиш уйғотувчи асбоблар тайёрлаш, астрономик кузатишлар, математик ўйинлар, компьютерда дастурлаш кабиларни ҳам ўз ичига олади. Бундай олимпиадалар бир гуруҳ илмий ходимлар ҳамда тегишли вазирликлар мутахассислари томонидан ташкил этилади. Бундай олимпиадалар ижодий қобилиятли ёшларни ажратиш имкониятини беришдан ташқари, уларни ёшлигидан илмий изланишларга, илмий муаммоларга қизиқишларини уйғотиш имконини беради. Бизда бундай олимпиадалар кенг тарқалган ва ривожланган, улар жуда юқори савияда ўтказилади[6;15 б.].

Ҳаммага маълумки, самарали илмий иш олиб боришда билим ва тушунишнинг ўзи камлик қилади, бунда энг асосийси мустақил аналитик ҳамда ижодий фикрлаш бўлиб, ёшларни тарбиялашда шу жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Математика, механика, физика каби бошқа аниқ фанларни ўқитишда масала ечиш катта аҳамиятга эга. Масала ечиш нафақат талабага ўзининг билимини синаб қўриш имкониятини беради, балки ўқитувчига ҳам талаба мавзуни қандай ўзлаштирганлиги тўғрисида аниқ маълумот олиш имкониятини берадиган самарали усуллардан биридир. Ундан ташқари, айтиб ўтилганидек, масала ечиш ёшларнинг мустақил ижодий, илмий фикрлаш қобилиятини аниқлаш ва тарбиялаш имконини ҳам беради. Математика аниқ фанлар соҳасида болаларнинг бошланғич ижодий фаолиятини ёшлиқдан тарбиялаш

имконини берувчи фан ҳисобланади. Тушунарлики, ҳамма масалалар ҳам талабада бундай қобилиятларни аниқлаш, ривожлантириш имконини беравермайди. Шунинг учун бундай масалаларнинг характери ҳақида алоҳида тўхталиш зарур. Тажириба шуни кўрсатмоқдаки, одатдаги

машқлар тўпламларидаги масалалар, ҳар доим ҳам мустақил фикрлашни тарбиялайдиган характерга эга эмас. Одатда бундай масалаларни ечиш берилганларни формулага қўйиш ва натижани олиш билан тугайди. Бу ерда талабанинг мустақиллиги берилганларни қўйиш учун зарур бўлган формулани тўғри танлашдан иборат[8; 215–220с.].

Биз ана шундай ижодий қобилиятни шакллантируви геометрик масалалардан бирига тўхталиб ўтамиз.

Масала. Ихтиёрий учбурчакда

$$\frac{a+b-c}{2} < m_c < \frac{a+b}{2}$$

тенгсизлик ўринли эканлигини исботланг, бу ерда a , b , c лар мос равишда ABC учбурчакнинг A бурчак, B бурчак, C бурчак қаршисидagi томонлари (узунликлари), m_c эса c – томонга туширилган медиана (узунлиги).

Ечилиши. Айтайлик c_1 учбурчак AB томонининг ўртаси бўлсин. У ҳолда учбурчак тенгсизлигига кўра $CC_1 + C_1A > CA$ ва $BC_1 + C_1C > BC$. Шунинг учун тенгсизликларни мос қисмини қўшиб $2CC_1 + BA > CA + BC$ тенгсизлиكنи оламиз ва бундан $2CC_1 > CA + BC - BA$, демак $m_c = CC_1 > \frac{a+b-c}{2}$. Тенгсизлиكنи чап қисми исботланди.

Айтайлик C' нукта C_1 нисбатан C га симметрик нукта бўлсин. У ҳолда $CC_1 = C_1C'$ ва $BC' = CA$. Шунинг учун $2m_c = CC_1 < CB + BC' = CB + CA$, ва демак

$$m_c < \frac{a+b}{2}$$

Тенгламани ўнг қисми исботланди. Шундай қилиб, берилган қўш тенгсизлик тўла исботланди.

- **Хулоса (Conclusion).** Юқорида келтирилган мисол шуни кўсатадики, у ёки бу муаммоли ҳолатни юзага келтириш олдиан, талабалардаги маълумотлар базасини аниқлаб олиш ва янгисини маълум қилиш учун ўқитувчининг махсус тайёргарлик босқичи зарур. Бу тайёргарлик ёки муаммоли ҳолат, масалан, муаммоли саволларга жавоблар орқали ёки ўқитувчи томонидан маълум қилинган ва талабалар томонидан ўзлаштириб олинган билим тарзида амалга оширилади. Шу муносабат билан, маърузачи ҳисобга олиши зарур бўлган психологик аспекти айтиб ўтамиз. Талабаларнинг мустақил билим олиш фаолияти улар қандайдир интеллектуал қийинчиликка учраганларидагина фаоллашади, лекин, бу қийинчиликнинг ечими уларнинг интеллектуал имкониятлари доирасида жойлашган бўлмоғи керак.

Албатта талабаларнинг ижодий қобилиятини бир ёки бир нечта дарсада ривожлантириб бўлмайди. Бу масалага доимий ва тизимли алоҳида эътибор зарур. Айтиб ўтилганидек талабаларнинг ижодий қобилиятини ностандарт саволлар, ўзига хос муаммоли масалалар кўпроқ ривожлантиради. Бундай савол ва масалаларни тузиш даврида профессор ўқитувчилар ҳар бир талабанинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишлари зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Дьяконов В.П. MATLAB 6/6.1/6.5+Simulink 4/5. Основы применения. Полное руководство пользователя.-М.: Солон, 2002. 768с
2. Махмудова Д.М. Математика машғулотларида талабалар ижодий фаолиятини ривожлантирувчи намунавий масалалар// ТДПУ, Педагогик таълим. 2011.- №1.-С.59-63.
3. Кюльпе О. Психология мышления /Хрестоматия по общей психологии / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. - М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 21-28.
4. Бережнова .В., Краевский В.В. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов.-М.Наука,2014.-128с
5. Мерлина Н.И. О математическом творчестве одаренных детей// Математика. Образование: Материалы международной конференции, Чебоксары. 2009.-С.223-224.
6. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т.6.-Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 б.
7. Давыдов В.В., Варданян А.Ц. Учебная деятельность и моделирование. -Ереван: Луйс, 1981. – 220 с.
8. Капица П.Л. Эксперимент, теория, практика. Серия: "Наука, мировоззрение, жизнь". Москва, Наука, 1987.
9. Кагосян А.С. Гуманистический подход к развитию мышления студентов в вузе: Автореф. дис. канд. пед. наук. Сочи, 2000. – 24 с.

УДК: 163.4(362.2)

Абдураим УЛҒОВ,
*Республика Маънавият ва маърифат
маркази бўлим бошлиғи*

*Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари Академияси Гуманитар фанлар кафедраси с.ф.н., доцент Маматқобилов
Т.Д. тақризи асосида*

БАҒРИКЕНГЛИК МАДАНИЯТИ ВА УНИНГ АБУ ҲАНИФА ҚАРАШЛАРИДА НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация

Мазкур мақолада бағрикенглик маданияти ва уни Абу Ҳанифа қарашларида намоён бўлиши илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада бағрикенглик маданияти бугунги кунда нафақат миллий балки умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмига айланиб бормоқда. Бағрикенглик - ижтимоий-маданий ҳодиса бўлиб, у ижтимоий-сиёсий муносабатларни тартибга солиш орқали ўзга фикр ва этикодидан қатъи назар, ҳурмат қилиш, ахлоқ қоидалари ва меъёрларини бузадиган ҳар қандай ҳаракатлардан тийилиш борасидаги фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: Тарих, дин, миллат, маданият, қадрият, этикод, давлат, фалсафа, ахлоқ, бағрикенглик, Абу Ҳанифа.

КУЛЬТУРА ПРОЩЕНИЯ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В ВЗГЛЯДАХ АБУ ХАНИФЫ

Резюме

В данной статье проводится научный анализ культуры толерантности и ее проявления во взглядах Абу Ханифы. В статье также отмечается, что культура толерантности сегодня становится неотъемлемой частью не только национальной, но и общечеловеческой культуры. Толерантность - это социокультурный феномен, отражающий идею уважения, воздержания от любых действий, нарушающих правила и нормы морали, независимо от других мнений и убеждений, посредством регулирования социально-политических отношений.

Ключевые слова: История, религия, нация, культура, ценности, верования, государство, философия, этика, толерантность, Абу Ханифа.

THE CULTURE OF FORGIVENESS AND ITS REFLECTION IN THE VIEWS OF ABU KHANIFA

Resume

This article provides a scientific analysis of the culture of tolerance and its manifestation in the views of Abu Hanifa. The article also notes that the culture of tolerance today is becoming an integral part of not only national, but also universal culture. Tolerance is a sociocultural phenomenon that reflects the idea of respect, refraining from any actions that violate the rules and norms of morality, regardless of other opinions and beliefs, through the regulation of socio-political relations.

Key words: History, religion, nation, culture, values, beliefs, state, philosophy, ethics, tolerance, Abu Hanifa.

Кириш. Ҳозирги даврда глобаллашувнинг таъсирида қудратли давлатларнинг геосиёсий манфаатларини тўқнашув ва инсониятга қарши экстремизм ва терроризм ҳаракатлар тобора ортиб бормоқда. Бундай мураккаб глобал ўзгаришлар туфайли "Ижтимоий ҳаётимизда қўплаб ижобий жараёнлар билан бирга, ёш авлоднинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган маънавий таҳдидлар ҳам тобора хавфли тус олмақда".[1]. Айни шу маънода, бағрикенглик маданияти нафақат миллий балки умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмига айланиб бормоқда. Бизга маълумки бағрикенглик - ижтимоий-маданий ҳодиса бўлиб, у ижтимоий-сиёсий муносабатларни тартибга солишда инсоният тарихида алоҳида ўрин тутади.

Бағрикенглик маданияти эса ўзга фикр ва этикодининг табиатидан қатъи назар, ҳурмат қилиш, ахлоқ қоидалари ва меъёрларини бузадиган ҳар қандай ҳаракатлардан тийилишдир. Бошқача қилиб айтганда, бағрикенглик-ҳар хил дин ва қарашларга эга бўлган шахслар билан ижтимоий-сиёсий муҳитда ўзаро ҳамжиҳатликда яшаш, бошқаларни таъқиб қилишдан сақланиш, шу билан бирга уларнинг этикоди ва маданиятини ҳурмат қилиш демакдир.

Бағрикенглик тарих давомида турли халқлар ва динларнинг биргаликдаги ҳаётини таъминлаган ва умумбашарий қадрият сифатида узок тарихга эга бўлган энг муҳим тамойилдир. Шу маънода бағрикенглик маданий, диний ва сиёсий муносабатлар тизимидаги

ахлоқий қадрият десак янглишмаган бўламиз. Шунинг учун бағрикенглик маданияти сиёсий масалаларни ҳал қилишда алоҳида ўрин тутади. Таъкидлаш жоизки, бағрикенглик, умуминсоний маданиятнинг бир қисми бўлишига қарамай, тарихан асосан шаҳар, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг қадимий анъаналари устувор бўлган маданиятга хосдир.

Шу нуқтаи назардан, бағрикенглик Ўрта Осиё халқлари маданиятида алоҳида ўрин тутади, улар тарихан сайёрамизнинг кўчманчи, деҳқон, ҳунарманд ва маданият вакилларида иборат бўлган. Қадим замонлардан буён уларнинг маданиятининг фалсафий ва ахлоқий табиати бағрикенгликни ушбу маданиятнинг асосий ғояси сифатида шаклланган. Шуни таъкидлаш керакки, турли халқ, миллат ва элатларнинг турмуш тарзи ва тафаккури, шу асосда ҳам ўтроқ, шаҳар, деҳқончилик ва ҳунарманд халқларнинг маданияти кўчманчи халқларнинг турмуш тарзи ва тафаккури ва маданиятидан тубдан фарқ қилади. Кўчманчи халқ деҳқон ва ҳунармандлардан ўзининг жанговар фазилатлари билан ажралиб турарди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Араб олими Ибн Халдун "Ал-Муқаддима" рисоласида кўчманчиларнинг бу психологик ва ахлоқий хусусиятини моҳирлик билан тилга олади. Ибн Халдун жоҳил арабларнинг жанговар қобилиятини шу ижтимоий ҳаёт тарзидаги маънавий-ахлоқий фазилати сифатида баҳолайди. "Ёввойи халқлар бошқаларга қараганда кўпроқ ҳокимиятни эгаллаш имкониятига эга.

Билингки, чунки кўчманчи ҳаёт жасорат сабабидир, ... Чунки улар бошқаларга қараганда ғалаба ва зулмга қодир” [2].

Ўрта Осиё халқининг бошқа халқлар ва этник гуруҳларга қилич тортмаслигининг, бошқаларнинг дин ва қарашларига бағрикенглик билан муносабатда бўлишининг сабабларидан бири, умуман олганда, уларнинг дини ва маданиятининг турмуш тарзи, тафаккури ва бағрикенглик хусусияти билан чамбарчас боғлиқ. Бироқ, ғалаба қозонган кўчманчилар томонидан қайта-қайта босқинлар, адолатсизлик, зулм, парчаланаш ва ассимиляция қилинишига қарамай, Ўрта Осиё халқлари дунёга машхур маданиятини сақлаб қолиш ва қайта тиклашга муваффақ бўлишди.

Шунингдек улар муайян маънода жохил кўчманчиларни тарбиялашга ҳам эришдилар. Бироқ, тарихда босқинчилик натижасида ўз маданиятининг маънавий асослари заифлашгани ва сиёсий ҳокимиятни йўқотиши натижасида тарих сахнасидан ғойиб бўлган халқлар ҳам кўп бўлган.

Ўрта Осиё халқларининг бағрикенглик ғояси ханузгача қадимий маданиятдан келиб чиққанлиги ҳақида тарихий далиллар мавжуд. Бу ғоянинг асоси ахлоқий ва маънавий характерга эга бўлган бу халқларнинг қадимий маданиятида шаклланган яхшилик ва ёмонлик кучларининг муросасиз кураши ҳақидаги ўзига хос ижтимоий-фалсафий фикрлар билан чамбарчас боғлиқ. Бу халқларнинг бағрикенглик маданияти бошқа динларга қарши тақфир ва уларнинг издошларига қарши жиҳод ғоясига асосланган эмас, балки моҳиятан маънавий ва ахлоқий бўлган ёвузлик, жаҳолат ва зулмат кучларига қарши кураш ғоясига асосланган. Демак, бу маданиятдаги бағрикенглик ғояси ташки ҳодиса эмас, балки бу халқларнинг маданиятининг асосий табиий ҳодисасидир. Шундай қилиб, бағрикенглик одамларни диндорлик асосида гуруҳларга ажратадиган сиёсий динларга қараганда ўзига хосдир.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Бағрикенглик маданиятининг асосий мақсади одамларни тарбиялаш ва уларга қарши курашишга тайёрлашдир. Халқларни икки этнографик - географик гуруҳга бўлиш принципи ҳар доим сиёсий ва диний низоларнинг манбаларидан бири бўлиб келган ва бугунги кунда бундай муносабат ислом дунёсида сиёсий мақсадларига эришиш учун ҳокимиятга интилган экстремистик гуруҳлар томонидан қўлланилмоқда.

Тарихдан маълумки, ислом араб қабиаларининг марказлашган давлатда бирлашиши, араб этно-сиёсий ҳамжамиятининг шаклланиши ва бундан кейин турли мамлакатларнинг бирлашуви асосида халифалик қуриш жараёнида диний-сиёсий ҳодисага айланган. Араб зодагонлари томонидан белгиланган сиёсий дастурни амалга ошириш муқаррар равишда исломда араб қабиаларининг исломдан олдинги динлари ғоялари ва умуман араб бўлмаган маданиятларнинг асосларини ва бу сиёсий мақсадларга эришиш воситасига айлантирилди.

Умавийлар сиёсатида қарши озодлик кураши бир томондан, уларни халқ кўзғолонларини бостиришга уринишлари, бошқа томондан, турли исломий оқимлар вакилларининг ҳокимиятни қўлга олиш ёки тақфир ва жиҳод ғояларидан фойдаланган ҳолда миллий манфаатларни ҳимоя қилиш учун олиб бораётган кураши турли мазҳабдаги мусулмонлар ҳаётига ҳам жиддий таъсир қилди. Афсуски ўша даврдан бошлаб бир мусулмонни бошқа мусулмон кофир деб ҳисоблаш ва яна бир мусулмонни бошқа мусулмонга қарши жиҳод қилиши, биз бугун кўриб турганимиздек, анъанага айланди. Бошқача айтганда, исломда мусулмонларнинг турли сиёсий ва диний гуруҳларга бўлиниши мусулмон-

лар орасида хурофот ва экстремизмнинг кучайишига ва уларнинг парчаланishi олиб келди ва уларни таъқиб қилиш воситасига айланди. Буларнинг барчаси ислом уламолари учун мусулмонлар ўртасида диний ва сиёсий низоларнинг олдини олиш ва уларни бирлаштириш заруратини пайдо қилди.

Абу Ҳанифа Умавийлар ва Аббосийлар халифаликларининг нотинч даврларида мазҳаблараро низолар халифаликнинг кўп жойларида сиёсий тус олган вақтда яшаган. Гарчи бу курашлар Умавийлар сулоласи ўрнига Аббосийлар сулоласини ҳокимиятга олиб келган бўлсада, халифаликдаги низолар ва курашлар тугамади, чунки Аббосийлар ҳам халққа берган ваъдаларини бажармадилар ва уларга зулм ва таҳдид қилишда давом этдилар. Умавийлар ва Аббосийларга очиқ қаршилик кўрсатганликлари учун хорижийлар ўз атрофига кўп сонли одамларни тўплаб, Халифаликка қарши кураша олдилар. Албатта, Абу Ҳанифа хорижийларнинг фикрига қўшилмади ва очиқчасига уларга қарши чиқди. Хорижийлар хавфи остида Абу Ҳанифа Мадинага йўл олди ва шу ерда бошпана топди. Шиаларнинг 11-лидери Марвон даврида Аббосийлар ўзларини Пайғамбарнинг бевосита ворислари деб билган ва халифаликда ҳокимият учун курашган. Абу Муслим ал-Хуросоний орқали Аббосийлар Умавийлар устидан устунликка эришдилар ва 749 йилда у ўзини халифа деб эълон қилди.

Зайдлар ҳаракати Умавийлар ҳукуматини ҳам ларзага солди. Шу билан бирга, алавийлар ҳаракати кенгайиб, Бани Ҳошим ҳаракатига йўл очди. Хулоса қилиб айтганда, Аббосийлар ўзларини Пайғамбар оиласининг аъзоси деб даъво қилиб, Хуросонлик шиаларнинг эътиборини тортди ва охир -оқибат 750 йилда халифаликда ҳокимиятни қўлга киритди. Аббосий халифа Абу Аббос бутун Умавийлар сулоласини даҳшатга солиб, ҳатто ота -боболарининг қабрларини ҳам вайрон қилганлар. Бироқ, Аббосийлар ҳокимиятга келганидан кейин халққа берган ваъдаларини бажармадилар, жумладан алавийларга содиқликдан воз кечдилар. Айниқса, халифа Мансур Аббос даврида алавийлар ва Аббосийлар ўртасида тўқнашувлар бўлиб, халқ норозилиги яна авж олди. Халифа Мансур алавийлар ва зайдлар кўзғолонларини бостириб, қатлиом қилган бўлсада, халифаликдаги сиёсий вазият тинчланмади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Халифаликда илм-фан ва маданиятнинг ривожланиши натижасида янги ислом маданиятининг вужудга келишидаги нотинчликларга қарамай, халқ ҳаётини янада мураккаблашди. Айнан шу даврда ҳадислар тўплами, диний манбаларнинг талқини, илоҳиёт ва илоҳиётдаги турли йўналиш ва ғоялар вужудга келди, уларнинг энг муҳимлари Жабария, Қадария, Муржия, Муътазила, Харижа, Ботини, Зоҳирия эди. Шом, Ҳижоз ва Ироқда ҳуқуқшунослик мактаблари шаклланди. Шундай қилиб, халифаликдаги ҳокимият учун сиёсий кураш мусулмонларни турли мазҳабларга ажратиб, диний хилма -хилликка ва бу улар орасида диний ақидапарастликнинг ривожланишига олиб келди. Бир дин вакиллари бир -бирларини ҳақорат қилиб, ўлдира бошладилар. Бу жамиятнинг соғлом ривожланишига ва ислом цивилизациясининг ривожланишига жиддий тўсқинлик қилди. Мазҳаблар ўртасидаги зиддиятлар шу даражага етдики, ҳатто халифа Маъмун даврида ҳам динсизлар қуфрликда айбланиб, қатл этиларди. Хулоса қилиб айтганда, мусулмонларни бир -бирларини қуфрга ҳукм қилиши ва исломий оқим вакилларининг қатл қилиниши ўша даврда авжга чиққан эди.

Айнан мана шу Аббосийлар халифалигининг сиёсий ва маънавий инқирози даврида, тақфирнинг хавфини англаб, Абу Ҳанифа қиёмат куни ягона Аллоҳга,

пайғамбарга, фаришталарга бўлган ишончини асос қилиб олди. Қуръон ва Суннат бўйича, мусулмонларнинг гуноҳи, катта ёки кичик бўлишдан қатъи назар, диндан қайтмас экан, куфр келтирмаслигини исботлади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларида айтилганидек: “Иймон - Аллоҳга ва Унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, яхшилик ва ёмонлик тақдирга ишонишдир”[3]. Аммо баъзи Аббосий халифалари ўзларининг сиёсий манфаатлари учун бу ислом таълимотини унутдилар. “Халифа Мансур ўз мажбуриятларини бузган Мавсил аҳлини ўлдириш учун фақиҳалардан фатво талаб қилган кун, Абу Ҳанифа қатъий эътироз билдирди, улар мусулмонлар бўлиши мумкинлиги учун ўлдириш ҳуқуқига эга эмасликлари тўғрисида аҳдлашишганини айтди. Улар факатгина уч ҳолатда агар тарафлар жангида қатнашса ўлдирилган: куфр, қасос ва исён ҳолатида. Халифа Мавсил аҳлини ўлдиришдан тийилиши керак эди” [4].

Абу Ҳанифага фикрига кўра, кози - Худо, У мўминлардан кимни хоҳласа, кечиради ва жазолайди. Ҳатто мусулмон гуноҳ қилган бўлса -да, лекин ҳеч кимни Худога шерик қилмаса, у имонли бўлгани учун бундай мусулмонни кечириб мумкин деб қайд этилган. Гўё бола ота -онасини севади, лекин уларга бўйсунмайди. Мўмин ҳам Раббийни севади, лекин баъзида Унинг амрига бўйсунмайди. Шундай қилиб, кимдир гуноҳи учун жазоланишини билади, лекин у икки сабабга кўра гуноҳ қилади: Биринчидан, гуноҳи кечирилишига умид қилади, иккинчидан, гуноҳлари учун ўлимигача Худога тавба қилишига умид қилади[5].

Шу билан бирга Абу Ҳанифа куфрнинг моҳиятига ойдинлик киритди. У куфр сўзи тўлиқ инкор қилишни англатишини аниқлади, лекин агар мўмин Аллоҳга ва Унинг пайғамбарларига, фаришталарга ва охират кунига ишониб, амрларга бўйсунмаса, у кофир эмас, балки гуноҳкор бўлади. Куфр эса имонни инкор этишдан келиб чиқади. Исломи қонунлари ҳар бир мусулмоннинг гуноҳи учун тегишли жазони назарда тутди. Халифаликдаги сиёсий инқироз даврида Буюк Имом таълимоти илоҳиёт ва фикҳни ривожлантирди, ислом маданиятини бойитди ва мусулмон жамоасини қутқарди. Худди шундай, Абу Ҳанифа “жиход” атамасини шундай изоҳлагани, мусулмон нафақат бошқа мусулмонга қарши жиход қилишга ҳақли, балки ҳеч бир сабабсиз мусулмон бўлмаганга қарши жиход қила олмайди. У исломий манбаларга асосланган ҳолда жиходнинг ҳар хил турларини аниқлаб, мусулмон бўлмаганларга қарши жиход қилиш мусулмон ва унинг оиласи, мол-мулки, ватани ва динига таъовуз қилган тақдирдагина жоиз эканлигини таъкидлади. Шу тариқа Абу Ҳанифа жиходни мусулмонларнинг душман таъовузидан ўзини ҳимоя қилиши ва уларнинг босқини хавфини йўқ қилиш деб тушунган, бу нафақат бағрикенглик табиатини, балки ватанпарварлик маъносини ҳам англатади. Зеро, “Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади” [6].

Бундан ташқари, Буюк Имом замон талабларига мувофиқ, илоҳий ва фикҳий таълимотларини ишлаб чиқишда, Қуръон ва Суннатдан бошқа манбалар - ижтиҳод, киёс ва урф-одатлардан фойдаланиб, ислом маданиятидаги ақл ва янгиликнинг ўрнини эгаллади. Шу нуктаи назардан, исломдаги бағрикенглик урф-одатлардан фикҳ манбаси сифатида фойдаланиш катта рол ўйнади. Чунки бу урф-одатлари билан боғланган араб бўлмаган халқларга ислом маданияти, миллий қадриятларида алоҳида ўрин эгаллаш ва миллий маданиятларнинг тикланиши ва сақланишига кўмаклашиш имкониятини берди. Буюк Имом маҳаллий тилларни ҳам ҳурмат қилган. У бошқа тилларда ҳам ибодат ва илтижо қилиш ниятини тан олди ва шу тилда диний ёдгорликларни яратишга ўз ҳиссасини қўшди. Ҳанафийлик илоҳиёти ва ҳуқуқшунослик таълимотларининг бу томони бу таълимотни қабул қилган халқларга ўз миллий урф - одатларига ҳеч қандай тўсиксиз амал қилишига имкон берди. Бунга қўшимча равишда, Абу Ҳанифа исломда рационаллик ва бағрикенглик ғоясини ривожлантириш билан бирга, ўз таълимотининг бу устуларини ислом ахлоқи билан боғлаш учун катта куч сарфлади. У ахлоқни динни бўйсундиришнинг бир қисми деб ҳисоблаган ва ахлоқ қоидаларига риоя қилишни мусулмонлар учун “мўминнинг ички ишлари тартибга солувчи” [7] диний бурч деб билган. Шу тариқа буюк имом ахлоқнинг таълимоти томонини такомиллаштирди ва ахлоқ асосида исломнинг барқарорлигини оқлади. Шу нуктаи назардан қараганда, оммавий халифаликлар ва Аббосийлар сиёсий инқирози, сиёсий ва диний курашларнинг кескинлашуви даврида исломнинг маънавий -ахлоқий ҳодиса сифатида шаклланишида Ҳанафий мазҳабининг аҳамияти катта бўлган эди. Дарҳақиқат, “Дунёда динга ишончи бўлмаган халқ йўқ. Чунки муайян халқ динсиз, эътиқодсиз, бирор-бир нарсасига ишончсиз ҳолда яшай олмайди”.[8]

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/ Recommendations). Шу боис, Ҳанафий мазҳаби нуктаи назаридан, экстремистик ва террористик ғояларни тарғиб қилишда исломдан фойдаланиш исломга қарши ҳаракатдир ва уни мустаҳкамлаш ва тарғиб қилиш, ҳам мусулмонлар, ҳам экстремизм ва терроризмнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳанафий мазҳабининг интеллектуал, бағрикенглик ва ахлоқий табиати орқали, Абу Ҳанифа ва унинг издошларининг саъй -ҳаракатлари билан мусулмонлар бағрикенгликни исломнинг асосий ғояси сифатида топа оладиган мактабга айланди. Бугунги кунда, ҳар қандай экстремистик диний -сиёсий партиялар ва ҳаракатлар асосан ислом оламидаги жаҳон ва минтақавий кучларнинг геосиёсий манфаатларидир. Бунга ўлшаш ҳолат Аббосийлар халифалиги даврида ҳам содир бўлган эди. Демак, ҳар бир мусулмон ўз дини, эътиқоди ва ватанини ҳимоя қилишда бағрикенглик тамойилларига амал қилиш муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ёшлар кун муносабати билан Ўзбекистон ёшларига табриги. <https://daryo.uz>. 2020/06/29.
2. Бациева, С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима»/С.М. Бациева. М., 1965. -223 с.
3. Муснади Абуҳанифа. Душанбе, Эр-граф, 2009. –Б.10.
4. Аҳмадов С. Баъзе хусусиятҳои фикҳ ва каломи Имоми Аъзам Абуҳанифа (р). Душанбе, 2009. –Б.20.
5. Абу-Ханифа Нуман ибн Сабит. Трактаты. Важнейшее знание. М Муравей 2001. 188 с.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. – Тошкент: Маънавият, 2017: – Б.5.
7. Аҳмадов С. Баъзе хусусиятҳои фикҳ ва каломи Имоми Аъзам Абуҳанифа (р). Душанбе, 2009. –Б.50.
8. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик. – Тошкент: ЎАЖБНТ Маркази, 2004. – Б.9.

УДК: 37.013.46

Бобоёр УМИРОВ,
Самарқанд давлат университети 1-босқич таянч докторанти
Email: Boboyor140892@gmail.com

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Д.М. Маҳмудова тақризи асосида

TRAINING OF COURSE OF PRACTICAL PROGRAMS PACKAGE USING PERSONALLY-FOCUSED EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Abstract

This article analyzes data on student-centered educational technologies. The article also presents the author's views on the progress of the applied package, the effectiveness of pedagogical technologies in teaching it, and others.

Key words: programs, student-centered learning, competence.

ОБУЧЕНИЕ КУРСА ПАКЕТ ПРАКТИЧЕСКИХ ПРОГРАММ С ПОМОЩЬЮ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотации

В данной статье анализируются данные о лично-ориентированных образовательных технологий. В статье также представлены авторские взгляды на ход работы прикладного пакета, эффективность педагогических технологий в его обучении и многое другое.

Ключевые слова: программы, лично-ориентированное обучение, компетентность.

АМАЛИЙ ДАСТУРЛАР ПАКЕТИ КУРСИНИ ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚИТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада шахсга йўналтирилган таълим технологиялари борасидаги маълумотлар таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада амалий дастурлар пакети курси, уни ўқитишдаги педагогик технологияларнинг самардорлиги ва бошқалар ҳақида муаллифнинг фикрлари келтирилган.

Калит сўзлар: амалий дастурлар, шахсга йўналтирилган таълим, компетентлик.

Кириш (Introduction). Замон биздан шахсга йўналтирилган таълимга ўтишни талаб этмоқда. Шахсга йўналтирилган таълим негизида маънавий, мулоқот ва когнитив (яратувчан, танқидий, тизимли ва ностандарт фикрлаш, кенг дунёқараш, ҳиссий идрок, катта ва ўзгарувчан маълумотлар базаси билан ишлай олиш қобилияти ва ҳоказо [1]) сифатлари доимий ўзгариб бораётган муҳитда шахснинг ривожланиши ётади. Шахсга йўналтирилган таълим ўқув жараёни лойиҳалашнинг ўзига ҳос томонларини ҳисобга олишни, яъни ўқувчи шахси моделига аввалдан белгилаб қўйилган талаблардан йироқ бўлишни тақозо этади. Ижтимоий ўсиш жараёнининг бўлган таъсирини ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнида ҳар бир ўқувчи ўзини ёшлик даври нашидасини сезиши, баҳолаётган даврида эркин, мустақил, ижодкор ва ҳар томонлама баркамол инсон бўлиб ўсишини ҳисобга олиш зарур омиллардан биридир.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Шахсга йўналтирилган таълим ҳақидаги дастлабки фикрлар олим Амонашвилига тегишли. Шунингдек, мавзуга оид тадқиқотларни Валерий Хан, Н.Муслимов, М.Усмонбоева, Ш.Шарипов, Р.Ишмухамедов, Ж.Йўлдошев, Д.Иноғомова, М.Мирсолиева каби тадқиқотчилар олиб борганлар.

Н.Муслимов, М.Усмонбоевалар педагог таълим жараёнида шахсга йўналтирилган таълим турларидан фойдаланар экан, бир қатор шартларга қатъий риоя этиши керак, деган фикрни билдирганлар [2].

Ш.Шарипов бу борада “Шахсга йўналтирилган таълим деганда, биз кўпроқ ўқувчиларнинг шахсий манфаатлари, эҳтиёжларини назарда тутамиз. Бунда таълимнинг мазмуни ўқувчи шахсининг қизиқишларига мос равишда йўналтирилиши, унинг қизиқишлари ва

лаёқатини қўллаб-қувватлаш бош мақсад қилиб олинади. Ўқувчининг ўз-ўзини билиши, шахсининг ўзига ҳослиги, унинг ривожланиш даражаси, келгусидаги орзу-мақсадларига зоришиш учун қилаётган ҳатти-ҳаракатлари замирида пухта билим олиш, таълимнинг кейинги босқичига тайёрланиш мужассам. Унинг қизиқишлари, фантазияси аниқ мақсад сари йўналтирилган бўлиб, ўз манфаатларини фанлардан Давлат таълим стандартлари талаблари асосида нафақат минимал даражадаги балки, максимал даражадаги билимларни эгаллаш билан ҳимоя қилишга қодир бўлиши мумкин. Бунинг учун эса, ўқитувчилар томонидан уларнинг интилиш ва қизиқишларини рағбатлантириб бориш катта аҳамият касб этади. Бундай ёндашув орқали таълим жараёнини амалга оширишда ўқувчининг билим олиш жараёнини ўз ичига олган, ўқитувчи – ўқувчи – ўқитувчи муносабати ҳамкорлиги ва эркин танлаш принципи уни танлаган соҳаси билан шуғулланишдан зериктирмайди, билимларини такомиллаштириш сари ундайди”, деган фикрларни илгари сурган.

Т.П.Габышевнинг фикрича, шахсга йўналтирилган технологиялар – бу устуворликларни ўқувчининг шахсияти ва унинг когнитив фаоллигига ўтказиш билан тавсифланган технологиялар. «Ўқитувчи - дарслик - ўқувчи» анъанавий таълим парадигмасини янги «ўқувчи - дарслик - ўқитувчи» билан алмаштириш. Технологиянинг бу турида индивидуал хусусиятларга йўналтириш ва талабанинг индивидуал фаолиятининг ўзгарувчан вазиятларига тез мослашишга, билимларни мустақил эгаллашга ва уларни турли муаммоларни ҳал қилиш учун амалиётда қўллашга қодир бўлган яхлит шахсиятини шакллантиришга, шунингдек, касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотларни танлаш,

таҳлил қилиш ва баҳолаш каби кўникмаларни ривожлантириш йўналтирилган [3].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Мақолада шахсга йўналтирилган таълимга доир тадқиқотларни ўрганиш, илмий адабиётларни киёсий таҳлил қилиш, педагогик кузатиш, суҳбат методларидан фойдаланилган.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** «Амалий дастурлар пакетлари» атамаси турли мураккабликдаги ва белгиланишдаги дастурлар мажмуасига нисбатан қўлланилади. Борган сари дастурлар пакетларининг янада кўпроқ сони ишлаб чиқилиши билан дастурлар пакети остида тушиниш керак бўлган янги таърифлар пайдо бўлиб бормокда. Замоनावий қарашларга кўра, амалий дастурлар пакетлари - бу масалаларнинг белгиланган синфини ечиш учун ҳамкорликдаги дастурларнинг мажмуасидир. Амалий дастурлар пакетлари ҳаминша ҳам дастурлашда ва ҳам ушбу амалий дастурлар пакетларини қўллаш билан ечиладиган масалалар кирувчи соҳадаги белгиланган малакадаги фойдаланувчиларга мўлжалланган [4]. Табиийки, ушбу курс қўллаб диққат талаб этадиган майда элементларни ўрганиш, эслаб қолиш ҳамда амалда қўллаш олиш қобилиятини талаб этади. Шунингдек, талабаларнинг индивидуал психологик қобилияти ҳамда маълумотларни ўзлаштириш даражасига қараб, аудиториянинг маълум бир учун ушбу талаблар кўпинча зерикарли, кераксиз туюлиши мумкин. Бироқ инсоният қадам қўяётган янги дунёда келажак авлод мураббийлари сифатида таълимнинг шахсга йўналтирилган тизимида ўз мақсадини аниқ англовчи бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш учун, аynи вақтда таълим олаётган талабаларни компетентли мутахассис сифатида тайёрлаш бизнинг вазифамиздир. Шу сабабли ҳам, шахсга йўналтирилган таълим долзарб.

Шахсга йўналтирилган таълимнинг ўзига хос жиҳати таълим оловчи шахсини тан олиш, уни ҳар томонлама ривожлантириш учун қулай, зарур муҳитни яратишдан иборат.

Амалий дастурлар пакети курсини ўқитишида шахсга йўналтирилган технологиялардан қуйидагиларини қўллаш мақсадга мувофиқ:

- тренинг технологиялари;
- диалогик ўқитиш усуллари;
- йўналтирувчи матнлар усули;
- фасилитацион метод;
- ўйин технологиялари.

Шунингдек, дарс машғулотларини ўтказишда шахсга йўналтирилган таълимнинг ўзига хос бўлган ушбу талабларини бажариш лозим:

- ҳар бир талабани алоҳида, ўзига хос шахс сифатида кўра олиши;
- талабани ҳурмат қилиши;
- талабанинг руҳий ҳолатини тўғри баҳолай олиши;
- талабанинг хоҳиш-истак, кизиқишларини инобатга олиши;
- ҳар бир талабага толерант муносабатда бўлиши;
- талабанинг кучи, имконияти ва интилишларига ишонч билдириши;
- ҳар бир талаба учун қулай таълим муҳитини яратиши;
- талабаларнинг мустақил ёки кичик гуруҳларга эркин ишлашлари учун имконият яратиш;

- талабаларни ўз фаолиятларини мустақил назорат қилиш, фаолияти самарадорлигини аниқлаш, ютуқларнинг омиллари ва йўл қўйилган хатоларнинг оқибатларини таҳлил қилиш ўргатиш;

- таълим жараёнида ҳеч бир талабага тазйик ўтказмаслик;

- алоҳида талабанинг камчиликларини бўрттириб кўрсатмаслик;

- борди-ю, талаба томонидан билимларни ўзлаштира олмаслик, таълим жараёнида ўзини одобсиз тутиш ҳолати қайд этилса, у ҳолда қатъий ҳулоса чиқармасдан, бунинг сабабларини аниқлаш;

- аниқланган сабаблар асосида талабанинг шаъни, гурурига зиён етказмаган ҳолда у томонидан билимларни ўзлаштира олмаслик, ўзини одобсиз тутиш каби ҳолатларни бартараф этиш;

- таълим жараёнида ҳар бир талаба учун “муваффақият муҳити”ни ярата олиш;

- ҳар бир талабага таълим олиша муваффақиятга эриша олишига ёрдам бериш;

- талабанинг қобилиятини ўстириш, шахс сифатида ривожланишига ёрдам бериш;

- талабанинг шахсини эмас, балки унинг аниқ хатти-ҳаракатларини баҳолаши;

- педагог сифатида ҳар бир талабанинг ҳурмати ва ишончини қозона олиши зарур [2].

Талаба шахсини шахсга йўналтирилган таълим технологиялари асосида ривожлантириш мақсадида ўқув фаолиятини қуйидагича ташкил қилиш мумкин:

Топширик турлари:

1. Ўз-ўзини англаш имконини берувчи топшириқлар;

- ўз-ўзини баҳолаш;

- мазмун бўйича бажарилган ишнинг усулини таҳлил қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш;

- ўқувчини ўқув фаолият субъекти сифатида ўз-ўзини баҳолаши;

- ўқув фаолиятида ўзининг иштирокини баҳолаши;

- дарсни ҳамда уй вазифасини билиш қобилиятларини аниқлаш;

2. Ўз ўрнини белгилаб олишга имконият берувчи топшириқлар:

- турли ўқув мавзун асосли танлаш;

- турли йўналишлардаги сифатли топшириқларни танлаш;

- ўқув балининг даражасига мос келадиган ўқув фаолиятини танлаш имконини берувчи топшириқлар;

- ўқув фаолияти усулини асосли танлаш имконини яратувчи топшириқлар;

- ўқув фаолиятини танлаш;

- ўқувчилар томонидан қайси йўналишда ривожланишини танлаш.

3. Ўқувчиларни ҳамкорликда ривожланишига қаратилган топшириқлар.

4. Ўзини ўзгартириш, ривожланишга қаратилган топшириқлар ва биргаликда ишлаш усуллари [5].

- **Хулоса (Conclusion)**

Шахсга йўналтирилган таълим ва технологиялар диққат марказига аввалгидек ўқитувчини ва маълумот олишни эмас, балки ўқувчининг ўрганишга индивидуал эҳтиёжларидан келиб чиқиб, дарсни биргаликда тушунишни қўяди. Бунда олиб борилаётган машғулот талаба томонидан керакли ҳамда кизиқарли манба сифатида қабул қилинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Валерий Хан. Шахсга йўналтирилган таълимнинг кучи. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/08/19/individual-oriented-education/>.
2. Муслимов Н., М.Усмонбоева, М.Мирсолиева. Инновацион таълим технологиялари ва
3. педагогик компетентлик. Ўқув-услубий мажмуа. Тошкент.: 2016.
4. Габышева Т.П. Применение личностно ориентированных технологий в обучении выпускников учреждений среднего профессионального образования в вузе. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=28816>
5. Amaliy dasturiy paketlarlar tizimida ma'lumotlarni qayta ishlash. <https://kompy.info/toshkent-farmasevtika-instituti-fizika-matematika-va-axborot-t-v2.html?page=20>
6. Шахсга йўналтирилган педагогик технологиялар. Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлиги Республика Таълим Маркази. Тошкент.: 2013.
7. Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари /Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш факультети тингловчилари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқитувчилари учун услубий тавсиялар. – Т.: ТДПУ, 2004.
8. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С. Илғор педагогик технологиялар. – Т.: Ўқитувчи, 2004.
9. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Мет. қўлл. У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2012. – 193 б.

УДК: 539.372.853(575.1)

Назокат ХАЙТОВА,

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси,

E-mail: nazokat.khaitova@mail.ru

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Н.Р. Рустамова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF MOTIVATION IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GAMIFICATION

Abstract

The article examines gamification as one of the most effective ways to ensure the development of motivation in junior schoolchildren in general secondary education. Gamification is associated with increasing the effectiveness of learning, the student's ability to "move correctly" in the information environment with the help of game elements, skills, interesting, conscious, rational assimilation of the information disseminated by him, as well as creation. environment to prepare students for real life. The article also emphasizes the need to organize social and pedagogical activities aimed at the formation of basic competencies in a harmoniously developed person in society.

Key words: gamification, primary education, gaming technologies, motivation.

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЧЕРЕЗ ГЕМИФИКАЦИЮ

Аннотация

В статье рассматривается геймификация как один из наиболее эффективных способов обеспечения развития мотивации младших школьников в общем среднем образовании. Геймификация связана с повышением эффективности обучения, умением ученика «правильно перемещаться» в информационной среде с помощью игровых элементов, умений, интересным, осознанным, рациональным усвоением распространяемой им информации, а также созданием. среда для подготовки студентов к реальной жизни. В статье также подчеркивается необходимость организации социально-педагогической деятельности, направленной на формирование базовых компетенций у гармонично развитого человека в обществе.

Ключевые слова: геймификация, начальное образование, игровые технологии, мотивация.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ МОТИВАЦИЯСИНИ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ОРҚАЛИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Мақолада умумий ўрта таълим муассасалари бошланғич синф ўқувчилари мотивациясини ривожлантиришга эришишнинг энг самарали йўлларида бири сифатида қаралаётган геймификация ҳақида фикр юритилган. Геймификация таълим самарадорлигини ошириш, ўқувчида ўйин элементлари ёрдамида ахборот муҳитида “тўғри ҳаракатланиш” кўникма, малакаларини, у томонидан тарқатилаётган маълумотларни кизик, онгли, оқилна ўзлаштириш, шунингдек, ушбу ўйин элементлари орқали ўқувчиларни реал ҳаётга тайёрлаш муҳитини яратиш билан боғлиқ. Шунингдек, мақолада геймификация жамиятда баркамол шахсда таянч компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган ижтимоий-педагогик фаолият, унинг ташкил этиш зарурияти таъкидланган.

Калит сўзлар: геймификация, бошланғич таълим, ўйин технологиялари, мотивация.

Кириш (Introduction). Компьютер ўйинлари орқали ўқиш аллақачон амалиётга кириб келиб бўлган. Ўйинларда симуляция ва стратегиялардан фойдаланиш мумкин. Улар асосида мактаб ўқувчилари айрим сабабларга қўра реал ҳаётдан олиш қийин бўлган тадқиқот ёки амалий кўникмаларни ўзлаштира оладилар. Масалан, ўйиндаги вазифани бажариш ва балл йиғиш учун ўқувчи ҳам математикани, ҳам ўқишни, ҳам имлони интеграциялаб ўрганиши мумкин. Ҳар қандай ўқитувчи ўз ўқувчилари дарсларга завқ-шавқ, кизиқиш, интилиш билан киришишини истайди, ўз вақтини беҳудага ёки ўқувчини интизомини назорат қилиб ўтказишни хоҳламайди. Ўйин элементларининг дарсга жорий этилиши ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини сезиларли даражада яхшилади. Ва бу геймификация технологияларининг дидактик хусусиятини тасдиқлайди ва ўқув жараёнига геймификацияни киритиш учун психологик асос бўлиб хизмат қилади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълим тизимидаги мутахассисларни тайёрлаш ва уларнинг касбий билимларини ошириш муаммолари бўйича ҳамдўстлик мамлакатларида бир

қанча тадқиқот ишлари бажарилган. Юртимиз олимларидан Д.Шавкиева, Е.Г.Овсянникова, Э.Юлдашев, МДХ давлатлари олимларидан педагогикада геймификациядан фойдаланиш масалаларига Т.Е. Пахомова, И. Курылев, Л.П. Варенина, М.Г.Ермолаева, Д.Н.Кавтарадзе, К.Д.Ушинский Л.Е.Попок, О.С.Карзенкова, С.В.Титова, О.В.Орлова, К.В.Чикризова, О.М.Карпенко, А.В.Лукьянова, А.В.Абрамова, В.А.Басов ва бошқалар ўйиннинг болалар ва катталар таълимига ёрдам берадиган фаолият сифатидаги хусусиятлари ўрганиб чиқишган. Хорижлик олимлар К.Кapp, L.Cohen, L.Manion, K.Morrison, M.Leaning, лар таълимда геймификация ва мотивация бўйича илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Таълимда ўйин элементларидан фойдаланиш инновация эмас. Ўқитувчилар XVII асрдан бери ўйин элементлари сингдирилган ўқитиш услублари билан дарс машғулотларини олиб борганлар. Оддийгина дарсда яхши жавоб берган ўқувчига ўқитувчи синф журнали ҳамда кундаликка “яхши”, “аъло” баҳоларни қўйиши ҳам аслида ўйинлаштирилган жараён. Қанчалик кўп меҳнат қилса,

ўқувчи шунча яхши баҳо олади. Геймификациядан фойдаланишнинг психологик жиҳатига тўхталганда, ҳар қандай ўйиннинг асосий хусусияти ўйин ўйнаётган индивиднинг диққатини ўзига жалб қилиш ва узоқ вақт ушлаб туриш қобилияти билан белгиланади. «Ўйиннинг қудрати шундаки, унга берилиб кетган геймер вақт чегерасини йўқотиб қўяди, жисмоний, озиқ овқат, ҳаттоки уйкуга бўлган эҳтиёжни ҳам унутиши мумкин»[1]. Агар шу ўйинларга қизиқишнинг ҳеч бўлмаганда ярми дарс машғулотларига берилганда, давлат таълим стандартларида қўйилган энг юқори талаблар ҳам қийинчиликсиз ўқувчилар томонидан бажарилган бўлар эди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Геймификация фойдаланувчиларнинг диққатини тортиш ҳамда муаммоларни ечиш учун ўйин орқали тафаккурдан ва ўйинсиз контекстдаги ўйин механизмидан фойдаланишни назарда тутати. Таълимдаги геймификация эса, ўйинни таълимнинг турли соҳаларида қўйлаш жараёни бўлиб, ўйинни ҳам ўқитиш ва тарбиялаш усули сифатида, ҳам таълим шакли сифатида, ҳам яхлит таълим жараёнини ташкил этиш воситаси сифатида талқин қилиш имконини беради. Д.Шавкиеванинг тадқиқоти асосан талабларга инглиз тилини ўргатиш жараёнида геймификациядан фойдаланишга бағишланган бўлиб, тадқиқотчининг фикрича, Рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатиш орқали:

- профессор-ўқитувчиларда ахборот технологиялари, бу соҳадаги илғор хориж тажрибалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш ва улардан амалиётда фойдалана олиш компетенцияларини ривожлантириш;
- таҳсил олувчиларда эса ижодий қобилиятни ривожлантириш, билим олишни фаоллаштиришга имконият яратиш ҳамда келгусидаги касбий компетентлигини оширишга хизмат қилади.
- рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатишни самарали ташкил этиш, ўқитиш жараёнида ахборот технологиялар асосида онлайн ва офлайн семинар-тренинглар, махсус ўқув курсларини ташкил этиш ва амалиётга татбиқ этишга имконият яратилади;
- талабаларда бўлажак мутахассисликка йўналтирилган компетенцияларни ахборот коммуникацион технологиялар асосида ўрганиш ҳамда уни жорий этиш орқали таклифлар ишлаб чиқиш;
- рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатиш келгуси меҳнат фаолиятига йўналтирилган креатив қобилиятларининг ривожланганлик даражасини ўлчаш ва мониторинг асосида тавсиялар ишлаб чиқишга хизмат қилади. Аммо бизнинг фикримизча, геймификация элементлари билан бойитилган дарсларни узлуксиз таълимнинг бошланғич таълим босқичидан бошлаг мақсадга мувофиқ, чунки бу боланинг дарсга мотивациясини стимуллаштиради. Шунингдек, мазкур

тадқиқот иши объекти олий таълим эканлиги ҳам бизнинг тадқиқотимиздан тубдан фарқли эканини кўрсати[2].

Е.Г. Овсянникова эса ўз илмий ишларида геймификациядан тўғраққ машғулотлари жараёнида бошланғич синф ўқувчиларининг мусикага бўлган қизиқишини шакллантириш мақсадида фойдаланиш масалаларини ёритган [3]. Тадқиқотчининг фикрича, бошланғич мактаб ёшида ролли ўйин ушбу типдаги усуллардан фойдаланишнинг энг самаралиси бўлиши мумкин. Ролли ўйинда бола характерларнинг ҳаётий ҳолатларини ўзига хос тарзда ўйнайди, ҳаракат ва фаолиятнинг маъносини тушунади ва ҳиссий жиҳатдан катталарнинг мураккаб ижтимоий дунёсига ўрганади. Болаларнинг эркин ўйинларида қўқув, тажовузкорлик ва кескинлик энергияси чиқиб кетади ва заифлашади, бу эса ҳақиқий муносабатларни сезиларли даражада осонлаштиради. Бизнинг фикримизча, ушбу тадқиқотда геймификациянинг кўпроқ психологик аҳамиятини очиб берилиб, унинг таълимий-педагогик имкониятлари эътибордан четда қолган.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations).

Ўйин элементлари доимий тескари алоқа ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида «ўйинчи» яъни ўқувчининг хатти-ҳаракатларини тўғрилашга имкон беради, бундан ташқари, бу материални ассимиляция қилишни оптималлаштиришга ёрдам беради, баъзида иштирок этиш фаоллигини оширади, худди худди оддий (ҳақиқий ёки виртуал) ўйинда бўлгани каби қўйилган вазифаларни босқичма-босқич мураккаблаштиришга имкон беради, яъни, биз оддий даражадан қийинроқ даражага ўтаемиз. Ушбу «ўйин» мотивацияни оширишга, юқори мотивация эса кўпчилик «кўрқадиган» энг қийин материал олдидаги қўқувни енгишга ёрдамлашади. Ўйин элементларини қўллаш турлича бўлиши мумкин: масалан, «ўйинчи»га «яхши» ва «ёмон» нишонларини бериш ёки бирор рағбатлантиришни оламизми – буларнинг барчаси ўйиннинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Шунингдек, геймификация одатда ҳали ҳам компьютер ўйинлари учун хос бўлган рақамли технологиялардан фойдаланиш сифатида тушунилмоқда. Одатда геймификация кучли мотивация зарур бўлган масофавий ўқитишда кўпроқ қўл келади ҳамда ундан асосан хориж таълимида фойдаланилади. Хорижлик ҳамкасбларнинг фикрича, курсни муваффақиятли тугатган фойдаланувчиларнинг улуши одатда рўйхатдан ўтганлар сонининг 7 фоизидан ошмайди. Албатта, бу ўринда жуда кучли мотивациясиз ўқув курсини тамомлаш жуда катта муаммо ҳисобланади. Бошланғич синфда ҳам бу муаммо масофавий таълимдагидан кичик эмас. Айниқса, 2020-21 йилларда COVID-19 пандемияси шароитида халқ таълими тизими деярли 70% онлайн шаклда фаолият олиб бораётган вазиятда геймификациянинг ролини янада долзарблашганини таъкидлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Орлова О.В., Титова В.Н. Геймификация как способ организации обучения // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2015. № 9. С. 60-64.
2. Шавкиева Дилфуза. Рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатишнинг педагогик – концептуал асослари. «Хорижий тилларни ўрганишнинг инновацион технологиялари» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. (16-17октябр 2020 йил) – Самарқанд.: СамДЧТИ, 2020.79-6.
3. Овсянникова Е.Г. Повышение интереса молодежи к музыке и театру через кружковую работу в начальных классах. Материалы научно-практического семинара «Конституция Республики Узбекистан: наука, образование и воспитание молодежи» 3 декабря 2019 года. – Том IV., Т. 4. – Ташкент: Филиал МГУ имени М.В.Ломоносова в городе Ташкенте, 2019. – 280.

УДК: 316.344.7:316.776(575.1)

Дилмурод ХАКИМОВ,
Ўзбекистон Миллий Университети таянч докторанти
E-mail: mrdimosh90@mail.ru

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д Рўзиева.Р.Х

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТДА ЁШЛАР МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ БЕГОНАЛАШУВИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ

Аннотация

Инсон ижтимоий жараёнларни фаол ҳаракатлантирувчи субъекти ҳисобланади. Чунки у жамият билан муносабатлар соҳасида юзага келадиган муҳим муаммоларни тушуниш ва мантикий изоҳлашда устувор ўринни эгаллайди. Ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ муаммолардан бири бу бегоналашувдир. Шунинг учун бегоналашувни шахснинг ўзи яшаб турган соҳадаги фаолияти - жамиятнинг натижаси бўлган объектив жараён ва субъектив ҳаракатлар деб белгилаб, бу муаммони шахс ва унинг ижтимоий-маданий маконидаги қарама-қаршиликлар контекстида кўриб чиқсак, бегоналашувни ижтимоий-маданий ҳодиса сифатида тушуниш ва ўрганишга кенг имкон очилади.

Калит сўзлар: Бегоналашиш, идентификация, технология, феномен, жамият, замонавий.

SPIRITUAL AND MORAL EXTERNAL STRENGTH OF YOUTH IN AN INFORMED SOCIETY AND PRIORITIES FOR ITS ELIMINATION

Abstract

Humankind is a subject that actively moves social processes. Because it takes precedence in understanding and logical interpretation of important problems that arise in the field of public relations. One of the problems associated with social processes is alienation. Therefore, by defining alienation as an objective process and subjective actions that are the result of society, the activity of the individual in the field in which he lives, if we consider this problem in the context of the contradictions in the individual and his socio-cultural space, there is ample opportunity to understand and study alienation as socio-cultural phenomenon.

Key words: Alienation, identification, technology, phenomenon, society, modernity.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННАЯ ВНЕШНЯЯ СИЛА МОЛОДЕЖИ В ИНФОРМИРОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ И ПРИОРИТЕТЫ ЕЕ ИСКЛЮЧЕНИЯ

Аннотация

Человек – субъект, активно движущий социальные процессы. Потому что он имеет приоритет в понимании и логической интерпретации важных проблем, связанных с социальными процессами, - отчуждение. Следовательно, определение отчуждения как объективного процесса и субъективных действий, являющихся результатом деятельности человека в той сфере, в которой он живет, и рассмотрение этой проблемы в контексте противоречий между человеком и его социокультурным пространством открывает широкие возможности. Возможность понять и изучить отчуждение.

Ключевые слова: отчуждение, идентификация, технологии, феномен, общество, современность.

Кириш. Бегоналашиш муаммоси мазмун жихатидан инсонни, доимий ривожланишга интилаётган наслий моҳияти билан унинг мавжудлиги ўртасидаги бирлиكنинг йўқлиги муаммосидир. Бу муаммони ҳал этиш имконияти медиа этикада ўз ифодасини топи. Унинг “рационал-лиги” фақат коммуникатив таъсир рационаллиги сифатидагина бўлиши мумкин, у Ю.Хабермас таклиф қилган талкида тушунишга ориентирланган[1]. Позитивизм—прагматизмга қаршилик кўрсатишга фақат медиа—этика қодир, у тоталлиكنинг бир қисми бўла олмайди. У антиструктур, антипозитив бўлиши лозим. У ҳолда унинг борлигида М.Хайдеггер айтган нарса — инсон ўзини субъект сифатида енга олиши мумкин[2]. Инсон бегоналашув - бу ижтимоий тараққиётнинг қонунийлиги, ижобий ва салбий маъноларга эга. Бу маънода бегоналашиш жараёнини объектив-амалий фаолият жараёнида ҳам объективлаштириш, ҳам объективлаштиришнинг ривожланиш динамикасида ўрганиш керак бўлади.

Жамиятни тўлиқ ахборотлаштириш шаронтида инсон фаолияти компьютер ва телекоммуникация технологияларининг аралашуви билан боғлиқ ўзгаришларга учрайди, аммо меҳнатни "озод қилиш" мавжуд эмас,

чунки бегоналашишни келтириб чиқарадиган сабаблар ва шароитлар йўқолмайди. Улар орасида ахборотни бошқариш ва билимларни тарқатиш ва ўзлаштириш механизми устидан назорат ўрнатиш алоҳида ўрин тутати. Айниқса, давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Илғор технологияларнинг фаол жорий қилинаётгани ва глобал ахборот коммуникация макони тараққий этаётгани барча жараёнларни жадал ва тез ўзгартирмоқда, китъалар, минтақалар, давлатлар ва бизнес даражасидаги ҳамкорлиكنинг янги шакллари ривожлантиришга хизмат қилмоқда”[6].

Ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши билан бегоналашишни шакллантиришга ёрдам берадиган янги омиллар пайдо бўлади. Ахборот тармоқлари ижодий ифода учун шароит яратади. Веб-сайтлар, порталлар, мессенжерлар, профиллар тармоқ фойдаланувчилари ижод маҳсулидир. Муаллиф томонидан яратилган асарлар (клиплар, шеърлар, видеолар) тармоққа кириб, яшин тезлигида ундан четлаштирилиб, оммага маълум бўлган маълумот манбаига айланади. Шахсий идентификация қилиш муаммосини тармоқдаги ўз профилига ўхшаш восита ёрдамида ҳал қилиш мумкин эди. Профил - бу турли хил элементлар, маҳсулотлар

тўплами: фотосуратлар, видеолар, матнли файллар, сўзлар. Аммо улар муаллифга узок вақт тегишли бўлмайди. Улар муаллиф ўзларининг таркибини бошқа тармоқ фойдаланувчилари билан "ўртоқлашгандан" кейин бегоналашадилар. Фойдаланувчилар, воситачилар сифатида, маълумотларни танлайдилар, уйда тўплайдилар ёки тармоқ бўйлаб таркатадилар. Шу билан бирга, муаллифнинг исми фаолият маҳсулидан четлаштирилмаслиги мумкин. Исмни улашиш тугмаси ёрдамида такрорлаш мумкин. Аммо муаллифнинг ундан бегоналашган ижодий фаолияти маҳсули мустақил ҳаёт кечири бошлайди. Бундай вазиятда бегоналаштириш ижодий вазифани бажаради. Муаллифдан бегоналашиш, ижодий фаолиятнинг маҳсулотлари - мусиқа, адабий асарлар, фотосуратлар, илмий ишлар маданий қатламни ташкил қилади, бу асарларга тегадиган одамнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиб, умуман мавжуд бўлади. Ягона муаммо шундаки, ҳамма муаллифлар ҳам ўз асарларини яратишда умуминсоний тамойилларга, жамиятда ўрнатилган меъёрларга амал қилмайдилар. Баъзи сайтлар, форумларда салбий хабар, бузгунчи йўналиш берувчи маълумотлар мавжуд.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ахборот майдони тегишли тузилмалар томонидан ёмон назорат қилинади, шунинг учун радикал миллатчилик, экстремизм ва диний фундаментализм ғояларини тарқатишда ижтимоий тармоқлардан фойдаланилади. Ҳаёт мазмунини йўқотган субъект ушбу ғоялар таъсирига тушиб, маънавий-ахлоқий дунёқарашини ўзгартириши ва экстремистик гуруҳларга қўшилишга тайёр бўлиши мумкин. Ахборот тармоқлари ва компьютер технологияларининг кўпайиши билан ахборот технологиялари соҳасида янги турдаги жиноятлар пайдо бўлди. Бу борада олим Раҳмон Қўчқор масалага қуйидагича ёндашади: "Ўзига "ахборот дунёси", "ахборотлашган жамият" деб ном қўйиб олган бугунги жумла жаҳонда у ёки бу воқеа-ҳодиса ҳақида (у тарихда юз берганми ёки куни кеча содир бўлди-ми – фарқи йўқ) оммавий ахборот воситалари "топиб" таркатаётган маълумот, "тезкор хабар" қанча кўпайса, ўша воқеа-ҳодисага доир асл ҳақиқат шунча мавҳумлашиб бормоқда"[3]. А.Эркаевнинг фикрига кўра: "Оммавий коммуникация воситалари – радио, кино (кейинчалик телевидение, интернет ва ҳоказоларнинг) вужудга келиши, комикслар, кўнгилочар асарлар, грампластинкалар (кейинчалик видео ва аудиодисклар) ҳамда бошқа маданий истеъмол буюмларининг саноат усулида "улгуржи" ишлаб чиқарилиши сабабли моддий буюмлар қаторида маънавий маҳсулотларнинг ҳам стандартлашуви юз берди. Маънавий-маданий маҳсулотлар истеъмол товарига айланди. Уларнинг шакли ва мазмуни маҳаллий, минтақавий ва миллий киёфларини, хусусиятларини йўқота бошлади"[4].

Энг сўнгги технологияларга асосланиб, замонавий жамият ижтимоий дифференциацияни баргараф эти олмаяпти, жуда бой ва жуда камбағаллар сони кўпаймоқда, бу бегоналашувни йўқ қилишга ҳисса қўшмайди. Ахборот-тармоқ жамиятида бегоналашув компьютер технологияларида навигация қилиш қобилиятлари, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини ривожлантириш учун маълумот ва билимлардан фойдаланиш қобилиятидаги фарқлар асосида пайдо бўлади. Бу ижтимоий дифференциация билан боғлиқ бўлиб, бу компьютерга ега бўлишни ва ахборот тармоқларига киришни имконсиз қилади. Ушбу муаммо мамлакатимизнинг айрим чекка ҳудудлари ва турмуш даражаси жуда паст бўлган кўплаб кишлоқ аҳолиси учун долзарбдир.

Ахборот оқимларининг ўз-ўзидан ва чекланмаган ўсиши, кўпинча инсон имкониятлари чегараларининг

емишилиши ва кенгайиши сифатида тақдим этилаётган ахборот технологияларининг ривожланиши, инсоннинг ҳақиқий, ижтимоий, маънавий моҳиятини четлаштиришга олиб келади. Медиа-этиканинг "пострационаллиги" унинг амбивалентлигида ифодаланади: у ўзига маъсулиятнинг иккита даражасини бирлаштириш учун яратилган. Улар инсон субъективлигини мавжуд бўлишининг иккита модуси: "иккиталик партияда" иккинчи учун жавобгар бўлиш ва тинчлик ва келажак учун жавобгар бўлишдир. "Дунё эсхатологияси уруш онтологиясидан устун келгандагина, Э.Левинас фикрича, ахлоқ шартсиз ва универсал бўлиши учун ўзини сиёсатга қарши қўйиши мумкин"[5].

Асосий қисм. Янги замоннинг коммуникация воситалари алоҳида индивидларни бутун инсониятга "улаш" имконини беради, натижада "тизим" билан "тирик олам" ўртасидаги зиддият, моҳият билан индивиднинг мавжудлиги ўртасидаги зиддият олиб ташланади. Лекин, ҳукмронлик ва хусусийлик муносабатларига киришиб кетгач, улар жамиятнинг тоталлик сифатида қайта тиклайдилар, медиабўшлиқдан инсонларни эркин детерминирладиган мавжудотлар сифатида сиқиб чиқарадилар. Бегоналашув феноменини "медиа-симуляркалар"да гипотезирланиши натижасида бугунги кунда "дунё кўриниши" инсонни кибербўшлик белгиларига эга бўлган ва ўз қондаларини жорий қилаётган ахборот-белгилар турмушига айланди.

Бегоналашув феномени эволюцияси, уларни моддий оламдан виртуал-белгилар предметлигига эга оламга тарқалиши бегоналашиш йўллари йўқотиш ҳақидаги тасаввурларни ўзгартиради: биринчи ўринга онг тажрибаси чиқади. Бу тажрибага ижтимоийлиқнинг қайси шакллари устувор бўлиши боғлиқ бўлади. Ахборотлашган жамият – бу бир вақтнинг ўзида ҳам "тизим", ҳам "тирик олам". Инсонни бундай "иккиламчи ўлчами" – унинг "микро"- ва "макродаражаси" – фақат антропологик талқиндаги ахлоқ феноменини қамраб олиши мумкин. "қуч парадигмаси"ни енгиб ўтиш учун ўзини индивидли ўзгартириш лозим.

Жамиятнинг модернизациялашда, аниқ-хиссиётли ҳақиқатнинг бўшлиғини қамайтирган ҳолда, вақт бўйича борадиган жараёнларни кўпайтириб юборади. Бунда бегоналашув шакллари феноменларни бегоналашувни кўринишидагина эмас, ривожланиш жараёни кўринишида ҳам намоён бўлади. Модерн даврида бу жараён "руҳнинг табиийлашиши" билан кучаяди, бунда жамоат онги борлиқнинг "ташки" томонларига кўпроқ қаратилади. Бугунги кунда бу тенденция "ахборот" дефинициясида ўз якунини топти. Бугунги кунда субъект-объект муносабатлар ҳали йўқолагинча йўқ, улар мураккаблашди. Уларнинг динамикаси шундайки, унга кўра субъектив ва объектив нарсалар ўртасидаги чегара доимо ҳаракатда бўлади. Онг шакллари экстерниоризацияси ахборот каналлари орқали планетар масштабга эга бўлиб бормоқда. "Рух феноменологияси" "ахборотли жараёнга" тарнсформация бўлмоқда[7]. Бу контекстда "тизим" ва "тирик олам" нисбати ҳақидаги масала радикал характерга эга бўлади.

Ижтимоий муносабатлар анъанавий шахслараро муносабатларни бузилиши билан характерланади. Индивидуализмнинг ортиб бораётган ҳодисалари индивидларни бегоналашувни ортишига олиб келади, анъанавий жамиятнинг парчаланишига сабаб бўлади. Жамиятдаги ижтимоий ўзгаришлар постмодернизмнинг фалсафий рефлексиясида ўз аксини топади. Нарсанинг моддий образи инсонларни онгида ўрнини симулярга (туюлиш) бўшатиб беради. Нарсанинг образи моддий кўринишидан устун бўлиб қолади. Ахборот "эпистемик нарсаси", ахборотлашган жамиятнинг бош ресурсига

айланади. Геосиёсий рақобат тушунчасига В.А.Семенов қуйидагича таъриф беради: “Замонавий кўп кутбли дунёда геосиёсий рақобат геосиёсат субъектлари ўртасида у ёки бу ҳудудга таъсир ўтказиш мақсадида олиб борилувчи ҳаракатлар воситаси бўлиб, оқибатда бир субъект ҳудудий устунликка эга бўлиб бошқаси эса уни йўқотади”[6].

Хулоса.(Conclusion). Биринчидан, объективлаштириш деб тушунилган бегоналаштириш ижтимоий шахснинг шаклланишининг бутун тарихига ҳамроҳ бўлади, аммо бу ҳодисани метафизик принцинга айлантирган замонавийлик давридир. Фақатгина жамиятни фаол модернизация қилиш билан инсоннинг ўз ҳаётининг маҳаллий шароитидан макон-вақт жиҳатидан узоқлаштириш шу кадар интенсив равишда институционализация қилинади, унинг микёси ўсади, бегоналашувни олиб ташлаш эса онгнинг компенсацион функцияси туфайли индивидуал даражада содир бўлади.

Иккинчидан, шахсни бутун инсоният билан “боғлаш” имкониятини яратадиган замонавий даврнинг алоқа воситалари “тизим” ва “ҳаёт дунёси” ўртасидаги зиддиятнинг кескинлигини олиб ташлашга қодир. Бироқ, улар ҳокимият ва мулк муносабатларида иштирок этиб, жамиятни қайта ишлаб чиқаришга ҳисса қўшадилар, одамларни оммавий ахборот маконидан эркин, ўзини ўзи белгилайдиган мавжудотлар сифатида фаол равишда сиқиб чиқарадилар. “Медиа симулякрасида” бегоналаштириш ҳодисаларининг гипостатизацияси бугунги кунда “дунё

манзарасининг” кибер-макон хусусиятларига эга бўлишига олиб келди.

Учинчидан, бегоналашув ҳодисалари эволюцияси, уларнинг танавий-моддий дунёдан виртуал рамзий объективлик дунёсига тарқалиши, бегоналаштириш олиб ташлаш йўллари ғоясини ҳам ўзгартиради: онг тажрибаси биринчи ўринга чиқади. Ушбу тажриба ижтимоийликнинг қайси шакллари устун бўлишини белгилайди. Ахборот жамияти ҳам “тизим”, ҳам “ҳаёт олами” дир. Инсоннинг бундай “эр-хотин ўлчови” - унинг “микро” ва “макро даражалари” - ўз антропологик талқинида фақат ахлоқ ҳодисасини камраб олишга, улар орасидаги бегоналаштириш олиб ташлашга қодир. “Куч парадигмаси”ни енгиб ўтиш, шахснинг ўзини ўзи ўзгартириш муаммосини ҳал қилишда кўринади.

Тўртинчидан, радикал замонавийлик даврида шахслар учун “англашув парадигмаси”га киритилган “коммуникатив онг” амалиётининг элементи сифатида медиа ахлоқ қоидаларини ўзлаштириш учун дастлабки шарт-шароитлар яратилган. Бугунги кунда алоқа воситаларининг ўйнаган ўрни бизни инсон мавжудлигининг сўнгги истиқболларига йўналтиради. Жамиятда шахснинг бошқаларга, шунингдек, инсоният тақдирига, ўзи учун мавжуд бўлиш усули сифатида ахлоқий жавобгар бўлиш қобилиятини англаш ахборот келажаги ахлоқининг асосига айланиши мумкин бўлган медиа ахлоқини шакллантиради, шунингдек, замонавий даврнинг танқидий нутқининг концептуал асосларидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Хабермас Юрген. Структурное изменение публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества. Пер. с нем. М. Весь Мир. 2017. - 344 с.
2. Хайдеггер Мартин. Понятие времени. Перевод с немецкого А.П. Шурбелева. СПб.: Владимир Даль 2021г. 200с.
3. Раҳмон Кўчкор. Дунё кураш майдонидир//. – Тафаккур-2016. 4-сон Б. 24.
4. Эркаев А. Курашда икки тўлқин...//. – Тафаккур-2013. 3-сон Б.13.
5. Даниэль Коэн-Левинас. Как стих становится евреем. Целан и Деррида СПб Jaromir Hladik Press 2020. 96 с
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 12 октябрдаги МДХ Давлат раҳбарлари кенгаши мажлисидаги нутқи. <http://press-service.uz/ru/lists/view/1132> мурожат қилинди (06.06.2021)
7. <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH4430230f95effce43a844> мурожат қилинди (06.06.2021)

УДК: 37.(371)

Бахора ХОДЖАЁРОВА,
Мустақил изланувчи, Самарқанд давлат унверситети
E-mail:ilm.hurshida@inbox.ru

Маҳалла ва оила илмий тадқиқот институти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Исмоилова Х.Т тақризи асосида

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF SOCIALIZATION OF READERS ON THE BASIS OF A CREATIVE APPROACH (On the example of 5-6 class students)

Аннотация

The article identifies the pedagogical conditions of a creative approach to ensuring the socialization of pupils, the content of socialization on the basis of a creative approach as a source of personal and creative formation and development of pupils in general secondary school. Competences aimed at developing the creative abilities of pupils are realized through the formation and development of a cultural learning environment. This article provides an analysis of the didactic and socio-psychological challenges that 5th graders may face in the early stages of learning and the most important stages of socialization.

Key words: creativity, socialization, environment, education, upbringing, development, approach, culture, skill, environment, innovation.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЧИТАТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОДХОДА (На примере учащихся 5-6 классов)

Аннотация

В статье раскрываются педагогические условия творческого подхода в обеспечении социализации учащихся, содержание социализации на основе творческого подхода как источника личностно-творческого становления и развития учащихся общеобразовательной средней школы. Компетенции, направленные на развитие творческих способностей учеников, реализуются через формирование и развитие культурной среды обучения. В данной статье представлен анализ дидактических и социально-психологических проблем, с которыми могут столкнуться 5-классники на ранних этапах обучения и на наиболее важных этапах социализации.

Ключевые слова: творчество, социализация, среда, образование, воспитание, развитие, подход, культура, умение, среда, инновации.

КРЕАТИВ ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ИЖТИМОЙЛАШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ (5-6 синф ўқувчилари мисолида)

Аннотация

Мақолада ўқувчиларининг ижтимоийлашувини таъминлашда креатив ёндашувнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлаштириш, умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларининг шахсий ва ижодий шакллантириш ва ривожлантиришнинг манбаини сифатида креатив ёндашув асосида ижтимоийлаштириш мазмуни ёритилади. Ўқувчиларининг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган компетенциялар маданий таълим муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш орқали амалга оширилади. Ушбу мақолада 5-синф ўқувчилари ўқишнинг илк босқичида дуч келиши мумкин бўлган дидактик ва ижтимоий-психологик қийинчиликлар ва ижтимоийлашувнинг энг муҳим босқичлари тахлили келтирилган.

Калит сўзлар: креатив, ижтимоийлашув, муҳит, таълим, тарбия, ривожланиш, ёндашув, маданият, кўникма, муҳит, янгилик.

Кириш. Жаҳон миқёсида илмий тадқиқотлар ва амалий лойиҳалаш фаолиятига йўналтирилган инновацияларни жорий этиш орқали таълим тизимини ривожлантириш тенденцияси кузатилаётган. Шунингдек, ижодий ёндашувни ўқув жараёнининг асосий парадигмаси сифатида қараш ҳамда дунёнинг умумий манзараси билан уйғунлаштириш орқали ўқувчининг фикрлаш қобилияти, муаммоларни ҳис қилишга нисбатан сезгирликни оширишга катта эътибор қаратилаётган. Юзага келган ҳозирги вазият ёш авлодни ижтимоий тарбиялашнинг янгича моделларини ишлаб чиқишни ва тадқиқ этишни тақозо этади. Айниқса, ўқувчиларни ижтимоийлаштиришнинг дидактик имкониятларини кенгайтириш орқали ўсмирлик ёшидаги болаларда креативликни шакллантириш муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон республикасининг ҳозирги ривожланиш босқичида таълимнинг истиқболлари ва концептуал асосларини шахсининг ички маданиятини шакллантириш, унинг

қадриятлар тизимини ва дунёқарабини ривожлантиришга йўналтирилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ижтимоийлашув “шахсни тарбиялаш”, “шахсни шакллантириш” тушунчалари билан бевосита боғлиқ ҳисобланади, чунки ўқувчиларнинг таълим муассасаси ёки жамиятдаги қадриятларни қабул қилиши ва зарурий даражада ижтимоий, фуқаровий ҳамда шахсий етуқликка эришиши асосида жамиятга кириб бориши тарбия жараёнида умумий ўрта таълим умумий ўрта таълим мактабларида амалга оширилади. Таълимда ижодий қобилиятлар ва креативликни шакллантириш омиллари, педагогик ижодкорликнинг концептуал асослари, касбий-маданий муносабатларни ривожлантириш масалалари Мирафзимова К.Ж[1], Шарипов Ш.С[2], Мурадова Д.Д [3], М.М.Зиновкина[4], А.В. Морозов[5] ва бошқа қатор олимлар томонидан ўрганилган. Муаммога оид илмий-педагогик ва методик адабиётларни ўрганиш натижасида умумий ўрта таълим муассасаси ўқувчиларининг

ижтимоийлашувини таъминлашда ижтимоийлашув ва мослашувнинг ўзаро алоқадорлигини назарда тутган ҳолда, 5,6-синф ўқувчиларининг самарали ижтимоий мослашувини таъминлашнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга деган фикрга келдик. 5,6-синф ўқувчилар ижтимоийлашувини таъминлашда ижтимоийлашув ва мослашувнинг ўзаро алоқадорлиги ҳамда ўқувчиларнинг муваффақиятли ижтимоийлашувини таъминлашда креатив ёндашувнинг аҳамияти ва педагогик шарт-шароитлари такомиллаштириш даркор.

“Ўқувчиларда ижодий фикрлашни ривожлантириш ва дастурий назорат асосида ўқитиш самарадорлигини ошириш” [6], “креатив ёндашувнинг таълимдаги аҳамияти ортириш” [7], “ўқувчиларда мустақил ижод фаолиятини ривожлантириш” [8] ҳамда интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари асосида ўқувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш” [9] босқичма босқич амалга оширилиб келинмоқда.

Тадқиқот методологияси. Маълумки, креатив ёндашув асосида 5,6-синф ўқувчиларининг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган компетенциялар маданий таълим муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш орқали амалга оширилади. Маданий таълим муҳити бевосита маданият тушунчаси билан боғлиқ ҳисобланади.

Ижод ижтимоий ва ўзаро муносабатлар, сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбия, илм-фан, хизмат кўрсатиш, турмуш тарзи билан бирга ривожланади ва ҳаттоки жамиятнинг тараккиёт даражасини акс эттиради. Шунингдек, ижодкорлик кенг маънода эстетик, ахлоқий, миллий, экологик, ҳукукий, нутқ, меҳнат ва мулоқот маданияти сифатида намоён бўлади ва турли-туман қобилиятларнинг ривожланиш даражасини англатади. У инсоннинг ҳар томонлама ривожланиши, атроф-муҳит шароитида яшай олиш қобилиятини ифода этади ва жамият маданиятини ўзида акс эттиради. Жамият маданияти таркибига эса барча объектлар, қадриятлар, билим, эстетик онгнинг кўринишлари, одамлар фаолияти ва уларнинг натижалари, шахс ҳаётини фаолиятидаги маданий муносабатлар, ўзига хосликлар ҳам киради.

Ижодкорликни ривожлантириш учун болаликдан пойдевор қўйилади ҳамда таълим ва тарбия воситасида тизимли чуқурлаштирилади ва такомиллаштириб борилади. Агар шахсда мустақил мақсад, ўз фаолият мазмуни ва методларини танлаш қобилияти шакллантирилса ижодкорлик қобилияти ҳам ривожланади. Бу бевосита маданий муҳитда амалга ошади. Ижод қилишга қизиқишнинг тобора ортиб бораётгани унинг ижтимоийлашув жаранёнига бевосита таъсири билан белгиланади. Ижодкор шахсни шакллантириш тизимини такомиллаштириш муаммонинг илмий-назарий асослари, педагогик йўллари ва механизмларини ишлаб чиқишга бўлган талаб ва эҳтиёжни оширади. Олиб борилган илмий изланишларни таҳлил қилиш ҳамда креатив ёндашув асосида ўсмирларда ижодкорликни шакллантириш орқали уларни ижтимоийлаштириш муаммосини тадқиқ қилиш ушбу жараёнда ижодий йўналтирилган таълим муҳитида амалга ошириш учун мавжуд технологиялар, психологик-педагогик шарт-шароитлар ва имкониятларни уйғун тадбиқ этишни шарт қилиб қўяди.

Тадқиқотимизда назарий ва методологик асосини ташкил этувчи маданият ва таълимнинг ўзаро боғлиқлигини асословчи концепцияларни таҳлилий қуйидагича: Маданият ва таълимнинг ўзаро боғлиқлиги, педагогик маданий тадқиқотлар М.А.Ариарский[10]., В.С.Библер[11]., А.С. Запесоцкий[12]., Н.Б.Крилова[13]., Е. В. Саико[14]; маданиятга мувофиқлик ёндашувининг концептуал қоидалари В.В. Красевский[15]; таълим муҳитида маданиятга мувофиқлик ёндашувни амалга

ошириш тамойиллари И.Е. Видт[16]; ўқитувчиларнинг маънавий маданиятини ривожлантириш Е.И.Артамонова[17], В.А.Сластенин[18]; таълимни инсонпарварлаштириш назариялари ва шахсга йўналтирилган таълим Е.В.Бондаревская[19], И.С. Якиманская[20]; ижодий қобилиятлар назариясининг қоидалари ва ижодий таълимнинг концептуал асослари А.В. Морозов[21], Д.В. Чернилевский[22].

Ижодкор шахснинг шаклланиши ва ривожланиши унинг ички ва ташқи олами ўзгаришига мослашиши, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ҳамда инсон онтогенези, яъни туғилганидан бошлаб то умрининг охирига қадар узлуксизлик, ворисийликни тақозо этадиган фаолият мазмунига боғлиқ. Бу фаолият албатта шахс ижтимоийлашув натижасини белгилаб беради.

Шунингдек, жамият учун шахснинг ижодий имкониятларига устуворлик бериш билан боғлиқ ҳолда, замонавий таълимдаги асосий эътибор болани эркинлик ва индивидуалликка йўналтириш, ўз-ўзини назорат қилиш, янги ғояларга нисбатан очиклик, ижодий ўйинларда иштирок этишга ундаш каби жиҳатларни рағбатлантиришга қаратилмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Бошланғич таълимда бир ўқитувчи билан боғлиқ бўлган ҳис-кечинмалар ўрнига ўрта мактабда қараш ва ёндашувлари ҳар хил ўқитувчилар билан мулоқотда пайдо бўладиган кечинмалар эгаллайди. Айнан шу босқичда ўқувчи илк маротаба ўзаро одамларнинг муносабатларидаги қарама-қаршиликлар билан юзлашишини эътиборга олиб, унда ўзига нисбатан ҳурматнинг сақланиб қолишига ёрдам бериш долзарб аҳамиятлидир. Ўқувчиларда бошланғич синфга нисбатан ўзлаштириш кўрсаткичларининг кескин тушиб кетиши кузатилади.

Кичик ўсмирликда катталиқ ҳисси катталарга тақлид воситасида рўёбга чиқарилади. Мактаб таълимида мослаштириш муаммоси асосан 1-синф ўқувчилари билан боғлиқ кечади, лекин ўрта синфларда ва юқори синфларда ҳам бу муаммога дуч келиш кузатилади. Шунингдек, 5-синф ўқувчиларини ижтимоий-психологик ва дидактик мослаштириш долзарб ҳисобланади.

Ўқувчининг мактабга ижтимоий мослашувига деганда унинг янги микроижтимоий муҳитнинг ахлоқий-дидактик талабларига тўғри муносабатда бўлиши, тўла эътироф этиши, янги жамоада ўзаро муносабатларга фаол ва позитив киришиб кетиши ҳамда ўзида шахсий сифатларни ривожлантиришга интилишини тушунамиз. Умумий ўрта таълим муассасасида 5-синф ўқувчилари ўқишнинг илк босқичида дуч келиши мумкин бўлган дидактик ва ижтимоий-психологик қийинчиликларга қуйидагиларни киритиш мумкин: ўқув материалнинг мазмуни ва ҳажмининг сезиларли даражада мураккаблашиши; ўқитувчилар таркибининг ўзгариши; ҳар бир ўқув предметларининг алоҳида хоналарда ўтилиши; бошланғич синфга нисбатан ўқув жараёнида янгича шакл ва методлар дидактик материаллар тилининг мураккаблиги; ўқувчида мустақил ишлаш кўникмасининг етишмаслиги; ёши катта ўқувчилар билан мустақил муносабатларга кириш эҳтиёжининг мавжудлиги.

Булар ҳаммаси ўсмирда фрустрация ҳолатига олиб келади ва энг аввало ўқув материалларининг ўзлаштириш малака ва кўникмаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги билан изоҳланади. Ўқувчининг ижтимоий мослашувини таъминлашда синф раҳбари ва ўқитувчилардан алоҳида малака талаб этилади.

Шунингдек, ўқувчини мактаб ҳаёти, унда ўқув корпусларининг қандай жойлашгани, қандай хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжудлиги, қайси пайтда уларга мурожаат этиш лозимлиги, мактаб ва унинг раҳбарияти таркиби қабилад билан ҳам таништириб бориш лозим.

Ушбу жараён узоқ давом этадиган, стратегик характерга эга ва мактаб тизимидаги барча ўқитувчи ва ходимларнинг бирга ташкил этадиган жараён бўлиб муаммога оид тадқиқотларнинг тахлили ижтимоий-психологик мослашувнинг ўзига хос жиҳатларини ажратиш кўрсатиш имкониятини бери.

Ўқувчининг умумий ўрта таълим муассасаси шароитига ижтимоий мослашувини таъминлашда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш жоиздир:

- унда ижтимоий мослашувнинг кечиши мураккаб динамик тавсифга эга бўлиб, ижтимоий ва шахсий аҳамиятли кадриятлар ҳақидаги тасаввурларнинг ўзаро уйғунлигини талаб этади;

- тахсил жараёнида ўз-ўзини англаш, атроф-олам ва борлиққа нисбатан кадриятли муносабатлар тизими ривожланади;

- ўқувчилик йиллари ташкилий, методик, психологик тавсифга эга бўлиб, шахсий-касбий ижтимоийлашувнинг энг муҳим босқичидир.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, таъкидлаш жоизки, умумий ўрта таълим муассасаси ўқувчиларини ижтимоийлаштириш муаммоси ўта долзарб ҳисобланиб, у ўқувчининг ўқув жараёнига ҳар томонлама мослашувини, яъни психологик-педагогик, ижтимоий-психологик, психо-физиологик, шахсий-мотивацион аспектларни камраб олади. Ўқувчи уларнинг ҳар бири билан ўқишнинг илк босқичидаёқ тўқнаш келиши мумкин.

Турли даражадаги қийинчилик ва зиддиятларни бартараф этиш, таълим муассасасининг талаб ва меъёрларга жавоб бериш, уларга мослаша билишгина ўқувчининг ўз мақомига мос билим, кўникма ва малакаларни эгаллашини, келажақда етук мутахассис бўлишини кафолатлайди.

Ўқитувчи раҳбарлигида амалга ошириладиган мустақил ишлар ишчан ўзаро муносабат шаклида амалга оширилади: ўқувчи ўқитувчидан зарур маслаҳат ва тавсиялар олади, ўқитувчи эса мазкур жараённи бошқаради ва назорат қилади. Мустақил ишлар ўқувчида ақлий зўриқиш, асаб тизимининг ишдан чиқиши, диққат ва хотиранинг сусайишига сабаб бўлмаслиги, балки унинг индивидуал имкониятларига мос бўлиши зарур. Бунинг учун ўқувчига мустақил ишлашда мунтазамликка риоя қилиш, дам олиш ва ақлий меҳнатни навбати билан амалга ошириш, мустақил ишлаш учун кундалик режимда муайян вақт ораллигини белгилаб олиш кабилар тавсия этилади. ўқувчи билимларини изчил ва тизимли назорат қилиш бўлажак мутахассисни тайёрлаш сифатини оширишда катта аҳамиятга эга.

Шу сабабли ўқувчиларнинг умумий ўрта таълим муассасасига мослашувини таъминлаш тадбирлари

тизимли амалга оширилиши лозим, жумладан, умумий ўрта таълим муассасасига мослаштириш режасини ва унда ўтказиладиган тадбирлар рўйхатини тузиш, ўтказилган тадбирлар фотоматериалларини жойлаштириш, 5-синф учун ахборот ва маълумотлар стенди ташкил этиш, ишонч телефони рақамларини тақдим этиш кабилар шулар жумласидандир.

Мослаштириш ойлигида ўқувчиларни музей, тарихий қадамжоларга, кўрғазмаларга саёҳат ва экскурсияларни ташкиллаштириш, унда ўқувчиларнинг фаол иштирокини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Мослаштириш ойлиги тадбирларида ўқитувчи ҳамда 5-синф ўқувчиларининг чиқишларини ташкил этиш зарур тадбирлар жумласига киради. Бундай тадбирлар ўқувчиларнинг мустақил ишлашини назорат қилиш ҳамда уларга ўз вақтида зарур ёрдам кўрсатиш имконини беради.

Хулоса. Ўқувчининг умумий ўрта таълим муассасасига оптимал мослаштириш тактикаси ва стратегиясини ишлаб чиқиш учун 5-синф ўқувчиларининг ҳаётий режалари ва қизиқишлари, етакчи мотивлари, интилишлари, ўз-ўзини баҳолаши ва ўз хулқини оқилона бошқара олиш даражаларини билиш муҳимдир.

5-синф ўқувчиларини ижтимоий-психологик ва дидактик жиҳатдан уйғун ҳолда самарали мослашувини таъминлаш қуйидаги қатор қоида ва тамойилларга асосан амалга оширишни талаб этади: ҳар бир ўқувчини шахс сифатида қабул қилиш ҳамда ҳамкорлик педагогикаси ғояларига амал қилиш; педагогик-психологик мониторинг ўтказиб бориш, ўзлаштириш даражасидан қатъий назар, ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашиш; қулай дидактик иш шакллари топиш ва фойдаланиш; 5-синфда ўқитиладиган ҳар бир фан мазмунига ижтимоий-психологик мослаштиришга қаратилган мавзуларни сингдириш.

Шахснинг ижтимоий мослашувининг бошланғич нуктаси бўлиб ташқи муҳитнинг ўзгариши билан аввалги хулқ-атвор самарасиз ёки кам самарали бўлиб қолиши натижасида айнан янгиликлар билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни енгишга нисбатан пайдо бўлувчи зарурат хизмат қилади. Умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларини ижтимоийлаштиришда креатив ёндашувни тадбиқ этиш орқали ўсмирлар ижодини шакллантиришнинг педагогик асослари (мақсадли йўналтириш, маданият билан тўлдирилган муҳит мазмуни, фаолият технологияси ва механизмлари, мезон ва кўрсаткичлар) шахс маданий шаклланишининг асосий механизмини такомиллаштириш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мираъзимов К.Ж. Миллий-маданий манфаатлар ва миллий маданиятларнинг ривожланиши: фалсафа.фан.ном.... дисс.– Т., 1996.-124 б.
2. Шарипов Ш.С. Ўқувчилар ихтирочилиқ ижодкорлигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари: пед.фан.ном.... дисс.– Т., 2000.-200 б.
3. Мурадова Д.Д. Педагогические основы развития креативного мышления учащихся в процесса обучения гуманитарным дисциплинам(7-8 классы): канд.пед.наук.... дисс.– Т., 2007.-171 б.
4. Зиновкина М.М. Многоуровневое непрерывное креативное образование и школа: Пособие для учителей /– М.:Приоритет-МВ, 2006. – 48 с., Ил. 17.
5. Морозов А.В, Чернилевский Д. В Креативная педагогика и психология /– М.: Академический проект, 2004. – 560 с.
6. Шакирова Ч.Т. Ўқувчиларда ижодий фикрлашни ривожлантириш ва дастурий назорат асосида ўқитиш самарадорлигини ошириш: пед.фан. ном.... дисс.– Т., 2009.-167 б.
7. Sternberg R. Creativity is a decision // In A.L. Costa (Ed.), Teaching for intelligence II (2000). – pp. 85-89.
8. Махмудова Д.М. Ўқувчиларда мустақил ижод фаолиятини ривожлантириш жараёнида муаммоли масалалардан фойдаланиш: пед.фан. бўйича фалсафа доктори. PhD..... дисс.– Т., 2018.-154 б.

9. Ибрагимова Г.Н. Интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари асосида ўқувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш: пед.фан. PhD..... дисс.– Т., 2017.-158 б.
10. Ариарский М. А. Прикладная культурология, Монография / С.-петерб. гос. ун-т культуры и искусств, Ассоц. музеев России. – СПб: Эго, 2001. – 287 с.
11. Библер В. С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков / – М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – 423 с.
12. Запесоцкий А. С. Дмитрий Лихачёв – великий русский культуролог / – СПб: ГУП, 2007. – 291 с.
13. Крылова Н. Б. Культурология образования. Новые ценности образования.– М., Народное образование. – 2000. – 272 с.
14. Сайко Э. В. Субъект: созидатель и носитель социального /– М.; Воронеж, 2006. – 424 с.
15. Краевский В. В. Соотношение педагогической науки и педагогической практики /– М.: Знание, 1977. – 64с.
16. Видт И. Е. Образование как феномен культуры: Эволюция образовательных моделей в историко культурном процессе: дис. д-ра пед.наук – Тюмень, 2003. – 344 с.
17. Артамонова Е. И. Развитие духовной культуры учителя: теория и методика/ – Моск. пед. гос. ун-т. – М.: Прометей, 2000. – 127 с.
18. Сластенин В. А., Исаев, И. Ф. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений /– М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.
19. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования– Ростов-на-Дону. Издательство Ростовского педагогического университета, 2000. – 352 с.
20. Якиманская И. С. Основы личностно ориентированного образования / – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – 221 с.
21. Морозов А. В. Формирование креативности преподавателя высшей школы в системе непрерывного образования: дис. д-ра пед. наук. – М.: РГБ, 2005. – 445 с.
22. Морозов А. В., Чернилевский, Д. В. Креативная педагогика и психология /– М.: Академический проект, 2004. – 560 с.

Яшнар ХУДАЙБЕРГАНОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси 4-курс талабаси

“Араб тили ва адабиёти Ал-Азҳар” кафедраси ўқитувчиси Даминов Б. З. тақризи асосида

ТАЛОҚ ШАРЪИЙ ҲУҚМЛАРИНИНГ ОИЛАНИ САҚЛАБ ҚОЛИШГА МОЙИЛ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақола оилавий муносабатларни мустаҳкамлашда шаръий ҳукмлар таъсирининг психологик хусусиятларини ёритиб беришга бағишланган. Дарҳақиқат, оила тинч бўлса, жамият ҳам осойишта, мустаҳкам, фаровон бўлади. Ҳатто талок шаръий ҳукмлари ҳам оила мустаҳкамлигини тиклаш учун қулай шароит яратади.

Таянч сўзлар: Қуръон, ҳадис, суннат, ислом, дин, шариат, талок, никоҳ, оила, жамият.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ШАРИАТСКИХ ПОЛОЖЕНИЙ О РАЗВОДЕ (ТАЛАК) СКЛОННЫЕ К СОХРАНЕНИЮ СЕМЬИ

Аннотация

Статья посвящена освещению психологических свойств влияния шариатских положений о "талак" в обеспечении прочности семьи. Действительно, когда семья крепка и в ней царит мир, то и общество будет благополучным, прочным и зажиточным. И даже шариатские положения о талаке создадут психологически благоприятные условия для сохранения семьи.

Ключевые слова: Коран, хадис, сунна, ислам, религия, шариа, "талак", никах, семья, общество.

PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF SHARIA PROVISIONS ON DIVORCE (TALAK) INCLINED TO PRESERVE THE FAMILY

Annotation

The article is devoted to the coverage of the psychological properties of the influence of the Sharia to "talak" in ensuring the strength of the family. Indeed, when the family is strong, and the world reigns in it, then society will be prosperous, durable and affluent. And even the "talak" in Sharia will create psychologically comfortable conditions to renovate the strength of the family.

Key words: Koran, hadith, sunnah, Islam, religion, Sharia, "talak", nikah, family, society.

Дунёда яратилган барча жуфтликлар бири бирини тўлдирувчидир: ой ва қуёш, кеча ва кундуз, ер ва осмон, эркак ва аёл, мусбат ва манфий, иссиқ ва совуқ ва ҳоказо. Мусбат ва манфий зарралар бирлашсагина электр қувватини ҳосил қилганидай, икки акс нарсаси жуфтлашиб, яхлит бир комил нарсани пайдо қилади. Бирисиз иккинчисининг кадри, аҳамияти тушиб кетади.

Жалолиддин Румий "Ичиндаги ичиндадир" асарида "Азвож"га – зиддий жуфтлик дея таъриф берганлар: "Ашб" қиймати зидди билан аён бўлади. Зидди бўлмаган нарсани таъриф этмоқ имконсиздир.... Аллоҳ нурнинг ошқор бўлиши учун қоронғу этиб яратилган мазкур оламни мавжуд айлади"[1]– деган фикрлари исломдаги оилавий эр-хотиннинг ўзаро муносабатлари принципини ёритиб беради.

Одамзод жуфтлиги ҳам туриш-турмушда, феъл-атворда, воқеликка муносабатда, фикрлашда, ҳис-туйғуларда фарқланади. Ана шундай мутлақо бир-бирига ўхшамаган, бири иккинчисининг акси саналган эркак ва аёл никоҳланиб бир хонадонда, бир оилада аҳил-тотув бўлиб яшаб, ҳаёт давомийлигини таъминлаб умргузаронлик қилишади.

«Никоҳ» луғатда «қўшилиш», «жамланиш», «яқинлашиш» маъноларини англатади. Шариатда эса, никоҳ бир боғланиш бўлиб, у туфайли ҳузурланишни қасд этиш, яъни, эр кишининг никоҳида шаръан монелик бўлмаган аёл кишидан ҳузур олишини ҳалол қилишдир.[2]

Таърифдаги «аёл» сўздан аёл кишидан бошқа билан никоҳ боғлаш мумкин эмаслиги, яъни, фақат бир эркак ва бир аёл орасида никоҳ боғланиши бўлиши мумкинлиги келиб чиқади.

«Никоҳида шаръан монелик бўлмаган» деганидан шариат бўйича никоҳи ҳаром қилинган аёлни никоҳлаш мумкин эмаслиги келиб чиқади. Никоҳ шариатимизга Қуръон, Суннат ва Ижмоъ билан қабул қилинган.

Оилаги тааллуқли масалалар атрофлича ўрганилиб, шартлари ва чекловлари аниқ белгилангач оила қуришга тарғиб қилиш ҳамда оила жипслигини оширишга катта эътибор қаратилади.

Аллоҳ таоло айтади: "Аллоҳ сизлар учун ўзларингиздан жуфтлар яратиб, жуфтларингиздан сизлар учун ўғиллар ва набиралар пайдо қилди..." (Наҳл сураси, 72-оят) [3]. Пайғамбар (с.а.в.) бир ҳадисларида: "Никоҳ менинг суннатимдир, ким суннатимдан воз кечса, у мендан эмас (яъни умматимдан эмас)", деганлар.

«Дарҳақиқат, Сиздан илгари ҳам (кўп) пайғамбарлар юборганмиз ва уларга хотинлар ва зурриётлар берганмиз...»[4], деган (Раъд, 38).

Муҳаммад (с.а.в.)га хитоб қилинаётган ушбу оятда Аллоҳ таоло оилани бўлиш ва зурриётли бўлиш барча Пайғамбарларнинг суннатлари эканлиги баён этмоқда. Бу оятда ҳам никоҳга, оила қуриб яшашга қаттиқ тарғиб бор.

Исломда оила никоҳ билан барпо қилинади, талок билан эса оила бузилиши белгиланган бўлиб, ажиримда аёл кишининг ҳуқуқлари муҳофаза қилинган. Ажрашиш оқибатидаги эрнинг катта моддий харажатлари ҳам аёлнинг моддий муҳофазаси оқибатидир. Эр фарзандларини тўлиқ таъминлаши, собиқ хотинига уларнинг тарбияси ва боқиши учун маълум муддатгача пул тўлаши, уй ижараси ҳаққини тўлаши шарт. Ушбу шаръий ҳукмлар, бундан ташқари, талокнинг шаръий

хукмлари ҳам оилалар ажиримини олдини олиш, оилаларни сақлаб қолишга йўналтирилган.

Аҳоли, айниқса, ёшларнинг бу ҳукмлардан атроф-лича хабардор эмаслигини бугунги кунда ажиримлар сонининг ортиб бораётганига сабаб бўлмоқда.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовийнинг “Шарҳу маони ал осор” асари, талоқ китобида келтирилган ҳадисда:

“Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовий Абу Бакр ва Иброҳим ибн Марзукдан, у Абу Осимдан, у Ибн Журойждан, у Абу Зубайрдан, у Абдуллоҳ ибн Умардан аёлини менструация даврида талоқ қилган киши ҳақида сўрагани, Абдуллоҳ ибн Умар шундоқ қилдилар деганини, Ҳазрати Умар (р.а.) мана шу борасида сўраганларида Росулulloҳ (с.а.в.) – “Унга буюр, поклангунига қадар аёлини қайтариб олсин, кейин уни талоқ қилсин”-деб, сўнг Росулulloҳ (с.а.в.) “қачон сизлар (яъни, мўминлар) аёлларингизни талоқ қилсангизлар, уларнинг иддаларида (яъни, поклик пайтларида) талоқ қилинганлар (Талоқ, 65:1)” муборака ояи каримани тиловат қилганларини айтиб бердилар.

Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовий Абу Бакрдан, у Ваҳб Ибн Жарирдан, у Ҳишом Ибн Ҳассондан, у Мухуммад Ибн Сириндан, у Юнус Ибн Жубайрдан айтиб берди: Мен Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.)дан аёлини менструация даврида талоқ қилган бир киши ҳақида сўрадим. Шунда Абдуллоҳ ибн Умар: “Абдуллоҳ ибн Умарни танийсанми?” – дедилар. Мен: - ҳа – дедим. У аёлини менструация даврида талоқ қилган эди, сўнг Ҳазрати Умар (р.а.) уни олиб келиб Росулulloҳ (с.а.в.)га зикр қилдилар. Шунда Набий (с.а.в.) – “Унга буюр, поклангунига қадар қайтариб олсин, пок бўлгач уни талоқ қилсин”-дедилар. Мен ана шу талоқ қилиниши билан ҳам идда ўтириладими дедим. Росулulloҳ (с.а.в.) “Тўхта, бас қил! Агар у ожизлик ёки аҳмоқлик қилган бўлсачи?” – деб айтдилар. “Абу Бакр бу ҳадисларида биз зикр қилгандан зиёдасини зикр қилмадилар” – дедилар.[5]

Бу ҳадисда аввал келтирилганига нисбатан Росулulloҳ (с.а.в.)нинг буйруқларига оид психологик ҳолат очиб берилиши билан зиёда қилинган. Яъни, биологик аёллар менструация вақтларида янада заифлашиб, асабийлашиб қоладилар. Улар поклангач яна хотирижам ҳолатига қайтади. Шу бонс заифаҳол даврида аёлларга янада кечиримлироқ бўлишга ундов бор.

Ушбу мавзу мавлоно Зафар Аҳмад Усмоний Таҳовий томонидан “Элоъу сунавн” асарида кенгрок ёритилган:

“Сунний талоқ ҳақидаги боб:

Иброҳим (р.х.)дан ривоят қилинади: саҳобалар бир талоқ қўйишни мустаҳаб деб билардилар. Кейин уни уч марта хайз кўргунича қўйиб қўярдилар. Ибн абу Шайба саҳиҳ иснод билан ривоят қилганлар(3239).

Муҳаммад ибн Яҳё ибн Айюб Ҳафиз ибн Ғиёсдан, у Амашдан, у Абу Исҳоқдан, у Абу Аҳвасдан, у Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)дан ривоят қиладилар: “Суннат талоқ – аёл покиза бўлганида жимо қилмай бир талоқ қўйишдир, аёл менструациядан сўнг пок бўлгач кейинги талокни қўяди, яна аёл менструациядан сўнг пок бўлгач кейинги талокни қўяди. Шундан кейин аёл бир менструация билан идда ўтиради” – дедилар.

Ибн Масъуд (р.а.)дан ривоят қилинади: Аллоҳ таоло Куръони каримда - “қачон сизлар (яъни, мўминлар) аёлларингизни талоқ қилсангизлар, уларнинг иддаларида (яъни, поклик пайтларида) талоқ қилинганлар (Талоқ 65:1-оят)” – деган. Ибн Масъуд (р.а.): “Ҳали жимо қилинмаган, пок бўлган пайтида” – деб тафсир қилганлар. Табарий саҳиҳ санад билан ривоят қилганлар. Саҳобалар ва улардан кейингилар ҳам шунга иттифоқ қилганлар.

Тарозийда ҳам шундай келтирилади (3241)(фатҳул Борий, 30109).

Ибн Аббос (р.а.)дан ривоят қилинади: муҳожирлардан бир гуруҳи иддасиз талоқ қилиб, яна гувоҳсиз қайтар эдилар. Шунда (ўзларингиздан (яъни, мусулмонлардан) бўлган икки адолат соҳибини гувоҳ қилинганлар, фатҳда ҳам содир бўлганидек) нозил бўлган. Шу ҳадисни Ибн Мардувайҳ келтирганлар (3242) (Фатҳул Борий, Сўкмок бобида) [6].

Муаллиф бобдаги далиллардан зоҳир бўлган “Мағоний”га мувофиқ айтади: Суннат талоқ дегани бу – Аллоҳнинг амрига Расулulloҳ (с.а.в.) буйруқларига мувофиқ келган талоқдир. Бу шундай талоқки, унда аёл менструациядан сўнг пок бўлганида унга тегинмасдан талоқ қилиниб, сўнг иддаси чиқиб кетгунича уни тарк қилинади. Бунинг суннатга мувофиқ, тўғри бўлишида ихтилоф қилинмаган. Ибн Абдулбирр ва Ибн Музирлар – “Аллоҳнинг амри иддада талоқ қилинишидир”, – дейишган. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.): “Суннат талоқ – жимосиз талоқ қилишдир” – деганлар, шу тарзда Ибн аббосдан ҳам ривоят қилинган.

Ибн Умарнинг биз ривоят қилган ҳадисларида: “уни пок бўлгунича тарк қилсин, менструациядан сўнг пок бўлгунича, сўнг истаса олиб қолади ва истаса тегинмай талоқ қилади. Аллоҳ аёлларни ана шу идда билан талоқ қилишга буюрган.” – деганлар. Саҳобий: – “Сўнг иддаси чиққунича уни тарк қилади” – деганларида: иддаси тугашидан олдин бу талоқ кетидан эри бошқа талоқ қўймай итоат қилишини, агар уч бор покланганида уч марта талоқ қилса, буларни жамлаб ҳукми уч талоқ бўлиши, бир покликда қўйилган ҳукмга олинишини айтганлар.

Имом Аҳмад: – “Суннат талоқ бир мартадир, уни уч менструация кўргунича тарк этади.” Имом Молик, Авзои, Имом Шофий ва Абу Убайдлар ҳам шундай деганлар. Абу Ҳанифа “Суннатида уч марта талоқ қилмоқдир ҳар қуруъда битта талоқ билан”, – деганлар. Бу бошқа Куфа олимларининг ҳам гапидир.

Зафар Аҳмад Усмоний Таҳовий айтади суннат талокни ҳасан ва аҳсан талокқа бўлишган. Аҳсани – зикр қилганимизга мувофиқ бир талоқ қўйиб, аёлни уч менструация кўргунича тарк этишдир ва бу барча имомларнинг наздида ҳар бир покликда бир талоқ қўйгандан афзалдир. Чунки у надоматдан энг узоғидир, аёлга зарарни камайтиради. Ҳасан – ҳар покланганида бир мартадан талоқ қўйиши бидъат талокқа нисбатан “ҳасан” – “яхши” бўлган. “Ҳидоя” ва “Фатҳул кодир” да муфассал баён қилинади 3:327 ва 328).[6]

Албатта, шаръий ҳукмларга амал қилиш борасида ақлга эмас нақлга риоя қилинади. Шунга қарамай, шариатимизнинг ҳар бир ҳукми, енгил қараганда қанчалар оддий ёки арзимасдек туюлмасин, ақл юритиб қўрилса замирида қўллаб ҳикматларни қамраб олганига гувоҳ бўламиз.

Умр йўлдошлари мувофиқлигини психолог мутахассис А. Н. Обозова атрофлича ўрганган. Ўзига хос мезон, қонуният ва кўринишлари фарқида кўра бу мувофиқликнинг тўрт жиҳатини аниқлади:

- маънавий мувофиқлик – умр йўлдошлар ҳулқ-атворидаги мақсадлари таркибий қисмлари уйғунлигини тавсифлайди: муносабат, қадрият йўналишлари, эҳтиёж, қизиқиш, қараш, баҳолаш, фикр ва бошқалар (маънавий мувофиқликнинг асосий мунтазамлиги – эр-хотинларнинг маънавий қарашлари ўхшашлигида);

- шахсий мувофиқлик умр йўлдошларнинг: темпераменти, характери, ҳиссий ва иродавий ҳислатларининг тузилиши ва ўзгарувчанлик хусусиятлари мослигини тавсифлайди. Шахсий мувофиқлик мезонларидан бири - бу шахслараро ролларни низосиз

таксимлаш, умр йўлдошларидаги ушбу уйғунлик жиҳатининг асосий қонуниятлари эса, бир-бирининг табиати хусусиятларини тўлдиришидир;

- оилавий-маиший уйғунлик – умр йўлдошларнинг амалий хусусиятлари: оиланинг вазифалари ва муносиб турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурларнинг уйғунлиги, ушбу вазифаларни амалга оширишда ўз роли ҳақидаги тахмин ва иддаоларнинг уйғунлиги. Асосий мезон - бу болалар тарбияси самарадорлигидир;

- физиологик мувофиқлик - асосий белгилари жинсий, яъни, физиологик яқинликдан қониқибди [7].

Энди юқорида келтирилган шаръий ҳукмларни психологик таҳлил қилиб кўрсак, оилани мустаҳкамлашга ижобий психологик таъсирини қўзғатишимиз мумкин:

Биламизки, психологияда “Ролевые игры” (рол ўйинлари) услуби мавжуд. У маълум бир тасаввур қилинган ижтимоий шароитда икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ўзаро таъсири ҳолатини моделлаштиришга асосланган. Унда хатти-ҳаракатлар моделлари ўзаро таъсирлар ижтимоий ва шахслараро муносабатлар тизимидаги шахснинг позицияси билан белгиланади ва роллари доирасида амалга оширилади.

“Унинг ажойиб хусусияти шундан иборатки, ролли ўйин бир мунча вақтгача ўздан холи бўлиш, одатий ва ўрганиш бўлиб қолган, деярли беихтиёр ўйнайдиган (“ижро этадиган”) ролларни қайта тиклашга имкон беради”[8].

Ролли ўйинда қатнашиш тажрибаси машғулоти иштирокчиларига қўйидаги имкониятларни беради:

1. Иштирокчиларнинг ҳулқ-атворини намоён қилиш имкониятларини кенгайтириб, одамларнинг мулоқот ва ўзаро алоқалари билан боғлиқ кўникмаларни ривожлантириш. Ролли ўйин ижтимоий-психологик кўникмаларни эгаллашнинг энг муҳим усули ҳисобланади.

2. Ўзгаларни фақат ўзича идрок қилиш ва мулоқотга киришиш иллатини енгиб, ҳамдардликка қадам қўйиш.

3. Ўзгалар билан муносабатда ўз эҳтиёжлари ва ҳиссий таъсирланиши тўғрисида тушунчани чуқурлаштириш.

4. Ижтимоий идрок ҳамда одамларни ижтимоий идрок этиш аниқлигини ошириш, стереотиплар, хурофотлар ва мотивациянинг ўзига хос хусусиятлари таъсирида юзага келган ижтимоий идрокнинг индивидуал оғишларини англаш ва енгиб ўтиш. Тренинг иштирокчилари ўзлари учун: одамлар ва уларнинг таъсирланиши ҳар доим ҳам улар тасаввур қилган даражада эмаслигини; бизнинг одамлар ҳақидаги тушунчамиз доимо гумон ва оғиш элементларини ўз ичига олишини кашф этишлари мумкин. Ролли ўйин терапияси худди шу оғишларни англашга имкон беради[9].

“Имом Абу Жаъфар раҳматуллоҳи алайҳ айтдиларки: Бир қавм бу ҳадисларга амал қилди, - “Ким аёлини ҳайз кўраётганида талоқ қўйса батаҳқиқ гуноҳкор бўлибди, унга аёлини қайтариб олиш лозим бўлади. Чунки унинг шу ҳолатдаги талоғи ҳато талоқдир. Агар уни тарк қилса, иддасини ўтайди ва ундан бир боин талоқ тушади. Лекин ҳато талоқ сабабларидан чиқариш учун эрга қайтариб олиш амр қилинади. Ҳайздан поклангунча хотинини тарк қилиб, сўнг тўғри талоқ билан талоқ қилади. Аёл тўғри талоқнинг иддасини ўтиради, эр истаса – аёлини қайтариб олса, иддаси ботил бўлади. Истамаса – тўғри талоқ билан ҳам боин талоқ тушгунча тарк қилади.” – дедилар. Бу имом абу Ҳанифа (р.а.) нинг сўзларидир.”[10]

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Энди Абу Ҳанифа (р.а.)нинг сўзларини психолог А.

Азарнованинг ролли ўйинда қатнашиш нуктаи назаридан психологик таҳлил қиламиз. Чунки, ушбу амрга биноан талоқ қилган хотинини қайтариб олган эр бир уйда хотинини тарк этиб, эр-хотинлик қилмай бошқа-бошқа ўринда яшайди. Талоқнинг шаръий ҳукми бўлган бу вақтда, бугунги кун психологлари аниқлашчи, икковларига ҳам ўз муносабат ва тасаввурларидаги оғишларни англаб, уларни ўнглаш имконини беради. Ролли ўйинда қатнашган иштирокчиларнинг ҳолатида бўлади. Низоли вазиятдаги мулоқот ва ўзаро алоқалари билан боғлиқ кўникмалар ривожланади. Жуфтини фақат ўзича идрок қилиш иллатини енгиб, ҳамдардликка қадам қўйишади. Ўз эҳтиёжлари ва ҳиссий таъсирланиши тўғрисида тушунчани чуқурлашади.

Натижада, жуфтнинг бирон камчилигидан ранжиб аразлашган эр-хотин агар ажрашса нималардан маҳрум бўлишини реал ҳис этади. Яъни, ўзаро таъсир ҳолатини моделлаштиради: эр-хотин бир-бирининг ёрдамсиз кун кечиришга ҳаракат қилади. Аввал ювилиб, дасмолланаётган қирлар – ювилмай уюм бўлаверади. Иссиқкина тайёр овқат ўрнига қолбаса-нон қабилад танавулига ўтилади, меҳмонларга бориш, уйдагиларни қувонтириш ҳаракатлари тўхтатилади. Яъни ажрашганга ўхшаш ҳолатда муносабат қилинади. Натижада психолог Анна Азарнова таъкидлаган “рол ўйинлари услуби”нинг ажойиб хусусияти иш беради: “У (рол ўйинлари услуби)нинг ажойиб хусусияти шундан иборатки, ролли ўйин бир мунча вақтгача ўздан холи бўлиш, одатий ва ўрганиш бўлиб қолган, деярли беихтиёр ўйнайдиган (“ижро этиладиган”) ролларни қайта тиклашга имкон беради”[11]. Эр-хотин жуфтнинг ижобий ҳислатларини эслайди. Араздан қайтиб, Ибн Умарнинг: “сўнг истаса олиб қолади”,-деган шаръий ҳукмига мойил бўлади.

Имом Аҳмад, Имом Молик, Авзон, Имом Шофий ва Абу Убайдлар ҳукмини чиқарган “Аҳсан толок”-деяталадиган: бир талоқ қўйиб, аёлни уч менструация муддати давомида тарк этишнинг ҳикматлари эса:

Авваламбор, уларда кейинчалик никоҳданиш имконияти сақланиб қолади. Йиллар ўтиб уйланиш истаги туғилса надомат қилмайди. Иккинчи ҳикмати эса: аёл бу даврда яъни идда муддатида эрининг таъминотида бўлади.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).**

Юқорида келтирилган талоқ шаръий ҳукмига оид билимларни аҳоли, айниқса, ёшлар томонидан ўзлаштирилиши мамлакатимиздаги оилалар мустаҳкамлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Биринчидан: Ёшлар суннатга хилоф тарзда талоқ қилган эр ҳам қаттиқ гуноҳкор бўлишини билиб олишади.

Иккинчидан: Абу Жаъфар (р.а.)нинг: “Ким аёлини менструация даврида талоқ қўйса батаҳқиқ гуноҳкор бўлибди”– ҳукми – гуноҳдан тийилган кишини аёлига менструация даврида меҳрибон ва кечиримлироқ бўлиб, уни талоқ қилишдан қайтариши табиий. Агар аёлларнинг менструация даври ўрта ҳисобда бир ҳафта давом этиши инобатга олинса, ҳар ойнинг қарийиб бир ҳафтаси “талоқдан тийилиш ҳафтаси”га айланса, ажримлар сони 25%га камайишига сабаб бўлиши мумкин.

Учинчидан: Талоқни “хотинни жазолаш” деган нотўғри тасаввурдаги ёшларнинг тушунчаси тўғриланади. Талоқ билан эр ўзини эрлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилишини англаб етади.

Тўртинчидан: Талоқ шаръий ҳукмига риоя қилинса, оилани сақлаб қолиш имкони бўлади. Умр йўлдошларининг: маънавий, шахсий уйғунлиги, оиланинг вазифалари ва муносиб турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурлари уйғунлиги ортади. Ёш оилалар орасида ажримлар камаяди.

АДАБИЁТЛАР

1. Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичиндадир. «Янги аср авлоди» 240 б. 2019.52-бет.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Кифоя. “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2008. 32-бет.
3. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Т.: "Тошкент Ислам университети" нашриёт – матбаа бирлашмаси. 2018. 294-б.
4. Ўша манба. 269-б.
5. Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Аттаҳовий “Шарҳу маони ал осор” асари, асаба валийсиз талоқ китоби ” 172-б.
6. Мавлоно Зафар Аҳмад Усманий Таҳовий. Илаъу сунан. Суннат-талоқ боби. 137 -б.
7. Обозова А.Н. Супружеская совместимость – фактор устойчивости брака // Личность в системе общественных отношений. Ч. 4. М., 1983. стр. 32.
8. Анна Азарнова Метод ролевой игры в тренинге. <https://5psy.ru/obrazovanie/rolevaya-igra-v-psihologicheskome-treninge.html>
9. Ўша банба.
10. Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Аттаҳовий “Шарҳу маони ал осор” асари, асаба валийсиз талоқ китоби ” 172-б.
11. Анна Азарнова Метод ролевой игры в тренинге. <https://5psy.ru/obrazovanie/rolevaya-igra-v-psihologicheskome-treninge.html>

UDK: 796

Zokir XUDOYBERGANOV,
Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti
«Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida assistenti
E-mail: zokirr@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida mudiri Shokirov P.K. taqrizi asosida

PHYSICAL ACTIVITY UNDER COVID-19 PANDEMIC IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

This article is devoted to the impact of the COVID-19 pandemic on human physical activity, and the restrictive measures introduced in the cities of Uzbekistan, in particular in Tashkent, are outlined. Statistical data on the physical activity of people during isolation and quarantine measures in the spring of 2020 compared to the spring of 2019 are presented. Practical recommendations for organizing and conducting home workouts are given.

Key words: physical culture, physical activity, health, pandemic, playing sports, self-isolation mode, home workouts.

ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19 В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

Данная статья посвящена влиянию пандемии COVID-19 на физическую активность человека, обозначены ограничительные меры, введенные в городах Узбекистана, в частности в Ташкенте. Приведены статистические данные о двигательной активности людей во время изоляции и карантинных мер на весну 2020 года по сравнению с весной 2019 года. Даны практические рекомендации по организации и проведению домашних тренировок.

Ключевые слова: физическая культура, физическая активность, здоровье, пандемия, занятие спортом, режим самоизоляции, домашние тренировки.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KORONAVIRUS COVID-19 PANDEMIYASINING JISMONIY FAOLLIKKA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqola COVID-19 pandemiyasining odamlarning jismoniy faolligiga ta'siriga bag'ishlangan bo'lib, O'zbekiston shaharlari, xususan, Toshkentda joriy etilgan cheklov choralari tasvirlangan. 2019 yilning bahoriga nisbatan 2020 yilning bahorida izolyatsiya va karantin choralari paytida odamlarning jismoniy faolligi to'g'risida statistik ma'lumotlarni taqdim etildi. Uyda mashg'ulotlarni tashkil qilish va o'tkazish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, jismoniy faollik, sog'lik, pandemiya, sport bilan shug'ullanish, o'zini izolyatsiya qilish rejimi, uyda bajariladigan jismoniy mashg'ulotlar.

Kirish. 2020 yilning bahorida butun dunyo SARS-CoV-2 koronavirusi keltirib chiqargan COVID-19 yangi koronavirus infeksiyasining global pandemiyasidan zarar ko'rdi. Yerdagi hayot vaqtincha to'xtash qildi, sekinlashdi. Koronavirus pandemiyasi munosabati bilan kiritilgan cheklovlar hayotning ko'p jabhalariga - ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Xususiy biznes zarar ko'rdi, turizm sohasi katta yo'qotishlarga duch keldi, ko'p odamlar ishsiz qoldi, lekin pandemiya odamlarning sog'lig'iga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Ma'lumki, koronavirus infeksiyasining keng tarqalishining oldini olish choralari ko'rildi, hamma joyda karantin yoki o'zini izolyatsiya qilish tartibi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasida aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi va xavfsizligini ta'minlash, koronavirus infeksiyasi tarqalishining oldini olishda mutasaddi davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari hamda tashkilotlarning muvofiqlashtirilgan faoliyatini tashkil etish, fuqarolarning hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Koronavirus infeksiyasi tarqalishiga qarshi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2020 yil 23 martda 176-son qarori qabul qilingan. Vazirlar Mahkamasining "Koronavirus infeksiyasi tarqalishiga qarshi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Qarori asosida 2020 yil 24 martdan boshlab respublika hududida koronavirus infeksiyasi tarqalishiga qarshi kuchaytirilgan tartib joriy etildi

va bu axolini o'z uyalarida qolishiga, o'z-o'zini izolyatsiya qilishiga sabab bo'ldi [1].

Toshkentda o'z-o'zini izolyatsiya qilish rejimini buzganlar uchun ma'muriy jarima, hibsga olish, shuningdek ogohlantirish tarzida salbiy oqibatlarga olib keladigan ba'zi qonun hujjatlariga o'zgartirishlar kiritildi, bu ham ijtimoiy aloqalarni kamaytirishga qaratilgan edi, odamlar ko'p vaqtlarini uyda o'tkaza boshladilar.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotiga ko'ra, bugungi taraqqiyot tufayli insoniyat hayot tarzida kamharakatlilikka odatlanayotgani ko'plab tibbiy-ijtimoiy muammolarga sabab bo'lmoqda. Dunyo miqyosida qayd etilayotgan o'lim holatining har to'rtidan biriga aynan shu omil sabab bo'lmoqda. Masalan, sut bezi va yo'g'on ichak saratoni, qandli diabet, yurak ishemik kasalliklari yuzaga kelishining 25-30 foiziga ana shu jihat jiddiy turtki bo'ladi. Bu haqda Sog'liqni saqlash vazirligi jamoatchilik bilan aloqalar bo'limi.

Kamharakatlik butun dunyoning o'tkir muammasiga aylanayotgan hozirgi davrda holsizlik, uyquning buzilishi, diqqat-e'tiborni jamlay olmaslik, xotira pasayishi, sababsiz charchash hissi, semizlik kabi belgilar har bir kishida uchraydi. Lekin kamdan kam odamlar bu holatlarni kamharakatlik bilan bog'laydi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, yiliga chekishdan 5 million nafar, kamharakatlikdan esa bundan ham ortiq inson qurbon bo'lmoqda.

Mutaxassislarining ma'lum qilishicha, haftada atigi 2,5 soatlik jismoniy faollik erta o'lim holatlarini 28 foizga, yurak kasalliklariga chalinish ehtimolini 20 foizga kamaytiradi.

Bundan tashqari, jismoniy faollik natijasida organizmda biosintez jarayoni faollashadi, qon aylanish jarayoni 4-5 marta kuchayadi, yurak qisqarishlari soni tezlashadi, bu esa organizmda yangi energiya hosil bo'lishiga va energiya bilan ta'minlanish yaxshilanishiga olib keladi. Shu bois jismoniy faollik sog'lom turmush tarzining eng asosiy qoidalaridan biri hisoblanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzu bo'yicha internet saytlarida pandemiya tufayli axoli orasida kamxarakatlik ko'p kuzatilishi ta'kidlanadi. Qabul qilingan choralar yumshatilgandan so'ng, ko'plab korxona va tashkilotlar katta cheklovlar bilan masofaviy ish rejimiga o'tkazildi. Oliy o'quv yurtlarida, maktablarda, kollejlarda ta'lim masofaviy o'qitish formatiga o'tdi. Bunday cheklovlar, izolyatsiya insonning jismoniy sog'lig'iga ta'sir qiladi va bu ko'rib chiqilayotgan mavzuning dolzarbligini oqlaydi. Karantin choralari tufayli insonlar o'z uylarida uzoq vaqt qoladilar va kamharakat hayot tarzini kechira boshladilar. Kamxarakatlik oqibatida insonlarda semizlik. Qandli diabet, yurak qon-tomir kasalliklari rivojlanishiga olib keladi. Shu sababli turli yuqumli va yuqumsiz kasalliklarni oldini olishda jismoniy faol bo'lish muxim sanaladi va bu maqolada buning dolzarbligi yoritiladi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu tadqiqotning maqsadi pandemiya va izolyatsiya choralari odamlarning jismoniy faolligiga ta'sirini aniqlash va sog'lom jismoniy holatni qo'llab - quvvatlash usullarini taklif qilishdir.

Tadqiqot maqsadlariga asoslanib, quyidagi vazifalarni ajratish mumkin:

1. Jismoniy faollik statistikasini ko'rib chiqish;
2. Uy sharoitida bajariladigan mashg'ulotlarining ahamiyatini belgilash;
3. Jismoniy madaniyatning nazariy tamoyillarini aniqlash;
4. Uy sharoitida bajariladigan mashg'ulotlarini taklif etish;

Cheklangan maydonda qolgan odamlar faol hayot tarzi bilan shug'ullanish imkoniyatidan mahrum bo'lishdi. Izolyatsiya odamlarning kundalik jismoniy faolligini cheklab qo'ydi, buni koronavirus pandemiyasi davrida Fitbit, Polar, Garmin mashg'ulotlari va sport soatlarini yozib beradigan innovatsion gadjetlardan olingan statistik ma'lumotlarni ko'rib chiqish isbotladi. To'plangan ma'lumotlar jamiyat yangi voqelikka qanday munosabatda bo'ldi, cheklov choralari tufayli qanday qarorlar va harakatlar qabul qildi degan savolga javob beradi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning asosiy xulosalariga ko'ra, 2020 yilning bahorida dunyo bo'ylab odamlarning kundalik faolligi 2019 yilning bahoriga nisbatan o'rtacha 12% ga kamaygan. Yakkalanish davrida eng ommabov sport turlari piyoda yurish va statsionar velosipedda mashq qilish edi. Zinapoyaga chiqish mashqlari soni keskin oshdi, bu ko'rsatkichlar 525%ga oshdi. 2019 yil bilan taqqoslaganda, yopiq mashg'ulotlarning yarmidan ko'pi kuch-quvvat mashqlari bo'lgan bo'lsa, 2020 yilning bahorida barcha mashg'ulotlarning yarmiga yaqini kardio mashg'ulotlarga asoslangan. [2].

Eng ahamiyatlisi, eng faol hayot tarzini olib boradigan odamlar sportga ko'proq vaqt ajratishni boshladilar. Aksincha, kamxarakat turmush tarzini olib boradigan odamlar bundan ham kamroq harakat qila boshladilar. Salomatligini jismoniy faollik bilan kuchaytiradigan insonlar buni ongli ravishda amalga oshiradilar. Faol turmush tarzini olib

boradigan odamlar, sportni e'tiborsiz qoldiradiganlarga qaraganda ancha chidamli va raqobatbardosh bo'lishadi.

Shu munosabat bilan, uyda mashg'ulot o'tkazish masalasi dolzarb bo'lib qoldi. Tadqiqotimizning ilmiy yangiligi shundaki, statistik tadqiqotlar asosida uyda jismoniy mashqlar qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqdik, bu odamlarni sog'lom his qilishiga olib keladi. Albatta, bu turdagi jismoniy mashqlar charchatadigan mashqlarni maxsus sport anjomlari va malakali o'qituvchi bilan almashtirmaydi, lekin bu mushaklarni yaxshi holatda saqlashga yaxshi alternativ bo'ladi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Shunday qilib, cheklov choralari qo'llanilgandan keyin odamlarning turmush tarzi jiddiy o'zgarishlarga duch keldi, bu esa aholining bir qismining jismoniy faolligiga ta'sir ko'rsatdi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, yaxshi jismoniy faollik va salomatlikni saqlash uchun odamning umumiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan uy sporti mashg'ulotlarini tashkil etish zarur. Jismoniy mashg'ulotlarni bajarishda asta -sekinlik, muntazamlik, tizimlilik, izchillik va individuallik tamoyillariga rioya qilish zarur, bu insonni jismoniy mukammal bo'lishiga, salomatlikni saqlashga va hayot qiyinchiliklarini yengish uchun o'zini kuch va quvvat bilan to'ldirishga yordam beradi.

Uy maydoni oddiy mashqlar va asbob -uskunalar bilan jihozlanishi mumkin: gorizontal bar, yig'iladigan dumbbelllar, rezina bantlar, kengaytirgich. Agar bunday anjomlarni sotib olishning iloji bo'lmasa, uy jihozlarni sport anjomlari sifatida ishlatish taklif etiladi. Masalan, yengil dumbbelllar o'rniga siz suv idishlarini olishingiz mumkin va arqonni har qanday qalin arqon bilan almashtirish mumkin.

Jismoniy mashqlar qayerda o'tkazilishidan qat'i nazar, gigiena haqida unutmash kerak, bu hozirgi paytda ayniqsa muhimdir. Mashg'ulotdan so'ng ko'proq suv ichish, qo'llaringizni tez-tez yuvish, polni, gilamchani, maydonni va jihozlaringizni muntazam ravishda dezinfektsiyalovchi vositalar bilan artib turish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, jismoniy yuklarni bajarish jarayonida amalda sinovdan o'tgan, insonni salbiy oqibatlardan himoya qilishga imkon beradigan jismoniy madaniyatning nazariy tamoyillarini e'tiborsiz qoldirmaslik kerak.

Birinchi, asosiy tamoyil - bosqichma -bosqichlik. Agar odam pandemiya oldin sport bilan shug'ullanmagan bo'lsa, unda jiddiy mashg'ulotlardan boshlamaslik kerak. Jismoniy yuklamaning o'sishi asta -sekin bo'lishi kerak, shundagina maqsadga erishish, ya'ni jismoniy fazilatlarini oshishiga olib keladi.

Ikkinchidan, izchillik har kuni bir martalik mashqlarni bajarishda (birinchi navbatda, kichik mushak guruhlarini-qo'llar, oyoqlar, keyin tanani isitish) va takroriy mashqlar paytida yuklarning ko'payishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, individualizatsiya - kasalliklarni hisobga olgan holda organizmning individual xususiyatlariga asoslangan o'quv dasturini tuzish, mashqlarni tanlash kerak.

Yana muhim omillar biri muntazamlik va izchillikdir. Shuni unutmash kerakki, faqat yuqori sifatli va muntazam sport mashg'ulotlari, jismoniy mashqlarni to'g'ri bajarish texnikasi, insonning jismoniy holatini yaxshilaydi, bu uning hayotining barcha sohalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy mashqlar paytida hissiy holatni yaxshilash uchun yoqimli musiqani yoqish tavsiya etiladi. Musiqaga raqs yoki aerobika-bu o'zini o'zi izolyatsiya qilish bo'yicha ajoyib mashg'ulot bo'ladi.

Koronavirus pandemiyasining oqibatlaridan biri bu sport mashg'ulotlarini tashkil etishning onlayn formatini ommalashtirishidir, bu esa o'z navbatida aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzining keng tarqalishiga olib keladi. Yoga, fitnes, cho'zilish kabi faoliyat turlari ayniqsa keng tarqalgan. [4]

Tadqiqot natijalari. Uyda bajariladigan vaqtni tejash, shuningdek psixologik qulay muhit yaratiladi. mashg'ulotlarining shubhasiz afzalliklari - bu pulni tejash, o'z [3] xohishiga ko'ra har xil mashg'ulotlarni o'tkazish imkoniyati,

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining qarori koronavirus infeksiyasi tarqalishiga qarshi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida 176 23.03.2020 <https://lex.uz/docs/-4772484>
2. Корольчук А. Пандемия COVID-19 и двигательная активность / Корольчук А. Текст: электронный // Fit-test : [сайт] – URL: <http://fit-test.ru/blog/covid-19/2020-05-22-pandemia-covid-19-and-physical-activity.aspx>
Наздрачев Г. О. Занятия физической культурой во время пандемии / Г. О. Наздрачев, А. С. Машичев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 20 (310). — С. 489-490.
3. Юдин Б. Л. Физические нагрузки во время эпидемии: правила и ограничения / Б. Л. Юдин, А. С. Машичев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 21 (311). — С. 246-247.
4. <https://mitc.uz/uz/news/1287>

Husniddin HOMIDOV,
Bukhara Institute of Engineering and Technology
3rd year basic doctoral student
E-mail: husniddin.homidov88@gmail.com

BuxMTI professori, p.f.n. M.M. Axmetjanov taqrizi asosida

THE ROLE OF PEDAGOGICAL SCIENCES IN EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION ON THE BASIS OF PATRIOTISM

Annotation

This article scientifically analyzes the unique role of pedagogical sciences in the development of students' sense of patriotism. The purpose and tasks of pedagogical disciplines in the formation of knowledge, skills and abilities of students are also revealed.

Key words: Motherland, patriotism, student, education, knowledge, skill, qualification, spirituality, culture, enlightenment.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПАТРИОТИЗМА

Аннотация

В статье проводится научный анализ уникальной роли педагогических наук в развитии у студентов чувства патриотизма. Также раскрываются цели и задачи педагогических дисциплин в формировании знаний, умений и навыков учащихся. Суть содержания воспитания, общие закономерности развития чувства патриотизма, делающие подрастающее поколение гармонично развитым человеком.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, студент, образование, знания, умение, квалификация, духовность, культура, просвещение.

ТАЛАБАЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ПЕДАГОГИК ФАНЛАРНИ ЎРНИ

Аннотация

Маскур мақолада талабаларнинг ватанпарварлик туйғусини ривожлантиришда педагогик фанларни ўрни бекиёс эканлиги илмий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек талабаларда билим, кўникма, малакаларини шакллантиришда педагогик фанларни мақсад ва вазифаси очиқ берилган. Ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон қилиб, ватанпарварлик туйғусини ривожлантириш учун таълим-тарбиянинг мазмун моҳияти, умумий қонуниятлари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Ватан, ватанпарварлик, талаба, таълим-тарбия, билим, кўникма, малака, маънавият, маданият, маърифат.

Introduction: What path should be chosen and what should we pay attention to in order to develop and cultivate a sense of patriotism in our country, to bring up students as harmoniously developed people? How to achieve a positive result? These questions are the most important problems of pedagogical sciences.

Reforms are gaining momentum in independent Uzbekistan. Significant changes are taking place in all spheres of life, including the education of the younger generation. In order to strengthen the social, economic, political, legal, cultural and spiritual foundations of the current period, further development and prospects of Uzbekistan and its independence, the role of pedagogical sciences is as important as water and air in educating students to the level of world standards. So, one of the most important and urgent problems facing us is to bring up students studying in the territory of Uzbekistan, each of them as a harmoniously developed person, to make them a conscious devotee of our independent republic. Because it is difficult to include Uzbekistan in the list of the most advanced countries in the world, mature students, talented students who are ready to dedicate all their knowledge, abilities and talents in the interests of society.

Literature review: In order to develop a sense of patriotism in our students, first of all, the spiritual heritage of oriental thinkers in the field of pedagogy can be programmed. Abu Nasr al-Farabi, Ahmad Yassavi, Bahauddin Naqshband, Ismail Al-Bukhari, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali Ibn Sina, Al-Khwarizmi, Al-Fargani, Firdausi, Amir Temur, Navoi, and

Babur are world-renowned and other intellectuals. - The effectiveness of education becomes more perfect if it is based on political and philosophical teachings. Students who do not know and respect their cultural heritage, Shirak, Tumaris, Jaloliddin Manguberdi and other great people, who showed their genealogy, the path of their ancestors, the courage of our national independence, freedom and liberty, can not grasp the essence of their struggle. [5,230].

It is clear from the above that it is our sacred duty and honor to develop and cultivate a sense of patriotism in students. However, cultivating positive moral qualities is not a simple task. It is our human duty that requires us to mobilize patience, perseverance and perseverance, willpower qualities in the path of the highest goal for days, months, years and even decades.

Human qualities such as spiritual and moral purification, faith, honesty, piety, honor, kindness, and respect for the elderly, which are essential for the development of society and the perfection of the individual, do not arise spontaneously. At the heart of all this is the education that students receive in the family, in general education schools, in other sectors of the school system. After all, in the process of education, it is important to create a state of mind in which each student strives to learn or be educated. One of the urgent tasks of pedagogical sciences today is to correctly solve both theoretical and practical problems of education on the basis of our pedagogical heritage and national values, in accordance with the aspirations of different nations and peoples living in

the republic. The history of the development of society proves that the higher the level of education of the members of the society, the higher the socio-economic development, the development of human spiritual and cultural development, its multilingualism, multi-ethnicity, ie tolerance. To do this, it is necessary to change the worldview of our youth, to raise their knowledge and spirituality to the level of world standards. The role of pedagogy, built on a scientific-theoretical and practical basis, along with other disciplines in solving such a complex social pedagogical-psychological task is high.

The teaching of pedagogy in higher education equips students with knowledge, skills and abilities, forms cognitive abilities. Forms students' worldviews education, on the other hand, develops the individual in all respects on the basis of social-historical experience, develops his consciousness, behavior, moral, aesthetic and intellectual qualities in students, as well as high qualities such as thrift, diligence, business acumen and risk-taking. Through upbringing, a person develops human-specific skills, his unexplored aspects and interests are identified and developed. From this point of view, the teaching of "pedagogy" in future specialties in the higher education system will further increase the interest of students in their subjects. Their in-depth study of the sciences serves to consciously understand the essence of the content of the topics covered. During the study of "pedagogical" disciplines, students have a completely different approach to the learning process, there have been changes in the relationship between student and teacher. Now the vices of teachers to show their superiority to students and to pass their judgment on students on this basis are being put to an end. Students are realizing their rights, their place in the teacher-student relationship. Importantly, the rate of mastery of pedagogical disciplines has increased significantly compared to previous years. Extensive use of modern pedagogical technologies in the learning process gives the following results:

- The scientific nature of teaching will increase. In order to achieve science in education, first of all, it is necessary to use the latest achievements and discoveries of science and technology in the teaching process, to create educational sciences on the basis of science, to acquaint students with research methods. This develops in students the ability to approach various economic phenomena objectively. As the student acquires scientific knowledge, his thinking ability grows and develops;

- Formation of creativity in students. Creativity is not the creation of an object or a work of art, but the ability to approach each task from its own point of view, to think independently about a problem, to relate and analyze all the knowledge gained in the process of reading to real-life events. We need to understand that it expresses new views. Emphasis should be placed on developing students' ability to express their thoughts in writing. Because through this, students express their knowledge more fully and meaningfully;

- Fostering independence in the learning process. Students should not be limited to the topic covered in the lesson. They should look for additional information on the topic, master them, and test how the topic will work in practice. These will help students to have a wide range of knowledge, deep understanding, as well as the ability to think independently.

As students acquire pedagogical knowledge, they should be able to distinguish its important features and rules. They need to be taught the ability to unravel the essence of knowledge, because the topics, rules and definitions covered are only remembered and well mastered. The teacher can use problem-based teaching methods of teaching, which are widely used in the teaching process, in order to form and reveal these skills in students. In doing so, the teacher creates a problem situation, organizes a discussion to solve the

problem in students, asks them consistent questions, especially this method is useful in imparting pedagogical knowledge. Various examples, diagrams, graphs, and tables can be used to create and solve a situation in order to strengthen students' memory and develop independent thinking.

The more rigorously the theoretical knowledge is stated in teaching, the clearer and more accurate the student's thinking will be, and the more complete, conscious mastery of the teaching materials will be. Students should not be limited to the acquisition of theoretical knowledge in the learning process. They must combine theoretical knowledge with practice. Achievements in education are based on the interdependence of theory and practice. Only if students can apply their knowledge in practice, can they become true experts in their profession. Students also gain additional knowledge by observing and studying events in practice. By combining their acquired knowledge with theoretical knowledge, they come to a single generalized conclusion. As a result, they develop the ability to understand the essence of events and happenings.

One of the main tasks of the subject "Pedagogy" today is to form in students an idea of the national idea and national ideology. As we build a free and prosperous civil society based on a humane democratic state governed by the rule of law, we must first understand that these goals can only be achieved by our students through self-awareness. It is true that our students will understand themselves only if they have a clear and deep understanding of the national idea and national ideology.

During the study of the basics of "Pedagogy" students understand the essence of such concepts as national idea, national ideology, national feeling, saturated with a sense of patriotism and humanity, and form immunity against various foreign ideas and ideologies. Therefore, we can say that the teaching of pedagogical disciplines in all higher education institutions, which train pedagogical specialists with higher education, has become a modern requirement and need. Because our goal is not only to educate and bring up young people, but also to bring up perfect people and modern highly qualified specialists.

Research methodology: Systematic scientific-theoretical analysis of the scientific literature, observations, interviews, observer-experiments, statistical and analytical methods were widely used in writing this scientific article.

Aims and objectives: Scientific analysis of the role of pedagogical activity in patriotic education of students in the educational process in educational institutions and the pedagogical basis of preparing the younger generation for social life.

Object and subjects of scientific work: Pedagogical activity in the educational process, on the basis of social activity in the upbringing of the younger generation in the spirit of patriotism, in the expression of the process of preparation for social life.

Scientific novelty of the research: The result obtained on the basis of social activism in educating the younger generation in the spirit of patriotism, on the basis of in-depth scientific analysis of the effectiveness of pedagogical activity through rational methods.

Analysis and results: It is no secret that the social and economic development of the country depends on the efforts of the younger generation. Depending on the students and the younger generation and their future careers, we can imagine the future of our republic. Student activity is a measure of our well-being. In the same sense, we must pay serious attention to the education of our students. The education of our students is the sacred duty of every parent, teacher and educator to the Motherland.

The question arises: what should they do about education, what should they do what should they pay attention to? To some extent, the science of pedagogy answers these and other questions. What is the science of pedagogy and when did it appear? Before answering this question, let us turn to historical sources. Sources say that with the emergence of a human society, there was a need to pass on the experiences gained in social life to the younger generation. As a result of the accumulation of experience, the first factors of education emerged. Certain knowledge was enriched on the basis of experiences about nature and social life. Educators engaged in educational work began to stand out as professional sponsors. The rational use of their educational activities and experience leads to the emergence of the science of pedagogy. At the same time, the first school-type institutions were created and developed. Thus, pedagogy has become a science that provides information about the goals and objectives of education, their content, methods and forms of organization.

Thus, the science of pedagogy is a science that teaches the content, general laws and ways of implementation of education for the upbringing of the younger generation as a harmoniously developed person. Sometimes, what is the point of pedagogical science? I don't know about pedagogy, but are there many people who have brought up their children well? Or, conversely, the question arises as to whether there are few who, knowing the science of pedagogy, have not been able to bring up their children as in the pamphlet.

It should not be forgotten that the achievements of pedagogical science will make it very difficult for you to move society forward.

If people who were ignorant of pedagogy had studied pedagogy in time and used their achievements effectively, they would have brought up children better. Those who are well versed in pedagogy, on the other hand, have not been successful in raising children because they have not been able to put their knowledge into practice. The subject of pedagogy must be thoroughly studied both theoretically and practically. Understanding the purpose of education and imparting new knowledge in their system is a prerequisite for the proper upbringing of children. At the same time, the educator's selfless work, love for children and dedication to them ensure the effectiveness of education. Upbringing is a very delicate art and it should be taken very seriously. Especially those who

have mastered the pedagogical work must have a deep and thorough knowledge of this subject. Educators, ignorant of the subject of pedagogy, unknowingly cause deficiencies in children, stifle their abilities, hinder their growth. Nowadays, pedagogy (regardless of specialization) should be considered a science that everyone should know, because people are obliged to engage in educational work to a certain extent during the life activities. At least they are involved in the upbringing of their children.

The task of Uzbek pedagogy is to correctly solve both theoretical and practical problems of education on the basis of national values, in accordance with the aspirations of different nationalities living in the country. This requires finding common ground in the teachings of our scholars, from the scholars who wrote in the Islamic world to the scholars who are working today. It is also possible to use the science of mysticism, which was condemned before independence, in shaping the worldview of the younger generation. After all, the monopoly of an ideology has now come to an end. Free thinking is one of the main factors in educating the spirit of the younger generation. "Patriotism is reflected in the attitude of each person to his family, homeland, parents, brothers, sisters, loved ones" [3,146].

Conclusion and recommendations: It should be noted that one of the most important tasks of modern personnel is to organize the work of the team as highly qualified professionals, knowing their identity, abilities, individuality, personal qualities and qualities, and to act as a talented professional in all spheres of socially useful work and entrepreneurship. In this case, the role of the disciplines "General Pedagogy" and "General Psychology", which study the laws of human behavior, character and psyche, is enormous. Because if an individual knows the characteristics of his abilities, talents, abilities, thinking, attention, beliefs, character, temperament, behavior and communication and directs it correctly, he will not be indifferent to himself and others, will be aware of the elementary means of developing their abilities. To do this, everyone must be aware of the basics of "General Pedagogy" and "General Psychology". Only then can he achieve great success by understanding himself and others, interacting in different situations and groups, and knowing the laws of free and independent thinking.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoev "We will resolutely continue our path of national development and raise it to a new level" Tashkent "Uzbekistan" -2017.
2. I.A.Karimov. High spirituality is an invincible force. –T.: 2008. Yusuf Khos.
3. Hojib. Qutadgu bilig – T.: 2012.
4. Law on Education. <https://lex.uz/docs/5013007>
5. Olimov Sh. Fundamentals of spiritual and moral education. Tashkent, "Science and Technology", 2015.
6. National Encyclopedia of Uzbekistan. T.: OMEDN, 2001.
7. www.ziynet.uz
8. www.google.uz
9. www.pedagog.uz
10. www.istedod.uz

UDK: 796.1 .011

Po'lat SHOKIROV,
Toshkent davlat texnika universiteti «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida mudiri
E-mail: PulatK@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida katta o'qituvchisi Tashtayev SH.D taqrizi asosida

SEARCH AND USE OF INNOVATIVE APPROACHES IN THE TRAINING OF STUDENTS OF UNIVERSITIES IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE

Annotation

The article deals with the search for innovative approaches in teaching university students, expanding the arsenal of sports exercises used, the use of new modern types of sports activities in physical education classes and after school hours. The opportunity for students to develop not only the level of physical abilities necessary for future professional activities, but informing a specialist of a new formation.

Key words. Physical culture of students, innovative approaches, modern methods

ПОИСК И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы поиска инновационных подходов в обучении студентов вузов, расширения арсенала используемых спортивных упражнений, применения новых современных видов спортивной деятельности на занятиях по физическому воспитанию и во внеурочное время. Возможность развития у студентов не только уровня физических способностей, необходимых для будущей профессиональной деятельности, но информирование специалиста новой формации.

Ключевые слова. Физическая культура студентов, инновационные подходы, современные методики

OLIV O'QUV YURTI TALABALARIGA JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLARNI IZLASH VA ULARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada universitet talabalarini jismoniy madaniyat mashg'ulotlarida o'qitishda innovatsion yondashuvlarni izlash, qo'llaniladigan sport mashqlari arsenalini kengaytirish, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida va darsdan keyin yangi zamonaviy sport turlaridan foydalanish masalalari muhokama qilinadi. Talabalar uchun nafaqat kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan jismoniy qobiliyat darajasini shakllantirish, bo'lajak mutaxassisni soxadagi yangiliklardan xabardor qilish masalasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar. Talabalarining jismoniy madaniyati, innovatsion yondashuvlar, zamonaviy uslublar

Kirish. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim birinchi navbatda talabalarni shaxsiy qobiliyatlarni oshirishga, o'z-o'zini tarbiyalash va o'zini o'zi tarbiyalash funktsiyasini rivojlantirishga, uning fuqaro sifatida shakllanishiga, sog'lom turmush tarzini olib boradigan mutaxassis bo'lib yetishishiga qaratilgan. Jismoniy madaniyat sohasi - ixtisoslashtirilgan ijtimoiy uyushgan tizim bo'lib, o'z ichiga menejment, ilmiy, uslubiy, dasturiy ta'minot, me'yoriy va tibbiy yordam, kadrlar tayyorlash, moddiy-texnik ta'minot, sportchilarni tanlash va o'qitish va boshqalarni olgan [3-6].

Jismoniy madaniyat - murakkab ko'p qirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, qadriyatlar, vazifalar, rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lgan mustaqil ijtimoiy quyi tizimlardan biridir. Biroq, bu tizim mustaqillikka ega bo'lib, bu quyi tizim jamiyat va davlatning boshqa quyi tizimlaridan ajratilgan holda mavjud bo'la olmaydi. Talabalarining jismoniy madaniyati - bu oliy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, har xil usullar, vositalar va boshqalarning bo'lajak mutaxassisning shaxsiy malakasini shakllantirish jarayonida uning ta'sirini sifatli va natijaviy o'lchoviga xizmat qiladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** O'rganilgan adabiyotlarda bo'lajak mutaxassislar uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati keng yoritilgan, masalan "Jismoniy madaniyat" insoniy fazilatlarining rivojlanish darajasi, shuningdek, shaxsiy bilim, ko'nikma va ko'nikmalari jismoniy madaniyatning shaxsiy qadriyatlarini

tashkil qiladi va shaxsning jismoniy madaniyatini shaxsning umumiy madaniyatining bir qirrasini sifatida belgilaydi. [1]

Ilmiy-texnik taraqqiyotning salbiy omillari (sanoat ishlab chiqarishini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasining oshishi, yangi texnologiyalarni joriy etish, urbanizatsiya va shahar turmush tarzi va boshqalar) jismoniy faollikning tez pasayishiga olib keldi. Masalan, 19 -asrning o'rtalarida sayyoradagi energiyaning 94% ga yaqini mushaklar faoliyati natijasida sarflangan bo'lsa, hozir bu ko'rsatkich 1% gacha tushib ketdi. Buning natijasi mehnat faoliyatining tabiati, sivilizatsiya inqirozi va insonning intellektual va jismoniy imkoniyatlariga bo'lgan talablarning oshishi bilan bog'liq global gipodinamiya (harakatchanlikning pasayishi) va gipokineziya (harakatlanish doirasining pasayishi) olib keldi.[1]

Hozirgi kunda kredit modul ta'lim tizimiga o'tish davrida talabalarni jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'qitish jarayonida innovatsion, noan'anaviy yondashuvlarni izlashda, samaradorlikni oshirish uchun zamonaviy sog'lomlashtirish texnikasi, shuningdek, sport mashg'ulotlarining turlarida qo'llanilishi o'rganilgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Maxsus metodik adabiyotlar va amaliy tajribani nazariy tahlil qilish asosida talabalarni jismoniy madaniyat darslarida o'qitish jarayonida innovatsion, noan'anaviy yondashuvlardan

foydalanish maqsadga muvofiqligini asoslash maqsadida 12-ta talabalar ajratib olindi va ular bilan tadqiqot ishi olib borildi.

Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sport kafedralariga darslarning tarkibi, moddiy-texnik ta'minlanishi, o'quvchilar kontingenti va boshqalar tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ijodiy tashabbuslar, yangiliklardan foydalanish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan [4, 5].

Zamonaviy jamiyat talaba yoshlar oldiga ularni jahon hamjamiyatiga qo'shish bo'yicha global ijtimoiy-iqtisodiy vazifani qo'ydi. Zamonaviy talabalardan vaziyatning o'zgaruvchanligi va turlicha rivojlanishini bashorat qila olishlari, sharoit o'zgarishiga, ayniqsa, vaqt kamligi sharoitida, tezkor javob bera olishlari, o'zlari mustaqil qaror qabul qilishlari, qo'rqmasliklari kerak, ya'ni raqobat, hissiy barqarorlikka ega, ijodiy faol va axloqli bo'lishlari talab etiladi. Bu nafaqat tanlangan mutaxassislik bo'yicha chuqur professional bilimga va zamonaviy talablarga javob beradigan shaxsiy fazilatlariga, balki yuqori jismoniy tayyorgarlikka va ish qobiliyatiga ega bo'lishni talab etadi. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyatning tarkibi uchta mustaqil blokni o'z ichiga oladi: jismoniy tarbiya, talabalar sporti, faol dam olish. Ko'pchilik talabalar uchun jismoniy tarbiya bloki, sog'lig'ini yaxshilash va ularning jismoniy va funktsional qobiliyatlari darajasini oshirishga hissa qo'shadi. Aynan jismoniy tarbiya talabalarining jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish, yurak-qon tomir, nafas olish va tananing hayotni qo'llab-quvvatlovchi boshqa tizimlarining mustahkamlanishiga hissa qo'shadi. Aynan jismoniy tarbiya, har bir talaba yoshlarning sport tadbirlarida qatnashish imkoniyatini yaratadi va ommaviy sport tadbirlari tashkil etilib unga yoshlar jalb etiladi.

Universitetdagi jismoniy tarbiya pedagogik jarayoni talabalarda ilmiy va amaliy bilimlar, jismoniy madaniyat va sport faoliyati ko'nikma va malakalari talabalar tizimini shakllantirish maqsadida nazariy, tibbiy-amaliy va sport-amaliy yo'nalishni ta'minlaydi. [2, 4 - 6].

Hozirgi kunda jismoniy madaniyat tarkibining muhim kamchiliklariga jismoniy tarbiyadagi konservatizm, individual yondashuvni amalga oshirish uchun imkoniyatlarning yo'qligi, talabaning jismoniy faoliyat turini tanlash imkoniyati chegaralanganligi va buning natijasida, ba'zan esa jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga motivatsiyaning to'liq yetishmasligi, an'anaviy jismoniy vositalardan norozilik, o'zini namoyon qila olmaslik, ijodkorlik kamayishi kuzatiladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy sharoitda talabalarining jismoniy tarbiya va jismoniy rivojlanish darajasini ta'minlash uchun universitetlarda an'anaviy jismoniy tarbiya tizimi ta'lim yo'nalishini kuchaytirish, an'anaviy usullardan foydalanishda innovatsion yondashuvlarni izlash, sport mashqlari va sportning yangi zamonaviy turlaridan foydalanish zarur.

Jismoniy madaniyat o'qituvchilari uchun o'quv jarayoniga yangi zamonaviy sog'lomlashtiruvchi usullarini izlash va joriy etish tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Jismoniy madaniyat va jismoniy tayyorgarlik sohasidagi nazariy bilim darajasini oshirish talabalar, shuningdek, ularning jismoniy tarbiya uchun ijobiy motivatsiyasini shakllantirishda an'anaviy va no'an'anaviy sog'lomlashtirish vositalari va tizimlarining kompleks qo'llanilishini, yangi, nisbatan yangi sport turlari va no'an'anaviy sport turlari tufayli ishlatilgan sport mashqlari arsenalini kengaytirish zarur.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Oliy ta'lim sohasidagi maxsus uslubiy adabiyotlar va amaliy tajribaning nazariy tahlili talabalarni jismoniy tarbiya darslarida o'qitish jarayonidagi yondashuvlar, innovatsion, no'an'anaviy texnologiyalardan foydalanish ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga yordam beradi degan fikrga asos beradi.

Hozirgi vaqtda jismoniy tarbiya va ommaviy sport turlari va vositalarining xilma-xilligi mavjud. Keng ma'noda jismoniy tarbiya va sportning an'anaviy va zamonaviy sog'lomlashtiruvchi tizimlarini ajratish mumkin. Kontsepsiya ichiga ajdodlar ko'p yillar davomida to'plagan tajribalari, vositalar, ta'sir qilish usullari, falsafiy qarashlar va sog'lomlashtirish va umrni uzaytirish haqidagi zamonaviy fan g'oyalarini o'z ichiga oladi. An'anaviy salomatlikni yaxshilash tizimlari bizga Sharq mamlakatlari - Hindiston va Xitoydan kelgan. Zamonaviy dunyoda, sog'liqni saqlash xizmatlari bozorida yoga va ushu ta'limotlari eng mashhur va talabga ega [1]. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bu tizimlar elementlaridan foydalanish odamga o'zini shaxsiy ifoda etish imkoniyatini beradi. Zamonaviy sog'liqni saqlash xizmatlari sohasida ko'plab sohalar uchun eng ommabop va asosiy asos bu fitnes tizimi hisoblanadi. Fitnes elementlaridan foydalanish barkamol jismoniy holatni rivojlantirishga imkon beradi. Hozirgi vaqtda sog'lomlashtirish aerobikasiga asoslangan fitnesning sog'lomlashtiruvchi yo'nalishi keng ishlab chiqilgan va mashg'ulotlarda qo'llaniladi.

Talabalarining tizimli o'tkazilgan mashg'ulotlar natijasida erishilgan tayyorgarlik darajasi ularga Universitet o'yinlari doirasida o'tkaziladigan aerobika bo'yicha festivallarda qatnashish, shuningdek o'zlarini ijodiy ifoda etish, badiiy gimnastika va aerobika elementlarining texnik murakkabligi tarkibini musiqiy hamrohlik va tasvir bilan ko'rsatish imkoniyatini beradi. Ta'lim jarayonida gimnastikaning no'an'anaviy turlaridan tashqari, aerobika, shakllantirish, cho'zish, kalalanetika va boshqalar bilan bir qatorda nisbatan yangi va ommalashib borayotgan sport turlari ham faol qo'llaniladi. Masalan, skandinaviyacha yurishi, velosiped aerobikasi, akva aerobikasi, fit-ball, izoton va boshqalar.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nazariy bilimlarning, talabalarining jismoniy tayyorgarligi pastligi yangicha yondashuvlar, o'quvchilarni jismoniy tarbiya darslarida o'qitish jarayonida yangi zamonaviy usullar innovatsiyalarni izlash, rivojlantirish va ulardan foydalanish uchun shartlarni yaratadi. Sport mashqlari arsenalining yangi elementlar xisobiga ko'payishi, zamonaviy sport turlari, shuningdek, sog'lomlashtirish usullari qo'llash ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarni jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ham, darsdan keyin ham an'anaviy va yangi no'an'anaviy jismoniy mashqlar turlariga ijobiy turtki beradi. O'quv jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanishning muhim natijasi - bu har bir o'quvchining individual jismoniy madaniyati, jismoniy qobiliyatining rivojlanish darajasi kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur, shuningdek, jismoniy madaniyat va sport sohasida barqaror bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, sharqiy sog'lomlashtirish gimnastikasi elementlaridan foydalanish salomatlik, jismoniy tayyorgarlik va har tomonlama rivojlanishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Коваленко Т.Г. Социально-биологические основы физической культуры: Учебное пособие. — Волгоград: Издательство ВолГУ, 2000. — 124 с. ISBN 5-85534-334-0
2. Физическая культура и спорт (лекционный курс для студентов Ф 50 I – III курсов) / сост. В. Н. Буянов, И. В. Переверзева. — Ульяновск : УлГТУ, 2011. — 310 с. ISBN 978-5-9795-0852-8

3. Коваленко Т.Г., Смеловская Е.Л., Агафонова Л.В. Основы здорового образа жизни и регулирование работоспособности студентов: Учебное пособие. — Волгоград: Издательство ВолГУ, 2002. — 92 с. ISBN 5-85534-526-2
4. Аркסיпова Ю.А., Федорова А.Ф., Устинов И.Е. Применение современных методов реабилитации со студентами высших учебных заведений по физическому воспитанию: учебник / СПб: Изд-во СПбГЭУ, 2017. 59 с.
5. Лубышева Л.И. Социология физического воспитания и спорта: учебник. Справочник студента. высшие учебные заведения / Л.И. Любышев. 3-е издание, ред. и добавить. М.: Издательский центр 284 «Академия», 2010. 272 с.
6. Назаренко Л. Д. Формирование культуры здоровья с помощью ГТО // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. 2015. № 1 (34). С. 117-124. DOI 10.14526 / 17_2015_17.
7. Физическая культура студентов: Учебник / Под ред. В.А. Ильинич. М.: Гардарики, 2004. 448 с.
8. Тимошина И.Н., Богатова С.В. Исследование динамики физического воспитания студентов педагогических и непедагогических специальностей // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. 2015. Том 10 (1). С. 146-153.
9. Ушников А.И., Тимошина И.Н. Организация и содержание спортивно-оздоровительной работы в общежитии педагогического университета // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. 2011. Т. 6. № 3. С. 134–139.

Yoqubjon ERGASHOV,
OO 'MTV huzuridagi Bosh ilmiy-metodik markaz bo'lim boshlig'i,
DSc, fizika-matematika fanlari doktori, dotsent
E-mail: y.ergashov@bimm.uz
To'liqinjon NASRULLAYEV,
OO 'MTV huzuridagi Bosh ilmiy-metodik markaz xodimi

PhD p.f.n. Shoymardonov T.T. taqrizi asosida

THE ROLE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN SOCIETY AND EDUCATION

Annotation

Today, the first and most important factor in the rapid development of the digital economy is the creation of a modern ICT infrastructure in the education system, and a number of major projects in Uzbekistan in recent years are a clear example of this. As part of the project "Construction of fiber-optic communication lines" in the past 16.0 thousand km across the country. optical fiber communication lines with a total length of 36.6 thousand km were built. 1 million ports were installed. As a result, the total length of fiber-optic lines has reached 36.6 thousand kilometers. As part of the project to expand broadband Internet access, 1 million ports were installed by operators and providers, and the total number of broadband ports exceeded 2 million.

Key words: ICT infrastructure, IT park, digital technology, mobile operators, LTE Internet

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЩЕСТВЕ И ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Сегодня первым и важнейшим фактором стремительного развития цифровой экономики является создание современной ИКТ-инфраструктуры в системе образования, о чем свидетельствует реализация ряда крупных проектов в Узбекистане за последние годы.

В рамках проекта «Строительство волоконно-оптических линий связи» прошло 16,0 тыс. км по стране. Построены волоконно-оптические линии связи общей протяженностью 36,6 тыс. км. Установлено 0,1 миллиона портов. В результате общая протяженность ВОЛС достигла 36,6 тысячи километров.

В рамках проекта по расширению широкополосного доступа в Интернет операторы и провайдеры установили 1 миллион портов, а общее количество портов широкополосного доступа превысило 2 миллиона.

Ключевые слова: ИКТ-инфраструктура, ИТ-парк, цифровые технологии, операторы мобильной связи, LTE Интернет

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING JAMIYAT VA TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNINI

Annotatsiya

Bugungi kunda, raqamli iqtisodiyotining jadal rivojlanishining birinchi va eng muhim omili – ta'lim tizimida zamonaviy AKT-infratuzilmasini yaratishdir va bu bo'yicha so'nggi yillarda O'zbekistonda qator yirik loyihalar amalga oshirilishi bunga yaqqol misoldir.

O'tgan davr "Optik tolali aloqa liniyalarini qurish" loyihasi doirasida respublika bo'yicha 16,0 ming km. optik tolali aloqa liniyalari qurilib, umumiy uzunligi 36,6 ming km. ga yetkazildi. 1 million port montaj qilindi. Shundan kelib chiqib optik tolali liniyalarining umumiy uzunligi 36,6 ming kilometrgacha yetkazildi. Internet tarmog'iga keng polosali simli ulanishni kengaytirish loyihasi doirasida operator va provayderlar tomonidan 1 million port montaj qilindi va keng polosali tarmoqqa ulanish portlarining umumiy soni 2 milliondan ortdi.

Kalit so'zlar: AKT infratuzilmasi, IT park, raqamli texnologiya, mobil operatorlar, LTE Internet.

Kirish. O'zbekiston hozirgi kunda internet tezligi bo'yicha reytingda 95-pog'onani egallab turar ekan, bir oyda 7 pog'onaga, bir yil ichida esa 36 pog'onaga ko'tarilishi kuzatildi. Oxirgi yil natijalariga ko'ra esa O'zbekistonda simli internet tezligi 2,5 barobarga o'sdi. Shu bilan birga telekommunikatsiya xizmatlari uchun tarif narxlarini arzonlashtirib bormoqda. 2020 yil davomida provayder va operatorlar uchun tashqi kanalga ulanish tariflari narxi 1 Mbit/s. uchun 85 ming so'mdan 75 ming so'mgacha (17 foizga) arzonlashtirildi. 2021 yilning 1 yanvaridan operator va provayderlarga internet xizmatlari uchun tarif o'tgan yilning shu davriga nisbatan 34 foizga arzonlashtirilib, 1 Mbit/s uchun 56,0 ming so'mni tashkil etdi. E'tiborli jihati shundaki, bozor iqtisodiyoti talablariga ko'ra, tizimli ravishda internet xizmatlari narxlarini kamaytirilib borilishi quvonarli holatdir.

Joriy yil mart oyida "O'zbektelekom" AK tomonidan yirik xorijiy IT-kompaniyalarining server uskunlari va ko'plab xizmatlari mahalliyashtirildi. Bu butun O'zbekiston uchun muhim bir voqeadir. Yirik internet xizmatlarini

O'zbekiston Respublikasi hududida mahalliyashtirish Internet foydalanuvchilari ushbu xizmatlar tomonidan taqdim etiladigan audio va video kontentlarni, dasturiy ta'minot va boshqa kontentlarni yuklab olish tezligini oshirishga yordam beradi.

Asosiy qism. O'zbekiston hududida xizmatlarning mahalliyashtirilishi xalqaro Internet kanalini sezilarli darajada yengillashtirishi ham muhim omillardan biridir. Bu O'zbekistonning barcha operatorlari va provayderlariga abonentlar uchun yanada arzon va tezkor takliflarni taqdim etish imkoniyatini beradi.

Shu bilan birga, mobil aloqa sohani rivojlantirishda ham keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Mazkur davr mobaynida 6 mingdan ortiq mobil aloqa baza stansiyasi o'rnatildi, va respublika aholi maskanlarini mobil aloqa bilan qamrovi darajasi 97 foizga va mobil internet tarmog'iga keng polosali ulanish qamrovi darajasi 70 foizga yetkazildi[1]. Shuni nazarda tutish lozimki, shu kunga qadar asosan telefon xizmatlarini ko'rsatuvchi 3G mobil tarmoqlarni kengaytirish

amalga oshirilgan bo'lsa, hozirda tarmoqning qamrovini oshirish bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri barcha loyihalar 4G/5G tarmoqlarini kengaytirishga yo'naltirilmoqda. Xususan shu yilning o'zida 5G baza stansiyalarini o'rnatilishi rejalashtirilgan.

Yil davomida Toshkent viloyati va tumanlaridagi mavjud barcha baza stansiyalarini LTE (4G) texnologiyasiga modernizatsiyalash bo'yicha olib borilgan ishlar yakunlandi. Shuningdek, "O'zbektelekom" AKning "UzMobayl" filiali texnik xizmati Toshkent shahrida uyali aloqa tarmog'ini modernizatsiya qilish va kengaytirish, shuningdek LTE qamrov zonasini kengaytirish loyihasi bo'yicha ishlarni muvaffaqiyatli yakunladi. Natijada, LTE Internet standartidan foydalanish tezligi sezilarli darajada oshirildi. Ta'kidlash joizki, respublikada AKT sohasidagi eng ilg'or texnologik ishlanmalarni joriy etishga muhim e'tibor qaratiladi va bir vaqtda ikkita mahalliy mobil operatorlar Mobiuz va Ucell 5G texnologiyani test sinovini muvaffaqiyatli o'tkazdi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining izchil rivojlanishining muhim omillaridan biri ham bozor ishtirokchilarga munosib sharoitlarni yaratib berishdir. Shu maqsadda Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki (IT-Park) barpo etildi. Ayni paytda to'rt ming nafar mutaxassis faoliyat yuritayotgan 350 mahalliy tashkilotlar IT-parkning rezidentlari hisoblanadi. Ushbu IT-parkda zarur infratuzilma, shu jumladan, zamonaviy laboratoriyalar, kovorking markaz hamda ofis maydonlari taqdim etilgan. Texnopark rezidentlarga moliyaviy, marketing, yuridik va boshqa konsalting xizmatlari ko'rsatiladi. Yana bir muhim jihat shundaki, rezidentlar uchun moliyaviy imtiyozlar ham berilgan: ular 2028 yilning 1 yanvariga qadar barcha soliqlar va davlatning maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalardan, shuningdek bir martalik ijtimoiy to'lovlardan ozod qilingan.

Bunday muvaffaqiyatli tajriba respublikaning boshqa hududlarida ham texnoparklarni ochishga turtki bo'ldi. 2020-2024 yillarda respublikaning 14 hududida, birinchi navbatda, Nukus, Buxoro, Namangan, Samarqand, Guliston va Urganch shaharlarida, shu jumladan Toshkent shahrida al-Xorazmiy nomidagi ixtisoslashtirilgan maktab qoshida IT-parklar tashkil qilinadi.

AKT bozorini rivojlantirishda va IT-ekotizimini shakllantirishda bozor professional ishtirokchilari o'rtasida keng muloqot olib borishga va IT-startaplarga o'z salohiyatini amalga tatbiq etishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar muhim o'rin tutadi. 2019 yil may oyida Toshkent shahrida AKT sohasiga oid katta tadbir o'tkazildi – Internetni boshqarish bo'yicha IV Markaziy Osiyo forumi bo'lib o'tdi[2]. Forumning asosiy mavzusi Markaziy Osiyo imkoniyatlarini kengaytirishda Internetni rivojlantirishga bag'ishlangan edi. Forum doirasida ishchi guruhlar Markazi Osiyo davlatlari uchun siyosiy tavsiyalar ishlab chiqishdi va taqdim etishdi.

Hafta doirasida respublikamizda keng aholi qatlamini masofaviy maxsus onlayn-portal orqali IT-yo'nalishlari bo'yicha tayyorlashga yo'naltirilgan "Bir million o'zbek dasturchi" ("One Million Uzbek Coders") nomli yirik loyihaga start berildi. Birinchi bosqichda loyiha global mehnat bozorida eng dolzarb bo'lgan to'rtta yo'nalishlarni qamrab oldi: ma'lumotlarni tahlil qilish (Data Analytics), Android platformasida ishlanmalar yaratish, FrontEnd (frontend) va FullStack (FullStak). Umumiy kurs 120 soatga mo'ljallangan.

So'ngi yillarda amalga oshirilgan ishlar tahlilini ko'rib chiqadigan bo'lsak, mamlakatimizda zamonaviy elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishning yaxlit tizimini yaratish, davlat organlarining aholi va tadbirkorlik sub'ektlari bilan o'zaro hamkorligining yangi mexanizmlarini joriy etish yuzasidan izchil ishlar olib borildi.

Aholi va tadbirkorlik sub'ektlarining davlat organlari bilan kontaktsiz aloqa shakllarini yanada rivojlantirish

maqsadida Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishlab chiqildi (<https://my.gov.uz>). Bugungi kunda Yagona portal orqali 176 tadan ortiq elektron davlat xizmati taqdim etilmoqda, ushbu xizmatlardan foydalanish uchun 15,1 mln. tadan ortiq ariza-buyurtma kelib tushgan, bu davlat organlari bilan o'zaro aloqada aholining vaqt va moliyaviy xarajatlarini kamaytirishga yordam berdi.

Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini barcha manfaatdor vazirliklar, idoralar, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlariga ko'rib chiqish, elektron raqamli imzodan foydalangan holda kelishish uchun, shu jumladan bir vaqtning o'zida keng jamoatchilik va mutaxassislar muhokamasini o'tkazish va tezkor jo'natish uchun vaqtni va mehnat resurslarini sezilarli darajada tejash maqsadida yagona elektron tizimi "project.gov.uz" joriy etildi.

Hukumat organlari va aholi o'rtasida samarali qayta muloqot tizimi o'rnatilishi eng yorqin misollaridan biri 2018 yil aprel oyida ishga tushgan «Mening fikrim» Jamoaviy murojaatlar portali deb ko'rsatish ham mumkin. Hozirgi kunda mazkur veb-portalga 3,6 mingdan ortiq murojaatnomalar kelib tushdi, 25,2 mingdan ortiq taklif va izohlar chop etildi. Portalning faoliyatini yaxshilash maqsadida 2020 yil 1 iyulda «Mening fikrim» veb-portalining mobil ilovasini ishga tushirishga muvaffaq bo'ldi.

O'zbekistonning eng katta boyligi – aholisining yarmidan ko'prog'ini tashkil etuvchi yoshlardir. Shu sababli ham davlatimizning siyosatida yoshlarmizning jamiyatdagi nufuzini oshirish muhim o'rin tutadi, ularning yangi-yangi mutaxassisliklar va kasblarni egallashiga katta e'tibor qaratilmoqda. Hammaga ma'lumki, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashning eng samarali yo'li – ularni bolalik davridan boshlab o'rgatishdir. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 sentyabrdagi qaroriga muvofiq Muhammad al-Xorazmiy nomidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishiga oid fanlarni chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktab tashkil etilgan. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti ta'lim sohasida ham katta ijobiy o'zgarishlar ruy berdi. 2018/2019 o'quv yilidan boshlab universitet birinchi qatorida zamonaviy ta'limning kredit-modul tizimiga o'tkazildi va hozirgi kunda bu tizimda mingga yaqin talaba ta'lim olmoqda. Shuningdek, Universitet tuzilmasida O'zbek-Belarus qo'shma fakulteti ham tashkil etildi.

Yoshlar o'rtasida IT-asoslarini keng o'qitish, ularning ushbu yo'nalishda ta'lim olishlari uchun zarur sharoitlar yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Vazirlik tomonidan "Besh tashabbus" dasturi doirasida aholi va yoshlarning kompyuter texnologiyalari va internetdan samarali foydalanishlarini tashkil qilish uchunchoi yo'nalishida jiddiy ishlar amalga oshirilib, respublika bo'ylab aholi va yoshlar uchun 25 ta raqamli texnologiya o'quv markazlari tashkil qilingan. Ularning 22 tasi 2019 yilda, 3 ta joriy yilda o'z faoliyatini boshladi (Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani, Xorazm viloyati Yangibozor va Gurlan tumanlarida). 2020 yilning oxirigacha ularning soni 80 tadan oshdi.

Ta'limda multimediyaning o'rni katta bo'lib, uning vositalari yordamida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish jarayoni zamonaviy, ko'p tarmoqli, predmetga yo'naltirilgan multimediali o'quv vositalarini ishlab chiqishni va foydalanishni talab etadi. Ular tarkibiga keng ma'lumotlar bazasi, ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilimlar bazasi, sun'iy intellekt tizimlari, ekspert-o'rgatuvchi tizimlar, o'rganilayotgan jarayon va hodisalarning matematik modelini yaratish imkoniyati bo'lgan laboratoriya amaliyotlari kiradi.

Ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning manfaatdorligini (motivatsiyasini) oshirishga ko'maklashish imkoniyatlariga ko'ra, shuningdek, har xil turdagi multimediali o'quv axborotlarining

uyg'unlashuvi, interfaollik, moslashuvchanlik sifatlariga ko'ra multimedia foydali va mahsuldor ta'lim texnologiyasi hisoblanadi.

Ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya vositalarini qo'llash ancha avval paydo bo'lgan bo'lsada, ta'lim tizimining barcha sohalarida axborot texnologiyalarini qo'llash multimedia qurilmalari bilan jihozlangan kompyuterlar paydo bo'lgach to'liq ma'noda amaliyotga joriy etildi.

Multimedia vositalarini ta'limda qo'llash quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- ta'limning xalqarolashuvini ta'minlash;
- o'quv jarayonining samaradorligini oshirish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish (o'zlashtirganlik, bilimga chanqoqlik, mustaqil ta'lim olish, o'zini o'zi tarbiyalash, o'zini o'zi kamol toptirishga qaratilgan qobiliyatlilik, ijodiy qobiliyatlari, olgan bilimlarini amaliyotda qo'llay olishi, o'rganishga bo'lgan qiziqishi, mehnatga bo'lgan munosabati);
- ta'lim oluvchining kommunikativ va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- kompyuter vositalari va axborot elektron ta'lim resurslari yordamida har bir shaxsning alohida (individual) ta'lim olishi hisobiga ochiq va masofaviy ta'limni individuallashtirish va differensiyalash imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi;
- ta'lim oluvchiga faol bilim oluvchi subyekt sifatida qarash, uning qadr-qimmatini tan olish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy tajribasi va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- mustaqil o'quv faoliyatini olib borish, bunda ta'lim oluvchi mustaqil o'qib va rivojlanib boradi;
- ta'lim oluvchilarda, o'zlarining kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun hozirgi tez o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlar uchun moslashishga yordam beradigan

zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish.

Xulosa. Oxirgi ikki yil ichida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tomonidan keng ko'lamli va kompleks ishlar olib borilgan. Shu bilan birga bugungi kunda Vazirlik oldida Prezident Shavkat Mirziyoyev parlament Murojaatnomasida aks ettirilgan muhim vazifalar turibdi. Eng asosiy va bosh vazifa "Raqamli O'zbekiston-2030" o'z ichiga barcha soha va tarmoqlarni qamrab olgan va O'zbekiston iqtisodiyotini to'liq va kompleks ijobiy o'zgarishiga va raqobatbardoshlikni oshirishga yo'naltirilgan yirik loyihani amalga oshirish.

Yana bir muhim vazifalaridan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Toshkent shahrida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarorini amalga oshirishdir[4]. Qarorga asosan tasdiqlangan "Raqamli Toshkent" kompleks dasturi ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, kommunal sohalariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini jalb qilingan holda O'zbekiston poytaxtining qiyofasini to'liq ijobiy o'zgartirishi maqsad deb qo'yilgan.

"Raqamli Toshkent" konsepsiyasi "Havfsiz shahar" yirik loyihasi bilan bevosita bog'liq. Mazkur loyihani 2019-2023 yillarda bosqichma-bosqich respublikaning barcha hududlarida joriy etilishi belgilangan. Birinchi bosqichda 2019-2020 yillarda Toshkent shahrida loyihasining yagona texnologik platformasini yaratish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga 2020-2022 yillarda elektron hukumat, telekommunikatsiyalar va dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki faoliyatini yanada rivojlantirish, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarida hamda qishloq va suv xo'jaligida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha jami 268 ta loyihalarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://m.kun.uz/uz/news/2020/07/27/respublikaning-mobil-aloqa-bilan-qamrovi-97-foizga-yetkazildi-vazirl>
<https://www.mtc.uz/uz/news/1386>
2. Toshkent shahrida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida // <https://lex.uz/docs/-4767514>
3. Ta'lim jarayonlarida axborot texnologiyalarning tutgan o'rni // <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/14991014586929.pdf>

Шермухаммат ЭРНАЗАРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси
E-mail:shernazarov@mail.ru

ЎзМУ профессори, п.ф.д. Шамсиев Ў. тақризи асосида

FACTOR OF HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND THINKING IN STUDYING THE HISTORY OF THE NATIONAL IDEA

Abstract

The article examines the concept of historical consciousness and its structure, various concepts and approaches to history and historical knowledge, its development as a result of social development, the role of historical consciousness in understanding the history of national ideas, the commonality of historical consciousness and national consciousness. The article also discusses the importance of historical consciousness in understanding the history of the national idea today.

Key words: historical consciousness, historical thinking, national idea, national consciousness, national ideology, patriotism.

ФАКТОР ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И МЫШЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ

Аннотация

В статье рассматриваются понятие исторического сознания и его структура, различные концепции и подходы к истории и историческому познанию, его развитие в результате общественного развития, роль исторического сознания в понимании истории национальных идей, общность исторического сознания и национального сознания. В статье также обсуждается важность исторического сознания в понимании истории национальной идеи сегодня.

Ключевые слова: историческое сознание, историческое мышление, национальная идея, национальное сознание, национальная идеология, патриотизм.

МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ТАРИХИЙ ОНГ ВА ТАФАККУР ОМИЛИ

Аннотация

Мақолада тарихий онг тушунчаси ва унинг тузилмаси, тарих ва тарихий тафаккур ҳақидаги турли концепциялар ва ёндашувлар, ижтимоий тараққиёт натижасида унинг ривожланиши, тарихий онгнинг миллий ғоя тарихини англашдаги ўрни, тарихий онг ва миллий онг муштарақлиги ва замонавий шароитида уни амалга ошириш омиллари ҳақида кенг мушоҳада қилинган. Шунингдек, мақолада ҳозирги кунда тарихий онгнинг миллий ғоя тарихини англашдаги аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритилади.

Калит сўзлар: тарихий онг, тарихий тафаккур, миллий ғоя, тарихий онг, тарихий мафкура, ватанпарварлик.

Кириш. Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган воқеаларнинг белгиланиши тарихий онг шаклининг пайдо бўлиши омилларидан бири ҳисобланади. Бу шакллар орасидаги узвий алоқадорлик, изчиллик ва алоҳида кишиларнинг маълум вақт мобайнидаги фаолиятлари натижасидир. Қадимги Шарқда, кейин эса Юнонистон ва Римда уруғ-жамоачилик муносабатларининг бузилиши ва шаҳар-полисларининг вужудга келиш жараёни юз берди. Айнан шу даврда иқтисоднинг ўсиши турли халқлар ўртасида иқтисодий-маданий алоқаларнинг кучайишига олиб келди. Моддий ва маънавий маданиятнинг юқори поғоналарга кўтарилиши, тарих ва вақт муаммоси ҳақидаги тушунчалар пайдо бўла бошлади. Бу омиллар тарихий онг генезисининг объектив асоси бўлди. Антик даврда тарихий онгнинг шаклланиш жараёнлари давомий бўлди. Аммо у ҳақиқий билим даражасига чиқа олмади. Шунга қарамадан, бу соҳада биринчи қадамлар ташланган эди.

Ижтимоий тараққиёт натижасида тарихий онг ҳам бошқа ижтимоий онг шакллари каби предметли-амалий фаолиятдан ажралиб чиқди. Ижтимоий меҳнат бирқадар юқори даражага кўтарилди. Шу жумладан, синфий жамият шаклланди. Натижада тарихий онг предмет-ашёвий, ишлаб чиқариш, сиёсий фаолият билан бевосита боғланмаган ҳолда ривожлана бошлади. Жаҳон халқларида бу жараён бир текис ва бир вақтда содир бўлмади.

Тарихий онг фалсафий тушунчадир. «Фалсафий дунёқараш кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонуниятлари тўғрисида маълумот беради» [1]. Шу билан бирга дунёқараш инсоннинг дунёни маълум даражада тушуниши, англаши, билиши, баҳолаши ва шулар асосида амалий ўзлаштиришидир. У инсоннинг дунёни бир бутун ёки турли-туман ҳолда кўриши, идрок этиши, тасаввур қилиши ва унинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини белгилаши ҳамдир. Ана шу фалсафий дунёқарашнинг бир унсури жамият тараққиёти ривожланишининг ўтмиш ҳолатини кўз олдимизда гавдалантирадиган тарих фалсафаси ёки тарихий онгдир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Тарихий билим инсониятнинг шаклланиши давридан ва кейинги тарихий тараққиёти жараёнида тўпланиб боради. Инсониятнинг шаклланиши босқичида дастлаб у кўзга кўринмайди. Ўша даврдан бошлаб кишилик жамияти бу билимлардан ўз амалий фаолиятида фойдаланиб келмоқда. Тарихий онг тушунчаси - тарих назариясининг бош мавзусидир. Инсониятнинг тарихий онги узоқ жараёндан иборат ўз генезисига эга. Унинг шаклланиши инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёти билан биргаликда борди. Ижтимоий онг сиёсат, мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат, фалсафа шаклларида мавжуд бўлади. Лекин тарихий онг ижтимоий онгнинг турли хил шаклларида унинг бир унсури, бир парчаси

сифатида чиқади. Уларнинг ривожланишининг хилма-хиллиги табиат ва жамият эволюциясининг ҳар хиллиги билан белгиланади.

Тарихий онг ва тафаккур масалалари Р.Рахмонов, Ф.Файзиев, Р.Абдуллаев каби тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Тарихий билим доимо жамиятнинг ўзини англаши омилидир. Энг муҳими уни фақат тарихий истиқболда тушуниш мумкин. Шахс онгида фуқаролик ҳис-туйғуси уйғониши учун, табиийки, у ўз илдизини узуксиз излаш билан доимо машғул бўлади. Тарихий онг генезиси тўғрисидаги қарашларда кўпгина тадқиқотчилар Европа анъаналари билан чегараланиб қоладилар, ҳолос. Ваҳоланки, тарихий онгнинг дастлабки курткалари инсоният цивилизациясининг энг қадимий бешиги - Шарқда пайдо бўлган. Қадимги Шарқда пайдо бўлган мифологияда илк адабий матнлар, ҳуқуқий ҳужжатларда тарихий онгнинг унсурлари мавжуд эди. Ўз-ўзидан уларда маълум бир ғоянинг илдизлари акс этган.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Миллий ғоя назарияси ва методологияси, миллий ғоянинг тарихий илдизлари тўғрисида фикр юритганда уни англашга сабаб бўлган тарихий онг ва тафаккур, тарихий хотира, илк тарихий билимнинг генезиси тўғрисида тўхташ лозим. Чунки шаклланган тарихий билимнинг мазмун-моҳиятини таҳлил қиладиган миллий ғоя назариясининг ибтидоси тарихий онгдир.

Шарқ цивилизациясидаги дунёни англашнинг хусусияти европаликлардан тубдан фарқ қилувчи тафаккур услуби билан боғлиқ: яъни, унда олам рационал асосда (оқилона) ўрганилмаган, муаммолар назарий ҳал қилинмаган, балки кўп ҳолларда ҳодисаларни изоҳлашда кишилар ҳаётидаги аналогиялардан фойдаланилган. Хусусий илмий билим ва методларнинг шаклланиши қадимги Юнонистонда рўй берган маданий тўнтариш билан боғланади [2].

Албатта, миф, эпос, Хаммурапи ёки Солон қонунлари ва бошқалар тизимсиз бўлиб, парчалар билан чекланган. Демак, милоддан аввалги Х асрдаёқ тарихий онгнинг объектив шаклланиши учун тарихчилар илк қадам ташлаганлар. Улар асарнинг қимматини сақлашга ҳаракат қилганлар. Шунингдек, тарихий онг (тарихий билим) бошқа онг шакллари билан ажралиб чиқди. Шу вақтдан бошлаб тарихий онгнинг муҳим ички тавсифи амалий ҳақиқат томон йўналтирилди. Ғарб дунёсида тарихий жараёни илмий-назарий ва фалсафий таҳлил қилишга шарқ дунёсига қараганда биринчи бўлиб амал қилина бошланди. Бунинг натижаси ўлароқ тарих фалсафаси фани вужудга келди. Шу сабабли инсоният тарихий тараққиёти евроцентризм қараш иорқали тушунтирилди. Шарқ дунёси илк цивилизацияларида мавжуд бўлган тарихий онг унсурлари назардан четда қолди. Европа ҳудудида бундай тарихий онг унсурлари Шарқдан кейин пайдо бўлди. Цивилизациялар тараққиёти жараёнида тарихий онг таҳлили биринчи ва устувор ўринга чиқарилди [3].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Жамиятда тегишли шарт-шароитлар пайдо бўлиши билан асосий ижтимоий, иқтисодий муҳит шаклланиб, гуруҳлар, қатламлар пайдо бўлади. Ижтимоий онг ижтимоий гуруҳ ва синфларга молик бўлади. Жамият тараққиёти давомида ушбу жамиятда мавжуд бўлган профессионал гуруҳлар (жумладан, қўшинлар, ҳарбийлар, давлат хизматчилари ва бошқалар)нинг ажралиб чиқиши, муҳим ижтимоий функцияларнинг алоҳида бўлиши қачонлардир ягона бўлган ижтимоий онгнинг алоҳида шакллари бўлиниши оқибатидир. Худди шу даврда сиёсий ва ҳуқуқий онг ҳам ривожлана бошлайди.

Ўтмишдан қолган жуда кўп матнларнинг таҳлиллари синфий жамият шаклланиши жараёнида

диний, ҳуқуқий, синфий, сиёсий, бадий ва маънавий онгнинг мавжудлигидан дарак беради. Бунда ижтимоий онгнинг ана шу шаклларида тарихий онг унсурларининг зарраларини кўриш мумкин. Чунки ижтимоий онгнинг барча шакллари инсоният тарихи босқичлари кучоғида шаклланади ва ривож топади. Бунда тарихийлик ва тарихий онглилик бу шаклланинг асл, туб моҳиятига етишда катта аҳамиятга эга. «Жаҳон тарихи бу руҳий ғоя: табиатнинг маконда кўриниши каби умуман руҳнинг вақтда кўринишидир» [4], Гегелнинг бу фикрини тарихий онгнинг фалсафий жиҳатдан белгилаш деб баҳолаш мумкин. Тарихий онгнинг шаклланиши узок вақтни ўз ичига олади. Тарихий билимлар ижтимоий онгнинг муҳим функционал тузилиши таркибидаги асосий унсурлардир. Файласуф Н.А.Бердяев: «Тарихий билим ва тарих фалсафаси ўз ғносеологиясига ва ўз билиш назариясига эга бўлиши керак» [5] - деган фикрини билдирган эди.

Дастлаб инсон ўзининг ҳаёти давомида аҳамиятли бўлган воқеа-ҳодисаларни ўз хотирасида сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Чунки бу аҳамиятли ҳодиса ўзининг ва унинг келажак авлодининг ҳаётида қайтарилиши мумкин бўлган вазиятларда сабоқ вазифасини ўташи мумкин эди. Илк тарихий билим этнос - халқнинг ўзини, ўз уруғининг ҳуқуқини, урф-одат, анъаналарини сақлаб қолиш ва асослашга хизмат қиладиган асосий ҳаётий омил эди. Шарқ халқлари, уруғ-қабил ва элатлар мифологик ва қаҳрамонлик эпослари ва алоҳида афсоналарида, сулола эртакларида тарихга қизиқиш, тарихий онг ўз аксини топди.

Шумерликларнинг Гилгамеш ҳақидаги эпоси, ҳиндларнинг «Махобхорат» ва «Рамаяна» дostonлари, сак ва массагетларнинг «Широқ», «Тўмарис» афсоналари шулар жумласидандир. Бу мифологик манбалар қадим ўтмиш тарихий онгнинг ўзига хос кўриниши, унинг маънавий шарт-шароити эди. Мифология инсоният тарихининг ибтидосидир.

Биз мифологияни тарихий онг ривожланишининг ибтидоси деб қарар эканмиз, мифологиянинг генезиси ҳақида қисқача тўхталиб ўамиз. Мифологияни тарихий онгнинг илк шакллари билан бири деб ҳисобиаш мумкин. Мифологик нуктаи назардан афсоналар ёлғон ва инсон фантазияларининг ўйини деб тушунилмайди. Мифология воқеликнинг ва онгнинг бир кўринишидир. «Юнонлар, қатъият ва диннинг таназзул даврида эмас, балки дин ва афсоналарнинг гуллаб-яшнаган даврида, баъзи қабилалар тимсоҳ тишлари билан маржон тақиш одатига эга бўлганларида, уларнинг кўп сонли Зевси ёки Аполлонлари ҳақида гаплашганда диний ақидапарастлик ўз-ўзини қийнашдан олдин ва ҳаттоки ўзини ёқиб юборишдан олдин етиб борганида, катта дарёларни кесиб ўтишда чўкиш хавфидан қочиш учун, бу эрда фаолият юритадиган афсонавий патогенлар шунчаки фантастика, булар учун тоза фантастика эмас, деб айтиш жуда жохил бўлар эди. афсонавий мавзулар. Бу фантастика эмас, балки энг ёрқин ва ҳақиқий ҳақиқат. Бу фикр ва ҳаётнинг мутлақо зарур категориясидир» [6].

Мифология ибтидоий онгда воқеликнинг инъикоси ҳисобланади. Бу инъикос қадимги замонга хос бўлган халқ оғзаки ижодида яққол гавдаланади. Афсоналар инсоният тарихининг турли босқичларида пайдо бўлади. Улар табиат ва жамиятнинг турли хил ҳодисаларини умумлаштиришга интилиш натижасидир. Мифология қадимги давр жамияти дунёқарашининг ўзига хос шаклидир. Файласуф Н.А.Бердяев мифология тарихий онгнинг илк кўриниши эканлигини қуйидаги сўзларда тасдиқлайди: «Афсона - халқ хотирасидаги воқеа ҳақида сақланиб қолган ҳикоя бўлиб, у ташқи объектив фактнинг кирраларини енгиб, идеал субъектнинг объектив ҳақиқатини очиб беради» [7].

Жамиятнинг тарихий онги тушунчаси билан, одатда, тарқоқ шаклланган барча кўп хиллик ёки фан яратган шакллар назарда тутилади. Уларда - жамият ўтмиши англанади. Жамият ўз ҳаракатини вақт бўйича қайта ишлаб чиқаришни қамраб олади. Тарихий онгни «тарқоқ» деб тушунишга келганда, бу сўз тушунтиришга муштождир. Ижтимоий онг шакллари тарқоқ ҳолда шаклланади. Чунки биринчидан, улар борлиқнинг тегишли тузилмаларига тааллуқли. Иккинчидан, улар инсон хоҳиш-иродасидан мустасно шаклланади ёки маълум онг шакллари яратиш, жамиятни бошқариш усуллари бўлган қоидалар, мезонлар, йўриқномалар тарзида шакллантирилади.

Исмларнинг, удумларнинг, буюмларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги этиологик мифлар, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги космогоник, инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги антропогоник – бу мифлар архаик мифларнинг асосий мазмунини ташкил қилади. Бу тип мифлар барча халқлар адабиёт намуналарида бор. Дунёнинг мифларида бир қатор мавзулар ва мотивлар тақрорланаверганлигини олимлар аниқланган. Миф орқали инсон ибтидоий шаклда бўлса ҳам оламни илмий билишга ҳаракат қилган [8].

Тарихий манбаларга кўра эр. авв. 1 минг йилликда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган қадимги аждодлар томонидан бой халқ оғзаки ижоди шакллантирилган. Халқнинг қахрамонона ўтмиши, орзу-умидларини ифодаловчи эпослар турли халқларда турлича кўринишда, ҳажмда ва турли номда юритилган. Масалан: ўзбек халқ достонлари, рус билиналари, украин думалари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Эпос-достонлар авлоддан-авлодга оғзаки етказиш натижасида ўтиб келади. Бу, албатта, бир томондан матнни хотирада сақлашни, бошқа томондан уни аниқ қайта тиклашни талаб қилади. Бу ҳол алоҳида кишиларнинг матнни хотирада сақлаш қобилияти, малакасининг шаклланишига олиб келган. Натижада достон, эпосларни айтиш билан шуғулланадиган алоҳида кишилар пайдо бўлган. Шарқ мамлакатларида бундай кишиларни бахши, жирова, ғарба лаерд деб аташган. Яқин-яқинларгача туркий халқларда машхур бахшилар қадимдан қолган эпос-достонларни тўй-томошаларда бирор мусика асбоби ёрдамида, бошдан охиригача айтар эдилар. Албатта, бундай матнларни ёдлаш ўзига хос кучли хотира ва машаққатли меҳнатни талаб қилади. Ёзув пайдо бўлгунга қадар, тарихий-ижтимоий воқеа-ҳодисаларни сақловчи ва йиғувчилар асосан донишманд ёки оқсоқоллар эди. Бундай муҳим хотирани сақловчининг ўлими унинг авлодлари учун катта кутубхонанинг ёниб кетиши билан баробар эди.

Тарихий онг дастлаб жамият ва табиат қонунларини англашнинг моҳияти сифатида юзага чиқди. Табиат ва ундаги сир-асрор, воқеа-ҳодисаларнинг ўрганилиши, табиат бағрида жамиятдаги воқеа-ҳодисалар ундаги кишилар хатти-ҳаракатини англашга олиб келди.

Қадимги Шарқ цивилизацияларида амалий эҳтиёжлар сабабли табиат қонунларига қизиқиш, уларни кузатиш кучли эди [9].

Ижтимоий ҳаётдаги маълум бир тарихий давр воқеа-ҳодисалари вазиятлар кўп вақт ўтмай афсона, эртак, эпосларда аксини топади ва ижодкор томонидан бевосита тасвирланади. Давр ижодкорлари кўп ҳолларда эртак ва афсоналарни ўз даври руҳи билан суғордилар. Мисол учун, машхур «Шоҳнома» достони Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг бир неча минг йиллик даври тарихини ўз ичига олади. Муаллиф Фирдавсий бу ерда воқеалар тавсифини ўтмиш халқ оғзаки ижодиётига асосланган ҳолда баён қилган. Асарда хронологик изчиллик йўқ. Ўтмишнинг айрим воқеа-ҳодисалари эпизодлардагина ўз аксини топади. Бунда тархий жараён ва тарихий давр тўғрисида аниқ тушунча йўқ. Тарихий онгнинг илк кўринишидаги яна бир мавхумлик - бу воқеа ва ҳодисаларнинг сабабиятли боғланишини тушунтириш заиф ифодаланган. Сабабиятли боғланиш, тушунтиришга уриниш ҳоллари учраса ҳам, улар шахсий ёки мифологик хусусиятларга эга ва ижтимоий хусусияти сезиларсиз даражада [10].

“Авесто” ғояларида инсон ва табиат, ҳаёт ва унинг моҳияти атрофидаги илк тасаввурлар илгари сурилди ва бу ғоялар инсоният цивилизациясининг илк куртаклари сифатида ўзини намайён этди. Ўрта Осиё халқлари кўп минг йиллик тарихи моҳиятини ўзида мужассам этган. Уч минг йиллик тараққиёт йўли, кишилиқ жамияти эволюцияси, унинг ривожланиш қонунларини бевосита “Авесто” ғоялари ва қоидалари асосида ривожланди [11]. Жамиятни бошқарув ғоялари шаклланди. Демокрит, Сукрот, Аристотел ва бошқа юнон алломаларининг фалсафий қарашлари бевосита “Авесто” таъсирида ривожланган [12].

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion / Recommendations). Миллат ва мамлакат ҳаётида шундай ўзгаришлар ва бурилишлар бўладики, гоҳ ички эволюцион тараққиётнинг юзага қалқиб чиқиши, гоҳ ижтимоий-тарихий ўзгаришлар ҳосиласи, гоҳ тарихдан пишилиб етилган муаммоларнинг ечими тарзида намоён бўлади. Ижтимоий мақсад, натижа ва ҳосилаларнинг бош ва охирида халқ туради. Халқ бу натижаларга ворислик қилади, кейинги ўзгариш ва истиқбол умрини белгилловчи мақсадлар асосида ўз ҳаётини қайтадан куради. Маънавий аъёналар, миллий қадриятлар, ижтимоий тажрибалар миллий ғоя тарихини, тарихий онг ва тафаккурни англаш ва тасдиқлаш воситаларидир.

Мушлакиликка эришгандан сўнг тарихий онг, тарихий хотирани қайта тиклаш ва ривожлатириш асосида миллий ғояни англаш, миллий маънавиятнинг ўсиши ва ривожланиши учун чинакам шароит ва қулай имкониятлар вужудга келди. Миллий юксалиш, кенг қамровли ривожланишлар даври бошланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Философская энциклопедия. - М., 2001. - С. 324.
2. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Дарслик. -Т., 2005. -Б. 48.
3. Ражабов Р. Тарих фанининг методологик асослари: дарслик. -Тошкент: Истиклол, 2013. -Б. 23.
4. Гегель Г. Сочинение. -М., 1935, т.8. -С. 69.
5. Бердяев Н. Смысл истории. -М.: «Мысль», 1990. -С. 12.
6. Ражабов Р. Тарих фанининг методологик асослари: дарслик. -Тошкент: Истиклол, 2013. -Б. 25.
7. Бердяев Н. Смысл истории. -М.: «Мысль», 1990. -С. 18.
8. Насимхон Раҳмонов. Ўзбек адабиёти тарихи (Энг қадимги даврлардан XV асрнинг биринчи ярмигача). Т.: “Sano standart” нашриёти, 2017. -Б. 55.
9. Ражабов Р. Тарих фанининг методологик асослари: дарслик. -Тошкент: Истиклол, 2013. -Б. 28.
10. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. -Т., 1964. -Б.605.
11. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. -Т.: Маънавият, 2008. -Б. 45-48.
12. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997. -Б.36.

Ulug'bek YULDOSHEV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
E-mail: u.yuldoshevsue@gmail.com

Sportni boshqarish va turizm fakulteti dekani (Phd) Tillyaxodjayev A.A taqrizi asosida

STAGES OF DEVELOPMENT OF SPORTS MARKETING IN OUR COUNTRY

Abstract

The article talks about the development of sports marketing in our country, the establishment of cooperation with foreign companies in order to produce competitive sports products for foreign markets, increase the country's budget through the development of sports.

Key words: sports, sports marketing, sports industry, sporting events, international market trends, tourism.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОГО МАРКЕТИНГА В НАШЕЙ СТРАНЕ

Аннотация

В статье рассказывается о развитии спортивного маркетинга в нашей стране, сотрудничестве с иностранными компаниями с целью выпуска конкурентоспособной спортивной продукции для внешних рынков, увеличения бюджета страны за счет развития спорта.

Ключевые слова: спорт, спортивный маркетинг, спортивная индустрия, спортивные события, тенденции международного рынка, туризм.

MAMLAKATIMIZDA SPORT MARKETINGINI RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Maqolada mamlakatimizda sport marketingini rivojlantirish, tashqi bozorga raqobatbardosh sport buyumlari ishlab chiqarish maqsadida xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, sportni rivojlantirish orqali mamlakat byudjetini ko'paytirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sport, sport marketingi, sport industriyasi, sport tadbirlari, xalqaro bozor tendensiyalari, turizm.

Kirish. Ma'lumki sport dunyo bo'ylab o'ynaladigan, sevib tomosha qilinadigan va insonlarga emotsiya ulashadigan global mahsulot va servis turidir. Bugungi kunda olimpiyada o'yinlari va Jahon kubogi kabi xalqaro musobaqalar ko'plab ommaviy axborot vositalarining e'tibor markazida bo'lishiga qaramay, sport marketingi hamda xalqaro biznes o'rtasidagi o'zaro aloqalarda ham amaliy va nazariy nuqtai nazaridan oqsoqlanishlar ko'zga tashlanmoqda va bu kabi holatlarni yurtimizda ham tez-tez uchrab turishi muammoli vaziyatlardan biri hisoblanadi.

Butun dunyo bo'ylab tarqalgan, mamlakatlarni iqtisodiy inqiroz yoqasiga olib kelgan katta xavflardan biri bo'lgan koronavirus pandemiyasi ham jismoniy tarbiya va sport sohasida o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jahondagi yirik musobaqalar, olimpiyada o'yinlari, sport turlari bo'yicha chempionatlar sport muxlislari o'tayotgani buning yaqqol dalilidir. Ana shunday muammolarni hal qilish uchun butun dunyoda ko'plab xalqaro sport korxonalari va tashkilotlari xalqaro sport marketing loyihalarini amalga oshirish yo'lida tinimsiz mehnat qiladilar va bu orqali nafaqat o'z byudjetini ko'paytiradilar balki, davlat iqtisodiyotini ham boyitib, mamlakatning turizm salohiyatini oshirishda o'z hissalarini qo'shadilar.

Avvalombor sport marketingi nima? Mamlakatimizda sport marketingini kirib kelishi, fan sifatida o'qitilishi, sport marketingi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash oldimizda turgan muhim muammolardan biridir.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Sport marketingini o'rganishda rossiyalik olim M. Kutepovning «Маркетинг в зарубежном спорте» (1993) nomli o'quv qo'llanmasi muhim ahamiyatga egadir. Buni ta'kidlashdan maqsad shuki, O'zbekistonda sport faoliyatiga marketing chuqur singib ketganicha yo'q va shu sababdan maxsus o'quv va uslubiy qo'llanmalar ham juda ozchilikni

tashkil qiladi. Ana shularni e'tiborga olgan holda M. Kutepovning o'quv qo'llanmasini asos qilib olishga to'g'ri keladi.

Yurtimizda sport marketingini rivojlantirish va buning natijasida mamlakat ichki bozoriga ijobiy ta'sir o'tkazishni tahlil qilish bilan birga «Sport marketing»ning o'zi nima va uni boshqa sohalardan ajratib turuvchi asosiy faktorlar nimalardan iborat ekanligi haqida yetarli tushunchaga ega bo'lish juda muhim hisoblanadi. Bu borada ko'plab olimlar o'z fikrlari bilan bo'lishganlar xususan Avstraliyaning Dekin universiteti (Deakin University) professorlari Vanessa Ratten hamda Xamish Rattenlar o'z izlanishlari natijasidan kelib chiqib quyidagi ta'rifni keltiradilar: Sport marketingi - samarali marketing vositalaridan biri bo'lib, uning yordamida kompaniyalar iste'molchilarning sportga bo'lgan ehtirosidan foydalanib daromad oladilar. Ta'kidlash joizki, yurtimizda ham sport homiylari masalasi doimo dolzarb hisoblanadi, buning natijasida esa sport klublari doimo moliyaviy ko'makka muhtojlik sezishadi, balki bu klubda to'g'ri yo'lga qo'yilmagan marketing faoliyati bilan ham bog'liqdir [1].

Marketing bo'yicha har qanday kitobni oling - masalan, Kotler, Sonders va Armstrong yoki Brassington va Pettit asarlari, shunda mualliflar marketingni almashish jarayoni sifatida ko'rishayotganini ko'rasiz, uning doirasida tashkilot uchrashish uchun ishlaydi. Marketingning boshqa ta'riflari, masalan, Gronroos asarlari, mijozlarning uzoq muddatli munosabatlarining muhimligini ta'kidlashi bilan yanada chuqurlashadi. Ammo ular sportning o'ziga xos xususiyatlarini va sport mahsuloti bilan boshqa mahsulot va xizmatlarning farqlarini hisobga olmaydilar. Sport marketloglari va hatto marketingning o'zi uchun bu ta'riflarning foydali bo'lishi ehtimoldan yiroq emas, chunki aksariyat hollarda (masalan, Mullin, Xardi va Satton, 2000; Pitts va Stotlar,

1996; Shank, 2005 marketing) unga "sport" so'zi mexanik ravishda qo'shiladi.

Sport marketingi - bu o'zgaruvchan va oldindan aytib bo'lmaydigan muhitda, xuddi shu konssetsiyaga xos bo'lgan sport iste'molchilari, sport sohasida ishlaydigan kompaniyalar va boshqa jismoniy shaxslar va tashkilotlarning to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita vazifalarini kompleks ravishda hal qilish uchun imkoniyatlarni izlashdir [2].

Sport marketingi uchta sektorga bo'linadi. Birinchisi, Olimpiya o'yinlari, futbol ligasi va sport assotsiatsiyalari, shuningdek sport jamoalari uchun reklama. Ikkinchisi, turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun sport tadbirlari, sport jamoalari va alohida sportchilarni ishlatishga tegishli. Uchinchi sektor - faollikni oshirish maqsadida aholi o'rtasida sportni ommalashtirish.

Birinci holda, targ'ibot to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq. Ikkinchi holatda, mahsulotlar to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo bunga hojat yo'q. Umuman sportni ommalashtirishda ushbu turdagi strategiya "Sport marketing" deb nomlanadi. Targ'ibot sport bilan emas, balki sport tadbirlari bilan bog'liq bo'lsa, sportchilar, jamoalar yoki ligalar turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun ishlatiladi, bu "Sport marketing" deb ataladi. Reklama kompaniyalari jamoatchilik ishtirokini oshirishga qaratilgan bo'lsa, u ommaviy sport marketingi deb nomlanadi. Kompaniyalar va uyushmalar tovarlarni yoki xizmatlarni targ'ib qilish uchun turli xil kanallardan foydalanadilar, masalan jamoalar yoki sportchilarga homiylik qilish, turli xil sport ko'rsatuvlari va tantanalari paytida televidion yoki radio reklamalar va/yoki sport maydonchalaridagi reklama. "Street Sports Marketing" butun dunyo bo'ylab yirik sport tadbirlari paytida sportni ommalashtirishga ko'maklashish maqsadida ko'chada reklama taxtalari, shuningdek shahar elementlari (ko'cha chiroqlari va piyodalar yo'laklari va boshqalar) orqali sport marketingini o'rganadi [3]. FIFA Jahon kubogi, Olimpiya o'yinlari yoki Superkubok kabi. Dunyo bo'ylab turli xil sport muxlislari bilan har xil turdagi va darajadagi sport turlari mavjud. Masalan, ko'plab mamlakatlarda kriket va futbol nihoyatda mashhur. Qo'shma Shtatlarda Amerika futboli, beysbol va basketbol eng mashhur hisoblanadi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sport marketingi - bu sport tadbirlari va jamoalarni targ'ib qilishga, shuningdek sport tadbirlari va sport jamoalari orqali boshqa mahsulotlar va xizmatlarni targ'ib qilishga yo'naltirilgan marketingning bir qismidir. Bunday holda, reklama qilingan mahsulot jismoniy mahsulot yoki tovar nomi bo'lishi mumkin. Maqsad mijozga sportni ommalashtirish yoki boshqa har qanday mahsulot, xizmat, biznes yoki sabablarni sport orqali targ'ib qilish strategiyasini taqdim etishdir. Sport marketingi orqali iste'molchilarning ehtiyojlari va ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Ushbu strategiyalar umumiy marketingning an'anaviy 4Pga amal qiladi: mahsulot, narx, reklama va joy. Sport marketingida ham yana 4P qo'shildi, chunki sport bu xizmat deb hisoblanadi. Qo'shimcha 4P: rejalashtirish (planning), qadoqlash (packaging), joylashishni aniqlash (positioning) va idrok etish (perception). Qo'shimcha to'rtta elementning qo'shilishi "sport marketingi aralashmasi" deb nomlanadi [4].

Sport marketingi xalqaro sport loyihalarining ahamiyatli yo'nalishlaridan biri bo'lib, biznesni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab sport jamoalari dunyo miqyosidagi xalqaro homiylar bilan xalqaro sport marketing tashkilotlari orqali hamkorlikni yo'lga qo'yadilar (Brandwave, Chime sports marketing, Fenway sports management). Olimlar sport marketingi xalqaro korporatsiya va tashkilotlar uchun o'z mahsulotlari va xizmatlarini reklama qilishi ulkan imkoniyat deya ta'kidlaydilar. Bular, sport maydoni nomini sotib olish, alohida sportchilarga

homiylik qilish yoki sport kiyimlari hamda anjomlar bilan ta'minlash jarayonida ko'zga tashlanishi mumkin.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sport tadbirlari doimo atrofiga juda ko'p soha vakillarini mujassam qiladi masalan: sportchilar, targ'ibotchilar, homiylar, agentliklar, ommaviy axborot vositalari va boshqa kasb vakillari. Olimlar sport marketing korxonalarini va homiylar ushbu imkoniyatlardan foydalanib quyidagi qoidalarga amal qilishlarini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

- mahsulot va sport o'rtasidagi muvofiqlikni baholash uchun aniq bir tadqiqot;

- ishonchli sherik bilan kelishish uchun tanlangan sport bozorini diqqat bilan sinab ko'rish;

- yaxshi muloqot kompaniyasi;

- ishonchli odamlar jamoasi.

Yurtimizda sportga bo'lgan e'tibor doimo yuksak darajada bo'lishiga qaramasdan, uning atrofida mavjud bo'lgan muammolar, dunyo miqyosida o'z o'rnimizga ega bo'lishimizda to'sqinlik qilib kelgani ancha yillardan buyon sportsevar xalqimiz uchun muammoli vaziyatlardan biri bo'lib kelayotgan edi. Bugun mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash va ilmiy salohiyatini oshirish chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan 2020-yil 3-noyabrda imzolangan "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori, bunga yorqin misol bo'ladi [5].

Unga ko'ra, yurtimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida xalqaro standartlarga muvofiq kompleks bilimlarga ega malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, sportda ilm-fanni jadal rivojlantirish, yuqori malakali raqobatbardosh trener-o'qituvchilar, mutaxassislar hamda ilmiy xodimlarni tayyorlash jarayonlarini yanada takomillashtirish maqsadida universiteti huzuridagi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar institutini tashkil etildi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish hamda sport tashkilotlarini, ta'lim va sport-ta'lim muassasalarini yuqori malakali trenerlar va boshqa sport mutaxassislari bilan ta'minlash, jahonning yetakchi ishlab chiqaruvchilarini jalb qilgan holda sport kiyimi, anjomlari va jihozlarini ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxonalar faoliyatini tashkil etish, xalqaro sport musobaqalariga mezbonlik qilish va sportning shaffofligini ta'minlash bunga misol bo'la oladi.

Sport o'yinlari homiysi bo'lish orqali bugun kompaniyalar o'z daromadlarini bir necha barobar oshirishga erishmoqdalar, dunyo bo'ylab o'tqazilib kelinayotgan xalqaro sport tadbirlari va millionlab muxlislarga ega bo'lgan jamoalar ularga bunday imkoniyatni taqdim etmoqdalar, ammo homiy bo'lish, shunchaki futbol jamoasi a'zolarining futbolkasida yoki o'yin maydonchasi atrofida bannerlarda o'z belgisi bilan paydo bo'lishnigina anglatmaydi, homiy bo'lish - brendga yoki kompaniyaga sportning ijobiy bahosini iste'molchi qalbiga bo'lgan ehtiros bilan bir vaqtning o'zida yetkazishga imkon berish demakdir.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mamlakatimizda sport marketingi orqali ichki bozorini va iqtisodiy salohiyatini oshirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy vositalar quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

- sport marketingi mutaxassislarini yurtimizda tayyorlash (bakalavr, magistratura, tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchilik);

- nufuzli sport musobaqalariga mezbonlik qilish hamda buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va infratuzilmani yaratish;

- xalqaro sport marketingi korxonalari bilan tashqi aloqalarni o'rnatish;
- milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqargan tovar va mahsulotlarini sport musobaqalarida reklama qilish;
- mamlakatimizda rivojlanmagan ammo ommabopligi jihatdan yuqori turuvchi sport turlarini joriy qilish va buning natijasida turizm oqimini o'stirish.

Yuqorida bildirilgan takliflar, yurtimizda sport marketingi hamda xalqaro sport turlari, jismoniy tarbiya va turizmni rivojlantirishda shuning bilan birga mahsulotlarimizni reklama qilish orqali jahon bozoriga olib chiqishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Vanessa and Ratten, Hamish 2011, International sport marketing: practical and future research implications, Journal of business and industrial marketing, vol. 26, no. 8, pp. 614-620.
2. Маркетинг спорта / Под ред. Джона Бича и Саймона Чедвика; Пер. М27 с англ. — М.: Альпина Паблишерз, 2017. — 706 с.
3. Данченко Л.А. Маркетинг: учебник и практикум для академического бакалавриата / Л.А. Данченко [и др.]; под редакцией Л.А. Данченко. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 486 с.
4. Степанова О.Н. Маркетинг в сфере физической культуры и спорта: Монография. — М.: Сов. спорт, 2003.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2020-yil 3-noyabr. www.lex.uz.

УДК: 539:372.853(575.1)

Эркин ЮСУПОВ,
Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси
E-mail: erkin.yusupov.2021@mail.ru

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Д.М. Маҳмудова тақризи асосида

PRACTICAL STATUS OF USING SMART TECHNOLOGIES IN TEACHING PHYSICS IN PRACTICE

Abstract

The article tells about SMART education, which is necessary for a SMART society, which is the future stage of today's "information society". The article also notes that the organization of SMART education using SMART technologies will increase the effectiveness of online distance learning for students from quantitative indicators to qualitative ones.

Key words: SMART, Smart Board, physics, SMART technologies.

ПРАКТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ В ПРАКТИКЕ

Аннотация

В статье рассказывается об SMART-образовании, которое необходимо SMART-обществу, которое является будущим этапом сегодняшнему «информационного общества». В статье также отмечается, что организация SMART-образования с использованием SMART-технологий повысит эффективность дистанционного обучения учеников онлайн от количественных показателей к качественным.

Ключевые слова: SMART, Smart Board, физика, SMART-технологии.

ФИЗИКА ФАНИНИ ЎҚИТИШДА SMART-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АМАЛИЁТДАГИ ХОЛАТИ

Аннотация

Мақолада бугунги “ахборот жамияти”нинг келажакдаги босқичи ҳисобланаётган SMART-жамият учун зарур бўлган SMART-таълим ҳамқида сўз юритилган. Шунингдек, мақолада SMART-таълимни SMART-технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкил этиш ўқувчиларни масофадан туриб онлайн тарзда ўқитиш, ўзлаштириш самарадорлигини сон кўрсаткичидан сифат кўрсаткичига олиб чиқиши таъкидланган.

Калит сўзлар: SMART, Smart Board, физика, SMART-технологиялар.

Кириш (Introduction). Республикаимизда таълим жараёни самарадорлиги ҳамда сифатини ошириш, жумладан таълимни SMART-технологиялаштиришга доир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу жараёнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида кўра, “узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш” мақсадида дарс жараёнида медиамаҳсулотлардан эркин фойдаланиш йўлга қўйилди [1]. Ўзбекистон Республикасининг «Ахборотлаштириш тўғрисида» (2003), «Электрон ҳужжат айланиш тўғрисида» (2004), «Электрон ҳукумат тўғрисида» (2015) Қонунлари, 2017 йил 30 июндаги ПФ-5099-сон «Республикада ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари ҳам тадқиқот муаммосининг долзарблигини тасдиқлайди.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Тадқиқот муаммоси бўйича А.В.Завражин, В.В. Алесковский, А.В. Нестеров, В.П.Тихомиров, Н.В. Комлева, Г.А. Поллак, С.Л. Еремина, П.Н.Мелников, С.В. Головова, А.М. Карманов, Н.В.Тихомирова, А.В. Ширяй, Ю.Ф. Телнов, А.А.Алетдинова SMART технологияларини ўқув жараёнига киритиш ва SMART таълимнинг ривожланишига ўз хиссаларини қўшди. Н.В.Днепровская, Э.А.Янковская, И.В.Шевцова SMART таълим концепциясига қиравчи SMART-таълим, SMART-мактаб, SMART-дарслик каби элементлар устида тадқиқотлар

ўтказди. V.L.Uskov, J.P.Bakken, R.J.Xaulet, L.C.Jain, Vytautas Stukys, A.S.Burlea, D.D.Burdesku, J.P.Gerval, Yann Le Ru каби олимлар ақли мактаб тушунчаси ва технологиясини ишлаб чиқишди.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Юқорида таъкидланганидек, SMART-жамият таълим муассасалари кун тартибига: ижодий салоҳиятга эга, янги дунёда фикрлаш ва ишлашга қодир кадрлар тайёрлашни, яъни янги глобал вазифани қўймоқда. Бунинг учун уларга ижтимоий тармоқларда мулоқот қилиш, фойдали маълумотларни танлаш, электрон манбалар билан ишлаш, шахсий билликлар базаларини тузиш каби янги амалий кўникмаларни ўргатиш керак. Бу эса ўз навбатида ўқув жараёнининг моҳиятини тубдан ўзгартиришни талаб қилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўқувчилар билан ўқув машғулотларини Microsoft Power Point ёки Macromedia Flash каби дастурий пакетларда яратилган мультимедияли презентациялар ёрдамида ўтказиш одат тусига кирган. Бироқ, одатий тақдимот технологиялари билан бир қаторда, таълим соҳасига интерактив деб номланган янги технологиялар кириб келмоқда, бу эса тақдимотдан слайд-шоу кўринишида узоклашишга имкон беради. Интерактив ускуна ёрдамида тақдимотнинг янги шакли (SMART-интерактив доскалар, Simpodium интерактив дисплейлари) — маърузачи ўз нутқи давомида яратган тақдимот — реал вақтда, ҳозирнинг ўзида яратилган тақдимот. SMART Boards интерактив доскаларида сиз махсус маркер билан ёзишингиз, ўқув материални намойиш қилишингиз ва экрандаги тасвирга ёзма шарҳлар беришингиз мумкин.

Шу билан бирга, SMART Board интерактив доскасида ёзилганларнинг ҳаммаси ўқувчиларга узатилади, ахборот ташувчиларда сакланади, босилади ва дарсдан иштирок этмаётган ўқувчиларга электрон почта орқали юборилади. SMART Board интерактив доскасида маъруза пайтида яратилган ўқув материали ўрнатилган видеорежиссёр томонидан ёзиб олинади ва уни кўп марта қайта кўриш (ундан фойдаланиш) мумкин [2].

Ҳозирги мактаблар ва бошқа таълим муассасаларида мавжуд бўлган синф технологиялари кўпинча эскирган бўлиб, замонвий рақамли ва мультимедиа таълим ўқувчиларнинг фаоллиги ва ўқув натижаларини яхшилаш учун ўз ичига олиши керак бўлган функцияларга эга эмас. SMART-шаҳарларга ўқувчиларга ХХИ аср кўникмаларини, шу жумладан, «рақамли саводхонлик, ихтирочи фикрлаш, самарали мулоқот, жамоавий ишлаш ва юқори сифатли лойиҳаларни яратиш қобилиятини эгаллаш имконини берадиган таълим муассасалари ва мактаб тизимлари керак. Бу юқсак мақсадга эришиш учун ўқитувчилар эътиборини ўқувчилар муваффақиятининг асосий элементлари технологияларига қаратишлари керак» [3].

АҚШ Таълим вазирлигининг ҳисоботида айтилишича, «пассив контент истеъмоли технологияни ўқишни қўллаб-қувватлаш учун фаол, ижодий усуллардан фойдаланадиган ва асосан ўқишни рағбатлантириш учун асосан технологиядан фойдаланадиган ўқувчилар ўртасида рақамли бўлиниш мавжуд. Ҳар куни фойдаланишга қарамай, мактабларда технологияларни қабул қилишда камчиликлар мавжуд: ўқитувчиларнинг 40 фоизи ўз мактаби технологияларини қабул қилиш ва ўзлаштиришда орқада қолмоқда» [4].

SMART-таълимнинг афзаллиги шундаки, у ўқитувчиларга, асосан, визуал ўрганувчилар каби, муайян турдаги ўқувчиларнинг талабларини қондиришга имкон бериши керак. «Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, визуал ўрганувчилар аҳолининг 65 фоизини ташкил қилади ва маълумотларнинг 90 фоизи визуал тарзда узатилади. Ўқувчиларга маърузанинг кучли томонларини ўргатиш жуда муҳим, айниқса мазмун эсда қоларли ёки ҳаяжонли бўлмаслиги ҳолларда» [4]. Ақлли синф технологияси ўқитиш жараёнининг профессионаллигини қўллаб - қувватлайди, бу ўқитувчиларга маърузаларини яхшироқ тайёрлаш ва бойитишга, ўқувчи талаблари ва синф шароитларига мослашган ҳолда жавоб беришга ёрдам беради, натижада ўқитиш янада самарали ва қизиқарли бўлади. Шахсга йўналтирилган бундай таълим жараёнида

ўқитувчи энди авторитар шахс эмас, балки, икки томонлама жараёнда раҳбар, менежер сифатида намоён бўлади.

SMART-мактаб куйидагиларни назарда тутди:

- таълимнинг интерактив муҳитида мослашувчанлиги;
- таълимни шахсга йўналтириш ва мослаштириш;
- бутун дунё бўйлаб интернет-контентга бепул кириш.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations).** SMART-технологиялар таълимда қатта аҳамият касб этмоқда, бир томондан, улар мактабга моддий-техник таъминот харажатларини оптималлаштиришга, бошқа томондан, таълим хизматлари ва маҳсулотлари сифатини янги босқичга олиб чиқишга имкон беради.

И.В.Шубина SMART-таълимнинг асосий хусусиятларини куйидагича таърифлайди:

- Чоксизлик (бесшовность) — турли хил операциялар тизимлар учун ишлаб чиқилган дастурлар ўртасида мувофиқликни таъминлаш. Чоксизлик ўқитиш жараёнининг узлуксизлигини ва таълим маълумотларининг яхлитлигини амалга ошириш имкониятини таъминлаб, қандай қурилмалардан фойдаланишдан қатъи назар таълим олиш учун тенг имкониятлар яратишга имкон беради.

- Замон ва макон борасида мустақиллик. Вақт ва жойдан қатъи назар, контентдан узлуксиз фойдаланиш ва таълимий маълумотларга кириш қулай бўлиши лозим.

- Мобил қурилмалар ёрдамида ўқитувчи ва ўқувчининг таълимий маълумотлардан фойдаланиш имконияти мавжуд.

- Турли мотивацион моделларни аниқлаш.
- Иш берувчилар ва институт ўртасидаги индивидуал ҳамда ташкилий масалаларда очик муносабатларнинг таъминланганлиги.

- ДТСда қайд этилган компетенциялардаги ўзгаришларни баҳолаш. Муаллиф бу жараёни таълим жараёнининг самарадорлиги олинган билимлар билан эмас, балки уни амалда қўллаш қобилияти билан ўлчаниши орқали изоҳлайди.

- Ўқувчининг хоҳиш-истаклари ва индивидуал имкониятлари нуктаи назардан мослашувчан ўқитиш (ўқувчининг индивидуал параметрлари бўйича машғулотларни сошлаш қобилияти, шу жумладан: бошланғич билим, тажриба ва кўникмалар; таълим услуги; ўқиш вақти; ҳар бир физиологик ва психологик ҳолат каби) [2].

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
2. Шубина Ирина Владимировна SMART и развитие современного образования // Статистика и экономика. 2015. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/smart-i-razvitie-sovremennogo-obrazovaniya>
3. Jon Glasco. SMART EDUCATION FOR SMART CITIES: VISUAL, COLLABORATIVE & INTERACTIVE. 2019, <https://hub.beesmart.city/en/solutions/smart-people/smart-education/viewsonic-smart-education-for-smart-cities>
4. Sean Arnold. 8 Tools for Visual Learners (and Others Too). <https://braveintheattempt.com/2018/02/07/8-tools-for-visual-learners-and-others-too/>.